

63
5 41

O'ZBEKISTON TARIXI 2

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI

O'ZBEKISTON TARIXI

II – jild
(XIX asr II yarmi – 1991-yil)

(Oliy o'quv yurtlari nomutaxassis talabalari uchun darslik)

To'ldirilgan, qayta ishlangan 2-nashr

Toshkent
«VNESHINVESTPROM»
2019

UO'K 985.521.4

KBK 521.4

Oliy o'quv yurtlari nomutaxassis talabalari uchun mo'ljallangan ushbu "O'zbekiston tarixi" darsligi tariximizning XIX asr II yarmidan 1991-yilgacha bo'lgan davrini o'z ichiga qamrab olgan. Mazkur darslik mustaqillik-yillarida olib borilgan tadqiqotlarning umume'tirof etilgan natijalari bilan boyitilganligi, fan bo'yicha innovatsiyalarni o'quv jarayoniga joriy etilganligi bilan ilgarigi o'quv adabiyotlaridan farq qiladi.

Ushbu darslik bakalavr talabalarga mo'ljallangan bo'lishiga qaramasdan, undan magistrlar, yosh tadqiqotchilar, tarixchi-olimlar ham keng foydalanishlari mumkin. Darslik yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar O'zMuning "O'zbekiston tarixi" kafedrasida qabul qilinadi.

Mas'ul muharrir va ijodiy guruh rahbari:

Tarix fanlari doktori, professor **R.H.Murtazayeva**

Taqrizchilar:

tarix fanlari doktori, professor **N.U.Musayev**

tarix fanlari doktori, professor **D.B.Bobojonova**

Mualliflar jamoasi:

Tarix fanlari doktori, professor **R.H.Murtazayeva**

Tarix fanlari doktori, professor **X.E.Yunusova**

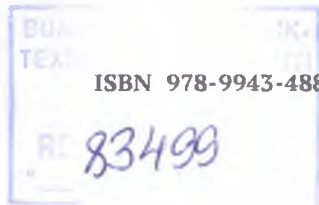
Tarix fanlari doktori, professor **B.J.Eshov**

Tarix fanlari nomzodi, dotsent **A.A.Odilov**

Tarix fanlari nomzodi, dotsent **K.D.Saipova**

ISBN 978-9943-4887-9-3

©VNESHINVESTPROM, 2019

KIRISH

XIX – asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida Oʻrta Osiyoda mavjud mustaqil oʻzbek xonliklari davlatchiligi tizimlar chek qoʻyildi, xonliklar imperiya vassallariga aylantirildi. Ularning ustidan “harbiy-maʼmuriy boshqaruv” deb nomlangan mustamlakachilikka xos zoʻravonlik tartiboti oʻrnatildi. Oqibatda mehnatkash aholi ikki tomonlama-mahalliy va mustamlakachi hukmdorlar jabr-zulmi girdobiga tortildi. Bunga qarshi oʻlka xalqlarning keng qamrovli ozodlik harakatlari avj oldi.

Shunday vaziyatda Rossiya imperiyasi Oʻrta Osiyoning xom ashyo bazasiga aylantirishni ustuvor davlat siyosati sifatida belgilab oldi.

Turkiston iqtisodiy hayoti ham aynan shu maqsadga boʻysindirildi. Oʻlka xalqlarining erk va hurriyat uchun kurashi milliy-ozodlik harakatlari mazmun-mohiyatida oʻz aksini topgan boʻlsa, milliy taraqqiyparvar kuchlarining maʼrifatchilik harakati jadidchilikda namoyon boʻldi.

Taʼkidlash joizki, Rossiya imperiya mustamlakachiligi siyosati maʼlum darajada oʻzgacha qolip va andozalarda sovet hokimiyati hukmronligi davrida ham namoyon boʻldi. Ziddiyatli va murakkab jarayonlarga boy boʻlmish sovet hokimiyati hukmronligi davri Oʻzbekistonda ham oʻzining asoratli oqibatlarini qoldirdi. Mazkur davrda Oʻzbekiston markazning xom ashyo bazasi va mahsulot bozoriga aylantirildi, qishloq hoʻjaligida paxta yakkahokimligi qaror topdi, madaniy-maʼrifiy hayot butkul kommunistik mafkura izmiga solindi, oʻzbek halqining boy tarixiy-madaniy merosi, anʼana va qadriyatlari, diniy eʼtiqodi oyoq osti qilindi, ijtimoiy hayotda qatagʻon-zoʻravonlik, maʼmuriy buyruqbozlik siyosati natijasida kishilar ongiga qoʻrquv ruhi singdirilib, manqurtlik, loqaydlik va boshqa salbiy illatlar yuzaga keldi, xalqimizning koʻplab asl farzandlari qatagʻon qilindi. Quloqlashtirish, jamoalashtirish siyosati esa xalqimiz boshiga koʻplab kulfatlarni soldi va hokazo.

Yuqorida ta'kidlangan tarixiy jarayonlar mustaqillik-yillarida tarixchi olimlar, tadqiqotchilar tomonidan ilmiy va holisona tarzda o'rganildi, bu borada ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirildi, e'tiborga molik qator monografiya, qo'llanma, darsliklar chop etildi.

E'tiborga havola qilinayotgan ushbu darslik mazkur jarayonlarning mantiqiy davomi sifatida yuzaga kelgan bo'lsada, bir qator jihatlari bilan ulardan farqlanishini qayd etish lozim. Darslik Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining yangi darslik yaratish to'g'risidagi ko'rsatmasiga muvofiq tarzda tayyorlandi. Ushbu darslikda mustaqillik-yillarida Rossiya imperiyasi va sovetlar hukmronligi davri tarixiga oid amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari hulosalari, innovatsiyalar, keng qamrovli zamonaviy o'zbek hamda chet el tarixiy adabiyotlari, arxiv hujjatlari ma'lumotlaridan samarali foydalanilgan. Shu bois kitobda quyida qayd qilinayotgan jihatlar e'tiborga sazovordir;

- har bir mavzu bo'yicha masalaning tarixshunosligi asosli tarzda yoritib berildi;

- Rossiya imperiyasi bosqini, o'lka halqlarining ozodlik harakatlari, mustamlaka Turkistonidagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot masalalari zamonaviy talqinda yangicha nazariy-metodologik yo'nalishda ko'rsatildi;

- sovet hokimiyatining mamlakatimizda olib borgan ijtimoiy-iqtisodiy madaniy siyosatining mustamlakachilik mohiyati tahlil etildi;

- paxta yakkahokimligi ekologik tahdid, O'zbekistonning markaz xom ashyo bazasiga aylanishining asoratli oqibatlari yangi materiallar orqali yoritib berildi;

- mustaqillik-yillarida amalga oshirilgan mavzuga oid ilmiy-tadqiqot ishlari, xususan nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari xulosalaridan atroflicha foydalanildi.

Kitobdagi farqli jihatlardan yana biri - bu fan va ta'lim uyg'unligi nuqtai-nazaridan kelib chiqqan holda zamonaviy adabiyotlarga qo'yiladigan barcha talablarni o'zida jam eta olganligi hisoblanadi. Bu esa mazkur davr bo'yicha ilmiy

izlanish olib borayotgan tadqiqotchilar uchun vatanimiz tarixshunosligi hamda innovatsiyalardan foydalanishda zarur qo'llanma rolini ham o'tashi mumkin.

Mualliflar jamoasi darslik yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalarni minnatdorchilik bilan qabul qiladi.

17-MAVZU. O'ZBEK XONLIKLARINING ROSSIYA IMPERIYASI TOMONIDAN BOSIB OLINISHI. MUSTAMLAKACHILIK ZULMIGA QARSHI MILLIY-OZODLIK HARAKATLARI. JADIDCHILIK.

Reja:

1. XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarida ijtimoiy-siyosiy ahvol. Rossiya imperiyasining xonliklar hududlariga dastlabki harbiy harakatlari.

2. Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasini bosib olishining siyosiy va iqtisodiy sabablari.

3. Xonliklarni bosib olish amalga oshirilgan harbiy harakatlari. Turkiston general-gubernatorligi.

4. Qo'qon xonligining tugatilishi. Farg'ona viloyati.

5. Buxoro amirligi Rossiya imperiyasining hududlariga bosqinchilik yurishlari. Amirlikning qaram davlatga aylantirilishi. Abdulmalik to'ra (Katta to'ra) boshchiligidagi ozodlik harakati.

6. Xiva xonligining Rossiya imperiyasi vassaliga aylantirilishi.

7. Rossiya imperiyasining mustamlaka boshqaruv usuli. Turkistonni Rossiyaning sanoat o'lkasiga aylantirilishi. Hunarmandchilik. Temir yo'llar. Agrar siyosat.

8. Rossiya imperiyasining Turkistonga aholini ko'chirish siyosati Mustamlaka Turkistonidagi madaniy-ma'rifiy hayot.

9. Milliy-ozodlik harakatlari. Jadidchilik.

10. Rossiya imperiyasining Turkiston boyliklarini talash siyosati.

1. XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarida ijtimoiy-siyosiy ahvol. Rossiya imperiyasining xonliklar hududlariga dastlabki harbiy harakatlari.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasiga uyushtirgan bosqinchilik yurishlari, mustamlakachilik siyosati, ijtimoiy-iqtisodiy

hayot, milliy-ozodlik harakatlari, umuman, imperiya bosqini-ning maqsad-mohiyati va oqibatlari haqidagi manbalar – qo'lyozma asarlar, esdaliklar, xotiralar, hujjatlar va arxiv ma'lumotlari majmui katta ko'pchilikni tashkil etadi. Af-suski, sovet davrida ularning barchasi bir yoqlama tadqiq etilib, masalaning mohiyatiga xolisona baho berilmadi.

Mavzu bo'yicha ko'plab tarixiy asarlar mavjud bo'lib, ularning eng muhimlari quyidagilardir: Muhammad Solihho'janing «Tarixi jadidayi Toshkand», Mirzo Abdulazim Somiyning «Tarixi salotin mang'itiya», Muhammad Attor Ho'qandiyning «Tarixi jahonnamoyi», Ibratning «Farg'ona tarixi», Yusuf Bayoniyning «Shajari Xorazmshohiy», Hakim Ma'sumxonning «Muntaxib ut-tavorix», Muhammad Sodiq Munshiyning «Qo'qon xonligi tarixi», «Tarixi Manzum», Aziz Marg'iloniyning «Tarixi Aziziy», Ahmad Donishning «Mang'it amirlari tarixi», Muhammad Fozilbekning «Mukammali tarixi Farg'ona» asarlari va hokazo.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi FA Sharqshunoslik instituti jamg'armasida ham mavzuning u yoki bu tomonla-rini yorituvchi manbalar turkumi saqlanadi. Undan tashqari, arxivda saqlanayotgan turli hujjatlar, XIX asrning ikkinchi yarmidan faoliyat ko'rsatgan matbuot ko'plab nashrlari ma-vzu haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

O'tgan asrning 20-yillarida G.I.Safarov, P.G.Galuzo, A.Z.Validiy va boshqa kabi mualliflarning tadqiqotlarida Ros-siya imperiyasi mustamlakachilik siyosatining tub mohiyati o'z aksini topdi.

Ushbu mavzuni tadqiq etish, o'rganish XX asrning 20-yil-laridan boshlangan bo'lishiga qaramay, mustaqillik-yillarida Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasini bosib olishi ham-da o'lkada olib borilgan mustamlakachilik siyosat ilmiy va haqqoniy tarzda yoritilmoqda. Ushbu mavzuning turli jihat-lari bo'yicha H.Ziyoev, N.Abduraximova, F.Ishoqov, H.Sodiqov, F.Ergashev, R.Shamsuddinov, D.Ziyoeva, J.Ismoilova, X.Yunusova, P.Ravshanov, Q.Usmonov, Z.Choriev, Sh.Vohidov, N.Musaev, R.Xoliqova, A.Odilov kabi ko'plab olimlarimizning

xizmatlari kattadir.

XIX asming yarmiga kelib O'rta Osiyoda uch xonlik o'rtasidagi to'xtovsiz urushlar, kelishmovchilik va nizolar, turli norozilik harakatlari xonliklardagi siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy vaziyatni og'irlashtirib yuborgan edi. Buxoro amirligida "Amiri ma'usm" ("Begunoh amir") Amir Shohmurod 1800-yilda vafot etgach, uning o'g'li Amir Haydar (1800-1826yy.) taxtga o'tirdi. Otasining siyosatini davom ettirishga harakat qilgan Amir Haydar Buxoro amirligining butunligini saqlash, Zarafshonning yuqori hududlari, Shahrisabz, Miyonqol yerlarini qo'lda saqlab qolish uchun urushlar olib bordi. O'ratepani esa vaqtincha bo'ysundirishga erishdi.

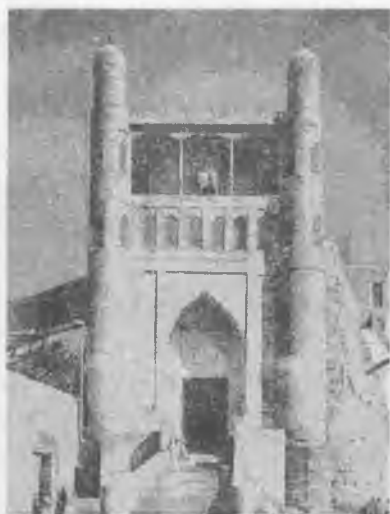
Amir Haydar davrida Xiva xonlari amirlik hududlariga tez-tez hujum qilib turganliklari bois, Amir Haydar 1806-yilda butun Buxoro ahlini Xiva xoni Eltuzarga qarshi kurashga davlat qilib, xivaliklarni mag'lubiyatga uchratdi.

Bu urushlardan so'ng Buxoro bilan Qo'qon xonligi o'rtasida urushlar boshlanib ketdi. Qo'qon xoni Olimxon 1807, 1810-yillarda O'ratepaga hujum qilib, katta o'ljalarni Qo'qonga olib ketdi. Bunday hujumlar Jizzax va Zominga ham uyushtirildi.

Doimiy urushlar katta harajatlarni talab etgani bois, Amir Haydar qo'shimcha soliqlar yig'ish haqida farmon berdi. Bu esa, shusiz ham nochor bo'lgan mehnatkash aholi ahvolining yanada og'irlashuviga va Amir Haydar olib borayotgan siyosatga qarshi norozilik harakatlariga sabab bo'ldi. Shunday xalq qo'zg'olonlari 1821-1825-yillarda Miyonqol, Samarqand va Urgutda bo'lib o'tdi. Amir Haydar Shaxrisabz va Marv vohasida ham urushlar olib borishga majbur bo'ldi.

Tashqi siyosat borasida Amir Haydar qo'shni Afg'oniston bilan do'stlik aloqalarini o'rnatdi. Ammo, Buxoro amirligining Qo'qon va Xiva davlatlari bilan o'zaro munosabatlari esa keskin holatda edi. Manbalarga ko'ra, aynan mana shunday keskin siyosiy vaziyat taqozosi bilan Amir Haydar turk sul-toni Mahmud 11 ga yordam so'rab murojaat etishga maj-bur bo'lgan xamda uning itoatiga o'tishga tayyor ekanligini ma'lum qilgan. 1826-yilda Amir Haydar vafot etganidan so'ng uning katta o'g'illari Amir Xusayn (ikki yarim oy) va Amir Umar (to'rt oy) qisqa muddat taxtga o'tirishgan. Biroq ular o'z ukalari Nasrullo tomonidan o'ldirilgan. Amir Nasrulloning hukmronligi davri (1826-1860 yy.) avvalo, Buxoro davlatidagi siyosiy tarqoqlik, zodagonlarning o'zboshimligiga qisman bar-ham berilishi bilan izohlansa-da, aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli deyarli o'zgarmadi. Amir Nasrullo hokimiyatni boshqa-rishda nihoyatda qattiqqo'l bo'lib, ko'plab urushlar olib bordi.

Buxoro arki

Amir Nasrullo davrida Shahrisabz bekligi Buxoroga bo'ysunmay, yarim mustaqil bekklik sifatida faoliyat ko'rsatgan. Shuning uchun ham Nasrullo siyosatidan norozi bo'lgan ko'plab amaldorlar Shahrisabzga qochib panoh topganlar. Amir Nasrullo 20-yil davomida. Shahrisabzga 32 marta hujum qilib, 1852-yilda Shahrisabz va Kitobni bo'ysundirdi. U Qo'qon va Xiva xonlari bilan ham urushlar olib bordi.

Amir Nasrullo 1842-yilda Qo'qonga yurish qilib uni egal-ladi. Bu erda ko'plab qirg'inlar o'tkazdi. Ammo, bu paytda Xiva xoni Ollokulixonning Buxoro chegaralariga hujum qilganligi-ni eshitgach, Qo'qonda o'z noibini qoldirib, orqaga qaytishga majbur bo'ldi. U o'z qo'shinlari bilan xivaliklar ustiga yurish qilib Hazoraspni qamal qildi. Ammo mag'lubiyatga uchrab yana Buxoroga qaytishga majbur bo'ldi.

Amir Nasrulloning hukmronligi davrida O'ratepa va Xo'jand uchun to'xtovsiz qonli urushlar bo'lib, buning nati-jasida bu shaharlar qo'ldan-qo'lga o'tib turdi, ko'pgina ko'plab shahar vakillar, sug'orish inshootlari, ekin maydonlari va bog'-rog'lar vayron qilindi, talon-taroj avj oldi. Natijada mehnat-

kash aholining ahvoli tobora og'irlashib bordi. Rossiya imperiyasi bosqini arafasida Buxoro amirligidagi bunday holat mamlakatni iqtisodiy va siyosiy jihatdan yanada zaiflashtirdi. Bu Rossiya imperiyasiga Buxoro amirligining vassallikka aylantirish jarayonini yanada tezlashtirgan omillardan biri edi.

Manbalarga ko'ra, Buxoro amirligining aholisi XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab bosib olingan hududlar hisobiga tez ko'paya boshlaydi. XIX asrning boshlarida bir tomondan Eron va Afg'oniston, ikkinchi tomondan Xiva xonligi, uchinchi tomondan qozoq juzlari va to'rtinchi tomondan Qo'qon xonligi bilan chegaradosh

bo'lgan Buxoro amirligining aholisi taxminan 2 mln., shu asrning 50-yillarida 2,5 mln.dan ortiq kishini tashkil etgan. Yirik shaharlar bo'lgan Buxoroda 60 mingdan ko'proq, Samarqandda taxminan 50 mingdan ziyodroq, Marvda 40 ming, Termizda 15, Shahrisabzda 10 mingdan ziyodroq aholi yashagan.

Buxoro amirligi aholisining katta qismini o'zbeklar tashkil etgan bo'lib, ko'plab o'zbek urug'lari amirlikning deyarli barcha viloyatlarida yashaganlar. Aholi tarkibidagi tojiklar Samarqand, Buxoro, Nurota, Urgut, Kitob shaharlarida, shuningdek tog'li tumanlarda, jumladan, Panjikent, Vaxsh, Hisor, Qorategin, Ko'lob, Shahrisabz, Qobadiyon, Yakkabog' beklari-da, Zarafshonning yuqori qismida istiqomat qilganlar.

Buxoro amirligi aholisining son jihatdan katta qismini turkmanlar tashkil etgan. Ular amirlikning janubiy va g'arbiy qismida, aholining kam sonli qismi bo'lgan arablar esa, Qarshi va Sherobod bekliklarida yashagan. Shuningdek, amirlik hududida hindlar, eroniylar, yahudiylar, lo'lilar, afg'onlar, ruslar, qoraqalpoqlar, qozoqlar, qalmoqlar kabi kam sonli xalqlar ham yashaganlar.

1690-1707-yillarda Xiva xoni bo'lgan Shohniyozi amalda Buxoro xonligining vassali edi. Shohniyozi xon Buxoro xoni Subxonqulixon ta'siridan qutulish hamda markaziy hokimiyatni mustahkamlash maqsadida 1703-yilda Rossiya hukmdori Pyotr I ga maktub yo'llab Xiva xonligini Rossiyaga qo'shib olishini so'raydi. Pyotr I ning Xivani Rossiyaga qo'shilganligi haqidagi yorlig'i 1707-yilda Xivaga etib kelgan bo'lsa-da, xonlikda siyosiy kurashlar avj olib turgan bir sharoitda bu yorliq hech kimning e'tiborini tortmadi.

XVIII asr davomida va XIX asrning boshlarida Xiva xonligida ko'plab hukmdorlarning almashinuvi xonlikdagi o'zaro ichki kurashlar bilan izohlanadi. 1806-1825-yillarda Xiva taxtini boshqargan Muhammad Rahimxon I markazlashtirish siyosatini qo'llab, xonlikni birlashtirishga harakat qildi. Uning qat'iyatlilik bilan yuritgan siyosati natijasida xonlikda ma'muriy-siyosiy, iqtisodiy va harbiy islohotlar o'tkazildi.

Muhammad Rahimxon I dushmanlariga, markazdan qochuvchi kuchlarga nihoyatda beshafqat bo'ldi. U o'z atrofiga o'zbek, turkman, qozoq va qoraqalpoqlarning nufuzli vakillarini to'plab, ularga amallar va unvonlar berdi. Bu xon hukmronligi davrida Xiva xonligining iqtisodiy hayoti biroz jonlanganligi haqida ma'lumotlar berilsa-da, u mamlakat

hududlarini yanada kengaytirish, buysunmas qabilalarni itoat ettirish maqsadida doimo harbiy harakatlar olib bordi. Muhammad Rahimxon I 1811-yilda Orol-qo'ng'iroq urug'larini, 1812-1813-yillarda Sirdaryo bo'yidagi qozoq va qoraqalpoq ovullarini xonlikka tobe etdi. Shundan so'ng Janubiy Turkmaniston va Xuroson hududlariga harbiy harakatlar uyushtirilib, bu hududlar uchun Xiva bilan Buxoro o'rtasida urushlar boshlanib ketdi. 1817-yilda Chorjo'y yaqinida Xiva qo'shinlari buxoroliklardan mag'lubiyatga uchragan bo'lsa-da, Muhammad Rahimxon I Buxoro amirligi hududlariga 1820, 1823. 1824-yillarda talonchilik urushlari qilib turdi.

Rahimxon I dan keyin Muhammad Rahimxon II (Feruz) davriga qadar (1864-1910 yy.) Xiva taxtida oltita hukmdor almashib, o'tgan davr mobaynida o'zaro urushlar to'xtamadi. Xususan, Olloqulixon 1842-yilda Chorjo'yini qamal qilib uning atrofidagi qishloqlarni talon-taroj qildi. Uzoq davom etgan urushlar va talonchiliklar xalq noroziligini keltirib chiqardi. Ayniqsa. Janubiy Turkmaniston va Xurosonda tinchlik hukm surmay, xon hokimiyatiga qarshi isyonlar avj oldi. 1850 -yillarda Marv va Saraxs shaharlarida ko'tarilgan qo'zg'olonlar keng ko'lamli bo'ldi. Bu qo'zg'olonlar 1854-1855-yillarda qiyinchilik bilan bostirildi.

Xiva xonligi taxtini 1856-1864-yillarda Sayid Muhammadxon boshqardi. Bu xon hokimiyatga kelgan vaqtda xonlikdagi siyosiy vaziyat keskinlashgan, doimiy urushlar natijasida iqtisodiy ahvol nihoyatda og'ir bo'lib, ko'pchilik viloyatlarda ocharchilik hukm surgan, yuqumli kasalliklar tarqalgan edi. Ushbu vaziyatda Sayid Muhammadxon yuz berayotgan norozilik va isyonlarni tinch yo'l bilan hal qilish, tinchlikni qaror topshirish, iqtisodiyotni ko'tarish choralarini ko'rib, avvalambor, Buxoro va Rossiya davlatlari bilan savdo aloqalarini yaxshiladi. Qishloq xo'jaligini tiklash choralarini ko'rdi.

Ammo, uning bu harakatlari etarlicha samara bermadi. Xonlikdagi faqat o'zbek urug'lari emas balki, asosan chorvachilik bilan shug'ullangan yarim ko'chmanchi turkman, qozoq, qoraqalpoq va boshqa xalqlar og'ir soliqlar va turli to'lov

hamda majburiyatlarga tortilganliklari bois xonlikning turli shahar va viloyatlarida noroziliklar va isyonlar davom etdi. Rossiya imperiyasi bosqini arafasidagi bu holat qator salbiy oqibatlariga olib keldi.

XIX asr o'rtalarida Xiva xonligi ma'muriy jihatdan hozirgi Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qozog'iston va Turkmaniston Republikalarining bir qismini o'z ichiga olgan davlat edi. Xonlikning o'troq dehqonchilik vohalarida asosan o'zbeklar yashab, ular xonlik aholisining ko'pchiligini tashkil etgan. Undan tashqari xonlik hududlarida turkmanlar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, kam miqdorda tojiklar, yahudiylar, hindlar, eroniylar, ruslar, armanlar, nemislar ham yashagan.

Xonlikda qancha aholi yashaganligi haqidagi ma'lumotlar turlicha. Bu ma'lumotlarga ko'ra, XIX asrning birinchi choragida xonlik aholisi 300 ming, shu asrning 40-yillarida 300mingga yaqin, so'nggi choragida 700 ming yoki 800 ming bo'lgan. XIX asrning o'rtalariga kelib xonlikda shahar hayotining rivojlanishi natijasida Xiva, Xazorasp. Xonqa, Urganch, Qo'ng'iro't, Ko'xna Urganch kabi shaharlarda 2 mingdan 5 minggacha xonadon yashagan.

XVIII asrning boshlarida Farg'ona vodiysida ming urug'i asos solgan Qo'qon xonligi tashkil topib, butun asr davomida ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yuksala bordi. 1801-1810-yillarda Qo'qon xonligi taxtini boshqargan Olimxon xonlikning siyosiy qudratini mustahkamlash, mamalakat hududlarini kengaytirishga alohida e'tibor berganligi bois, Qo'qon xonligining siyosiy mavqei oshib bordi. O'z davrida Olimxon harbiy yurishlar qilib, Ohangaron vohasi, Toshkent, Chimkent, Turkistonni bo'ysundirishga erishdi. U qisqa muddat O'ratepani ham egallab, Jizzax va Zominga yurishlar qilib turdi. Ammo, harbiy islohotlar o'tkazib. Markazlashgan va kuchli davlat tuzishga harakat qilayotgan Olimxonning siyosatidan norozi bo'lgan ayrim zodagonlar uning ukasi Umarbek boshchiligidagi fitna uyushtirdilar. Natijada Olimxon otib o'ldirildi.

1810-1822-yilgi Umarxon hukmronligi davrida Qo'qon xonligidagi yirik er egalari, harbiy sarkardalar va ruhoniylar

larning mavqei yanada oshdi. Ma'lumotlarga ko'ra, Qo'qon xonligining O'rta Osiyodagi hamda xalqaro siyosiy jarayonlar va o'zaro munosabatlarga faol aralashuvi Umarxon davridan boshlangan. Umarxonning elchilari Xiva, Xitoy va Turkiya davlatlariga jo'natilgani ma'lum.

1822-yilda taxtga o'tirgan Muhammadaminxon (Mada-lixon, 1822-1842 yy.) hukmronligi davrida Qo'qon xonligining hududi ancha kengayib, qirg'izlarning ba'zi tumanlari xonlikka qo'shib olindi hamda Ko'lob, Hisor, Badaxshon, Darvoz, Maschoh kabi viloyatlar Muhammadalixon hukmronligini tan oldilar. Muhammadalixon 1826-1831-yillarda Qashg'arga yurishlar qilib, bu erdagi musulmonlarni xitoyliklar zulmidan ozod qildi va 70 ming uyg'urlarni Andijon viloyatiga ko'chirtirdi. Ammo, hukmronligining so'nggi-yillarida u davlat ishlariga loqayd bo'lib qolganligi bois, bir guruh saroy amaldorlari Buxoro amiri Nasrullodan yordam so'radilar. Amir Nasrullo 1842-yilda Qo'qonni bosib oldi. Muhammadalixon oilasining bir qismi bilan qatl ettirildi. Nasrullo Qo'qon xonligini Buxoroga qo'shib olinganligini e'lon qilib, Qo'qonga o'z noibi Ibrohim dodxohni qoldirdi. Ammo, oradan ikki oy o'tib qipchoqlar yordamida Buxoro noibi haydab yuborildi.

1842-1845-yillarda Sheralixon taxtni boshqardi. Qo'qon xonligining nisbatan zaiflashuvi Xudoyorxon (1845-1853, 1863, 1865-1875 yy.) davriga to'g'ri kelib, uning so'nggi hukmronligi davrida Qo'qon xonligi davlat mustaqilligini deyarli yo'qotib bo'lgan edi.

Umuman olganda, XIX asrning o'rtalariga kelib Qo'qon xonligida siyosiy jarayonlar hamda ichki ahvol yanada og'irlashgan edi. Uning sababi **birinchidan**, o'troq aholi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lgan qipchoqlar hokimiyatini tan olmaganlar. **Ikkinchidan**, hokimiyatda yuqori mavqeni egallash hamda xonga ta'sir o'tkazish uchun qipchoqlar orasida ham o'zaro kurashlar borardi. Bu kurashlarda qipchoqlarning qulon urug'idan bo'lgan Musulmonquli ham faol ishtirok etgan. **Uchinchi** sabab esa, qipchoqlarning o'troq aholiga nisbatan yuritgan siyosati bo'lgan. Qipcho-

qlar o'troq aholiga nisbatan hepisandlik nazari bilan qarab, boshqa elat va etnik guruhlarini kamsitganlar. **To'rtinchidan** esa, tashqi omil - Rossiya imperiyasining asta-sekinlik bilan xonlik hududlarini bostirib kirishi siyosiy jarayonlarning yanada keskinlashuviga sabab bo'lgan edi.

XIX asrning birinchi choragida Qo'qon xonligi shimolda Rossiyaga qarashli Tashqi Sibir okrugi bilan, g'arbda Xiva va Buxoro amirligi bilan, janubda Qorategin, Darvoz, Ko'lob bilan, sharqda Qashg'ar bilan chegaralangan. XIX asrda xonlikda Qo'qon, Toshkent, Andijon, Namangan, Marg'ilon, Chimkent, Jizzax, O'sh, Xo'jand, O'ratepa kabi aholisining soni jihatidan katta shaharlar mavjud edi. Bu davrda Qo'qon xonligining chegara hududlarini Oqmasjid, Avliyoota, Pishpak, To'qmoq, Niyozbek, Mahram kabi qal'a va istehkomlar muhofaza qilgan.

Qo'qon xonligidagi aholi soni haqida manbalar turlicha ma'lumotlar beradi. Bu ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr boshlarida xonlikda aholi soni 1 mln., XIX asrning o'rtalarida 1,5-2 mln., XIX asrning ikkinchi yarmida 3 mln. kishi yashaganligi taxmin qilinadi. XIX asrning boshlarida aholisining 40 foizi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lsa, o'troqlashuv jarayonlari natijasida shu asrning oxirida ular 15 foizni tashkil etgan.

Xonlik aholisining ko'pchiligi o'zbeklar bo'lib, shahar va qishloqlarda tojiklar ham yashaganlar. Shuningdek, Farg'ona vodiysida qoraqalpoqlar, Toshkent atroflarida qozoqlar, Qo'qon xonligini Buxoro va Rossiyadan ajratib turuvchi cho'llarda ko'chmanchi qozoqlar yashab, XIX asrning boshlarida Sharqiy Turkistondan qirg'izlar, qalmoqlar, uyg'urlar, qoraqalpoq, qozoq va qipchoqlar ko'plab ko'chib kelishgan. Xonlikning ayrim shaharlarida lo'lilar, hindlar, afg'onlar, arablar va boshqa xalqlar istiqomat qilishgan. Xullas, XIX asrning o'rtalarida o'zbek xonliklaridagi qoloq ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvolning sabablari yangi tadqiqotlarda quyidagicha izohlanadi:

Birinchidan, asrlar davomida bir butun bo'lib kelgan mamlakatning, bir iqtisodiy va madaniy makonda yashab kelgan xalqning uchga bo'linib ketishi, xonliklar o'rtasidagi

to'xtovsiz urushlar, har bir xonlik ichidagi boshboshdoqdik va hokimiyat uchun o'zaro tinimsiz davom etgan ichki nizo va urushlar butun mamlakatni honavayron qildi. Bu jarayon guruhbozlikni keltirib chiqardi, qabilalarning etnik aralashuviga, bir xalq, bo'lib kovushishiga, jipslashishiga halaqit berdi. Davlat darajasida ham, viloyatlar darajasida ham yagona xalq, yagona Vatan tushunchasining qadri anglab olinmadi.

Ikkinchidan, aholi xon vabeklarning, turli lavozimdagi mansabdorlarning zo'ravonligidan, o'zboshimchaligidan, mansabini suiste'mol qilishidan, g'ayriqonuniy solik va jarialardan himoya qilinmadi.

Uchinchidan, asosiy boylik bo'lgan erga mulkchilikning eski usuli bir necha asrlardan beri o'zgarmadi, Xonliklarda oliy hukmdor urning birdan-bir egasi bo'lib, er ishlovchilarga - dehqonlarga ijara tarzida xatlab biriktirilgan edi. Dehqon er egasi emas, erdan olinadigan hosilning egasi edi, xolos. Shu bois dehqon erni asrab - avaylashga, uning unumdorligini oshirishga intilmadi.

To'rtinchidan, xonliklarda sanoat rivojiga e'tibor kuchaymadi. Oltingugurt, rangli metallar, marmar, toshko'mir, neft kabi tabiiy boyliklarga serob konlar bo'lsa-da, ularni qazib olish, tog'-kon ishlarini rivojlantirish, kemasozlikni yo'lga qo'yish masalalari hal qilinmadi.

Beshinchidan, tovar-pul munosabatlari rivojlantirilmadi. Daromad iste'mol va qo'shin harajatlarini zo'rga qoplar, kapitalga aylanmasdi. Pul, oltin-kumush xon va amaldorlarning xazina to'plash manbai bo'lib qolgan edi.

Oltinchidan, xonliklarning savdo munosabatlarida hamon ayirboshlash usuli davom etardi. O'rta Osiyo jahon bozori-dan ajralib qolgani ustiga bu erda yagona ichki bozor ham tashkil topmadi.

Yettinchidan va eng muhimi, XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo hududidagi xonliklarda o'z millati, xalqi va Vatani istiqboli uchun qayg'uradigan, kishilar yagona g'oyava ezgu maqsad yo'lida birlashtira oladigan hamda ortidan er-gashtira oladigan yo'l boshchi — sardor bo'lmadi. Buxoro amir-

ligida ham, Qo'qon va Xiva xonliklarida ham shunday arbob tarix sahnasiga chiqmadi. Bosqinchilarga ko'ksini qalqon qilib ko'hna Turonning jangovar shavkatini namoyish qila oladigan va Turkistonni bir umumiy uy deb bilgan yurtboshi topilmadi.

Rossiyaning xonliklar hududlariga dastlabki harakatlari masalasiga kelsak, XVI asrning ikkinchi yarmiga kelib Rossiya podsholigi o'z hududlarini kengaytira borib Qozon, Ashtarxon (Astraxan) va Sibir xonliklarini bosib oldi. Shundan so'ng rus podsholarining O'rta Osiyo hududlariga qiziqishi yanada kuchayib boshladi. Podsho hukumati bu hududlar haqida ma'lumot to'plash uchun 1558-yil aprelida "Moskva savdo kompaniyasi" vakili Antoni Jenkinsonni Richard va Robert Jonsonlar bilan birgalikda 1589-yil sentabrigacha, 1620-yilda Ivan Xoxlovni, 1669-yilda B.A. Pazuxin va S.I. Pazuxinlarni, 1675-yilda V.A. Daudov boshchiligidagi elchilarni Buxoro, Xiva, Samarqand, Urganch va Balxga jo'natgan edi. Bu elchilarning asosiy maqsadlari O'rta Osiyo xonliklari va unga qo'shni bo'lgan hududlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va harbiy ahvoli, xalqaro aloqalari haqida ma'lumotlar to'plashdan iborat edi.

Ammo, O'rta Osiyo hududlarini bosib olish uchun to'g'ridan to'g'ri amaliy harakatlar XVIII asr boshlarida, ya'ni, Pyotr I hukmronligi davrida boshlandi. Mang'ishloqlik turkman savdogari Xo'ja Nafas orqali Amudaryo sohili oltin qumlariga boyligi haqida xabarni eshitgan Pyotr I 1717-yilda knyaz Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasini 3000 dan ortiq qo'shin bilan Xiva xonligiga jo'natdi. Bu ekspeditsiya muvaffaqiyatli chiqmay, uning qo'shinlari Xiva xoni Sherg'ozixon tomonidan qirib tashlanadi.

Shundan so'ng Pyotr I 1721-yilda Florio Beneveni boshchiligidagi elchilarni Buxoroga jo'natadi. Italiyalik Rossiya josusi F.Beneveniga elchilik niqobidagi o'z safari chog'ida iqtisodiy va geografik ahamiyatga molik yerlarni buxoroliklarga sezdirmasdan eslab qolish, Kaspiyga qu-yiladigan daryolar va mavjud kemalar, shaharlar va istehkomlar haqida ma'lumotlar to'plash topshirilgan edi. Bundan tashqari F.Beneveni Buxoro xonligi qal'alari va qo'shinlarining umumiy soni, armiyasining

tuzilishi va ahvoli, boshqarish usuli, Buxoroning Eron, Xiva va Turkiya bilan munosabatlari haqida to'la ma'lumot to'plashi hamda Rossiya bilan Buxoro davlati o'rtasida savdo-sotiqni rivojlantirishda mavjud imkoniyatlarni aniqlash bilan birga, O'rta Osiyo daryolaridagi oltin zahiralari haqida ma'lumot to'plashi ham lozim edi. F. Beneveni Buxoroda uch-yildan ortiq yashab Buxoro va Xiva xonligining ichki va tashqi siyosati, iqtisodiyot, tabiiy boyliklari haqida ma'lumotlar to'plab 1725-yilda Rossiyaga qaytadi.

XVIII asrning birinchi choragida ko'chmanchi qozoqlar Ural daryosi va Kaspiy dengizidan Xiva xonligi chegarasigacha bo'lgan hududda Katta, O'rta va Kichik juzga bo'lingan holda yashar edilar. Qozoq sultonlari o'rtasidagi urushlar ustiga, qalmoqlarning hujumlari qo'shilib, o'zaro qonli to'qnashuvlar bo'lib turgan. Undan tashqari 1723-yilgi ocharchilik qozoqlarni qiyin ahvolga solib qo'ydi. O'zaro urushlardan charchagan qozoq sultoni Abulxayrxon 1730-yilda Rossiyaga murojjat qilib, qozoqlarni Rossiya himoyasiga olishini so'radi. XVIII asrning birinchi yarmida shimoldagi ko'chmanchi qozoqlar Rossiya imperiyasi tobeligiga olindi. Rossiya hukumati o'zbek xonliklarini bosib olish maqsadida butun XVIII asr mobaynida qozoq juzlari yashab turgan hududlarda 150 ga yaqin katta va kichik qal'alar qurdirib, platsdarm sifatidagi yangi shaharlarga (Omsk, Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk, Orenburg va boshq.) asos soldilar.

XIX asr boshlariga kelib Evropaning ba'zi davlatlari o'rtasida harbiy-siyosiy vaziyat keskinlashib ketganligi bois, 1806-1812-yillarda rus-turk, 1808-1809-yillarda rus -shved, 1805-1813-yillarda rus -fors, 1805-1812 rus-fransuz urushlari bo'lib o'tdi. Buning natijasida Rossiya hukumatining o'zbek xonliklariga bo'lgan e'tibori kamaydi. Nikolay I (1825-1855 yy.) rus taxtiga o'tirgach vaziyat yana o'zgardi. Qozoq dashtlaridagi harbiy istehkomlar vositasida Rossiya imperiyasi Xiva xonligi hududlariga yaqinlashib kela boshladi.

Rossiyaning o'zbek xonliklariga nisbatan siyosatini izchil amalga oshirish tarafdorlaridan biri bo'lgan Orenburg gen-

eral-gubernatori V.A.Perovskiy podsho Nikolay I farmoniga ko'ra 1839-yilda 5 mingdan ziyod qurollangan qo'shin bilan Xiva xonligi ustiga yurish boshladi. Ammo, yo'ldagi og'ir shart-sharoitlar rus qo'shinlarining ahvolini qiyinlashtirdi. 1840-yilning boshlarida Xiva chegaralariga etib kelgan Perovskiy qo'shinlari Xiva xoni Olloqulixonning o'zbek, qozoq va turkmanlardan iborat birlashgan qo'shinlari tomonidan tor-mor etildi.

1853-1856-yilgi Qrim urushida Rossiya imperiyasi muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Evropaning etakchi davlatlari Angliya va Fransiya Rossiyani Yaqin va O'rta Sharq hududlaridan siqib chiqarishga muvaffaq bo'ldilar. XIX asrning o'rtalarida jahonning yirik davlatlari o'rtasida yangi mustamlakalar uchun kurash qizib ketgan bir sharoitda Rossiya imperiyasi ham bu kurashlardan chetda qolmadi. Shu jihatdan bu davrda Angliya va Rossiya manfaatlari O'rta Osiyoda to'qnashdi. Rossiya imperiyasi hukumati Angliyaning Turkiston va Kaspiy dengizining sharqiy tomonlarini egallab olishidan xavfsirayotgan edilar. Chunki Angliya Afg'oniston va Hindiston orqali o'zbek xonliklari bilan savdo-sotiq va diplomatik aloqalar olib borar edi. Angliyaning asosiy maqsadi xonliklarni bosib olishga urinayotgan Rossiyaga qarshi birlashtirish hamda O'rta Osiyo bozorlarini egallash edi.

Angliya o'z maqsadini amalga oshirishni tezlatish uchun turli-yillarda Stoddart, Konolli, Byorn, Archi Todd, Abbot, Shekspir, Iosif Volf kabi ko'plab fors va turk tillarini yaxshi bilgan josuslarni o'zbek xonliklariga jo'natdi. Shuningdek, Angliya hukumati Turkiya bilan hamkorlikda O'rta Osiyo davlatlarini birlashtirishga ko'p harakat qildi. Ammo, ularning barcha harakatlari zoe ketdi. Angliyaning hududiy jihatdan uzoqligi, Afg'onistondagi harbiy va siyosiy muvaffaqiyatsizliklar, mustamlaka Hindistondagi norozilik va g'alayonlar Buyuk Britaniyaning O'rta Osiyo masalasidagi harakatlarini kuchaytirishga imkon bermadi. Undan tashqari Rossiyaning O'rta Osiyoda kuchayib borayotgan savdo-iqtisodiy ta'siri ham unga xalaqit berar edi.

2. Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasini bosib olishining siyosiy va iqtisodiy sabablari.

Tarixdan ma'lumki, XIX asrning o'rtalariga kelib Rossiyadagi iqtisodiy va siyosiy vaziyat o'zgarib, bu davlat asta-sekinlik bilan kapitalistik taraqqiyot yo'liga o'ta boshladi. Lekin u Evropadagi kapitalistik taraqqiyot yo'liga o'tib olgan boshqa davlatlarga nisbatan ancha sekin sur'atlar bilan rivojlana boshladi. Rossiya o'z taraqqiyotida Angliya, Fransiya, Germaniya kabi mamlakatlardan ancha orqada qolib ketgani ayniqsa, 1853-1856-yillardagi Qrim urushi davrida yaqqol sezilib qoldi.

Qrim urushidagi mag'lubiyatning sabablarini Rossiyadagi hukmron doiralari o'rtasida atroflicha tahlil qilingan. Rossiya imperiyasining qudratini yanada kuchaytirish uchun keng ko'lamdagi iqtisodiy va siyosiy islohotlar o'tkazish zaruriyati tug'ildi. Bu islohotlar Evropadagi rivojlanayotgan davlatlar tajribasini o'rganish, iqtisodiy qoloqlikka katta ta'sir etib kelayotgan krepostnoylik tuzumini bekor qilish, sanoatni rivojlantirib, uni xom ashyo bilan ta'minlash va ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish uchun yangi bozorlar izlash zaruriyati bilan bog'lanib ketdi.

G'arb davlatlarining tajribasini o'rganish sanoatning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan ko'plab muammolarni keltirib chiqardi. Ma'lumki, Rossiyadagi krepostnoylik tuzumi dehqonlarni butunlay pomeschchiklarga bog'lab qo'ygan edi. Sanoat rivojlangan taqdirda ham dehqonlar biror bir korxonaga borib, yollanma ishchi sifatida ishga joylashish huquqiga ega emas edilar. Rossiya aholisi asosan krepostnoy dehqonlardan iborat bo'lib, ularning qashshoqligi sababli sanoat mahsulotlarini hatto, mamlakat ichkarisida sotish uchun ham imkoniyat yo'q edi.

Bunday sharoitda Rossiya uchun ham xom ashyo manbalari hamda raqobatsiz yangi bozorlar nihoyatda zarur edi. O'sha davrda Rossiya sanoatining eng rivojlangan sohasi to'qimachilik bo'lganini hisobga oladigan bo'lsak, bu sohani

xom ashyo bilan ta'minlash uchun Rossiyaning o'zida hech qanday sharoit yoki imkoniyat bo'lmagan. Undan tashqari, nisbatan rivojlanayotgan to'qimachilik sanoatini Amerikadan sotib olinayotgan qimmat paxta bilan ta'minlash oson emas edi. O'zining mustaqil xom ashyo bazasiga ega bo'lish Rossiya uchun asosiy masalalardan biri bo'lib qoldi.

Rossiyada ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari sifati va turi jihatidan ham jahon bozorida Evropa sanoat mahsulotlari bilan raqobat qila olmas edi. Bu haqda M.A.Terentev shunday yozgan edi: "Bizning to'qimachilik sanoatimiz mahsuloti, agar ayrim mahsulotlarni hisobga olmaganda Evropa bozorlarida xaridor topa olmaydi... Biz G'arbiy Evropadagi fabrikalarga nisbatan qanday holatda bo'lsak, O'rta Osiyo ham biz uchun shunday holatda. O'rta Osiyo bizning sanoatimiz mahsuloti uchun o'zining bozorlarini to'la ochib qo'ydi va olingan mahsulot hisobiga xom ashyo, qo'y va tanga bermoqda". Ammo, Turkistondagi murakkab siyosiy vaziyat, bu o'lkaga Hindiston va Eron orqali ko'plab miqdorda Angliya sanoati mahsulotlarining keltirilishi Rossiya sanoati mahsulotlari sotish imkoniyatlarini cheklab qo'ygan edi.

Shu va boshqa sabablarga ko'ra, Rossiya Qrim urushidagi mag'lubiyatdan keyin Yaqin Sharq, Bolqonga nisbatan bo'lgan o'z rejalaridan voz kechdi. Undan tashqari, Rossiyaga bo'ysundirilgan boshqa hududlarda esa paxtachilik va ipakchilikni rivojlantirish mumkin emas edi. Rossiya mustamlakasiga aylangan barcha hududlar uning raqobatsiz bozoriga aylanib bo'lgan edi. Ana shunday vaziyatda yangi xom ashyo bazasini yaratish uchun Rossiya imperiyasi siyosiy doiralari o'zlarining butun diqqat-e'tiborlarini Turkistonga qaratdilar. Natijada Rossiya Turkistonni xom ashyo manbasi, raqobatsiz bozorga aylantirishni XIX asrning o'rtalaridayoq o'zining asosiy strategik maqsadiga aylantirgan edi.

Bu o'rinda, Rossiya armiyasi Bosh shtabi boshlig'i general-mayor Blarambergning quyidagi so'zlarini keltirish mumkin: "Rossiyaning kelajagi Evropa bilan bog'langan emas. U asosiy e'tiborini Osiyoga qaratmog'i kerak. Yil sayin to'qimachilik

sanoati tez sur'atlar bilan o'sib borishi mahsulot sotish uchun yangi bozorlar ochishni kun tartibiga qo'ymoqda. Kuchli raqobat tufayli Evropa bozorlari Rossiya uchun berk bo'lganligi sababli u o'zining to'qimachilik sanoati mahsulotini ulkan Osiyo qit'asidagi bozorlarda sotmog'i kerak".

Rossiya imperiyasi bosqini arafasida rus iqtisodchilari to'plagan ma'lumotlarga ko'ra, o'sha paytda Buxoro, Xiva, Qo'qon davlatlari hududida taxminan 10 mln. aholi yashagan bo'lib, ularning chit gazlamaga bo'lgan ehtiyoji 1.750 ming pudni tashkil etgan. Rossiyaning 1856-1864-yillarda Turkistonga qilgan eksportida ip-gazlama umumiy mahsulotning 60 foizini tashkil etgan edi. M.Terentevning yozishicha, "hech shubha yo'qki, yana shunday bozorlarga ega bo'lishimiz to'qimachilik sanoatimiz uchun yana millionlab daromadlar keltiruvchi yangi manbalar yaratilishiga olib keladi".

O'sha davrlarda Rossiyaning taniqli iqtisodchilardan biri bo'lgan Yu.Getelmeyster ham Evropa va Rossiyaning rivojlanish imkoniyatlarini taqqoslab chiqib, Rossiya o'z e'tiborini asosan Osiyo bozorlariga qaratishi kerak, degan xulosaga kelgan edi. Yu.Getelmeyster Osiyoning iqtisodiy imkoniyatlarini o'rganar ekan, o'z e'tiborini asosan Turkistonga qaratdi. U hatto Sirdaryoda kemachilikni yo'lga qo'yish orqali Toshkent va Qo'qonga mahsulot olib borib sotish rejalarini ham ishlab chiqqan. Rossiya manfaatlari uchun tinimsiz tadqiqot olib borgan bu iqtisodchi, Turkistonni yirik bozorga aylantirish uchun uni harbiy kuch ishlatib bosib olish kerak, degan xulosaga keldi.

E'tiborga molik yana bir masala - bu savdo munosabatlari masalasidir. Chunonchi, turkistonlik savdogarlar Rossiyaning ichki bozorlarida katta mavqega ega edilar. Turkistonlik savdogarlardan kamroq boj olinishi va boshqa to'siqlar bo'lmaganligi sababli Rossiyaga bu o'lkadan mol olib keluvchilar ham bu erdan mahsulot olib ketuvchilar ham asosan Buxoro, Qo'qon, Xiva davlatlarining savdogarlari bo'lgan. Musulmon davlatlarida "g'ayridin" deb ataluvchi kishilar bilan savdo aloqalarini rivojlantirish ancha cheklanganligi sababli

rus savdogarlari Turkistonda keng ko'lamli faoliyat ko'rsata olmas edilar. Undan tashqari o'sha davrlarda xonliklar bozorlari uchun rus savdogarlarida boy tajriba va tijorat mahorati ham etishmas edi.

Rus olimi V.V.Grigorev Rossiya bilan Turkiston o'rtasidagi savdo munosabatlarini solishtirib chiqib, asosiy daromad turkistonliklar qo'lida qolayotganligini ta'kidlaydi. Uning yozishicha, "Rossiya ichki Osiyo bilan savdo qilayotgan yo'q, balki ichki Osiyo Rossiya bilan savdo qilmoqda. Odatda Osiyoda ham, Rossiya imperiyasida ham mol sotuvchilar va xarid qiluvchilar asosan osiyolik savdogarlardir. Buning natijasidan savdodan tushadigan barcha daromadlar to'aligicha ularning qo'lida qolib ketmoqda".

V.Grigorev Turkiston bilan savdo munosabatlarini rivojlanishining asosiy yo'li - bu o'lkani hamma joyda tartib o'rnatishga qodir bo'lgan birorta xristian davlati tomonidan bosib olinishidir, degan fikrni ilgari surgan. Uning qat'iy xulosasiga ko'ra, Turkistonni bosib olmasdan turib bu o'lka bilan savdo munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yib bo'lmaydi.

O'rta Osiyo xonliklarining siyosiy jihatdan zaifligini bilgan, o'zlarining harbiy jihatdan ustunligiga to'la ishongan Rossiya imperiyasi ma'murlari bu hududni bosib olmasdan ancha oldinroq paxta etishtirishni rivojlantirish, paxtaning serhosil navlarini yaratish bilan bog'liq ko'plab rejalarni ishlab chiqqan edilar. Chunki, Turkiston paxtasi Amerikadan keltiriladigan paxtaga nisbatan arzon edi. Aynan shuning uchun ham Rossiyadagi to'qimachilik sanoatining eng yirik vakillaridan biri A.Shipov Turkiston paxtasining Rossiya uchun bo'lgan iqtisodiy ahamiyati masalasini har tomonlama o'rganib chiqib, O'rta Osiyo sanoatning ko'plab tarmoqlari uchun ham muhim va boy xom ashyo bazasi bo'lishi mumkinligini isbotlab bergan edi. Binobarin, Rossiya bu davrda iqtisodiy jihatdan ancha qoloq bo'lib, bu davlat uchun to'qimachilik sanoatining rivojlanish ulkan ahamiyat kasb etardi.

Rossiya imperiyasining Turkistonga bo'lgan qiziqishi bu o'lkadagi ko'plab er osti boyliklarini o'zlashtirishga intilish bi-

lan ham bog'liq edi. O'rta Osiyoning boy oltin konlari haqidagi xabarlar Rossiyaga XVI asrdayoq ma'lum bo'lib, bu masalada Pyotr I ham tegishli harakatlarni amalga oshirishga kirishgan edi. Rossiya imperiyasi bosqinidan oldin O'rta Osiyoga kelgan barcha rus ma'murlari tabiiy boyliklarni o'rganish, er osti zahiralarni aniqlashga doimiy qiziqib kelganlar.

Qator arxiv hujjatlarini ma'lumotlariga tadqiqotlarga ko'ra (N.Musaev), Rossiyada O'rta Osiyoning oltin konlari haqidagi xabarlar shunchalik ko'p tarqalgan ediki, rus bosqini davrida Rossiya armiyasi qo'shinlari bilan birga er osti boyliklarini o'rganuvchi ko'plab mutaxassislar ham o'lkaga kirib keldilar. Ular orasida Xludov, Pervushin kabi yirik sanoatchilar ham bor ediki, dastlabki kirib kelgan davridayoq ular oltin konlarini izlashga kirishganlar. Ta'kidlash joizki, er osti va er ustidagi boyliklari haqidagi ma'lumotlar o'z vaqtida Turkistonni bosib olish rejasini amalga oshirishni yanada tezlashtirgan edi.

Podsho Rossiyasi bosqinining dastlabki davridayoq, xususan, Qo'qon xonligida neft konlari rus sanoatchilari ixtiyoriga berilgan edi. Kaufman bilan Xudoyorxon o'rtasidagi bitimga asosan rus zobitlari va sayyohlari savdogar niqobi ostida Farg'ona vodiysiga kirib kela boshladilar. Ma'lumotlarga ko'ra, Kaufman Xudoyorxondan xonlik hududlarida rus "sanoatchi va tadbirkorlariga tog'-konchilik ishlari bilan shug'ullanishga ruxsat berishini so'ragan". 1868-yilda savdogar Fyodorov ham Moybuloq neft konlaridan foydalanish uchun Xudoyorxondan ruxsat olgan.

Turkistonda Rossiya imperiyasi hukmronligi o'rnatilganidan so'ng konchilik sanoati ishlarini ilmiy asosda o'rganish bo'yicha jiddiy harakatlar boshlandi. Xususan, 1869-yil 19 dekabrda Kaufmanning topshirig'i bilan Turkiston general-gubernatorligi huzuridagi konchilik ishlari rahbari A.S.Tatarinov kimyo laboratoriyasini tashkil qildi. Laboratoriya ishida Mushketov, Romanovskiy, Seversov, Middendorf kabi olimlar, Mishenkov, Davidov, Meyer, Ivanov, Lopushinskiy kabi tog'-kon injenyerlari ishtirok etganlar. Ushbu laboratoriya olimlari o'lkaning tabiiy boyliklari - oltin, kumush,

mis rudasi, qo'rg'oshin, temir va toshko'mir konlarini, keyinchalik tuz, neft, granit hamda qurilish materiallari, shuningdek, qimmatbaho toshlarni izlab topish va o'zlashtirishga jalb etilgan edi.

Rossiya imperiyasi tabiiyki Turkistondagi xom ashyo va boyliklarni tashib ketishi uchun yo'llar qurishi zarur edi. Turkiston o'lkasi Rossiyaning markaziy rayonlaridan ancha uzoqda joylashganligi, dastlabki davrlarda suv va temir yo'llar yo'qligi, quruqlik yo'llarida esa xavfsizlikning ta'minlanmaganligi bu rejani amalga oshirishni anchagina qiyinlashtirib qo'ygan edi.

Turkistonni Rossiya bilan bog'lovchi temir yo'llar qurish masalasi imperiya bosqini boshlanmasidan oldinroq ko'rib chiqildi. Rossiyadagi mashhur jamoat arbobi R.Chernovitov ham rus ma'murlariga Turkistonni Rossiya bilan bog'lovchi, kemalar qatnay oladigan suv yo'llarini o'rganish to'g'risidagi taklifni kiritgan. Uning fikricha, bu yo'llar Kaspiy dengizini Orol dengizi bilan bog'lashi, Rossiyada ishlab chiqarilgan mahsulotlarni Turkistonga olib kirishga imkoniyat yaratishi zarur edi.

Shuningdek, 1856-yilda Rossiya imperiyasi armiyasining Kavkazdagi bosh qo'mondoni A.I.Baryaginskiy Ustyurt orqali Kaspiy dengizini Orol dengizi bilan bog'laydigan temir yo'l qurish haqida taklif kiritdi. Baryaginskiyning fikricha, bu yo'l Rossiya uchun nihoyatda katta iqtisodiy va siyosiy ahamiyatga ega bo'lib, rus mahsulotlarini Osiyoga chiqarish uchun ulkan imkoniyatlar yaratish lozim edi. Ushbu reja bo'yicha Orol dengizigacha temir yo'l orqali olib kelingan yuklarni kemalarga ortib, Sirdaryo va Amudaryo orqali O'rta Osiyo xonliklarining eng yirik savdo markazlariga etkazish mo'ljallandi.

Angliyaning Sharqqa tez sur'atlar bilan kirib kelishi, Rossiya bilan Angliya o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi temir yo'l qurish rejasini ancha janubga qo'chirish, ya'ni, Krasnovodskdan boshlash rejasini kun tartibiga qo'ydi. Temir yo'l qurilishi munosabati bilan Krasnovodsk qal'asi kengaytirildi. Bu erga harbiylardan tashqari turli amaldorlar, savdogarlar, sanoatchilar, o'lkani o'rganish orzusida yurgan sayohatchilar,

vrachlar va o'qituvchilar kela boshladilar. Krasnovodsk qal'asi va uning atroflarida ruslarning ko'payishiga qaramasdan, turkmanlarning doimiy hujumlari tufayli ular doimiy xavf-xatarda edilar. Shuning uchun ham 1880-yilning fevral oyidagi Rossiya hukumati kengashida Kaspiy dengizining Mixaylovskiy qo'ltig'ida joylashgan Uzun Ota degan joydan Qizil Arvatgacha tor izli temir yo'l qurishga kelishib olindi. Rossiya harbiy vazirligi zimmasiga yuklatilgan bu yo'l qurilishining birinchi navbati 1881-yil 1 yanvarda, ikkinchi navbati esa, o'sha-yili 1 sentabrda ishga tushirildi.

Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishini tezlashtirishga olib kelgan sabablardan yana biri – Rossiya bilan Angliya o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy ziddiyatlar bo'ldi. XIX asr ikkinchi yarmining boshlarida O'rta Osiyo xonliklarini bosib olish maqsadida Rossiya tomonidan olib borilayotgan siyosat Angliyaning bu borada uzoqni ko'zlab tuzgan rejalariga jiddiy xavf solar edi. Angliya va Rossiya munosabatlari alohida mavzu bo'lsa-da, bu masalaga qisqacha to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Rossiya imperiyasi hukmron doiralari Angliyaning Sharqqa nisbatan olib borayotgan siyosatining mohiyatini yaxshi anglaganlar. Xususan, 1875-yilning yanvar oyida podsho hukumati kengashida Angliyaning Osiyodagi siyosati masalasi muhokama qilindi.

Ushbu muhokamada ishtirok etgan ko'pgina Rossiya imperiyasi davlat arboblari Angliyaning Osiyodagi mustamlakachilik faoliyatini cheklab qo'yish tarafdori bo'ldilar. Londondan olingan ma'lumotlar asosida Angliya Rossiyaga ikki tomondan - janubdan Fors ko'rfazidan, sharqda Afg'onistondan hujum qilishga tayyorgarlik ko'rayotgani haqidagi xabarni 1857-yil 18 fevralda etkazdi.

Rossiya harbiy vazirligi vaziyatni zudlik bilan o'rganish uchun "Rossiya bilan Angliyaning O'rta Osiyoda to'qnashuvi bo'lishi ehtimoli" masalasida ma'lumotlar to'pladi. Ush-

bu ma'lumotlarda keltirilishicha, Angliya Rossiyaga qarshi kurash yo'lida faqat o'z harbiy kuchlaridangina emas balki, musulmon xalqlaridan ham foydalanishi mumkin edi. Aynan shuning uchun ham podsho Rossiya ma'murlari O'rta Osiyo xonliklarini bosib olishni yanada tezlashtirgan edilar.

3. Xonliklarni bosib olish uchun amalga oshirilgan harbiy harakatlar. Turkiston general-gubernatorligi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Pyotr I davridayoq Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo xonliklarini zabt etish g'oyalari paydo bo'lgan edi. XIX asrning boshlaridan boshlab imperiya ma'murlari bu g'oyani amalga oshirish borasida dastlabki harakatlarini boshlagan edilar. Chunonchi, xonliklar hududiga elchilar ko'rinishidagi josuslar, ekspeditsiyalar, sayyohlar, zo-bitlar, olimlar jo'natilib, ular Turkiston o'lkasining boyliklari, aholisining turmush tarzi, xonliklarning harbiy kuchlari, o'lkadagi strategik vaziyat haqida turli tuman ma'lumotlarni to'plab, markazga etkazib turdilar. Bu ma'lumotlarning natijasi o'laroq, 1860-yildan boshlab Rossiya imperiyasi Turkiston o'lkasini bosib olish uchun jiddiy harbiy harakatlarni boshladi. Undan tashqari Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo xonliklarini bosib olishni tezlashtirgan bir nechta sabablar bor ediki, ular quyidagilardan iborat bo'lgan:

1. Rossiya engil sanoatini doimiy ravishda ta'minlab turuvchi arzon xom ashyo bazasining O'rta Osiyoda mavjudligi;

2. Qrim urushi (1853-1856 yy.) tufayli Qora dengiz portlarining Rossiya qo'lidan ketishi hamda uning o'rnini O'rta Osiyo xonliklarini egallash hisobiga to'ldirish, O'rta Osiyo orqali Eron, Afg'onsiton, Xitoy, Hindiston kabi davlatlarda Angliyaning ta'sirini yo'qotib, bu davlatlar bilan savdo va diplomatik aloqalar o'rnatish.

3. Rossiya Evropa bozorlari bilan raqobat qila olmasligi sababli ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish uchun O'rta Osiyo bozorlarini egallashi lozim edi.

4. Rossiyada o'tkazilgan er islohotlari tufayli qash-

shoqlashib qolgan aholini ko'chirib keltirish va ularni er bilan ta'minlash kerak edi.

O'rta Osiyo xonliklarini bosib olish masalasi podsho Aleksandr II (1855-1881 yy.) tomonidan 1859 va 1861-yillarda o'tkazilgan imperiya siyosiy doiralari kengashlarida muhokama qilindi. Bu paytga kelib Rossiya imperiyasi harbiy vazirligida O'rta Osiyo xonliklarining iqtisodiy, siyosiy va harbiy ahvoriga oid josuslik ma'lumotlari etarli darajada to'planib bo'lgan edi. Imperiya bosh shtabi boshlig'i, general unvoniga ko'tarilgan graf N. Ignatevning o'zbek xonliklarining haqiqiy ahvoli va ularni Rossiya nazoratiga olishni qanday amalga oshirish haqidagi axborotlari bu ma'lumotlar ichida ayniqsa ajralib turardi. Graf Ignatevning taklifiga ko'ra, avvalo, Qo'qon xonligiga harbiy harakatlar boshlandi.

Rossiya imperiyasining harbiy harakatlari arafasida Qo'qon xonligida ijtimoiy-siyosiy holat murakkab ahvolda edi. Bu holatga shunday izoh berish mumkinki, birinchidan, xonlikdagi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi qipchoqlar hokimiyatini tan olmaganlar. Ikkinchidan, xonlik hokimiyatida yuqori mavqeni egallash va xonga ta'sir o'tkazish uchun qipchoqlar orasida o'zaro kurash borar edi. Uchinchidan esa, qipchoqlar o'troq aholiga nisbatan zo'ravonlik qilib, shaharlarga kirib kelganlar va aholining uy-joylari tortib olganlar. Ushbu sabablar tufayli Qo'qon xonligi aholisi rus bosqiniga qarshi kurashda etarli darajada birlasha olmadilar.

Rossiya bosqini esa, shusiz ham qaltis bo'lgan siyosiy jarayonlarning yanada keskinlashuviga sabab bo'ldi. Harbiy doiralar shunday ma'lumot bergan edi: "...orqadan yangi, hali noma'lum kuchlar yaqinlashib kelardi. Bular Sirdaryoning pastki oqimini asta-sekin, lekin mustahkam egallab kelayotgan ruslar edi. Bu harakatning muhimligini va ahamiyatini Xudoyorxon albatta tushunmadi, oqibatini esa u tasavvur ham qilmagan edi".

Shunga qaramasdan, Qo'qon xoni Sulton Sayidxon (1863-1865 yy.) va Amirilashkar Alimquli xonlikdagi barqarorlikni saqlash uchun ayrim choralar ko'rishga harakat qildilar. Xu-

susan, xon qozoq biylariga murojaatnoma yo'llab, ularni it-tifoqqa chaqirgan bo'lsa, Alimqulining buyrug'iga ko'ra, Nur-muhammad qushbegi Avliyootaga borib Talas daryosining yuqori oqimida istiqomat qiluvchi qirg'iz sardorlarini tashqi dushmanga qarshi kurashda hamkorlik qilishga chaqirdi. Ammo, bu harakatlarning barchasi zoe ketdi.

1860-yilning yozida Rossiya imperiyasining Qo'qon xon-ligiga harbiy harakatlari jonlanib ketdi. Polkovnik Simmer-man boshchiligidagi rus qo'shinlari avval To'qmoq, so'ngra esa Pishpak (Bishkek) qal'alarini kuch bilan egalladilar. 1864-yil may oyida Qo'qon xonligi hududlariga sharq tomon-dan polkovnik Chernyaev, g'arb tomonidan polkovnik Veryovkin boshchiligidagi imperiya qo'shinlari bostirib kirdilar. Chernyaev qo'shinlari Avliyoota shahrini qamal qildilar. Sha-har hokimi Niyoz Ali shaharni tashlab Turkiston tomonga qo-chib ketgan bo'lishiga qaramay, Avliyoota aholisi dushmanga qarshi mardonavor kurashdi. Ammo, harbiy texnika va kuch-lar teng bo'lmaganligi tufayli engildi. Shahar egallangach, Chernyaev uni talon-taroj qilishga buyruq berdi. Veryovkin qo'shinlari esa Turkiston shahrini egallab, muqaddas Ahmad Yassaviy maqbarasini to'pga tutdilar.

Turkiston va Avliyoota shaharlari bosib olingach, Qo'qon xoni Sulton Sayidxon va Amirilashkar Alimquli Toshkent-ni Mingo'rik mavzesida katta kuchlarni to'plab, mashqlar o'tkazdilar. Bu orada rus qo'shinlari Chimkentga yurish boshla-dilar. Xonlik sarbozlari va rus qo'shinlari bilan Chimkent uchun bo'lgan jang 1864-yil 14 iyul tong saharda boshlandi. Bu jang haqida tarixchi Muhammad Solih quyidagi ma'lumotlarni bera-di. Uch kun davom etgan ushbu jangni Mingboy qipchoq bosh-chiligidagi sarbozlar boshlab berdilar. Undan keyin Mirzo Dav-lat boshchiligidagi toshkentliklar, Xo'jand hokimi Mirzo Ahmad qushbegining yigitlari jangga kirdilar. Shundan so'ng Marg'ilon, Qo'qon, Andijon, O'sh, Namangan guruhlari jangga qo'shildilar.

Manbalarga ko'ra, shafqatsiz bo'lgan ushbu jangda 12 mingga yaqin kishi halok bo'lib, shtabs-kapitan Meyer va polkovnik Lerx boshchiligidagi rus qo'shinlarining omon qol-

ganlari Avliyoota va Turkiston tomon chekinishadi. G'alaba qozongan Amirilashkar Alimquliga rus qo'shinlari tomonidan sulh tuzish taklifi kiritiladi. Lashkarboshilar kengashida esa toshkentliklar ruslar bilan muzokara yuritishga qarshi chiqdilar va bu fikr ko'pchilik tomonidan quvvatlandi.

Chimkent mag'lubiyatidan qo'rqib ketgan rus ma'murlari, xususan, general Chernyaev, polkovnik Lerx va kapitan Meyyerlar barcha kuchlarni Chimkent yaqinidagi Oqbuloqda to'plab, bu erda ikki oy davomida hal qiluvchi jangda tayyorgarlik ko'rdilar. Amirilashkar Alimquli ham Chimkentdagi g'alabasidan ruhlanib, qo'ldan ketgan shaharlarni qaytarib olish chora-tadbirlarini ko'rdi. Ammo, Qo'qon xonligi hududlariga rus bosqini xavfi kuchayib borayotgan bir sharoitda Buxoro amiri Muzaffar qo'shinlari xonlik yerlariga bostirib kirganligi haqida xabar olindi. Ushbu vaziyatda Alimquli asosiy qo'shinni Qo'qonni Buxoro amirligi qo'shinlaridan himoya qilishga tashlashga majbur bo'lib, Angliyaning Hindistondagi vakolatxonasidan Turkiyadan yordam so'rab murojat qildi. Afsuski, ulardan hech qanday yordamni ololmadi.

Bunday sharoitdan general Chernyaev unumli foydalandi. Ural va Orenburg kazaklari hamda to'pchilari bilan Sayramda birlashgan Chernyaev qo'shinlari 1864-yilning 14 sentabrda Chimkentga ikkinchi marta yurish boshladi. Bu paytda Amirilashkar Alimquli Xo'jand va O'ratepada Buxoro amiri qo'shinlariga qarshi jang qilayotgan edi. Chernyaev esa, bu safargi yurishi (22 sentabr) Chimkent shahrini egalladi.

Shundan keyin Chernyaev Toshkent yurishini boshlab, 1864-yil 1 oktabrda shaharning sharqiy tomonidagi Darvishak qopqa degan joyga etib keladi. Bu paytda Toshkent shahri 4ta (Shayxontoxur, Sebzor, Beshyog'och va Ko'kcha) katta dahaga bo'lingan bo'lib, 25 chaqirim qalin devor bilan o'rab olingan edi. Devor atrofida zovurlar bo'lib, ularga suv to'ldirilgan. Shahar aholisi dushman bosqinidan boxabar bo'lib, mudo'faaga tayyorgarlik ko'rgan edilar.

Tarixiy manbalarning ma'lumot berishicha, 1864-yi-

linng 2 oktabrida ertalabdan boshlab har ikkala tomonidan to'plardan o'qlar uzilib, otishmalar boshlandi. Toshkent devori to'plardan o'qqa tutilganidan keyin podpolkovnik Obux 2 rota askari va 4 ta to'pi bilan hujumga o'tib, devorning bir qismini teshishga erishdi. Rus askarlari podpolkovniklar Obux va Lerx boshchiligida shu joydan shaharga kirish uchun zovurni kechib o'tishga harakat qilganlar. Ammo, Toshkent mudofaachilarining mardonavor qarshiligi tufayli rus askarlarining bu harakati sindirildi. Rus qo'shinlari 72ta zobit va askarlaridan ayrilib, Chimkentga chekishga majbur bo'ldilar. Podpolkovnik Obux ham og'ir yaralandi.

Bu g'alabadan ruhlangan Qo'qon xonligi lashkarlari amirilashkar Alimquli boshchiligida 1864-yilning noyabr oyida rus askarlariga qarshi hujum qildilar. Toshkent atrofidagi Iqon qishlog'i yonida mayor Serov boshchiligidagi rus qo'shinlari bilan Alimquli qo'shinlari to'qnashdi. Bu jangda rus qo'shinlari mag'lubiyatga uchrab, ulardan 57 nafari o'ldirildi va 43 nafari yarador qilindi.

Bu mag'lubiyatlar rus mustamlakachi ma'murlarini qattiq tashvishga solib qo'ydi. Shuning uchun ham general Chernyaev 1864 -1865-yilning qish mavsumini qattiq harbiy tayyorgarlik bilan o'tkazdi. Uning qo'shinlari Sibir va Orenburgdan etib kelgan harbiy kuchlar - qurol-yarog', yangi batalonlar, sapyorlar rotalari bilan to'ldirildi.

1865-yilining bahorida Toshkentga rus qo'shinlarining Chernyaev boshchiligidagi ikkinchi hujumi boshlandi. Chernyaev 28 aprelda Chirchiq daryosi bo'yidagi Niyozbek qal'asini egalladi. Shundan so'ng, xoinlarning maslahati bilan Toshkent shahrini suv bilan ta'minlab turuvchi Bo'zsuv to'g'oni buzib tashlanib, Chirchiq daryosiga burib yuborildi. Ayni ekin-tikin pallasida shahar aholisi suvsiz qoldi.

E'tibor berish lozimki, bu paytga kelib rus bosqinchilariga xayrihoh bo'lgan xoin va sotqinlar ham paydo bo'ldi. Ulardan biri Abdurahmonbek Shodmon o'g'li bo'lib, u Chernyaevga Bo'zsuv to'g'onini buzishni maslahat bergan va ko'ngilli ravishda Rossiya imperiyasi xizmatiga o'tgan. Toshkent shahrin-

ing eng katta boylaridan biri Muhammad Soatboy ham unga qo'shilgan. U mashhur savdogar bo'lib, Petropavlovsk, Troitsk, Orenburg kabi shaharning savdo-sotiq doiralari bilan yaqin aloqada bo'lgan, Toshkentdagi iqtisodiy, siyosiy va harbiy vaziyat haqida Chernyaevga ma'lumotlar berib turgan. Xoinlardan yana biri Rossiya imperiyasi faxriy fuqarosi, "Avliyo Anna" oltin nishoni sohibi Saidazimboy Muhammad o'g'li edi.

Shunga qaramasdan, xonlik qo'shinlari ko'tarinki ruh bilan hujumga tayyorgarlik ko'rdilar. Alimquli katta qo'shin bilan Qo'qondan Toshkentga etib keldi. Mingo'rikda anjuman o'tkazilib, jang rejasi ishlab chiqildi. May oyining boshlarida Toshkent uchun shiddatli janglar bo'lib, dastlab xonlik qo'shinlarining qo'li baland keldi. Ammo, shunday keyin qo'shin orasida parokandalik boshlandi. 9 may kuni Salor arig'i bo'yida bo'lgan jangda Alimquli og'ir yarador bo'lib, "Toshkent fuqarolari asta-sekin orqaga qaytib, o'zlarini shahar ichiga olsinlar, boshqa sarbozlar va mujohidlar esa urushni davom ettirsinlar", deya farmon berdi.

Amirilashkar Alimqulining yarador bo'lib safdan chiqqani mudofaachilarga qattiq ta'sir qildi. Dushman bilan mardonavor jang qilgan xonlik qo'shinlari tartib bilan Salor arig'i tomon chekindilar. Ammo, mudofaachilarning ayrim guruhlar, xususan, Alimquliga xusumati bo'lgan qipchoqlar, qirg'izlar va andijonliklar umuman jang maydonini tark etib, Qo'qonga ketib qoldilar.

Yaralangan Alimqulining vafot etishi tufayli ham mudofaachilar orasida sarosimalik boshlandi. Buning natijasida shahar himoyachilarining qarshiligi sindirilib, 15 iyun kuni Toshkent shahri Chernyaev qo'shinlari tomonidan zabt etildi. Muhammad Solihxo'ja o'zining "Tarixi jadidayi Toshkand" asarida Toshkent 40 kundan ziyod qamal qilinganligi, shahar aholisi ona shaharlarini mardonavor mudofaa qilganligini ta'kidlagan. 1865-yil 17 iyunda esa, yana qon to'kilishini oldini olish maqsadida ikki tomonlama muzokaralar boshlandi. Chernyaev Toshkent shahrining Hakimxo'ja qozikalon, Abdu-rahmon eshon, domla Solihbek Oxun singari nufuzli va obro'li

kishilari bilan muzokara o'tkazib, "Toshkent shahri aholisi o'z ixtiyori bilan Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shildi", degan soxta ahdnomani to'ldirishga majbur qildi. Ular bunga rozi bo'lmaganliklari tufayli jazolandilar.

Soxta ahdnomani to'ldirish esa, Abdusattor Qoraboshi o'g'liga topshirildi. Besh nusxada tuzilgan ahdnomaga shahar "katta"larining barchasiga majburiy ravishda qo'l qo'ydirilib, muhr bostirildi hamda bir nusxani Chernyaevga, to'rt nusxasi esa to'rt daha boshliqlariga berildi. Bu ahdnoma tufayli bosqinchilik siyosati yurgizib Angliya kabi kuchli davlat bilan urush olib borishga majbur bo'lib qolishdan cho'chigan Rossiya imperiyasi hukumati xalqaro jamoatchilik nazarida o'z hatti-harakatlarini oqlashga urindi. Chunonchi, ahdnomadan nusxalar ko'chirilib, 1865-yilda Rossiyaning Turkiyadagi elchisi qilib tayinlangan N.Ignatev orqali Istambulga jo'natildi va shahar ko'chalariga yopishtirib chiqildi. Xulosa qilib aytganda, Toshkent bosib olingach, bu shahar Rossiya imperiyasining Turkiston masalasiga daxldor barcha siyosiy masalalarni hal qiladigan imperiya qarorgohiga aylanib bordi. Toshkent shahri bosib olinganidan so'ng, 1865-yilda bosib olingan hududlarda markazi Toshkent shahri bo'lgan Turkiston viloyati tashkil qilindi.

Mulla Olim Maxdum hoji o'zining "Tarixi Turkiston" asarida Toshkent shahrining bosib olinishini O'rta Osiyodagi ikkita – Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi qarama-qarshilik va ichki nizolar bilan bog'laydi: "... Rossiyalar Toshkandni muxosara qilib turg'on vaqtda ikki hamsoya musulmoniya mamlakatlarining podsholari rusiyalarning to'p ovozi etadurg'on yaqin masofada mamlakatlarig'a istilo qilib kelib, urush qilib turg'on holda, ancha ahamiyat bermay, bir-birlari bilan urush - talash qilishib, viloyatni barbod berdilar, ya'ni, rusiyalar himoyasiz qolg'on Toshkand shahrini bir necha kun qamab, oxiri 1865-yil 15 iyunda subh vaqtida Kamolon darvozasidin kirib fath qildilar".

1866-yili podsho Aleksandr II tomonidan Toshkentning Rossiya tasarrufiga olinganligi rasman e'lon qilindi. Rossiya

imperiya-siga bundan tashqari, keyinchalik ham o'z manfaat-larini amalga oshirish uchun mustahkam ma'muriy tuzum zarur edi. Aynan shuning uchun ham bu masalani zudlik bilan hal etish borasida imperiya harbiy vaziri Milyutin boshchil-igida komissiya tashkil etiladi. Mazkur komissiyaga Orenburg general-gubernatori N.Krijanovski tomonidan Toshkent-ni Orenburgga bo'ysundirish haqidagi taklifi kiritilgan edi. Ammo, O'rta Osiyoni o'zining xom-ashyo bazasiga aylanti-rishni rejalashtirgan Rossiya imperiya hukmron doiralari uc-hun bu taklif to'g'ri kelmas, Toshkent mustamlakachilarning bu boradagi markaziga aylanishi lozim edi. Aynan shuning uchun ham N.Krijanovski-ni bu taklifi rad etilib, 1867-yil 14 iyulda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Bi-rinchi general-gubernator etib K.P.fon Kaufman tayinlandi. Markazi Toshkent bo'lgan Sirdaryo viloyati, markazi Verniy (Almati) bo'lgan Ettisuv viloyatlari mazkur general-guberna-torlik tarkibiga kiritildi.

Turkiston o'lkasining markaziy boshqaruv tizim

4. Qo'qon xonligining tugatilishi. Farg'ona viloyati.

Rossiya imperiyaning Turkiston, Chimkent, Toshkent kabi shaharlarni bosib olishi busiz ham ichki ziddiyatlarga to'la bo'lgan Qo'qon xonligiga nihoyatda qattiq zarba bo'ldi. Chunki Qo'qon xonligining hududi asosan Farg'ona vodiysidan iborat bo'lib qolgan edi. Chegaralar qisqarilganligi tufayli xazinaga tushadigan daromad kamayib ketdi. Qo'qon xoni Xudoyorxon xazinani to'ldirish uchun soliqlarni keskin oshirib yubordi. Bundan tashqari, u rus ma'muriyatiga xayrixoh hukmdor edi.

Buning natijasi o'laroq, 1868-yil 13 fevralda Xudoyorxon Turkiston general-gubernatorligi bilan xonlik o'rtasida tuzilgan sharmandali shartnomani imzoladi. Imperiya hukumatining tazyiqlari bilan asosan rus savdogarlarining manfaatlarini ko'zlab tuzilgan bu shartnoma xonlik aholisida norozilik uyg'otdi. Chunki bu kelishuvga ko'ra, rus savdogarlari Qo'qon xonligidagi barcha shaharlar va qishloqlarda istagan karvon-saroyga ega bo'lish hamda savdo agentliklari tuzish hukuqiga ega bo'lgani holda Qo'qon xonligi savdogarlari faqat Turkiston general-gubernatorligi hududidagi shahar va qishloqlarda, ya'ni o'z yurtlarida shunday imtiyozlarga ega bo'ldilar.

Mazkur shartnoma amalda Qo'qon xonligini Rossiyaga qaram qilib ko'ydi. Xudoyorxon esa bu holatga e'tibor ham bermadi. Imperiya hukumati Xudoyorxonning bu itoatkorligini "munosib" taqdirladi. Chunonchi Xudoyorxon Rossiya imperiyasining ordeni bilan mukofotlanib, unga "Aslzoda" degan faxriy unvon berildi.

Bu orada imperiya ma'murlari Qo'qon xonligini butunlay Rossiya tarkibiga qo'shib olish uchun jiddiy harakatlarni boshlab yuborgan edilar. Xususan, Qo'qon xonligini atroflicha o'rganish uchun josuslik kuchaytirildi. Qo'qonga elchi qilib jo'natilgan polkovnik Shaufus faollik bilan josuslik ishlarini ham olib bordi. Uning Xudoyorxonni rus mustamlakachilarga xayrixoh ekanligi haqidagi xabari imperiya ma'murlarini quvontirgani shubhasizdir.

Manbalarga asoslangan zamonaviy adabiyotlarda ham Xudoyorxonning rus mustamlakachi ma'murlariga xayrixoh bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar beriladi. Jumladan, Ishoqxon Ibrat Xudoyorxon haqida quyidagi fikrlarni bildirlgan: "Rossiyadan xotirjam bo'lib, vaqtini o'yin-kulgi bilan o'tkazib, ...ulamo va fuzalo nasihatlariga amal qilmay, jabru-zulm tarafiga o'tib turganida, raiyatu xalq [undan] yuz o'girdi". "Yana taxtga o'tirsam hammaga teng podsho bo'laman, birini biridan farq etmayman" deb parvardigorga shart va va'da qilgan ekan, deb yozadi Aziz Marg'iloniy, "Urusiya bilan urushmayman. Boji xiroj berib turishni xohlayman. Pulni ko'paytirsam bo'lar ekan. Boshqa tomondan keladigan yov yo'q. Bohuzur ayshu-ishlar qilib yotaman", deb muqarrar qilibdi".

Ahmad Zaki Validiy o'zining "Xudoyorxonning so'nggi kunlari" asarida shunday yozadi: "Xudoyorxon ko'p badavlat bo'lib, xotinlarni ko'paytirishga hirs qo'ygan. Kayfu safo-ni, rohatni va tinchlikni yaxshi ko'rgan. Xalqning foydasiga ish yuritmagan... masxarabozlar va hofizlar hamda ma'nosiz o'yinlar bilan umr o'tkazgan". Ammo, shunga qaramasdan Xudoyorxonning ijobiy tomonlari hamda bunyodkorlik ishlari haqida ham ma'lumotlar bor. Xususan, Xudoyorxon xonlik dastlabki paytlarda ichidagi o'zaro urushlarga chek qo'yishga harakat qilgan, Rossiya bilan Qo'qon xonligi munosabatlarini yaxshilash choralarini (1868-1873 yy.) ko'rgan. Uning davrida xonlikdagi eng yirik sug'orish inshooti – Ulug'nahr arig'i barpo etilgan, Qo'qonda madrasa qurdirgan va hok.

Nima bo'lganda ham, ma'lumotlarga ko'ra Xudoyorxon 1868-1873-yillar oraliq'ida Rossiya imperiyasi bilan munosabatlarini yaxshilash maqsadida Turkiston general-gubernatorligining markazi Toshkentga ko'plab sovg'a-salomlar yuborib turdi. Shuningdek, xonlikda faoliyat ko'rsatib turgan rus savdogarlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berdi. Xudoyorxon rus bosqinchilariga o'zini yaqin tutib, Qo'qon bilan Rossiyani bir davlat deb hisoblardi. Bundan norozi bo'lgan Farg'ona vodiysi aholisining Xudoyorxonga qarshi chiqishlar kuchayib ketdi.

1873-1876-yillarda Qo'qon xonligidagi ichki ziddiyatlarga barham berish, ko'tarilgan qo'zg'olonlarni bostirish bahonasida Rossiya harbiy qo'shinlari xonlik hududlariga kiritiladi. Tadqiqotchilarning fikricha, "Qo'qon ichki siyosiy adovatlar, xalq isyonlari va qo'zg'olonlari bilan larzaga kelgan bo'lib, imperiya qo'shinlarining kirib kelishi natijasida amalda o'z siyosiy maqomidan mahrum etildi".

Ma'lumki, 1873-1876-yillarda Qo'qon xonligi Po'latxon (Mulla Ishoq Hasan o'g'li) boshchiligidagi qo'zg'olonlar girdobida qolgan edi. Bunday vaziyatda xonlikdagi nufuzli amaldorlardan biri bo'lgan Abdurahmon oftobachi Xudoyorxonni taxtdan ag'darish va uning o'g'li Sayid Nasriddinbekni xon taxtiga o'tkazish maqsadida Po'latxon bilan til biriktiradi va xon o'rtasida isyon ko'taradi. Vaziyatdan qo'rqib ketgan Xudoyorxon Xo'jandga qochdi va Nasriddinbek foydasiga taxtdan voz kechdi.

Manbalarda ma'lumki, Xudoyorxon Qo'qondan 22 arava boylik, qimmatbaho metallardan yasalgan idishlar, gilamlar, ilmiy, diniy kitoblar, 150 ta to'p va zambaraklar hamda mil-tiqlarni o'zi bilan olib ketdi va ularni Toshkentga olib borib, imperiya ma'muriyatiga topshirmoqchi bo'ldi. Ammo, xon olib ketayotgan xazinaning bir qismi yo'lda askarlar va aholi tomonidan musodara qilindi. Xudoyorxonning qo'riqchisi

bo'lgan Mahmudxonto'ra esa ikki arava boylik, uchta zambarak va otliqlarni Qo'qonga qaytardi.

Xudoyorxon 1875-yil iyul oyining oxirlarida Xo'jandga kelib, bu erda 10 kun istiqomat qilgach, avgust oyining boshlarida uni Turkiston general-gubernatori Toshkentga chaqirdi. Bu haqda "Turkestarskie vedomosti"da berilgan xabar shunday yakunlanadi: "...Sobiq Qo'qon xoniga Xo'janddan Toshkentga ko'chib kelish taklif etildi". General-gubernator Kaufman esa uning boyliklarini musodara qilib, o'zini Orenburgga surgun qiladi. Keyinchalik Xudoyorxon surgunlikdan qochib Makkaga haj safari qiladi.

Qo'qonning yangi xoni Nasriddinxon taxtga o'tirgan kunlariyoq Turkiston general-gubernatorligi bilan go'yo yaxshi aloqalarni o'rnatish maqsadida fon Kufman nomiga xat yo'lladi. Bu xatda rus hukumati bilan do'stona munosabat o'rnatish aytilgan bo'lsa-da, Nasriddinxon amalda Rossiya hukumatining bosqiniga qarshi kuch to'play boshlagan edi. Shuningdek, yangi xon Buxoro amirligi, Toshkentdagi nufuzli kishilarga, xususan, Sayidazimboyga ham maktub yo'llab rus bosqinchilariga qarshi kurashda birlashishga chaqirdi. Ammo, Buxoro amiri ham, Sayidazimboy ham Nasriddinxondan olgan maktublarini Kaufmanga topshirib, o'zlarining rus mustamlakachilariga sodiqliklarini ko'rsatdilar.

O'z navbatida general-gubernator fon Kaufman ham Nasriddinxonga maktub yo'llab (1875-yil 4 avgust), uning xonligini tan olish uchun og'ir shartlar (1868-yili bitimni tan olish, rus savdogarlari kreditlarini tiklash, elchilardan tortib olingan mulklarni qidirib topish, tovon puli, Xudoyorxon uchun nafaqa va boshq.) qo'ydi. Kaufman ushbu yo'llangan maktubiga javobini kutib o'tirmasdan Rossiya imperiyasining harbiy vaziriga 1875-yilning 6 avgustida xabar berib, undan agar Qo'qon xonligi hukumati Rossiya bilan do'stlik aloqalarini o'rnata olmasa, xonlik hududlarini egallab imperiya tarkibiga qo'shib olishga ruxsat so'raydi.

Nasriddinxonning taxtga o'tirishi xonlikdagi siyosiy vaziyatning keskinligini bartaraf eta olmadi. Buni tushunib etgan Abdurahmon oftobachi vujudga kelgan vaziyatni yumshatish uchun xonlik aholisini rus bosqinchilariga qarshi safarbar qilishga harakat qildi. Ammo, fon Kaufman ham 1875-yil 18 avgust kuni Toshkentdan Xo'jandga etib kelib, rus qo'shinlarini shu erda birlashtira boshladi. Zamonaviy adabiyotlarda berilishicha, "Kaufman va Skobelev 16 rota piyoda askar, bitta sapyor rotasi, 20ta to'p, 900 otliq askar bilan jangga shay bo'lib turdilar".

1875-yilning 22 avgustida Xo'janddan Qo'qon yo'li bo'ylab joylashgan Mahram qal'asi (Sirdaryo bo'yida) yonida rus qo'shinlari bilan Abdurahmon oftobachi boshchiligidagi xonlik qo'shinlari o'rtasida shiddatli jang bo'ldi. Har ikkala tomondan ham ko'plab qurbonlar berilgan ushbu jangda Abdurahmon oftobachining qo'shinlari tor-mor etilib, uning o'zi Marg'ilon yaqinidagi Karpil mavzesiga qochib ketdi.

Nasriddinxon Rossiya imperiyasi qo'shinlari va boshliqlarini Qo'qonda kutib olib, Rossiya imperiyasi hukumatini tan oldi. Nasriddinxon Marg'ilon hokimi Sulton Murodbek zimmasiga ruslar bilan bo'lgan urush jarimasi – 40 ming tilla tovon pulini yig'ib berish vazifasini yukladi. Sulton Murodbek Andijon va O'sh aholisidan ham jarima undira boshladi. Natijada xonlikning sharqiy hududlarida yashaydigan aholi Rossiya imperiyasi hukumatining ushbu siyosatiga qarshi isyon ko'tardi.

Bu orada ya'ni, 1875-yil 26 avgustda fon Kaufman rus qo'shinlari bilan Mahramdan chiqib, Qo'qon tomonga yurdi, yo'lda ularni Nasriddinxonning elchilari maktub va sovg'alar bilan kutib oldilar. Kaufman Qo'qon atrofida harbiy lager qurib, shu erdan Qo'qon shahar bo'ylab rus qo'shinlarini namoyishkorona dag'dag'a bilan olib o'tgach, harbiy lagerga qaytishida Nasriddinxonning o'zi unga hamroh bo'ldi.

Po'latxon ham imperiya bosqinchilariga qarshi kurashish maqsadida katta kuch to'plab, Qo'qonga hujum qilmoqchi bo'lib turgan paytda, ya'ni, 1875-yil 25 sentabrda Nasriddinxon Rossiya imperiyasi hukumati bilan bitim tuzdi. Bu xabar tezda butun Qo'qonga yo-yilib, aholi yana isyon ko'tardi va xon o'rdasiga hujum qildi. Natijada chorasiz qolgan Nasriddinxon Xo'jandga qochdi.

H.Bobobekovning arxiv manbalari orqali ma'lumot berishicha, bu bitimga ko'ra, Qo'qon xoni o'zini Rossiya imperiyasining "xizmatkori" deb tan oladi, qo'shni xonliklar bilan hech qanday aloqalar va munosabatlar o'rnatmaslikka va'da beradi. Sirdaryoning o'ng qirg'og'idagi barcha yerlar Rossiya saltanati ixtiyoriga o'tadi. Qo'qon xonligiga qarshi olib borilgan urushda rus armiyasi ko'rgan olti yuz ming rubl hajmidagi ketgan xarajatni to'lash Qo'qon xonligi zimmasiga yuklatiladi. Shuningdek, bitimda 1875-yil 1 noyabrdan boshlab Qo'qon xonligi Rossiya xazinasiga har-yili 500 ming rubl, Abdurahmon Oftobachini qo'llab-quvvatlaganlari uchun marg'ilonliklarga 125 ming tillo hajmida tovon to'lash majburiyati belgilanib, 60 ming tilloni 1875-yil 21 oktabrgacha, qolgan 65 mingini esa, 1876-yil 21 oktabrgacha to'lashga ijozat berildi.

1875-yil 26 sentabrda Namanganga kelgan Kaufmanga Andijon shahrida va unga yaqin bo'lgan joylarda Po'latxon va Abdurahmon Oftobachi boshchiligida katta qo'shin to'planganligi haqida xabar etib bordi. Tayyorlanayotgan qo'zg'olondan xavfsiragan Kaufman zudlik bilan general Trotskiy boshchiligidagi 1400 kishilik qo'shinni 4ta raketa otish moslamasi va 8ta zambarak bilan Andijonga jo'natdi. 1 oktabrda general Trotskiy Andijonga hujum qilish haqida buyruq berdi. Har ikki

o'rtada kuchli janglar bo'lib, 2 soat davom etgan bu janglardan so'ng rus qo'shinlari shahar markaziga joylashgan o'rdani qurshovga olib, hokim saroyini bosib oldi.

Abdurahmon Oftobachi va Po'latxon bu orada shahar va qishloqlarga o'z odamlarini nomalar bilan jo'natib, aholini rus bosqinchilariga qarshi kurash uchun birlashishga, Nasriddinxonni taxtdan ag'darishga chaqirdilar. 9 oktabrda Qo'qonda qo'zg'olonlar boshlanib ketganligi tufayli Nasriddinxon poytaxtdan qochib ketdi.

General Skobelev boshchiligidagi qo'shinlar 1875-yil 23 oktabrda Baliqchi va To'raqo'rg'onni egallab, 27 oktabrda Namanganni 26 ta to'p bilan o'qqa tutadilar. Qo'zg'olonchilar tor-mor etilib, ko'plab aholi haloq bo'ldi.

1876-yilning boshlarida Rossiya imperatori Aleksandr II ning maxsus buyrug'i asosida general Skobelev Qo'qon xonligini butunlay bosib olishga kirishdi. Imperiya bosqinchilari xonlikning shahar va qishloqlariga etib keldilar. Nasriddinxon qarshilik ko'rsata olmay taslim bo'ldi. 8 fevralda rus qo'shinlari Qo'qon shahriga kirdilar.

Skobelevning hiylasi va xoinlar yordami bilan Abdurahmon Oftobachi hamda Po'latxon Asaka va Andijon oralig'ida qo'lga olindilar. Po'latxonni qo'lga olishda yordam bergan xoinlar imperiya tomonidan mukofotlandilar. Po'latxon esa, 1876-yil 1 martida Marg'ilonda dorga osildi.

Shu tariqa, qattiq qarshiliklar va og'ir janglardan so'ng 1876-yil 19 fevralda 150-yildan ziyodroq hukm surgan Qo'qon xonligi butunlay bosib olinib, tugatildi. Uning o'rniga Farg'ona viloyati tashkil etilib, Skobelev yangi viloyatga harbiy gubernator etib tayinlandi. Qo'qon xonligiga qarashli yerlar Farg'ona viloyati tarkibiga kiritilib, faqat uning bir qismi Xo'jand uezdi bo'lib Samarqand viloyatiga qo'shildi.

Rus bosqinchilariga qarshi mardonavor kurashda ishtirok etgan Abdurahmon Oftobachi Rossiyaning Ekaterinoslav, imperiyaga xayrixoh bo'lgan Nasriddinxon esa Vladimir guberniyasiga surgun qilindilar. Qo'qon shahrida olib borilgan harbiy harakatlar davomida xonlikning shayxulislomi va qozikaloni

Skobelev tomonidan asir olindi. Kaufmannning muvaqqat general-gubernator T.Kolpakovskiye ga yuborgan telegrammasida, "ularni hech qanday lavozimga qo'ymasdan yo'q qilib yuborilsa, yaxshi bo'ladi", degan taklif kiritgani tufayli ularning ikkalasi ham Vologodsk guberniyasiga surgun qilindilar.

Tarixiy manbalar tadqiqotlari ma'lumotlariga ko'ra, Rossiya mustamlakachilari Qo'qon xonligini bosib olishda ayovsiz choralarni qo'llaganlar. Xususan, qarshilik ko'rsatgan qishloqlar yondirilgan, bosqinchilarga qarshi kurash olib borayotganlarga qo'shib ko'plab tinch aholi ham bir boshdan jazolangan.

Bosib olish paytida qarshilik ko'rsatgan shaxslarga yordam bergan, ularni yashirgan, uyiga kiritganlar ham jazodan chetda qolmagan. Harbiy harakatlar vaqtida o'z uyi, mol-mulkini tashlab boshqa joylarga ketib qolganlar belgilangan muddatda qaytib kelmasa, ularning uy-joyi va mol-mulki musodara qilingan. Harbiy harakatlar paytida ko'rilgan choralar imperiya bosqinchilarining Qo'qon xonligi hukumati bilan emas, balki xalq bilan urush olib borganligini isbotlaydi.

Ko'plab jazo choralari ko'rilgan bo'lishiga qaramay, Farg'ona viloyati tashkil topganidan keyin ham rus bosqinchilariga qarshi xalq harakati davom etdi. Xususan, Oloy o'lkasining hukmdori, "Oloy malikasi" nomi bilan shuhrat qozonib, dodxoh unvoniga sazovor bo'lgan Qurbonjon Mamat qizi va uning tarafdorlari 1876-yilning oxirlariga qadar kurashni davom ettirdilar. Harbiy gubernator general Skobelevning shaxsan o'zi Qurbonjon dodxoh bilan uchrashib, muzokaralar olib borishga majbur bo'lgan.

5. Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Abdulmalik to'ra (Katta to'ra) boshchiligidagi ozodlik harakati.

Toshkent istilosidan so'ng tez orada Buxoro-Rossiya o'rtasidagi munosabatlar keskinlashdi. 1865-yil avgustida Buxoro amiri Najmiddinxo'ja boshchiligidagi o'z elchilarini Sankt-Peterburgga yuboradi. Uni yo'lda ushlab qolinganligini

bilgach, amir yashirin ravishda Mulla Faxriddinni ham poytaxtga elchi qilib jo'natadi. Lekin, bu elchilik guruhlari joylarga etib borolmadilar. Diplomatik amaldor Struve 1865-yil oktabrda Buxoroga Chernyaev nomidan elchi qilib jo'natildi. Buxoro amiri bilan Chernyaev o'rtasidagi yozishmalarda amir Toshkentni imperiya qo'shini bo'shatishini va asl maqsadlarini bayon qilishni talab qiladi.

1865-yil sentabr oyining boshlarida rus qo'shinlari Pistolkors boshchiligidagi 4 ta rota piyoda, 100 ta kazak va 4 ta engil zambaraklar bilan Chirchiq daryosidan o'tib, muhim aholi punktlari bo'lmish Piskent va To'ytepa hamda uning atrofidagi yerlarni egallaydi. Chirchiq orti yerlaridagi yangi tayinlangan amir noibi Rustambek esa to'qnashuvdan so'ng chekinishga majbur bo'ldi.

1865-yil sentabrda Orenburg general-gubernatori N.Krijanovskiy shaharni "mustaqil mulk" deb e'lon qiladi va bu bilan na Qo'qon xonligi va na Buxoro amirligiga Toshkentga tegishli da'vosi bo'lishi mumkin emasligini namoyish etmoqchi bo'ladi.

Chernyaev Toshkent olinganidan so'ng 9 kun o'tgach, o'lkadagi barcha buxorolik savdogarlarni hibsga olgan edi. Iyul oyida esa Chernyaevning talabiga ko'ra N.Krijanovskiy Orenburg va boshqa shaharlarda buxorolik savdogarlarni hibsga oldilar. Sankt-Peterburg yo'lidagi buxorolik elchilar esa N.Krijanovskiy buyrug'iga ko'ra Kazalinskda to'xtatildi.

Amir esa bu voqeliklardan bexabar bo'lib, Xudoyorxonni qayta Qo'qon xonligi taxtiga o'tkazdi. Yo'l-yo'lakay Xo'jandni egallab, imperiya qo'shini Chirchiqortiga o'tmasligini general Chernyaevdan so'radi. Amir Muzaffar Chernyaev bilan yozishmalarida imperiya generalidan o'z elchilarining ushlab qolinishiga nisbatan noroziligini bildiradi. O'z navbatida Buxoro amiri uning davlatiga kelgan rus elchilarini javob tariqasida ushlab qolishga buyruq berdi. Ushbu elchilik a'zolarini orqasiga qaytarish to'g'risidagi Chernyaev taklifi ham zoe ketdi. Rossiya imperiyasi o'zining hatti-harakatlari orqasidan Buxoro amirligi bilan munosabatlarni ataylab keskinlashtirib, uni

harbiy mojaroga jalb qilmoqchi bo'ldi. Aslida esa 1865-yil-dayoq Buxoroga qarshi harbiy harakatlar jarayoni boshlangan edi.

Amirning imperiya bosqiniga qarshi, davlat mustaqilligi uchun tegishli tarzda kurash olib bormayotganligi hamda ikkiyoqlama siyosati xaqli ravishda Buxoro ahlining noroziligiga sabab bo'la boshladi. Poytaxtda yig'ilgan xalq ommasi amir saroyini kurshab olib, uni toshbo'ron qildi. Hukmdor faoliyatidan norozilik shu qadar kuchayib ketdiki, hatto qo'shbegi amirning Buxoroni vaqtincha tark etilishni so'rashga majbur bo'ldi. Amir xalq ommasi noroziligidan cho'chib bir qator istehkomlar, kal'alarni mustahkamlashga kirishdi. Jumladan, amir Muzaffar Buxoro amirligi sarhadlaridagi myhim qal'a hisoblangan Jizzax istehkomini mustahkamlash uchun 100 ming tangadan ziyod pul ajratishga majbur bo'ldi. Jizzax harbiy istehkomining balandligi 11 gaz va eni 8 gaz keladigan devori barpo etildi hamda qal'a atrofi handak suv bilan to'ldirildi.

Qal'a garnizoni boshlig'i etib harbiy layoqatga ega bo'lmagan Muhammad Yokub qo'shbegi tayinlandi. Jizzaxga yordam berish maqsadida O'ratepadan Olloyor devonbegi, Zomindan Jiyaxo'ja to'qsoba boshchiligidagi askarlar ham kelib qo'shildilar. Jizzax mudofaasi yuqorida qo'rilgan chora-tadbirlar natijasida ancha mustahkamlandi.

1866-yil 21 yanvarda Chernyaev Chinozda harbiy kuch to'plab, Jizzax ustiga yurish qilishga tayyorgarlikni boshladi. Podpolkovnik Pistolkors boshchiligidagi 14 rota, 600 nafar kazak va 16 ta to'pdan iborat imperiya qo'shini Sirdaryodan o'tib, Jizzax yo'lidagi Uchtepa degan joyga chiqdi. 1866-yil 1 fevralda Jizzax tomon yo'l olindi. Qattiq sovuq, oziq-ovqat va em-xashakning etishmasligi imperiya qo'shinlarini og'ir ahvolga solib qo'ydi. Jizzax begidan imperiya qo'shinlariga oziq-ovqat va em-xashak sotish xususidagi Chernyaevning talabi zoe ketadi. Jizzax begi o'z holicha amirdan beruxsat bu ishni qilmasligini bildiradi. Shahar himoyachilari qattiq turib imperiya qo'shinlariga qarshilik ko'rsatdilar. Imperiya qo'shinlari

Chordara tomon chekinishga majbur bo'lganlar. 8-10 ming chog'li vatan mudofaachilari imperiya qo'shinlarini o'rab olib, ularga zarba berdilar. Ayniqsa, Jiyanxo'ja to'qsoba boshchiligidagi Jizzax mudofaachilari zo'r berib kurashdilar.

Ozodlik harakatining taniqli namoyondasi, birgina Siddiq to'raning o'zi 60 kishilik otryadi bilan yuzlab imperiya kazalarini Chordaragacha ta'qib etib, ko'p holda ularning qurol-aslaha va otlarini ham tortib oldi. Imperiya otryadining Jizzax yurishi mag'lubiyatga uchradi. Chernyaev urushni davom ettirish befoyda ekanligini anglab, 1866-yil 11 fevralda Toshkentga chekinishga majbur bo'ladi. Chernyaevning mag'lubiyatli harbiy yurishi oliy darajadagi imperiya ma'murlarini ham tashvishga solib qo'ydi. Shu bois 1866-yil 27 martda uning o'rniga harbiy gubernator etib "Russkiy invalid" jurnalining muharriri general D.Romanovskiy tayinlandi.

General D.Romanovskiy Chernyaevdan farqli ravishda Orenburg general-gubernatori N.Krijanovskiy ko'rsatmalariga qat'iy amal qilar edi. Imperiya hukumati D.Romanovskiydan vaziyatni qat'iy keskinlashtirmasdan mo'tadil harakatlanish, savdo munosabatlarini joy-joyiga qo'yish ko'rsatilgan edi. Shu bilan birga N.Krijanovskiy Romanovskiyga yozgan xatida: "Amirdan hamma narsani talab qilib, unga xech bir narsada yon bermaslik kerak", - deya ta'kidlagan edi. Imperiya shu tariqa har tomonlama amirlikni urushga tortishga harakat qilar, Buxoroga nisbatan siyosatida tayziq va zo'ravonlik ustunlik qilar edi.

Buxoroda ham bu vaqtga kelib ijtimoiy-siyosiy vaziyat keskinlasha bordi. Amirning sustkashligi, vatanparvar kuchlarni o'z atrofiga jalb qila olmayotganligi birinchi navbatda ziyolilar, ruxoniylar, madrasa ulamo, toliblari noroziligiga sabab bo'la boshladi.

Xalq ommasining kuchli norozilik oqimi amirni sarosimaga solib qo'ydi. Uning buyrug'i bilan tez orada mamlakat bo'ylab, umumiy safarbarlik e'lon qilindi. Natijada taxminan 60.000 dan ziyod bo'lmish ozodlik kurashi tarafdorlari yig'ildilar. Ta'kidlash joizki, yig'ilgan askar va ko'ngillilarning

aksariyati yaxshi qurollanmagan bo'lib, ko'pchilikda 3 gaz (taxm.- 1 gaz 50 sm) keladigan sodda pilta miltiq, nayzalar bor edi. Shuningdek, amir qo'shinlarida 36 ta to'p ham bo'lgan. Ahmad Donish bu yig'ilish xususida so'z yuritganda uni qattiq tanqid ostiga oladi: "...umrida zambarak va o'q tovushlarini eshitmagan hamda jang maydonini tasavvur etolmagan kishilar uni yakkama-yakka kurash maydoni deb tushunar edilar... Ulamolar urushga chorlaganliklari bilan, dushman o'zi qanday, qurol-yarog'i qanaka ekanligi xususida tushunchaga ham ega emas edilar..."

Amirimperiya qo'shinlari bilan urushga tayyorlanayotgan bir paytda, ya'ni 1866-yil fevral-mart oylarida Chordara bo'ylarida Siddiq to'ra Kenesarin, Toshkent atroflari, Chirchiq bo'ylarila amirning vakili hisoblangan Rustambek, Botirbek qurama, Farmon dohdoh o'g'li va boshqalarning harakatlari kuchaydi. Amir o'z vakili deb hisoblagan Rustambekka noma yuborib, uni urushga chorlagan. Rustambek esa amir nomidan varaqalar tarqatib imperiya qo'shinlariga qarshi kurashga xalqni chorlagan. Jumladan, Chirchiq orti o'lkasi ahli nomidan oqsoqol Mullayor amirning ozodlik kurashiga o'z xayrihohligini bildirib, uni Rossiya imperiyasi istilosidan ozod qilishini so'ragan. Kapitan Abramov Chordarani buxoroliklar qo'lidan tortib olib, katta o'ljaga ega bo'ldi.

Asosiy jang uchun imperiya qo'shinlari asosan Chinozga yig'ila boshladi. Harbiy gubernator D.Romanovskiyning bu paytda ahvoli ancha tang bo'lib, u moliyaviy va harbiy yordam xususida Orenburgga murojaat etishga to'g'ri keldi. Amir va Romanovskiy o'rtasidagi o'zaro diplomatik yozishmalar esa samarasiz yakunlandi. Imperiya ma'muriyati amirga Rossiya imperiyasi tomonidan bir necha da'volar bilan chiqib, jumladan imperiya elchilarini ushlab turganligi ayblarini ham qo'ydi.

Ikkala tomon uchun ham yaqin orada urush boshlanishi ayon bo'lib qolgan edi. Amirlikda vatanparvar, ozodlik kuchlari harakati avj ola boshladi. Nihoyat, amir tomonidan yig'ilgan qo'shin 1866-yil may oyi boshida Chinoz va Xo'jand

oralig'idagi Oqjar (uni Sassiqlik deb ham atalgan) mavzeidagi Erjarga etib keladi. Mahalliy mualliflar Erjar buyidagi jangni "Maydalulg'un" yoki "Maydayulg'un" jangi deb ham nomlashgan edi. Amir Muzaffar bo'lgusi jang maydonidan 1 farsah (6-8 km) naridagi qarorgohiga kelib joylashdi.

Erjar Xo'janddan 40 verst uzoqlikda joylashgan edi. Tarixchi Mirza Abdulazim Somiy Erjardagi jangni "Maydayulg'un voqealari" deb nomlagan bo'lsa, Muhammad Attor Ho'qandiy bu jangni "Maydalulg'un mavzeidagi jang" deb atagan. Ahmad Donishda "Sassiqlik jangi" deb bu jang boshqacha nom bilan ataladi.

Amirlik qo'shinidagi ichki parokandalik, jang qilish uslubining qoloqligi, qurol-yarog' bilan yomon ta'minlashganlik, bu borada imperiya qo'shinining ustunligi va boshqalar jang natijasini hal qildi. Erjar jangi Rossiya imperiyasi foydasiga hal bo'ldi.

Erjar mag'lubiyatidan so'ng Romanovski qo'lga 22 turli kalibrdagi to'p, 670 puddan ziyod porox, 220 mingta patron va boshqa qurol-aslahalar o'lja sifatida o'tdi. Erjar jangi amirlik harbiy ahvolining nochorligi, parokandaligi, zamondan qanchalik orqada qolganini, amir hukumati harbiy harakatlarni zamon talabi asosida tashqil eta olmasligi, sarkardalarning o'zboshimchaligi, qurol-aslahaning zamonaviy jang qilish usullariga javob bera olmasligi amirning zaif va tadbirsiz sarkarda ekanligini namoyon etdi. Erjar jangi bundan avval Jizzax ostonasida zarbaga uchragan Rossiya imperiyasi qo'shinining ruhini ko'tarib yubordi. Imperiya hukumati bu jangdan o'z rizoligini bildirib, hatto imperatorning o'zi bu xususda maxsus tabrik telegrammasini jo'natdi.

Romanovski amir orqasidan ta'qib etish fikridan voz kechib, o'z diqqat-e'tiborini Sirdaryo bo'yidagi muhim aholi punkti hisoblangan, qadimiy Xo'jand shahrini egallashga qaror qildi. Xo'jandni 1866-yil 19 maydan boshlab qamal qilish boshlandi. Qattiq janglardan so'ng 1866-yil 24 mayda rasman Xo'jand imperiya tomonidan istilo etilganligi e'lon qilindi.

1866-yil 28 mayda esa Xo'janddan janubda joylashgan Buxoroga qarashli Nov qo'rg'oni ham zabt etildi.

Shunday qilib, Xo'jand va Novning egallanishi Qo'qon xonligi va Buxoro amirligini bir-biridan ajratib qo'ydi. Amir Muzaffar Erjar jangidan so'ng garovda turgan imperiya elchilari va savdogarlarini ozod qilib, ular 1866-yil 2 iyunda Abdulg'afforbek kuzatuvi ostida Toshkentga etib keldilar. Bunga javoban imperiya hukumati ham Kazalinskda garovda turgan Najmiddinxo'ja boshchiligidagi buxorolik elchilarni ham vatanlariga qaytardilar.

Orenburg general-gubernatori N.Krijanovski tovon pulini darhol to'lash mumkin emasligini yaxshi tushunar edi. "Buxoroga qarshi harbiy yurishni davom ettirish lozim" deb hisoblagan N.Krijanovski tovon pulining to'lash muddati kechiktirilishi va amirning javob bermasligi urush boshlanishiga bahona bo'ldi, xolos. Tvon puli vaqtida to'lanmaganligi bahona qilinib, shu bahona Rossiya imperiyasining navbatdagi istilosi uchun niqob qilingan holda 1866-yil 23 sentabrda polkovnik Voronsov—Dashkov boshchiligidagi harbiy qism amirlik hududiga bostirib kirdi. General D.Romanovski 20 piyodalar rotasi, 600 ta kazak, 28 ta to'p bilan hamda N.Krijanovski hamrohligida shu vaqtda Buxoroga qarshi yurishga otlangan edi. U O'ratepa atroflariga qarshi yurishga otlangan, O'ratepa atroflarini tekshirib, uning ikki qator baland devori va minoralari borligini aniqlagan edi.

Deyarli to'rt ming kishilik mudofaachilarga ega bo'lgan O'ratepa 1866-yil 2 oktabrda zabt qilinib, shahar talon-taloj etildi va katta o'ljalor qo'lga olinadi. Imperiya qo'shinlarining harbiy jihatdan ustunligi, buxorolik qo'shinning zaif tashkil etilganligi va harbiy jihatdan qo'liq, Qo'qon va Buxoro hukmdorlarining befarqligi, aholini taqdir taqozosiga tashlab qo'yganliklari, o'zaro parokandalik mustahkam qal'a hisoblangan O'ratepaning imperiya tomonidan bosib olinishiga imkon yaratgan edi. O'ratepadan Jizzaxga yo'l olgan Krijanovski va Romanovski boshchiligidagi imperiya qo'shini yo'l-yo'lakay Zominni egallab, Jizzax istilosi uchun yo'l oldi. Imperiya

qo'shini Jizzax tomon yo'l olganligini eshitgan amir Muzaffar o'z harbiy lagerini Samarqand yaqiniga ko'chirgan edi.

Bu paytda general N.Krijanovski boshchiligida imperiya harbiy qo'shini Jizzaxga qarab yaqinlashib kelayotgan edi. Jizzax qal'asi O'rta Osiyoning eng muhim harbiy kal'alaridan biri, Samarqandga borishdagi asosiy tayanch nuqtasi edi. Ma'lumotlarga ko'ra, Jizzax ikki qator mustahkam devor va chuqur xandaklar bilan o'ralgan, devorlarning balandligi 4 metr, eni 3 metrgacha bo'lgan. Jizzaxga katta qo'shin yig'ilib, mang'itlardan bo'lmish Olloyor devonbegi shaharga hokim etib tayinlandi. Olloyor devonbegining xizmatida shuningdek 19 nafar taniqli beklar ham bor edi. Jizzaxda bo'lgan amir shaxsan mudofaa istehkomlarini mustaxkamlash, garnizon sonini ko'paytirishni buyuradi.

1866-yil 11 oktabrda general N.Krijanovski boshchiligidagi qo'shin Jizzax qamaliga kirishdi. Shaharga boradigan suv yo'llari berkitilib, imperiya qo'shini Samarqand va O'ratepa darvozalaridan hujumga kirishdi. Kapitan Mixaylovskiy 4 ta piyoda rota va 4 ta to'p, podpolkovnik Grigorev 4 rota va 4 ta to'p bilan ushbu darvozalar ostonasidan joy oldilar. Keyinchalik polkovnik Voronov — Dashkov qo'mondonligidagi 2 rota, 200 kazak va 4ta to'p shaharning janubiy-g'arbiy qismiga joylashdi. Jizzax qamali bir hafta davom etdi. Shahar mudofaachilari, vatanparvar kuchlar shaharni astoydil himoya qildilar.

Tarixchi Mirzo Abdulazim Somiy Jizzax jangidan avvalgi yig'ilishda biron bir fikrga kelinmaganligi xususida yozib, qamalning ikkinchi kunidanok, shahar tinimsiz o'qqa tutila boshlaganligini qayd etadi. Darhaqiqat amir bu qal'a mudofaa inshootiga katta harbiy kuch yuborib, qal'a imperiya qo'shinlari tomonidan zabt etilishi mumkin emas deb o'ylar edi.

Shahar mudofaachilarining sabr-qanoati, jasoratiga imperiya harbiylari ham tan berganlar. Shahar talon-taroj qilinib, katta miqdordagi boylik qo'lga olindi. Orenburg general-gubernatori N.Krijanovski harbiy vazir Milyutinga telegramma

yuborib, Jizzax 18 oktabr soat 12 larda egallanganligini qayd etadi. Shubhasiz, Jizzax mag'lubiyati amirga ham qattiq ta'sir etdi. Bu xususda muarrix Mirzo Abdulazim Somiy shunday deb yozgan edi: "Hukmdor muttasil kayg'urib, ichki zaiflikni tushungan holda chora-tadbirlar ko'ra boshladi. Amir Jizzax jangidan qochib kelgan xar bir kishini siylab, nimadir bo'lsa ham in'om qildi... omon etib kelgan kam sonli kishilarning ko'pchiligi yarador va hatto, otsiz, quolsiz edi... Jizzax voqeasidan so'ng hukmdor Samarqanddan Karmana tomon yo'l oldi. Samarqandda esa u Fyzop hokimi bo'lmish o'g'li - Abdulmalik to'rani, Hisor hokimi Rahmonqul parvonachini, Miyonkol qo'shinini, buxorolik navkarlarni, ozodlik urushi tarafdorlarini qoldirdi. O'zi esa ko'priki mustahkamlab, u erda qo'shin koldirdi". Jizzax jangidan so'ng Buxoroda amir qo'shini mag'lubiyatidan norozi ulamo va ziyolilarning harakati keskin tus oldi. Bir vaqtning o'zida Sherali inoq hokim bo'lib turgan Samarqandda ham ahvol keskinlashdi, shaharda zo'ravonlik avjiga chiqib, ayirmachi mazhabchilik harakati kuchaydi.

Shu bilan birga Rossiya imperiyasi o'z oldiga amirlikni butkul bosib olish rejasini ham qo'ymagan, buning uchun na xalqaro ahvol, na ichki iqtisodiy holat, harbiy zahiralarga bunga yo'l bermas, undan tashqari amirlikda tobora kuchayotgan qarshilik harakati Rossiya imperiyasini ham tinchlik sulhini tezroq imzolashni taqozo etar edi. Og'ir iqtisodiy va siyosiy ahvolda qolgan hamda harbiy jixatdan qoloq, xalq ichida o'zining kaltabin siyosati tufayli obro'si tobora tushib borayotgan amir hukumati ham sulhga muhtoj edi.

Rossiya imperiyasi ma'muriyati tomonidan birinchi sulh takliflari 1866-yil 12 sentabrda Orenburg general-gubernatori N.A.Krijanovskiy tomonidan takdim etilgan edi. 1867-yil bahorida N.A.Krijanovskiyning taklifiga ko'ra amir o'z vakili Musabek miroxur Hakimovni Orenburgga elchi qilib jo'natgan edi. 1867-yilning may oyida elchi Orenburgga etib keladi. Elchi istilo etilgan O'ratepa va Jizzax yerlarini amirga qaytarish, Sirdaryoni chap chegara etib belgilash xususidagi

amir takliflarini bayon qildi. N.A.Krijanovskiy va elchi Musa-bek miroxur o'rtasida muzokaralar o'tkazilib, Buxoro amirligi bilan tinchlik sulhi imzolandi. Unda chegara o'tkazilish yerlari, chegaralarning daxlsizligi va ularni qattiq nazorat ostiga olinishi, imperiya fuqarolariga xonlik hududida bemalol savdo qilish, ko'chmas mulkka ega bo'lish imkoniyatining berilishi, boj soliqlarining buxorolik savdogarlarga tenglashtirilishi, Buxoro amirligi tashqi siyosati Rossiya imperiya manfaatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshirilishi bayon etilgan edi. Lekin, Turkiston general-gubernatorligi barpo etilishi bilan bu sulhning tadbqiq etilishi uzil-kesil to'xtatildi.

1867-yil 1 sentabrda Turkiston general-gubernator K.P.fon Kaufman taklif etgan 12 ta moddadan iborat tinchlik sulhi imzolanib, elchi Musabek miroxur orqali amir xuzuriga tasdiklanish uchun yuborildi. Unda Rossiya imperiyasi egallagan yerlar deyarli butkul ularning qo'llarida kolishi, amirlikning barcha shaharlariga imperiya savdogarlari bemalol kirish huquqiga ega bo'lishi, boj soliqlari buxorolik savdogarlar bilan tenglashtirilishi, imperiya fuqarolari hohlagan joylarida karvonsaroylar qurishi va hohlagan shaharlarga borishi mumkinligi, ko'chmas mulkka ega bo'lish huquqi, imperiya fuqarolari o'z jinoyatlari uchun Turkiston general-gubernatori huzurida javob berishlari lozimligi va boshqalar xususida so'z borgan edi. Kaufman amirga sulh matni bilan birgalikda maktub ham yozib, Rossiya bilan munosabatlarni keskinlashtirmaslikni, aks holda tegishli javob muqarrar ekanligini ham tahdid qilib qo'yadi.

Turkiston general-gubernatori Kaufmanning o'zi ham sulh shartnomasi aslida katta davlatning tazyiqi va zo'ravonligi ekanligini yaxshi tushunar edi. Shuning uchun ham "uni ultimatum deb nomlash to'g'riroq bo'lur edi", - degan edi. Bu noteng va tahqirli shartnomalarni amir tasdiqlashiga ishonqiramay, 1867-yil 13 noyabrda harbiy vazirga yozgan xatida "Orenburg shartlari" kutilgan natijani bermasligini ham alohida ta'kidlagan edi.

Elchi Musabek miroxur faqatgina 1867-yil dekabrda-gina Toshkentga qaytib keldi. Kaufman shartlariga amir rozi ekanligini elchi bayon qilsada, biroq buni tasdiqlovchi birorta hujjatni o'zi bilan birga olib kelmaydi. 1867-yil 19 dekabrda Kaufman amirga qayta maktub yozib, shartnomani darhol imzolash, amirlik tomonidan qo'lga olingan poruchik Slujenko va 3 nafar imperiya askarlarini darhol orqaga qaytarishni aytadi. Amir Kaufman shartlarini qabul qilmagudek bo'lsa, o'rtada urush boshlanishi ham elchiga bayon etiladi. Aslida sulhga mo'yil bo'lgan amir, vatanparvar kuchlar tazyig'i, o'sib borayotgan amirlikdagi xalq noroziligidan hayiqib, uni imzolashni keyinga surar edi. Shuningdek, elchining ma'lumotiga ko'ra keyinchalik tovon puli ham to'lanishi lozim edi. Amir tovon pulini to'lashdan xalq noroziligi yanada kuchayishini anglab qo'rqishi, sulh shartnomasini imzolamaslikka yana bir sabab bo'ladi. Shu bois ham sulh shartnomasini imzolash vaqti cho'zilib, bu paytda ikkala tomon ham o'z harbiy kuchlarini mustahkamlashga harakat qiladilar.

1867-yilning kuzidan to 1868-yilning baxoriga qadar Buxoro-Rossiya munosabatlarida keskinlik saklanib turgan bo'lsa-da, lekin sezilarli o'zgarishlar bo'lgani yo'q. Imperiya ma'muriyati bu paytda asosan general-gubernatorlik faoliyatini tashkil etish bilan mashg'ul bo'lib, xonlikka qarshi harbiy yurish na iqtisodiy, na harbiy zaxiralarsiz bo'lmasligini tushungan edi. Undan tashqari amirlik Rossiya imperiyasiga qarshi kurashda ma'lum harbiy kuchlarga ega bo'lib, Buxoroda Rossiya imperiyasi bosqiniga qarshi kayfiyat umumxalq noroziligiga aylangandi. O'rta Osiyoning ob-xavosi, iqlimi imperiya harbiylarini toliqtirgan, askarlar ichida turli kasalliklar ko'paygan edi.

General-gubernator K.P.fon Kaufman 1867-yil 13 noyabrda vaziyatni tahlil etgan holda harbiy vazir Milyutinga yozgan xatida imperiya hokimiyatiga mavjud hurmatsizlik, "qulay vaqtda uni ag'darib tashlash xavfi" baland ekanligini alohida ta'kidlab o'tadi. Buxoroga harbiy yurish qilish oldidan, uning fikricha, o'lkada mustahkam imperiya hokimiyatiga ega bo'lish

zarur edi. Buxoro imperiya hukumati uchun xom ashyo bazasi, Amudaryo havzasiga olib chiquvchi "kalit" ham edi. Bu xususda Osiyo departamentining boshlig'i Stremouxov ham o'z fikrini bayon etadi. Uning fikriga ko'ra "Buxoro bozori imperiya mahsulotisiz ham yashashi mumkin edi". Buxoroga qattiq qiziqayotgan inglizlarning Amudaryo bo'ylariga chiqishi esa uning fikricha, "Imperiya hokimiyatining O'rta Osiyodagi hukmronligining barham topishi muqaddimasi bo'lur edi". Harbiy vazirlikning imperiya hokimiyati ta'sirini mustahkamlash, harbiy xazira kuchlariga ega bo'lgandan so'nggina harbiy yurish qilish rejasini imperator Aleksandr II o'zining "butkul ma'qullayman" degan yozuvi bilan tasdiqlaydi.

Bu vaqtda amir 1867-yil oxiri - 1868-yillar boshida Rossiya imperiyasi bosqiniga qarshi kurash olib borish maqsadida ikki marotaba savdogarlardan pul yig'ib oladi. Shuningdek xazinani boyitish maqsadida moliyaviy tadbir ham o'tkazadi.

Bir vaqtning o'zida amirning tashqi va ichki siyosatidan xalq noroziligi ham kuchaya bordi. Butun amirlikda Rossiya imperiyasi istilosiga qarshi mamlakatni chet el bosqinchilaridan ozod qilish istagidagi vatanparvar kuchlar harakati ta'siri oshib bordi. Bunday vaziyatda amir o'z emissarlari (vaqillari) ni harbiy ko'mak so'rab hamda Rossiya imperiyasiga qarshi ittifoq to'zish maqsadida Qo'qon, Xiva, Afg'oniston, Turkiya va Hindistonga jo'natadi. Afsuski, ko'mak haqidagi ko'plab murojaatlar ham javobsiz qoldi.

General-gubernator Kaufman "Buxoro masalasini" tezroq hal qilishni lozim deb topib, 1868-yil 28 fevralda amirga qayta maktub yo'llaydi. Unda Kaufman amir tomonidan ozod qilingan podporuchik Slujenko va 3 nafar imperiya askari uchun amirga minnatdorchilik bildirib, tezroq qayta yuborilayotgan sulh matnini imzolashni so'raydi. "Aks holda, - deb yozadi Kaufman, o'z holicha ish tutishim, buning uchun imperator tomonidan berilgan keng vakolatlar menda mavjudligini eslatib qo'ymoqchiman", - deya dag'dag'a ham qiladi.

Shuningdek, diplomatik vakil bo'lgan, maslahatchi Struve ham qo'shbegiga xat yozib, amirni tezroq sulh imzolashga

ko'ndirishni so'raydi. Kaufman Buxoro amirligi savdo shart-nomasini imzolab, tezda Rossiya imperiyasi vassaliga aylanadi degan fikrda edi. Shu sababli ham u tezroq noteng sulh shartnomasini imzolashni talab etayotgan edi. 1868-yil 2 martida qo'shbegidan, 15 martda esa sulh masalasi bo'yicha amirdan maktublar keladi. Amir sulh matni masalalari bo'yicha o'z vakili Mirza Shamsiddinni general-gubernator xuzuriga yo'llayotganligini bayon etadi. Garchi amir o'z fikrlarini diplomatik tarzda ravon yozsada, sulh matnidan uning noroziligi yaqqol sezilib turar edi. Amir vaqtni tobora cho'zayotganligi, bu esa o'z-o'zidan bo'lmayotganligi va u sulhni imzolamasligini Kaufman ham tushunib etgan edi. General-gubernator Kaufman amir maktubini olmasdanok 1868-yil 14 martidagi harbiy vazir Milyutinga yozgan maktubida, turli bahonalar bilan sulh imzolanmayotganligini uqtirib o'tadi hamda keyingi maktubida (1868-yil 22 martda) amirlikka qarshi harbiy yurish muqarrar bo'lishini ta'kidlab o'tadi.

Og'ir ahvolga tushib qolgan, "amirlikka qarshi yurishga vaqt etib keldi" deb hisoblagan Kaufman 1868-yil 18 aprelda Toshkentdan Jizzax tomonga yo'lga chiqib, 19 aprel kuni Sirdaryoning chap qirg'og'iga o'tdi. Xoinlik yo'lga o'tgan afg'on Iskandarxon ham shu erda imperiya askarlariga kelib qo'shiladi. Jizzaxda 25 rota, 700 nafar kazak, 16 to'p, jami 3500 kishilik imperiya qo'shiniga ega bo'lgan general-gubernator K.P.fon Kaufman shu erdan turib Samarqand ahliga murojaat bilan chikadi. Ushbu murojaatda (u 1868-yil 22 aprelda bayon etilgan edi) amir "yaxshi niyatdagi" imperiya harbiy ma'muriyatini tushunmaslikda va kolaversa barcha "gunoh"larda uni ayblab, Buxoroga qarshi harbiy yurish qilayotganligini ochiqdan-ochiq aytadi.

Amir Samarqandga bormay, u erga o'z vaqili Mirza Shamsiddinni yuboradi. Bir vaqtning o'zida Samarqand yonidagi Cho'ponota tepaliklariga ko'ngillilar va amir sarbozlari bilan kela boshlaydi. 1868-yil 1 mayda Mirza Shamsiddin Kaufmandan bir kundan so'ng yangi elchi kelishini, imperiya qo'shinlari Yangiqo'rg'onga kaytishi xususidagi amir so'rovini topshiradi.

Amir tomonidan uning o'zi tuzgan tinchlik bitimini Nizomiddin xoja sudur Kaufmanga topshirganida, general-gubernator bu oldingi sulh matni emasligini bahona qilib, uni rad etadi. Kaufmanga esa aslida hech qanday sulhning ham keragi yo'q bo'lib, uning maqsadi aslida amirlikni Rossiya imperiyasiga tobe qilish edi.

1868-yil 1 mayda Samarqand yonidagi Cho'ponota tepaliklarida buxorolik askarlar, xalq ko'ngillilari hamda imperiya qo'shinlari o'rtasida jang boshlandi. Imperiya tomonidan bu jangga Kaufman nazorati ostida general Golovachev asosiy harakatlarni olib boradi. Cho'ponotadagi vatanparvar kuchlar soni ma'lumotlarga ko'ra 12.000 piyoda askar, 3.000 otlik, 1500 to'pchi. Jami 40 ta to'p tepalikning ikki tomoniga qo'yilgan edi. Muarrix Avaz Muhammad xabariga ko'ra himoyachilar orasida "sulh tuzilar emish" degan gaplarning tarqalishi, himoyachilarning bir qismini ikkilantirishga ham solib qo'ygan edi. Ahmad Donishning yozishicha, Cho'ponota jangidagi buxorolik to'plarining ko'pi yaroqsiz bo'lgan. Jang keskin ravishda bo'ldi. Garchi buxorolik qo'shin qulay erda joylashgan bo'lsa-da, sarkardalarning no'noqligi va parokandaligi, harbiy texnikaning qoloqligi, askarlarning zamonaviy jang xususidagi tushunchalarining yo'qligi, o'zaro ichki nizolar, bularning hammasi jangni istilochi qo'shin foydasiga hal bo'lishiga olib keldi. Kaufman bu jangning ahamiyatini pasayib ko'rsatishga urinsa-da, ko'plab imperiya manbalari buxorolik askarlarning kahramonligi, yurt himoyasi uchun qahramonona kurash olib borganliklarini qayd etib o'tishadi. Cho'ponotadagi amirlik mag'lubiyati aslida Samarqand takdirini hal etgan edi. Amirning kaltabin siyosatidan, shahar hokimi Sherali-inoqning zulmidan charchagan ahli Samarqand 1868-yil 2 mayda qoziqalon boshchiligidagi vaqillar tomonidan majburan Kaufmanga taslim bo'ladi. Sharqning qadimiy va go'zal shahri, sohibkiron poytaxti imperiya qo'shini qo'lga o'tganligi xususida general-gubernator darhol imperatorga telegramma yuboradi.

Samarqandning istilo etilishi Buxorodagi vatanparvarlar kuchlar kayfiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Amir ham bu qad-

imiy va nufuzi baland shaharning qo'ldan ketganligiga qattiq aziyat chekdi. 1868-yil 11 mayda, ya'ni Samarqand olinganidan so'ng general-gubernator uni ro'kach qilib, amirga mak-tub yozadi. Munosabatlar keskinlashuvida amirni butkul "ay-bdor" deb hisoblab, yangi sulh shartlarini imzolashni so'raydi. Sulh asosan ilgarigi moddalardan iborat bo'lib, A.Donishning yozishiga ko'ra amir yana dushmanga 170.000 oltin tanga miqdorida o'lpon ham to'lashi zarur bo'lgan. Kaufman amirlikning muhim strategik bo'g'inlarini qo'lga olgan bo'lib, amir shu bois sulhni so'zsiz qabul qiladi degan fikrda edi.

Samarqand olinganidan so'ng, garchi Rossiya tashqi ishlar vazirligi va harbiy vazirlik ishtirokida "Osiyoning ichkarisiga kirib borishni to'xtatish va qo'shinlarni o'z joylariga qaytarish" xususida telegraf xabarnomasi Turkiston general-gubernatoriga yuborilgan bo'lsa-da, Kaufman o'zgacha yo'lni tutishni ma'kul deb topdi. Chunki, imperiya hukumatining tavsiyasi aslida bir niqob bo'lib, ularning asl niyatlarini yashirar edi. Bu yuriknomalar xususida Kaufmanga xabar bergan harbiy vazir D.Milyutin yukoridagi fikrlarni ta'kidlab, bu yo'riqnoma "umumiy ko'rsatma" ekanligini, vaziyatga karab ish tutish lozimligini uqtirib o'tadi. Samarqand ishg'ol etilganidan so'ng chaqirilgan harbiy kengash, Buxoroga qarshi harbiy harakatlarni, xonlikning "siyosiy jixatdan" tugatilgunga qadar bo'lishini ma'lum qildi. Barcha bosib olingan yerlar, jumladan Samarqand ham Rossiya imperiyasi tarkibida so'zsiz qolishi kengash qaroriga kiritildi. Lekin, bu hol halqaro munosabatlarda keskinlikni kuchaytirar, birinchi navbatda Angliya bu voqelikni xotirjam qabul qila olmas edi. Undan tashqari S.Peterburgdagi ba'zi siyosiy mahkamalar ham oshkora bosqin bo'lganligini tan olishni hohlashmas edi.

Yuqoridagi mulohazalar va tegishli siyosiy mahkamalar taklifi bilan Kaufman "to tinchlik sulhi tuzilguncha Samarqand imperiya qo'lida garov sifatida ushlab turiladi" degan soxta bahona bilan chiqadi. Kaufman Samarqandni imperiyaga bo'ysunuvchi alohida ma'muriy birlik yoki xonlik qilinishi masalasida, hatto amirning jiyani Sayid Abdulla bilan

ham o'zaro munosabatlarni o'rnatmokchi bo'ldi. Lekin Sayid Abdullaning vatanparvar kuchlar tomoniga o'tib ketishi bu harakat befoyda bo'lganligini ayon qildi.

Samarqand nafaqat tarixiy-ma'naviy ahamiyatga ega, balki uning egallanishi amirlikda suv masalasida ham hal qiluvchi ahamiyatga ega edi. Zarafshon vohasining imperiya ma'muriyati qo'liga o'tishi, amirlikni suvsiz qoldirish, uni qurg'oqchilik va ocharchilikka ham mahkum etish mumkinligidan dalolat berar edi. Imperiya harbiylari bu paytda muzokaralar olib borishi yoki tinchlik sulhi tuzilishidan qat'iy nazar istilochilik harakatlarini davom ettirdilar. 1868-yil 6 mayda mayor Shtempel Chelakka yurish qilib, uni bosib oladi. Imperiya harbiylari buxoroliklarning qo'rg'on va harbiy kazarmalarini buzib tashlaydilar. 1868-yil 11 mayda polkovnik Abramov boshchiligidagi 6 piyoda rota, 200 nafar kazakdan iborat harbiy kism Urgutga yo'l oladi.

Urgutni topshirish yuzasidan Urgut begi Husaynbek bilan muzokaralar olib borish harakati puchga chiqdi. Urgut yonidagi qattiq jang 12 may kuni to'xtovsiz davom etgach, shahar devorlarini buzish evaziga imperiya qo'shini shaharga bostirib kirdi. Shaharda ko'cha janglari yana 3 soat davom etadi. Harbiy jihatdan ustunlikka ega bo'lgan imperiya qo'shini 6.000 kishilik shahar himoyachilarini mag'lubiyatga uchratib, shaharni ishg'ol etdilar.

Imperiya qo'shinlari amirni sulh imzolatishga majbur qilish maqsadida harbiy yurishlarni yanada jadallashtirishadi. 1868-yil 18 mayda Sirdaryo viloyati qo'shinlari boshlig'i general-mayor Golovachev Kattaqo'rg'onni egallaydi. Kattaqo'rg'on hokimi Umarbek Shahrisabzga chekinadi. General-gubernator Kattaqo'rg'onga etib kelgan kuni (21 may) uning xuzuriga Buxorodan 2 ta vakil elchi bo'lib kelib, unga tinchlik sulhi tuzish xususida amir fikrini bayon etishadi. Kaufman endilikda oldingi sulh matnini o'zgartirish payiga tushadi. Chunki, uning fikricha "vaziyat o'zgargan", endilikda sulhga boshqacha tartibda yondoshuv lozim deb hisoblaydi. Sulhga 2 ta hujjat qo'shiladi. Ularga ko'ra amir imperiya bosib olgan barcha yer-

larni, jumladan Kattaqo'rg'onni ham uning ixtiyorida deb tan olishi, amirlik harbiy tovon puli sifatida 125.000 tilla tanga (500.000 imperiya rubliga teng) to'lashi lozim edi. Tovuq pulining 10.000 tangasi zudlik bilan to'lanishi, 90.000 tanga 30 kun ichida, 25.000 tanga 1-yil mobaynida to'lanishi shart edi.

General-gubernator Kaufman 1868-yil 23 may sulh shartlariga qo'shimcha ravishda amirga maktub yozib, agar amir bu shartlarni qabul qilmasa "Uning ustiga barcha kulfatlar yog'ilishi, keyingi sulh shartlari esa bundan battar og'ir bo'lishini" ham po'pisa qildi. Tabiiyki, Kaufman Buxorodagi og'ir ijtimoiy-siyosiy ahvolni bilgan holda ushbu shartlarni oldinga surib, amirlikni butkul parokandaga uchratmoqchi edi. Amir esa og'ir ichki siyosiy ahvol yukoridagi sulh shartlarini bajarishga imkon bermasligini tushunib, uni imzolamadi.

Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi hal qiluvchi jang 1868-yil 1 iyunda Zirabuloqda bo'lib o'tdi. Amir tomoniga o'tgan Siddiq to'ra, amirning taklifi bilan Xo'jaqo'rg'onda turib harakat qilish kerak edi. Amir jangdan avval o'z askarlari, qo'shiniga qarata ularni ruhlantirish maqsadida murojaat bilan chiqadi. Bu murojaat to'p zambaraklari sadosi ostida qo'shinga etkazildi. Imperiya qo'shiniga Pistalkors, Abramov bosh bo'lib, umumiy rahbarlik general Golovachev zimmasiga yuklatildi. Jang nixoyatda keskin bo'lib, buxorolik qo'shindan 1000 nafari halok bo'lganligini mahalliy muarrixlardan biri ham eslatib o'tadi. Amir qo'shinlariga Usmonbek to'qsoba bilan, Hoji Rumiylar boshchilik qilishadi. Avval boshda buxoroliklarning qo'li ustun keladi. Buxorolik navkarlar qahromonlik bilan kurashadilar. Jang avjiga chiqqan vaqtida Usmonbek to'qsoba negadir karnay chalib, o'z qismini orqaga chaqirib chekingan edi. Keyinchalik Hoji Rumiylar ham chekinadi. Pistalkors, Golovachev qo'shinlari qolgan dushmanlarni ta'qib etishni boshlaydi.

Amir Zirabuloqdagi mag'lubiyatdan so'ng, xalq noroziligi yanada avj olinishidan cho'chib, Qizilqum tomonga yo'l oladi. Amir mag'lubiyatidan norozi omma Darvozmozor yoniga to'plandilar. Bir vaqtning o'zida 1868-yil 2 iyunda Ab-

dulmalik to'ra boshchiligidagi vatanparvar kuchlar hamda Samarqand ahli birlikda istilochiligiga qarshi bosh kutaradilar. Deyarli bir hafta davom etgan qo'zg'olon, 8 iyunda general-gubernator K.Kaufman tomonidan shafqatsiz tarzda bostirilib, qo'zg'olonchilar qattiq jazolanadi. Shahar esa imperiya qo'shinlariga talonchilik uchun beriladi.

Samarqand qo'zg'olonining shafqatsiz bostirilishi esa, amirni keyingi harbiy harakatlar befoyda, sulhdan boshqa Buxoro hukmdorining iloji yo'qligini yana bir karra tasdiqlagan edi. Shu bois Karmanada chakirilgan kengash urushni to'xtatish xususidagi amir fikrini ma'qullaydi. Amir barcha qo'shinni va qurol-yarog'larni "oq podshohga topshirishni va undan Makkaga xajga ketishga ruxsat berishni" so'raydi. Shuningdek u "o'limim yaqin va taqdirim xalq qo'lida", - deb taqdirga tan bergan edi. 1868-yil 12 iyunda amir vaqillari Miroxur Musabekov va Tursunhojilar amirning taslim bo'lganligi hamda sulh tuzishga tayyor ekanligini bildirishi uchun general - gubernator Kaufman xuzuriga keldilar.

General-gubernator amir elchilariga amirlikni tugatish uning rejalariga kirmasligini, Buxoro bilan "do'stona munosabatlar"ni o'rnatish niyatida ekanligini hamda o'zi olib borgan kurashlari amirning "aybi" tufayli bo'lib, u "tinchlik uchun"gina kurash olib borganligi to'g'risidagi soxta, balandparvoz gaplarni aytadi. Kaufmanning tahqirli sulh shartnomasi xususidagi talabiga javoban amir 1868-yil 20 iyunda imperiya ma'muriyati yuborgan sulh matnini imzolashi, o'z so'zlarini isboti sifatida talab qilingan 125.000 tillaning bir qismi - 10.000 tillani o'z elchilari Mulla Yaxyoxo'ja, Miroxur Musabekov va Fozil muftiylar orqali jo'natayotganligini yozib yuboradi. 1868-yil 23 iyunda amir sulh shartnomasiga imzo chekdi. Unga ko'ra amirlik o'z mustaqilligini yo'qotib, Rossiya imperiyasi vassaligini tan oldi. Imperiya tomonidan egallagan yerlar - O'ratepa, Xo'jand, Jizzax, Kattaqo'rg'on va Samarqand Rossiya imperiyasi tarkibiga kirganligi tan olindi. Sulh shartiga ko'ra amir 500.000 imperiya rubli (125.000 Buxoro tillasi) miqdorida tovon pulini to'lashga rozi bo'ldi. Shartlarga ko'ra

amir imperiya fuqarolariga erkin savdo qilish, savdo agentliklarini tashkil etish, boj soliqlarini kamaytirish, imperiya fuqarolarining haq-huquqlari hamda mol-mulklari xavfsizligini ta'minlashga doir majburiyatlarni o'z bo'yniga oldi. Chegara masalalari bo'yicha esa podpolkovnik Shaufs boshchiligidagi komissiya unga aniqlik kiritadigan bo'ldi. Sulh natijasida Buxoro amirligi Zarafshon vohasining asosiy qismi va strategik muhim hisoblangan yerlaridan mahrum bo'ldi. Asosiy irrigatsiya shaxobchalari, hosildor yerlar imperiya ixtiyoriga o'tib ketdi. Amirlikni suvsiz koldirish, qurg'oqchilikka mahkum etish ehtimoli mustamlakachi harbiy ma'muriyat qo'liga o'tdi.

1868-yil 24 iyunda rasman Buxoro amirligi bilan urush tugaganligi e'lon qilindi. Bosib olingan yerlardan general-mayor Abramov boshchiligidagi Zarafshon okrugi tashqil etildi. U o'z navbatida 2 qismga: Kattaqo'rg'on va Samarqand bo'limlariga bo'linib, ularga podpolkovnik Karganov va starshina Serovlar boshliq etib tayinlandilar.

Turkiston general-gubernatori K.P.fon Kaufman urush tugaganligi xususida 1868-yil 24 va 25 iyun kunlari harbiy vazir D.Milyutin va kansler A.Gorchakovga yozgan raportlarida, Zarafshon vohasi muhim strategik ahamiyatga ega ekanligini, uni tortib olish amirlikni zaiflashtirib, Rossiya imperiyasiga qaramligini kuchaytirishini bayon qildi. Jumladan, general-gubernator shunday deb yozgan edi: "O'z tajribamga tayanib shuni aytishim lozimki, Buxoro xonligini kelgusida yanada zaiflashtirib, amir obro'sini O'rta Osiyoda yanada pasaytirish kerak... Amir qo'lida mablag'lar bo'lar ekan, u bizga qarshi kurash olib boraveradi. Shu bois undan ushbu mablag'larni tortib olish kerak. Uning asosiy manbai Zarafshon vohasi edi, endilikda bu voha bizning hududga qo'shib olindi". Turkistondagi imperiya harbiy ma'muriyatining amirlikka nisbatan siyosati mohiyati shu tarzda bayon etilgan edi. Amirlikni butkul tugatish ayni vokalik bayon etilayotgan paytda Rossiya imperiyasi siyosiy-strategik maqsadlariga kirmas edi. Buxoro amirligiga qarshi harbiy harakatlar deyarli ikki-yil mobaynida davom etib, siyosiy va iqtisodiy jihatdan imperi-

ya maqsadlariga to'la mos kelmagan edi. Buxoro amirligiga nisbatan qilingan harbiy yurishlar o'z navbatida boshqa istilochilik yurishlariga nisbatan ancha og'ir kechib, umumxalq ozodlik harakatining qattiq qarshiligiga duch keladi.

Abdulmalik to'ra (Katta to'ra) boshchiligidagi ozodlik harakati.

Buxoro amirligidagi birinchi xalq-ozodlik kurashi rahbari, Rossiya imperiyasi istilosiga qarshi turib, Buxoro xalqi ozodlik kurashi yo'l boshchisiga aylangan Abdulmalik (Katta-to'ra) amir Sayid Muzaffaridning (1823-1885) to'ng'ich o'g'li, taxt valiahdi bo'lib, 1848-yili Buxoroda tavallud topgan edi.

Abdulmalik
to'ra
(1848-1909)

Taxt vorislarini merosxo'r unvoniga teng bo'lgan Katta to'ra faxriy nomi bilan nomlash odat bo'lgan. Odatda «to'ra» so'zini xon o'g'illari nomiga, shahzodalar ismiga qo'shib aytish hurmat darajasi hisoblangan. Shu bois ham Abdulmalik to'ra «Katta to'ra» nomi bilan ham (ya'ni katta o'g'il, merosxo'r ma'nosida) tarixda iz qoldirgan.

Abdulmalik (Katta to'ra) ni Buxoro-Rossiya munosabatlari keskinlashgan bir vaqtda, otasi tomonidan avval Karmana, so'ngra G'uzorga (taxm.-1864-yili) hokim (bek) etib tayinlanadi. Tez orada nafaqat bekliklarda, balki poytaxt Buxoroda ham urushlar natijasida iqtisodiy ahvol ancha mushkullashdi. Amir Muzaffar shunday bir murakkab ichki siyosiy vaziyatda, rus qo'shinlari ketma-ket Buxoro yerlarini zabt etayotgan bir paytda, o'zining birinchi darajali shahri, kadimiy Samarqand mudofaasini tashkil etish va mustahkamlashga katta e'tibor bera boshladi.

Chunki, Jizzaxdan keyingi marra bosqinchilar uchun Samarqand ekanligi barcha uchun ayon edi. Shuning uchun ham amir Samarqandda taxt vorisi bo'lishini ma'kul deb topdi. Taxt vorisi – G'uzor begi bo'lmish Abdulmalik to'ra, Hisor hokimi

Rahmonqul parvonachi, Miyonkol qo'shini, buxorolik navkarlar bilan birgalikda Samarqand mudofaasini tashkil etish uchun qoldirildi.

Bu voqea taxminan 1866-yil oktabr oyi oxirlariga to'g'ri keldi. Samarqandda Abdulmalik to'ra 1867-yilning o'rtalariga (yoki oxirlariga) qadar bo'lgan. Abdulmalik to'ra Samarqandda uzoq tura olgani yo'q. Holbuki u shahzoda hamda katta o'g'il sifatida amirlikning faxri hisoblanmish bu shaharda qolishi, istilochilarga qarshi mudofaani ham tashkil etishga hissa qo'shishi mumkin edi. Amirlikka qarashli Samarqandda bu vaqtda Sherali inoq nomli shaxs hokim edi. Sherali inoqning mazhabparastligi, xalqqa zulmi-zo'ravonligi oshib ketganligidan bezgan shahar ahli, uning ustidan shikoyat bilan amirga murojaat etadi.

Amir shikoyatga quloq ham tutmay, aksincha samarqandlik shikoyatchilarni o'zlarini jazolaydi. Amir tomonidan qo'llab-quvvatlangan Sherali inoq shikoyatchilardan ayovsiz qasos ola boshlaydi.

Sherali inok to'rani shahardan jo'natib yuborganidan keyingina o'z holicha ish tutishi mumkinligini yaxshi bilar edi. Shu tarika, Sherali inoq shahar axliga xayrihohlik kayfiyatida bo'lgan, Rossiya imperiyasi bosqini va mustamlakachiligiga qarshi faol kurash tarafdori bo'lmish Abdulmalik to'raning vatanparvarlik his – tuyg'ularini "fitnachi" va "isyonchi" degan tamg'alar bilan izohlab amirga chaquv xatlari yubora boshladi.

Samarqand hokimiga katta umid bog'lagan amir bu holatni anglamay, g'azab ustida o'g'lini Samarqanddan chaqirtirib olib, qayta G'uzor bekligiga jo'natib yubordi. Chunki, amirning o'zi ham Katta to'ra Samarqandni markaz qilib olib hukmdorga qarshi kurash olib borishi mumkin degan, xavotirda bo'lgan. O'z o'g'lining mustaqillik va ozodlik kayfiyatini to'ju-taxt uchun kurash uchun deb yo'yganligi, katta to'raning nafsoniyatiga qattiq tekkan va bu uning keyingi faoliyatida o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

Zulm-zo'ravonlik va haqsizlikdan bezgan Samarqand ahli ichida norozilik kayfiyatlari, endilikda ochiqdan-ochiq qarshi-

lik chiqishlariga olib keldi. Vatanparvar kuchlar hamda ozodlik harakati tarafdorlarining targ'iboti kuchaydi. Shaharda Rossiya imperiyasi istilosi va hokim zo'ravonligiga qarshi chiqishlar boshlanib ketdi. Aksariyat hollarda bu chiqishlarga o'z davrining ziyolilari hisoblanmish mulla va talabalar bosh bo'ldilar. G'alayonlarni bostirish uchun hokim va Samarqand qozisi Domullo Mahmudlar tomonidan isyonchilar xuzuriga yuborilgan ulamo Avliyoxo'ja o'roq Axroriy, oqsoqollardan Mo'minbek to'ksoba, Rahmatulloh hojilarning pandunasihatlarini eshitishni ham hech kim hohlamadi. Aksincha, o'rtadagi to'qnashuv natijasida oqsoqollardan biri Mo'minbek to'qsoba o'ldirilib, Avliyoxo'ja o'roq esa og'ir yaralandi. Samarqand hokimi Sherali inoq, g'alayonlarni bostirish uchun amir tomonidan yuborilgan Muhammadibiy va Zaynalbiy boshchiligidagi sarbozlarni g'alayon markazi Tillaqori madrasasiga yubordi. Madrasa o'rab olinib, sarbozlar zo'ravonlik bilan madrasa eshiklarini buzib, ichkariga bostirib kirdilar to's-to'polon natijasida ko'plab begunoh kishilar halok bo'ldi.

Hukmdordan najot topmagan, mahalliy hokimning zo'ravonligidan ezilgan Samarqand ahli nomidan bir guruh oqsoqollar Kaufmanga maktub yozib, shaharni unga topshirishga ko'nganliklarini bildirdilar.

Amirning noshudlik bilan olib borayotgan ichki va tashqi siyosati, Rossiya imperiyasi qo'shinining tobora davlat ichiga kirib borayotganligi, ketma-ket muvaffakiyatsizliklar davlat inkirozini yanada chuqurlashtirib yubordi. Bunday bir siyosiy vaziyatda yurt mustaqilligi va ozodligi kayfiyatidagi vatanparvar kuchlar esa endilikda yosh bo'lsada, obro'li va tadbirli shahzoda Abdulmalik (Katta to'ra) to'ra atrofida jipslashishni maqsadga muvofik deb hisoblay boshladilar.

Abdulmalik (Katta-to'ra) to'ra G'yzopra kaytib kelganidan so'ng o'z atrofida vatanparvar kuchlarni jamlay boshlaydi. Taniqli urug' boshliqlari Xudoyor to'qsoba qora mang'it, Ibodullobek to'qsoba oq mang'it, Ibrohim to'qsoba to'q mang'it va boshqalar ham bu vaqtda to'ra huzurida bo'lib, uning dadil va faol harakat ila imperiya bosqinining ilgarilab ketishiga yo'l

qo'ymaslik fikrini qo'llab-quvvatlar edilar. G'uzordagi vaziyat amir Muzaffarni tashvishlantirmay qo'ymas edi. Bu xususda amir saroydagi mashvarat (maslaxat)dan so'ng, g'alayon uchqunlarini bostirish uchun G'uzorga taniqli amaldor Abdulkarim devonbegini yuboradi. Abdulkarim devonbegi saroydagi obro'-e'tiborli amaldorlardan biri edi.

Abdulkarim devonbегining G'uzorra kelganini eshitgan urug' boshliklari, jumladan Xudoyor to'qsoba, avvalo u bilan o'zi uchrashishga karor qildi. Urug' boshliqlari amir farmonidagi mazmunni fahmlab, uni butun arkda hammaning oldida o'qib, unga izoh berishni devonbegidan talabgor edilar. Shuning uchun ham ular devonbegi bilan birgalikda Katta to'ra huzuriga arkka yo'l oldilar. Devonbegi vaziyat uning foydasiga xal bo'lmayotganligini anglab, Katta to'ra bilan uchrashuvda bir necha so'z ayta oldi, xolos. Urug' boshliqlari, harbiy zodagonlar devonbegi so'zlariga ishonchsizlik bildirib, amirning keyingi vaqtdagi noo'rin ichki va tashqi siyosati, vatanparvar kayfiyatidagi kishilarga ishonchsizlik, to'ra va uning atrofidagi kuchlarni surishtirmay, tuhmatga ishonib, Samarqanddan ketkazib yuborilishi tagidagi maqsad mohiyati xususida o'z fikrlarini bildirdilar.

Albatta Buxoro amirining Rossiya imperiyasi istilochiligiga qarshi etarli darajada kurash olib bormayotganligi, uning ichki va tashki siyosat borasidagi qator salbiy xatti-harakatlari, o'z atrofida Vatan ozodligi uchun kurash tarafdorlarini jipslashtira olmayotganligi, loqayd hamda zaifligi Katta to'ra va vatanparvar kuchlarning haqli noroziligiga sabab bo'lar edi. Ozodlik va mustaqillik tarafdorlarining o'z atrofida jipslashib borayotganligini to'ra ham yaxshi anglar va albatta bu kurashga uning o'zi taxt vorisi sifatida rahbarlik qilishi lozimligini tushunayotgan edi. Lekin, shuni alohida ta'kidlash lozimki, toju-taxt uchun kurash, bu harakatning avval boshidagi maqsadiga kirmagan, albatta amirdan norozilik kayfiyatlari kuchli bo'lsa-da, undan taxtni tortib olish, hokimiyat uchun kurashish Abdulmalik to'ra maqsadlariga muvofiq emas edi.

G'uzorda o'q-dori tayyorlash va ozodlik kurashiga harbiy tayyorgarlik boshlanib ketdi. Turli tabaqa vakillari har tomondan G'uzor markaziga yo'l ola boshladilar. Yon-atrofdagi viloyat va bekliklar, Sheroboddagi qo'ng'irotlarga, Qarshi viloyati ahliga, turkmanlarning ersari qabilasi hamda boshqa atrofdagi aholiga xitobnomalar yo'llab, ularni Abdulmalik to'raga buysunishga, u boshchiligidagi ozodlik kurashi olib borishga chaqira boshladilar. Qisqa muddat ichida yon-atrofdan barcha ozodlik va mustaqillik uchun kurashuvchi vatanparvar kayfiyatidagi to'ra tarafdorlari G'uzorga yig'ila boshlaydilar. Hisor, Sherobod, Denov, Kulobdagi hokimlarga xalq buysunmay qo'ydi. Sherobodda esa amir tomonidan qo'yilgan inoq Karimqulbiyni qo'ng'irotlar lavozimidan olib tashlab, o'rniga Ostanaqulbiyni tayin etdilar. Amirlik janubining hamma yerlarida g'alayonli vaziyat kuchaya boshlaydi.

Amirlikning katta ta'sirga ega bo'lgan bekliklari Shahrisabz hokimi Hakimbiy va Kitob hokimi Jo'rabeklar ham amir faoliyatidan norozi bo'lgan holda Katta to'raga elchi yubordilar. Ular endilikda to'raga umid bog'lab, Vatan ozodligi yo'lida ittifoq bo'lib harakat qilishga ahd qilgan edilar. Nihoyat qo'shin bilan Samarqandni bosqinchilar qo'lidan ozod qilish va mamlakat hududiy yaxlitligini tiklash maqsadida Katta to'ra Samarqand tomon yo'l oladi. Ularga Shahrisabz yo'lida uning hokimi Hakimbiy, Kitob hokimi Jo'rabek boshchiligidagi ko'pchiligini kenegas urug'i vaqillari tashkil etuvchi qo'shin kelib qo'shildi.

Abdulmalik to'ra boshchiligidagi birlashgan qo'shin Taxtiqoracha dovonidan o'tib, Samarqand yo'liga tushganlarida xitoy, qipchoq ypyg'i, qoraqalpoqlar, Samarqand tojiklaridan ko'plab vaqillar kelib, to'ra bilan ittifoqlikda harakat qilish xususida bir bitimga keldilar.

Abdulmalik to'ra qo'shinida shuningdek, qozoq ozodlik harakatining taniqli namoyondasi Kenesari Qosimovning o'g'li Siddiq to'ra, sobiq Urgut begi Husaynbek, sobiq O'ratepa begi Abdulg'afforbek va boshqa ko'plab obro'-e'tiborli shaxslar ham bor edi.

Samarqand ahli o'z erki va ozodligini barcha vatanparvar kuchlar ko'magi yordamida himoya qilishga karor qildi. Abdulmalik to'ra asosan xonlikning sharqiy va janubiy qismlarini o'z atrofida ittifoq qilib birlashtirishga muvaffaq bo'ldi va Samarqandni Rossiya imperiyasi domidan tortib olish harakatiga rahbarlik qildi. Buxoro amirligi bilan Rossiya harbiy qo'shinlari o'rtasidagi xal qiluvchi Zirabuloq jangi arafasida kelishuvga muvofiq, 1868-yil 1 iyunda tarixga "Samarqand qo'zg'oloni" nomi bilan kirgan to'ra qo'shini hamkorligida shahar ahlining Rossiya imperiyasiga qarshi bir haftalik ozodlik qo'zg'oloni bo'lib o'tdi. Amirning o'z shaxsiy manfaati, toju-taxtni Vatan takdiri, xalq manfaatidan ustun qo'yishi natijasida davlat kelajagi uchun olib borilgan ozodlik kurashi parokandaga uchraydi. 3 iyunda ma'lum sababga ko'ra shahrisabzliklar jo'nab ketgan bo'lishsa-da, to'ra ozchilik qo'shin bilan hujumga o'tdi. Lekin, endi bu qo'shin oldingidek kuchli va uyushgan qo'shin emas edi. 4 iyundan Kaufman to - 8 iyunga kelgunga qadar asosan samarqandlik aholining o'zi bu ozodlik qo'zg'olonida ishtirok etdi.

Harbiy ustunlikka ega rus garnizoni qo'rg'ondan turib shaharni o'qqa tutishi natijasida ko'p imorat va turar joy binolariga zaxmat etdi. Qo'zg'olonning ohirgi vaqtlarida imperiya harbiylari bilan mahalliy aholi o'rtasida bir necha marotaba qurolli to'qnashuvlar ham sodir bo'ldi. Shahrisabzlik qo'shinining ketishi, qamalning deyarli to'xtatilishi, mahalliy aholi kayfiyatiga salbiy ta'sir etsa-da, lekin xalq o'z ozodlik kurashini davom ettiraverdi. 1868-yil 8 iyun kuni soat 12larda shahar garnizoniga harbiy yordam va ko'zg'olonni bostirish uchun general K.P.Kaufman boshchiligidagi harbiy qo'shin etib keldi, ozchilik harbiy kuch va qurol yaroqqa ega bo'lgan Abdulmalik to'ra Kaufman tashrifi bilan orqaga chekinishga majbur bo'ldi. U rus otryadi bilan to'qnashganidan so'ng eshon Umarxon otryadi bilan birgalikda Darg'om kanali orqasiga chekinishga majbur bo'ldi.

Shaharga katta harbiy kuch bilan kirib kelgan general Kaufman birvarakayiga shaharni o'qqa tutishga buyurdi.

Shahar bozori va do'konlar yoqib yuborildi. Qo'zg'olonda faol ishtirok etganlar qattiq jazolandilar. Ularning bir qismi o'limga, qolgani surgunga hukm qilindi.

Shahar ahli va to'ra qo'shini orasidagi birlikning yo'qolishi, ommaning asosiy qismi qurolsiz bo'lib, qurol-yarog'ning etishmasligi, shahrisabozlik qo'shinining orqaga chekinishi, o'zaro parokanda tarzda ish tutish - bularning hammasi qo'zg'olonning muvaffaqiyatsiz tugashiga sabab bo'lgan edi.

Bu vaqtda Abdulmalik to'ra Darg'om bo'uyida rus qo'shini bilan bir necha marotaba to'qnashib, mardonavor jang qildi. Harbiy jihatdan ustun bo'lgan istilochilar otryadlari bilan noteng janglarda qolgan odamlarining ham bir qismidan ayrilgach to'ra Taxtiqoracha dovonidan o'tib, Shahrisabz tomon chekinishga majbur bo'ldi. Rus otryadlari uni tog'liklarga qadar ta'qib etib bordilar. Shahrisabzda to'ra izzat-ikrom bilan kutib olindi. Shahrisabz va Kitob beklari Bobobek va Jo'rabeklar bundan keyin ham Katta-to'raga tobe bo'lishlarini hamda u bilan ittifoqlikka, o'zaro bitimga o'z sadoqatlarini bildirdilar. Shundan so'ng, Shahrisabzda bir oz bo'lgach, Katta to'ra yana o'zining eski qarorgohi G'uzor bekligiga karab jo'nab ketdi.

Abdulmalik to'ra boshchiligidagi xalq ozodlik harakati avval boshda shu tarzda boshlanib amirning podsho Rossiyasi bilan sulh tuzgunga qadar shu tariqa davom etgan edi. Ushbu harakat natijasida amirlikning janubi va sharqida, so'ngra hamina erida xalq, o'z erki va ozodligini himoya etish uchun o'rnidan ko'zg'alldi. Rossiya imperiyasi istilosi va mustamlakachiligiga, amirning loqayd va taslimchilik siyosati, zo'ravonligi va zulmiga, mahalliy hokimlarning o'zboshimchaligiga, parokandalikka qarshi barcha tabaqa, qabila -ypyg', elat va xalqlar vakillari birgalikda bu ozodlik harakatida ishtirok etdilar. Upyg' boshliqlari, harbiy sarkardalar, zodagonlar, nufuzli zotlarning ko'pchiligi o'zaro gina-qudratni unutilib, to'ra bilan hamjihat tarzda harakat qildilar. Vatan takdiri va ozodligi barchani ittifoq bo'lib harakat qilishga undar edi. Katta to'ra Rossiya imperiyasi istilosiga qarshi, o'rta asrchilik bid'ati va parokan-

daligiga qarshi umumxalq ozodlik kurashini boshladi hamda unga o'zi rahbarlik qildi.

Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasida tuzilgan sulhdan (1868 y. 23 iyun) keyingi ichki siyosiy ahvol xususida manba va adabiyotlarda, afsuski juda kam va umumiy tarzda yondoshiladi. Shu davr tarixiy manbalari ichida shubhasiz asosiy ma'lumotni buxorolik muarrix Mirzo Muhammad Abdulazim Somiy Bo'stoniy (Mirzo Abdulazim Somiy 1838/39—1914) beradi. Voqealar jarayoni deyarli mufassal tarzda, faqat ikki hil yondoshuv asosida uning 2 ta, rasmiy "Tuhfayi shohiy" va norasmiy "Tarixi salotin mang'itiya" asarlarida o'z aksini namoyon qiladi. Rossiya imperiyasi davri qator mualliflari bu davrga umumiy va yuzaki tarzda yondoshib, uni ahamiyatsiz tarzda, harakatni "taxt uchun kurash" holatida ko'rsatishiga harakat qilishgan. Aksariyat holatlarda ozodlik harakati bostirilgan sanagina berilib, harakatga tabiiyki, tamomila salbiy munosabat bildirilar edi.

Sobiq sovet hukmronligi davrida sulhdan keyingi davr va ozodlik harakatining mahv etilishi xususida ham yuqoridagidek salbiy va umumiy munosabat bildirib, voqealar jarayoni deyarli yoritilmagan.

Rossiya imperiyasi bilan to'zilgan noteng va nohak sulh shartnomasi, Buxoro davlati hududlarining asosiy va muhim qismlari (Jizzax, Samarqand, Kattaqo'rg'on)ning Rossiya imperiyasi ixtiyoriga berilishi, katta tovon puli, amirning taslimchilik va riyokor siyosati, Vatan, xalq takdiriga loqaydligi, Buxoro amirligida amir hukumatiga bo'lgan ishonch va umidni tamomila yo'qqa chiqardi. Endilikda ozodlik harakati ikki tomonga - amir hokimiyati va Rossiya imperiyasi bosqiniga qarshi qaratilganligi uchun ham ushbu davrdagi harakatni tom ma'noda xalq ozodlik harakati deb atash tarixiy voqelik mazmun va mohiyatiga to'liq mos kelgan bo'lur edi.

Vatanparvar kuchlar, ozodlik kurashchilari tobora dadil va mustahkam siyosiy pozitsiyani egallagan Abdulmalik (Katta to'ra) to'ra huzuri - G'uzorga yig'ila boshlaydilar. Chet el bosqinchilari kirib kelayotgan, davlatning ma'lum qismi zabt

etilgan murakkab ahvolda, ichki ziddiyatlarga, o'zaro nizo va parokandalikka to'la yurtda Abdulmalik to'ra o'z siyosiy pozitsiyasini aniq belgilab oldi. Bu avvalo davlat mustaqilligi uchun kurash, tortib olingan yerlarni qaytarib olish, mamlakatda o'zaro nizolarga chek qo'yish, amirlik siyosiy nufuzini ko'tarishdan iborat edi.

Amir Muzaffar Rossiya imperiyasi bilan sulh matnini imzolagach, o'zini "tashki dushmandan xalos bo'ldim" kabilida ish to'tib, endilikda ichki muxolif kuchlarni bartaraf etishni o'ziga maqsad qilib oldi. Shu bois ham sulhdan keyin Abdulmalik to'ra va uni qo'llab-quvvatlayotgan janubdagi G'uzor, Qarshi va boshqa hududlar aholisini jazolash uchun harbiy yurishga otlandi. Bu yurish taxminan 1868-yil iyun oyi oxiri va iyul oyining boshlarida ruy bergan. Qo'shin bilan Xo'ja Muborak degan joyga kelib tushgach, o'zining nufuzli mang'it sarkardalaridan Yo'ldosh eshik - og'oboshi va To'g'aymurod eshikboshilarga to'rani qo'lga tushirishni, Qarshi hokimi Nuriddinxon to'raga xat yozib, tezda Fyzopga harbiy yurish qilib, isyonkorlarni jazolashni buyurdi. Abdulmalik to'ra ikki tomonlama harbiy kuchlar kelayotganligini yaxshi anglab, ularga qarshi jang qilishga qaror qildi. U o'z harbiy kuchlari bilan G'uzordan bir farsah (taxminan 6-8 km - mual-lif) uzoqlikdagi Foniytepa degan joyga keldi.

To'raga xayrihohlik bildirgan Shahrisabz va Kitob beklarining amirga yordam xususidagi murojaatiga rad javobi hukmdorni qattiq gazablantirdi va u tezlik bilan Shahrisabz ustiga harbiy yurish qilishga buyruq berdi. Shahrisabzliklar bilan olib borilgan jang amir uchun natija bergani yo'q. Aksincha, poytaxt va uning atrofidagi siyosiy vaziyat uni qamalni to'xtatib, orqaga qaytishga majbur qilgan edi. Buxorolik qo'shinni esa Abdulmalik to'ra ta'qib etib, uning ortidan Qarshiga qadar yurish qildi.

Abdulmalik to'raning Qarshi shahriga kelayotganligini bilgan Nuriddinxon to'ra (amirning boshqa bir o'g'li, Qarshi hokimi) Buxoroga qarab qochishdan o'zga iloji qolmadi. Qarshi esa monelihsiz to'raga o'z darvozalarini ochib berdi. Qa-

rshi va uning yon-atrofidagi oqsoqollar to'raga izzat-ikrom ko'rsatib, bu hududlar unga tobelik va itoatkorlikda bo'lishini bildirdilar.

Bu vaqtga kelib Nurota, Karmana va poytaxt Buxoro yaqinida ham g'alayonli vaziyat yuzaga kelib, uning tepasida taniqli qozoq ozodlik harakatining namoyondasi Kenesari Kosimovning o'g'liSiddiq to'ra (ko'p xolla Sodiq to'ra deb ham beriladi) turar edi. Siddiq to'ra Qo'qon xonligida hizmatda bo'lib, Toshkent mudofaasida ham qatnashgan, keyinchalik amirlik hizmatiga o'tgan edi. Shuningdek, bu paytda tarixchi Somiyning yozishiga qo'ra, Arslon to'ra, Sadanbiy, Abulxayr eshikboshi singari boshqa qozoq sarkardalari ham amir huzurida xizmatda bo'lganlar.

Siddiq to'ra Nurotadan chiqib, G'ijduvonga yurish qildi. 1868-yil 16 avgustda esa Karmana yonida amirning 13.000 kishilik qo'shinini engib, Karmanani ishg'ol etdi. Karmana amirning Buxorodan keyingi ikkinchi darajali qarorgohi hisoblanib, uning egallanishi qo'zg'olonchilar uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Zero, Siddiq to'ra Karmanada ozodlik harakatining yo'lboshchisi sifatida Abdulmalik to'rani tan olishni va o'zi uning tarafdori ekanligini e'tirof etadi.

Abdulmalik to'ra va Siddiq to'ralarning Vatan, xalq ozodlik yo'lida, mamlakat, davlat mustaqilligini saqlash borasida birgalikda, hamjihat hamda ittifoqlikda ish yuritishlari xalqlarimizning asriy do'stligining yana bir tarixiy isboti hisoblanadi.

Abdulmalik to'raning Qarshini egallashi va Siddiq to'raning Karmanadagi harakatlaridan avval ham sulhdan norozi bo'lgan aholining qarshiligiga kuchayib ketganligini shu davrdagi Rossiya harbiy ma'murlari ham o'z xabarlarida tasdiklab o'tganlar.

Qarshida mustaqillik va ozodlik kurashi rahnamosi Abdulmalik to'raning 1868-yil iyul-avgust oylarida obro'-e'tibori va shon-shuhrati xalq orasida juda ko'tarilib ketdi. U tezda amirdan norozi kuchlarning yagona yo'lboshchisiga aylandi. Chor-atrofdan unga tobelik bildirib, to'ra hokimiyatini tan olish

xususida inoyatnomalar kela boshlaydi. Amir tayin etgan bir qator hokim va amaldorlar, jumladan Abdulxalilbiy, Mirqosim parvonachi, Abdurahmonhoji sadr, Karimqulbiy inoq, Abdulazizbiy va boshqalar to'raga asir tushdilar. Yana shu hol ham e'tiborga sazovorki, poytaxt Buxorodagi nufuzli amaldorlar va sarkardalardan ham to'ra faoliyatini qo'llab-quvvatlash xususida xat-xabarlar kela boshlaydi. Amirning eng ishongan beklaridan biri, hukmdorga yaqin kishilardan hisoblanuvchi Bahodirbek parvonachi ham poytaxtni tark etib, to'ra xuzuriga kochib o'tadi. Hatto to'rani jazolash uchun yuborilgan taniqli capkarda Yo'ldosh eshikboshi mang'it ham, Buxoro bosh mirobi bo'lgan mulla Xolmurodlar ham to'ra tomoniga o'tib ketadilar. Amir juda og'ir vaziyatga tushib qolganligini kapitan Grebenkinning Zarafshon okrugi boshlig'i general-mayor A.K.Abramovga yozgan xabari misolida ham yaqqol ko'rish mumkin: "Amir har tomonlama siquvga olingan. Bir tomondan u Nurota, Payshanba va Xatirchini egallagan Sodiq (ya'ni Siddiq to'ra- muallif) bilan kurash olib borayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan Jo'rabek va to'ra tomonidan siqib qo'yilgan...", - deb yozgan edi Grebenkin. Buxorodagi ichki siyosiy ahvolni jiddiy kuzatib turgan Kattaqo'rg'on bo'limining boshlig'i podpolkovnik Karganov general Abramovga yo'llagan ma'lumotida rus harbiy ma'muriyatini bu holat jiddiy tashvishga solayotganligini bildiradi: "Amirning bir qator beklari undan ajralib chikib, katta o'g'liga qo'shilish uchun ketdilar. O'zbeklarning obro'li va kuchli urug'lari- qipchoqlar, naymanlar va Buxorodagi umuman barcha xalqlar katta o'g'ilning tomonidalar... Xabarlarga ko'ra Katta o'g'il Buxoroni egallab, o'zini amir deb e'lon qilgudek bo'lsa, yangi amir albatta Kattaqo'rg'on ustiga yurish qilishi turgan gap. Amirning tahtdan ag'darilishi, katta o'g'ilning taxtga chiqishi ehtimoli juda baland, uning atrofida esa o'z navbatida amirning ayovsiz dushmanlari - Jo'rabek va Sodiq (Siddiq) yig'ilib olishdi".

Abdulmalik to'ra ma'lum bir vaqtda otasi bilan ixtilofni unutib, istilochilarga qarshi birgalikda kurash olib bormoqchi, harbiy kuchlarning bo'linib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun

muzokaralar orqali harakat ham qilmoqchi bo'lgan ko'rinadi. Amir esa xalq ichida obro'-e'tibori pasayib, undan norozilik o'sib borayotganligidan xavotirga tushgan holda ozodlik kurashi boshlanganligidanoq (1868-yil bahori) vatanparvar kuchlarni garchi tan olishni hohlamasada, ular bilan muzoqaralar yuritishga majbur bo'lgan edi. Shu yo'l orqali u o'z hokimiyatini xavfsizlantirmoqchi, ittifoqchi kuchlarni parokanda qilib, ulardan o'z maqsadida foydalanmoqchi ham edi.

Lekin yukoridagilardan yaxshi ma'lumki, amir aksincha ittifoqchilar o'rtasiga parokandalik va hiyonat urug'ini sochgan, toju-taxtini davlat kelajagi, xalq, yurt manfaatidan yuqori qo'ygan edi. Muzokaralarning besamar cho'zilishi amir Muzaffarning vaqtdan yutishiga hamda bir oz "qaddini rostlab" olishga imkon bergan edi. Amir muzoqaralar olib borishiga karamay, ozroq kuch to'plab olib, Qarshi va Yakkabog'ga hujum uyushtirdi. Yakkabog' to'pga tutilib, amir Qarshi va Chiroqchini qo'lga kiritishga muvaffak ham bo'ldi. Amir Muzaffar to'ra tarafdorlarini jazolashga kirishdi, jumladan to'raning safdoshi Usmonbek, to'raning onasi va boshqalar o'ldirilib, 30 ming tillo bahosidagi mol-mulki musodara etiladi.

Turkistondagi mustamlaka hukumati boshlig'i K.P. fon Kaufman amir Muzaffar hukumatiga yon bosib "tuqnashuvlar sodir bo'lishi ehtimoli bor vaqtida, amir foydasiga diversiya uyushtirib, Qoratepa yoki Urgut, yoki Jom, yoki Jom ortiga o'z vaqtida harakat qilishni, lekin harbiy to'qnashuvlardan o'zini tiyib turish", lozimligini buyuradi.

Shunday qilib, joylarda mustamlakachilar tomonidan bosib olingan yerlarni qaytarib olish, istilochilarni mamlakatdan xaydab chiqarish, sulhni bekor etish, amirni hokimiyatdan olib tashlashga doir norozilik harakatlari avj olib, butun amirlik ozodlik kurashi domiga tortiladi. Amirning ahvoli nihoyatda tang, to'ra tarafdorlari har soatda poytaxtga kirib, hokimiyatni qo'lga olishlari mumkin edi. Abdulmalik to'ra boshchiligidagi ittifoqchi vatanparvar kuchlar amirlikdagi barcha tabaqa va xalq, elatlar qo'llab-quvvatlashi natijasida o'lkada siyosiy vaziyatni o'zgartirib yuhorish arafasida edilar. Sodiq (Siddiq

to'ra) Karmana va G'ijduvonda turib bu yerlarni boshqarish uchun to'radan beklik yorlig'ini olgan, amirga shimoldan turib xavf solar, janubda Abdulmalik to'raning 14 ming sonli qo'shini Chiroqchini egallab, butun amirlik janubini o'z ixtiyoriga olgan edi. Amir ittifoqchi kuchlar qurshovida qolgan, imperiya qo'shinidan ochiq-oydin yordam so'rash uchun xalq noroziligining yanada o'sib ketishidan xavfsirar edi. Agarda rus qo'shini aralashmasa, poytaxtni qiyinchiliksiz egallash yuqorida qayd etilganidek, ittifoqchi kuchlar uchun bemalol bo'lib qolgan edi. Rossiya mustamlakachi harbiy ma'muriyati o'zlari uchun vaziyatni bunday tarzda o'zgarayotganligi natijasida darhol ikkita muhim ahamiyat kasb etuvchi karorga keldilar.

Birinchidan, amir Muzaffarni Buxoro taxtida saqlab qolish va uning hokimiyatini mustahkamlash Rossiya mustamlakachi ma'muriyati siyosatining muhim strategik vazifasi deb topildi. Ikkinchidan esa Abdulmalik to'ra boshchiligidagi ittifoqchi vatanparvar kuchlarni harbiy aralashuv yo'li bilan butkul tor-mor keltirish lozim deb hisoblandi. General Abramovning amir hukumatini har qanday yo'l bilan saqlab qolishga qaratilgan harakati uning 3 sentabrda amirga yozgan maktubida ham Rossiya imperiyasi siyosatining mohiyatini ko'rsatadi. "Sizning oq podshohga do'stligingiz tufayli ham, men sizga qo'ldan kelguncha yordam berishim kerak hamda ishonchingiz komil bo'lsinki Buxoroda hech qanday to'ntarishlar bo'lishiga, sizning hokimiyatingizga zarar etishiga mutlaqo yo'l qo'ymayman. Shuning uchun ham men Jomda katta otryad to'plab, o'g'lingiz va Jo'rabekning Buxoro yurishi yo'liga to'siq qo'yaman".

Bunday vaziyatda Abramov Shahrisabz yo'liga rekognosirovka qilish maqsadida 10 sentabr kuni 2 rota piyoda, 250 nafar kazaklar va 4 ta to'pga bosh bo'lib shaxsan o'zi yo'lga chikadi. Abramov otryadi 40 verst yo'lni bosib Kitobga qadar kirib bordi. Rus qo'shini Shahrisabz va Kitobni egallashi mumkin degan fikr bilan tashvishli tarzda Jo'rabek va Bobobeklar xalqni qo'lga qurol olishga chaqirdilar. Ularning chaqirig'i bi-

lan harbiy navkar va ko'ngillilar, tog'merganlari yig'ila boshladilar. Ancha tang ahvolga tushib qolgan Jo'rabek va Bobobek, o'z xavfsizliklarini ta'minlash maqsadida yordam so'rab Katta to'raga murojaat qiladilar. Ittifoqqa hamisha sodiq bo'lgan Abdulmalik to'ra o'z ahvoli juda qoniqarli bo'lmasada, yordam uchun 4.000 nafar qo'shinni bir necha to'p bilan Shahrisabzga yuboradi. General Abramovga voqealar jarayonining xuddi shunday xulosasi kerak edi, chunki Qarshidan bir qism qo'shinni jo'natgan Katta to'ra ancha zaiflashgan, shahrisabzliklar esa o'zlarining ahvollari qiyinlashib to'ra bilan hamkorlikda harbiy yurish qilishga qurbilari etmas edi. Bu xususda general Abramov 12 sentabr kuni amirga yozgan xatida "endilikda Jo'rabek va Bobobeklar o'z shaharlarida, o'g'lingiz esa bizning hatti-harakatlarimiz tufayli ulardan xech qanday yordam ololmaydi. Chunki, men uning yo'lini to'sib turibman", -deb Buxoro amirligi ichki ishlariga aralashuvini ochiq-o'ydin e'tirof etadi.

General Abramov bu vaqtga kelib har qanday yo'l bilan bo'lsa ham to'ra boshchiligidagi ozodlik harakatini siqib kuyishga, aholining unga bo'lgan ishonchini so'ndirishga, Katta to'rani boshi berk kuchaga kiritib kuyishga jon-jahdi bilan harakat qildi. "Butkul anarxiya" qolatiga kelib qolgan poytaxtdagi amir Muzaffar hukumati general Abramovning sa'y harakati tufayligina o'z pozitsiyasini mustahkamlay boshladi. Xonlik shimolida hali ham amir hokimiyati uchun taxlikali vaziyat saklanib turar, ayniqsa, Xatirchi, Karmana, G'ijduvon, Nurotada vaziyat keskin tarzda edi. Bu yerlarda aksariyat xalq to'ra tomonida bo'lib, noroziliklar amir poytaxtga kelgandan so'ng yana ham avj ola boshlagan edi. Bir qator yerlarda to'ra tayin etgan beklar hokimiyatni boshqarar, ular ichida ayniqsa Nurota va Karmanani boshqarayotgan Siddiq to'raning nufuzi baland edi. Siddiq to'ra poytaxtning o'ziga ham xavf solar, o'z otryadi bilan Buxorodan 1 tosh (taxm -8 verst) yaqinlikdagi yerlarga qadar kirib borgan edi. General Abramovning ham ma'naviy, ham siyosiy va harbiy jixatdan amir hukumatini oshkora qo'llab-quvvatlashi hamda Jomdagi Rossiya harbiylar-

ining ittifoqchi kuchlarni Buxoro yurishini to'xtatib turishga muvaffaq bo'lishi amir hukumati uchun ijobiy holatni yuzaga keltirdi. Amirga yaqin kishilar Xudoyqulbek, Muhammad Zoirbek, Rahmon parvonachi har birlari amirga 300 tadan 500 nafargacha navkar etkazib berishdi. Ziyovuddin begi Rahmatbiy ham amir huzuriga etib keldi. Amir Muzaffar 1868-yilning 13 sentabrida isyonkor yerlarga qo'shinini bo'lib jo'natib, Siddiq to'ra turgan Karmanaga hujum uyushtirdi. Qattiq jangdan so'ng, Soddiq to'ra qo'lidan yaralanib, Tomdi tomoniga chekinishga majbur bo'ldi. Amir Abdulmalik to'ra va Siddiq to'ralarning tarafdorlarini qatl ettirib, Karmanada o'z hokimiyatini o'rnatishga muvaffaq bo'lgan bo'lsada, lekin bu hol mamlakatda uning obro'sini ko'tarmagan edi.

1868-yil sentabr oyining oxirlariga kelib xonlik ichida va uning chegaradosh hududlarida vaziyat og'ir holda saqlanib turar edi. Ochiqdan-ochiq Buxoro amirligi hududiga bostirib kirishga hatto poytaxtdagi Rossiya imperiyasi rasmiy ma'murlarining ko'pchiligi ham qarshi bo'lib, bu hol xalqaro maydonda rus tashqi siyosati nufuziga putur etkazar, Angliya bilan shunday ham tarang bo'lgan munosabatlarni yanada keskinlashtirar edi.

General Abramov amirning tezlik bilan harbiy yurish qilishiga amin bo'lib, bu harbiy operatsiya "muvaffakiyatli tugallanadi" degan fikrda edi. Lekin, Abramov xonlikdagi vaziyatdan butkul xabardor emas, vaziyat esa kundan-kunga o'zgarib borar edi. General Abramovning hisob-kitobi o'zini oqlamad. Xonlik shimolida ozodlik harakatlari bartaraf etilgan deb hisoblangan bir paytda, oktabr oyining boshiga kelib, Katta to'ra safdoshlaridan biri Nazar Nurotadan turib xonlik shimoli va Kattaqo'rg'on bo'limida o'z harakatlarini kuchaytirib yubordi. Uni Nurota, Uxum, Oqdaryo atroflarida yashovchi mahalliy aholi qo'llab-quvvatlab turar edi. 4 oktabr kuniyok Nazar boshchiligidagi otryad chegaradan o'tib, ruslarga qarashli hududlarga bostirib kirdilar. Bu otryad Rossiya imperiyasiga hizmatga o'tgan amaldorlarni haydab yuborib, omborxonalardagi soliqlardan yig'ilgan mol-mulkni o'z ixtiyorlari-

ga oladi. Kattaqo'rg'on bo'limidan yuborilgan shtabs-kapitan Borzenkovning otryadi maxalliy aholining qarshiligiga duch kelib, qiyin vaziyatga tushib koldi. Nazarning 10.000 kishilik qo'shini esa Oktepa degan joyda rus otryadini qurshovga olishga muvaffaq bo'ldi. Katta to'ra tomonidan yuborilgan taxminan 3.000 kishidan iborat Olloyor qorovulbegi, Rajab-bek Miroxur, Abdulg'afforbeklar boshchiligida otryad esa Xatirchini qamal qilishni boshlaydi. Tez orada Xatirchi egal-lanib, amir begi Buxoroga qarab qochadi. Nazarning o'zi esa Payshanba va Mitonga xavf sola boshlaydi. Amir hokimiyati va Rossiya mustamlakachiligiga qarshi xonlik shimoli hamda Rossiya imperiyasi ixtiyoridagi chegaradosh hududlarda yana g'alayonli vaziyat boshlanadi. Rossiya istilosidagi yerlar va amir hokimiyati uchun nihoyatda og'ir siyosiy ahvol yuzaga keldi. Butun amirlik shimoli yana bir katta qo'zg'olon arafa-sida turar edi. Agarda Nazar qo'shini to'ra bilan bir frontga birlashsa, buning o'zi butun Buxoroni ittifoqdosh ozodlik kurashchilari qo'liga o'tishidan darak berar edi. Kattaqo'rg'on bo'limi boshlig'ining xabariga ko'ra "turkmanlar, xitoy, qip-choq urug'lari va boshqa aholi"ning barchasi bosh ko'tarishga shay turganligi qayd etiladi.

Turkmanlarning ersari va boshqa qabilalari faol tarzda ha-rakat qilib, hatto poytaxt Buxorodan 8 verst yaqingacha be-malol kirib borishar, amirlik harbiy kuchlariga tez-tez zarba berib turishar edi. Katta to'raning o'zi esa birinchi navbatda xavf qaerdan kelishini anglagan holda, Buxorodan Qarshiga boruvchi asosiy yo'l ustidan o'z nazoratini o'rnatadi. Mus-tamlakachilar xatti-harakatlari bu safar ham deyarli natijasiz tugagan edi. Chunki, to'rani siquvga solib qo'yish rejasi ak-sil natija bilan tugab, amirning o'zi poytaxt Buxoroda siyosiy qamalda qolgan edi. O'tayotgan vaqt faqat Katta to'ra foyda-siga xizmat qilayotganligini nafaqat rus ko'mondonligi, balki butkul aholi uchun ham sir bo'lmay qoldi. Rus ko'mondonligi oldida bunday bir tahdidli vaziyatda faqat ikki yo'lgina mavjud edi. Birinchi yo'l Jomdagi otryadni olib, Samarqandga jo'nab ketish va xonlikdagi ishlarga aralashmaslik; ikkinchi yo'l esa,

amirning hech bir ishtirokisiz xonlik ichiga bostirib kirish, rus quroli orqali to'ra ozodlik harakatiga chek qo'yib, Rossiya imperiyasi uchun maqbul amir hokimiyatini saqlab qolish. Birinchi yo'lni rus ko'mondonligi darhol inkor etadi. Bu yo'l rus mustamlakachiligi istiqboli uchun xavfli, uning oqibatlari "juda yomon bo'lishi turgan gap edi". General Abramov Jomdan ketishni, bu Katta to'ra xuzurida rus qurolining nochorligini ko'rsatar edi. Katta to'raning yurishi esa, uning fikricha, shubhasiz butkul g'alaba bilan tugallanar edi. Chunki, faqat Rossiya imperiyasining aralashuvi tufayligina vaziyatni bartaraf etish mumkinligini rus ko'mondonligi yaxshi tushunar edi. Podsho Rossiyasi ozodlik harakatini bostirishga o'zi bosh bo'lmasa, u holda Katta to'raning g'alaba qozonishi aniq edi.

1868-yil 19 oktabr kuni general Abramov 8 rota, 6 ta zambarak, 250 nafar kazak, bir necha raketa qurilmasi bilan Qarshi tomonga, Abdulmalik to'ra boshchiligidagi xalq-ozodlik kurashini bostirish uchun harbiy yurishni boshlaydi. Garchi Jomdan Qarshigacha 2 ta o'tish yo'li bo'lsa-da, rus qo'shini sekinlik bilan harakat qilar edi. Buning boisi esa, amir yuborgan otryad vaqtida rus qo'shiniga kelib qo'shilishiga imkon berilishida edi. Ozodlik va erk kurashchilarining yo'lboshchisi Abdulmalik to'ra ilgaridek o'zini mustaqil va mag'rur tutar, xal qiluvchi jangga u ham jiddiy tayyorgarlik ko'rar edi.

To'raning Vatan sharafi va ozodligini himoya qilishga qaratilgan chaqirig'iga muvofiq qo'shin va ko'ngillilar Qashqadaryo bo'yidagi Chortoq degan erga yig'ila boshladilar. Shu erda istehkom qurilib, jangga tayyorgarlik qurila boshlandi. Katta to'raning qarshilik sarkardalaridan biri Yo'ldosh eshikboshi 2.000 nafar askarga bosh bo'lib, imperiya qo'shiniga qarshi birinchi hujumga o'tdi.

To'raning taxminan 40.000 nafar qo'shini va ko'ngillilar, Qarshidan 10 verst naridagi Chortoqda yig'ilib, jangga shay bo'lib turgan edi. Bu erda ko'plab taniqli zotlar - Sodiq to'ra, Xudoyor to'qsoba, Umarbek dodhoh, O'lmasbiy, Abdulg'afforbek, Nazar va boshqalar ham to'ra qo'shinida xizmatda turar edilar. Rus qo'shinining mayor Noltse va yasovul Prins boshchiligidagi

3 rota, 250 nafar kazak va 2 ta to'pdan iborat otryadi Chor-tok atrofiga etib keldilar. Katta to'ra qo'shini bilan dashtdagi to'qnashuvlar 21 oktabr kuni kech soat 9 larga qadar davom etgan edi. Imperiya qo'shining harbiy jihatdan ustunligi bois g'alaba ular tomonida bo'ldi. To'ra avval Yortepaga, so'ngra Toshqo'rg'on qal'asiga chekindi.

22 oktabr kuni Qarshida ozodlik harakati boshlandi. Shahar va uning atrofida tabiiyki to'ra tarafdorlari ko'pchilikni tashqil etar, ularning chaqirigiga ko'ra butun Qarshi ahli bosh ko'targan edi. Vatanparvar kuchlar shahar va uning atrofidagi bog'larga qurol bilan yashirindilar. Tez orada ko'ngillilar ham shahar atrofiga yig'ala boshladilar. Bunday qattiq qarshilikka duch kelishini kutmagan Abramov shaxsan o'zi 4 rota va 4 to'p bilan Qarshiga etib keldi. Tezlik bilan 2 rota shahar bog'lariga hujumni boshladi. O'zaro qattiq to'qnashuvlar 2 soatga yaqin davom etib, kuchli va uyushgan tajribali rus qo'shini foydasiga hal bo'ldi. Afsuski, tajribasiz, qurol yaroqsiz, yo'lboshchilarsiz qolgan vatanparvar kuchlar chekinishdan boshqa ilojlari qolmadi. Shahar talon-taroj qilindi, so'ngra amir tomonidan yuborilgan vakillarga topshirildi. Qarshida to'ra tarafdorlarini qattiq jazolanishi boshlandi. Qarshi arkida jon saqlab qolgan uning oilasi esa asirga olinib, Buxoroga jo'natildi.

Keyinchalik Turkiston general-gubernatori harbiy vazir va imperatorga yo'llagan raportida Qarshiga amalga oshirilgan harbiy yurishni tamomila oqlab ko'rsatadi va bu imperiya mustamlaka manfaatlariga to'liq mos kelishini isbotlamoqchi bo'ldi.

Bu vaqtga kelib Abdulmalik to'ra Shahrisabzdan 80 verst janubda joylashgan tog'li Langar makonida panohtopgan edi. Abdulmalik to'ra xuzurida esa o'nta sadoqatli 200 nafar kishi ham hizmatga shay bo'lib turishar, ular endilikda to'radan ajralmaslikka qasamyod qilgan edilar. Og'ir ahvolda qolgan Abdulmalik to'ra ushbu vaziyatdan chiqish yo'llarini qidirdi.

Abdulmalik to'ra keyinchalik Xiva xonligiga jo'nab ketdi. Muhammad Rahimxon II unga xonlikda qolishni tavsiya qildi. Abdulmalik to'ra bir muncha vaqt xonlikda bo'lib, keyinchalik

Afg'onistonga o'tib ketdi. So'ngra bir necha vaqt sharq mam-lakatlarida bo'ldi. Sharqiy Turkistonda yuzaga kelgan Ettisha-har davlati hukmdori Yoqubbek uni xizmatga chaqirdi. Katta to'ra 1877-yilgacha bu davlatda bosh lashkarboshi lavozimida faoliyat ko'rsatdi. Ushbu davlat xitoyliklar tomonidan tor-mor etilgach, to'ra Hindistonga ketdi. Abdulmalik to'ra 1909-yil 61 yoshida Hindistonda Peshavor shahrida vafot etdi.

Murakkab va ziddiyatli davr farzandi bo'lgan Abdul-malik to'ra faoliyati tabiiyki, xato va kamchiliklardan xoli bo'lmagan. Amirlikdagi siyosiy tanglik, amirning harbiy va siyosiy kaltabinligi, amir qo'shinlarining harbiy layoqatsizligi, rus armiyasining harbiy darajada yuqori turganligi, Abdulma-lik to'raning siyosiy tajribasizligi, uning urug boshliqlari va harbiy sarkardalar ta'sir doirasidan ko'p ham chika olmasligi, o'zboshimchalik holatlariga vaqtida chek qo'ymaslik, qurol-yarog'ning etishmasligi, harbiy tayyorgarlik darajasining pastligi-xalq ozodlik kurashining birinchi davri muvaffaqiyat-sizligiga olib keldi. Albatta, turli siyosiy kuchlar gohida bu ha-rakatdan turli maqsadlarda, jumladan keyinchalik hokimiyat masalasida o'z manfaatlaridan kelib chikkan holda foydalan-ishga harakat qilgan edilar.

6. Xiva xonligining Rossiya imperiyasi vassaliga aylantirilishi.

Rossiya Imperiyasi doiralari Turkiston general-guberna-torligini o'zining O'rta Osiyodagi harbiy rejalarini amalga os-hirish uchun tayanch markaziga aylantirib, bu safar istilo re-jasini Xiva xonligini to'la bo'ysundirishga qaratdilar. Imperiya hukmron doiralari xotirasidan 1717-yilgi Bekovich-Cherkass-kiy qo'shinining halokati va 1839-yildagi Perovskiy yurishin-ing barbod bo'lganligi hali ko'tarilmagan edi.

Xiva xonligi mustaqilligi bilan mustamlakachilarga jiddiy xavf solib turar edi. U ming-yillardan buyon davom etib ke-layotgan qadim Xorazm davlati timsoli sifatida ham Rossiya imperiyasi uchun xavfli ko'rindi. Rossiya imperiyasi o'z tasa-

ruffidagi qozoqlarni ozodlik kurashiga rag'batlantirib turgan Xiva xonligi ekanligini ham yaxshi bilardi. Qozoqlarning milliy-ozodlik kurashiga rahbarlik qilgan Kenesari Qosimov Xivadan doimo madad olib, o'n-yil davomida Rossiyani bezovta qilib kelayotganligini ham unutmadilar. Masalaning siyosiy tomonidan tashqari, imperiya butun Turkiston o'lkasidagi tijorat ishlarini ham batamom o'z qo'liga olishni maqsad qilib qo'ygan edi. Kaspiy dengizining sharqiy sohillaridan Turkiston shaharlariga olib boruvchi barcha savdo yo'llari esa Xiva xonligi hududlaridan o'tar edi.

1872-yil oxirlarida harbiy vazir boshchiligida Peterburgda Turkiston, Orenburg general-gubernatorlari va Kavkazdagi podsho noiblari ishtirokidagi maxfiy kengashda Xiva xonligini bosib olishga qaror qilinadi. Generallar rejasiga ko'ra, Turkiston general-gubernatorligiga qarashli kuchlar sharqdan, Orenburg gubernatori va Kavkaz noibligi ixtiyoridagi harbiy kuchlar esa g'arbdan va shimoli-g'arbdan Xiva ustiga yurishlari kerak edi.

Imperiya tomonidan kelayotgan urush xavfini Xiva xonligida ham yaxshi anglab etishgan edi. Muhammad Rahimxon II (1865-1910) 1872-yilda Hindiston vitse-qiroli huzuriga elchi jo'natib, imperiya tahdidiga Angliyadan madad so'ragan edi. Xonning elchisi Aminboy Muhammad o'g'li Kalkutta shahrida lord Norsbruk bilan muzokaralar olib bordi. Angliyaning hukmron doiralari Xiva mustaqilligini saqlab qolishdan manfaatdor bo'lsalar ham, Rossiya bilan ochiq to'qnashuvdan xavfsirar edilar. London o'zining boy mustamlakasi bo'lmish Hindistonga Rossiya tahdid solishidan va Afg'onistondagi mavqeiga Rossiyaning jiddiy xatar etkazishini hisobga olib, Xivaga yordam ko'rsatmaslik yo'lini tutdi. Hindiston vitse-qiroli Norsbruk shu sababli elchiga iloji boricha ruslar bilan aloqani yaxshilash vositalarini ishga solishni hamda qo'shni musulmon davlatlari ittifoqini vujudga keltirishni maslahat berdi. Lord Norsbruk, agar ruslar bilan urush bo'lib, qolsa Angliya yordamiga umid qilmaslikni ham ochiq tarzda oshkor qildi.

Xiva xonligi endi o'z kuchi va imkoniyatig qarab ish

ko'rishini lozim edi. Xonlik qo'shinida hammasi bo'lib 27 eski zambarak, 2 ming otliq askar, 4 ming navkardan iborat qo'shin bo'lib, ular ham asosan poytaxtda jamlangan edi. Xiva xonligi istilosiga otlangan Rossiya imperiyasi qo'shini ham son, ham sifat jihatdan, shuningdek, harbiy texnika imkoniyati, qurol-yarog'lari bilan ham Xiva xonligi qo'shinidan ustun edi. Mazkur harbiy operatsiyasiga rahbarlik qiluvchi zobitlar va generallar amaliy tajribasi ham xivalik lashkarboshilardan ko'p darajada yuqori turgan. Turkiston qo'shinlariga (22 rota, 1800 kazak va 18 to'p) general Kaufman, Orenburg otryadiga general Veryovkin (15 rota, 600 kazak, 8 to'p), Mang'ishloq otryadiga polkovnik Lomakin (12 rota, 800 kazak, 8 to'p) qo'mondon bo'lib, Orol flotiyasi ham ular ixtiyoriga berilgan edi.

Istilochilar qo'shini shu yo'sinda uch yo'nalish bo'yicha Xiva xonligi ustiga bositirib kirdi. Rus askarlari general-leytenant fon Kaufman va general-mayor Golovachyov qo'mondonligi ostida Toshkent tarafdin, ikkinchi yo'nalishdagilar general Veryovkin va uchinchi yo'nalishdagi ruslar polkovnik Lomakin qo'mondonligidagi Kaspiy dengizi tarafdin Xiva xonligi tomon kirib keldi. Imperator Aleksandr II Xiva yurishiga katta e'tibor beradi. Hatto, aytish joizki, imperator oilasining a'zolari – buyuk knyazlar Xiva sari yurishda bevosita qatnashdilar. Nikolay, Konstantin, Evgeniy Romanovlar va Gersog Leytenbergskiy kabi oliy zotlarning harbiy qismlarga qo'mondon qilib tayinlanganligi ham Rossiyaning Xiva istilosiga katta e'tibor berganini ko'rsatadi.

Turkiston general-gubernatori fon Kaufman yurish oldidan Xiva xonligi siyiy tarafdin ham yakka lab qo'yish choralarini ko'radi. U Buxoro amiri va Qo'qon xoniga tahdidli maktublar yo'llab, ularni Xiva xonligiga yordam bermaslikka chorlaydi. Masalan, uning 1873-yil 4 martda Qo'qon xoni Xudoyorxonga yo'llagan xatida shunday de-yilgan : "O'zinga ishonib topshirilgan qo'shinlar bilan Jizzax ustidan, Buxoroning shimoliy hududlari orqali o'taman. Sizning dono harakatlar-ingizdan o'rnak olmay, Rossiya bilan do'stona munosabatlar

o'rnatilishiga qarshi turgan Xiva xonini jazolash uchun yo'lga tushmoqdaman".

Shunga qaramay, harbiy ta'lim olgan, bosh shtab akademi-yasini bitirib, boy nazariy va jangovor malaka hosil qilgan rus generallari va zobitlari ixtiyorida eng zamonaviy to'p, raketa otuvchi moslamalar, pulemyotlar bo'lsa ham, ular erksevar va ikki bor rus qo'shinlarini mag'lub qilgan Xiva xonligidan xavf-sirashgan.

Xiva xonining masalani tinch yo'l bilan hal qilishga urinishlari behuda ketgach, harbiy kengash chaqirib, mudofaa rejalarini tuzadi va dushman istilochilariga qarshi o'zining lashkarboshilarini safarbar qiladi. Matmurod devonbegi, Mahmud yasovulboshi, Yoqubbek Qalmoq, eltuzar inoq va Bobo mehtar rahbarligidagi o'zbek va turkman (yovmut) yigitlari rus qo'shinlari hujumini qaytarish uchun ikki guruhga bo'linib yo'lga tushadilar.

General Veryovkin qo'mondonligidagi Orenburg otryadi Qo'ng'irotga yaqinlashganida shahar hokimlari tezlik bilan dushman to'dalarining paydo bo'lganligi to'g'risida Xivaga chopar yo'lladilar va vaqtdan yutish maqsadida ruslar huzuriga ham elchi jo'natishdi. General Veryovkin qo'ng'irotlarning vakili bilan uchrashib, uning takliflarini eshitdi. Muzokaralar olib borib, masalani tinch yo'l bilan hal qilishni istamadi va shaharga hujum boshlash haqida buyruq berdi.

Qo'ng'irot xalqi Sayidboy, Tojimurodbiy va boshqa biylar rahbarligida shahar qo'ldan ketganda ham kurashni davom ettirishga qaror qiladilar. Shahar tashqarisidagi yo'llarda dushmanga hujumlar uyushtirib, ularni o'qqa tutdilar. Veryovkin qo'shini esa talofatlar berib, Xo'jayli va Mang'it qo'alarini ishg'ol qildi. Ayni bir paytda general Golovachyov boshchiligidagi Turkiston qo'shini Toshsoqa yaqinida daryodan kechib o'tib, mudofaachilar bilan to'qnashdi. Xiva xonligining asosiy zarbdor kuchi bo'lgan Matniyoz devonbegi lashkari Karvon qishlog'idagi pistirmadan dushmanga to'satdan hujum qildi. 9 rota otliq askarlar, 8 to'p bilan qurollangan o'qchilar va sa-pyorlar rotalaridan iborat Golovachyov qo'shini bu hujumdan

esankirab qoldi. To'qnashuv shiddatli va ayovsiz bo'lib, har ikki tomondan ko'p qurbonlar berildi. Matniyoz devonbegi kuchlar nisbatini to'g'ri baholab, Hazorasp tomonga chekindi. Qurol-yarog' va harbiy texnika jihatdan ustun bo'lgan Turkiston qo'shini Xorazmning ko'hna qal'asi Hazoraspni egalladi. Bu qal'ani qo'mondon Kaufman o'ziga qarorgoh qilib, ichkari-ga siljish uchun tayanch punk qildi.

Imperiya qo'shini yo'lda uchragan har bir shahar va qishloqni talab, qirg'in barot uyushtirdilar. Ularning ketidan esa kulteplar va jasadlar qoldi. Ammo Xorazm vatanparvari bo'sh kelmay, o'zlariga qulay joylardan dushmanga hujumlar uyushtirdi. Jangovar turkman urug'lari : yovmutlar, imralilar, chovdirlar va ko'kalanglarga mansub navkarlar dushman ketidan izma-iz borib, ularga talofotlar etkazishdi. 1873-yil 29 may kuni imperiya harbiylarining asosiy kuchlari Xiva ostona-sida paydo bo'ldi. Xiva xoni ortiqcha qon to'kilishini istamay, muzokaralar boshlash haqida o'z vakillarini fon Kaufman huzuriga jo'natdi. Ammo general-gubernator Kaufman xonning taklifini oqibatsiz qoldirib, hujumga kirishdi.

Urganch darvozasiga Muhammad Rizo to'ra, Toshoyoq darvozasiga Abduqodir to'ra, Bog'ishamol darvozasiga Rahimberdibek Olloberdi to'ra Mag'fur, Shayx darvozasiga Ollo-hberdibek ibn Xudoyorberganbek to'ra o'g'li tayin etildi. Shahar tashqarisida esa ruslarga qarshi jang maydoniga chiqqan Xudoyor qushbegi, Rahmatulla yasovulboshi, Abdulla mah-ram, Mahmud yasovulboshilarning navkarlari fidokorona jang qildilar.

Xiva xonining sulh haqidagi navbatdagi taklifi rad etil-gach, qo'shimcha kuch to'plash uchun shahardan chiqib, turk-man yovmut aholining o'tovlari sari yo' oldi. Afsuski, shunday qaltis bir paytda xonning oilasi va yaqin qarishdoshlari du-shmanga qarshi yakdil bo'lish o'rniga, sulolaviy nizolarga fo-jia – bosqichlariga qarshi kurash uchun birlashib harakat qil-ish o'rniga, bo'linish yana mudhish tarzda qayta takrorlandi. Xonning inisi va uning yaqinlari dushmanga qarshi birlashib kurashish o'rniga, u bilan kelishish yo'liga o'tib oldilar.

1873-yil 29 mayda Xorazm saltanati poytaxti Xiva ishg'ol etildi. Shaharga g'olibona kirib kelgan Turkiston, Orenburg, Kavkaz qo'shinlari talon-tarojga kirishdilar.

Xon saroyida oliy hukmdorlarning taxti, bebaho oltin-kumush buyumlari, turli-tuman qimmatli matolar va nodir qo'lyozma asarlar Peterburgga, podshoh saroyiga o'lja sifatida olib ketildi. O'lja sifatida olingan behisob boyliklar general-lar, zobitlar va askarlar o'rtaida taqsimlab olishdi. Bosqinchilar avvaldan puxta ishlab chiqilgan reja bo'yicha Xorazmning moddний va madaniy boyliklarni talon-taroj qilishga kirishdilar.

Muhammad Rahimxon Xivaga qaytib kelguncha bosqinchilar saroyini talab, barcha qimmatbaho buyumlarni, 300 ta qo'lyozma asarni Peterburgga jo'natdilar.

1873-yil 12 avgust Gandimiyon qishlog'ida fon Kaufman sulh shartnomalarini Muhammad Rahimxon diqqatiga havola qildi. Bunga ko'ra, Amudaryoning o'ng qirg'oqlari bo'ylab suzishlari uchun barcha imkoniyatlar yaratildi. Rus savdogarlari xonlik hududida erkin savdo qilish, Amudaryoning chap qirg'og'idagi savdo omborlari qurish huquqini oldilar. Xiva xonligi Rossiya vassaliga aylanib, xonlik zimmasiga 2.000.000 so'mlik tovon to'lash majburiyati yuklandi. Rossiya fuqarolariga xonlikda ko'chmas mulk sotib olishga ruxsat berildi.

7. Rossiya imperiyasining o'lkadagi mustamlakachilik siyosati. Mustamlaka boshqaruv usuli. Turkistonni

Rossiyaning sanoat o'lkasiga aylantirilishi.

Hunarmandchilik. Temir yo'llar. Agrar siyosat.

Rossiya imperiyasi bosib olingan hududlarda o'z hukmronligini o'rnatish va boshqarish hamda mustamlakachilarning manfaatlarini himoya qiladigan mustahkam boshqaruv tartiblarini joriy etish uchun barcha chora-tadbirlarni ko'rdilar. Chunki boshqaruv tizimi Rossiya imperiya hukumati uchun muhim ahamiyat kasb etib, bosib olingan joylarda mustamlakachilik siyosatini olib borishda asosiy tayanch hisoblangan.

Turkiston ma'muriyati imperiyaning boshqa o'lkalari boshqaruvidan o'zining keskin harbiylashgani bilan alohida ajralib turgan. Rossiya hukumatining Turkiston o'lkasi uchun 1865-1916-yillar oralig'ida ishlab chiqqan hamda amalga tadbiiq etilgan o'nta qonun loyihalari (1865, 1867, 1871, 1873, 1882, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916-yillar) da va ularning moddalaridagi adliya, moliya, harbiy, ichki ishlar va boshqa vazirliklar kiritgan o'zgarishlarda ana shu holat o'z aksini topgan.

Toshkent shahri bosib olinganidan so'ng 1864-1865-yillarda bosib olingan hududlarda Orenburg general-gubernatorligi tarkibida (1865 y.) harbiylashgan ma'muriy boshqaruv tartiblariga asoslangan Turkiston viloyati tashkil etilib, unga general-mayor M.G.Chernyaev gubernator etib tayinlanadi. Turkiston viloyatini boshqarish uchun 1865-yil 6 avgustda "Turkiston viloyatini boshqarish to'g'risidagi Muvaqqat Nizom" qabul qilinib, unga muvofiq harbiy va fuqarolik hokimiyati harbiy gubernator qo'lida bo'limlarga bo'linib, ularni bo'lim boshliqlari boshqargan. Bo'lim boshlig'i bir vaqtning o'zida bo'lim harbiy komendanti ham hisoblangan. Bo'lim boshliqlariga mahalliy aholi ustidan nazorat qiluvchi va rus amaldorlaridan tayinlanadigan boshqaruvchilar bo'ysungan. Shuningdek, bu "Nizom" ga ko'ra, Turkiston viloyati gubernatori, "biy, oqsaqol, rais va qozi lavozimidagi tub joy aholi vakillarini egallab turgan lavozimiga tasdiqlash, bo'shatish, almashtirish vakolatiga ega bo'lgan".

Mahalliy aholi ustidan nazorat qiluvchi boshqaruvchilarning vazifalari joylarda tinchlikni saqlash, karvonlar xavfsizligini ta'minlash, o'rmon, suv inshootlarini qo'riqlash, o'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasidagi janjallarni hal qilish, aholiga soliq va majburiyatlarni belgilash, ularni o'z vaqtida va o'z miqdorida to'lashni nazorat qilish, nazorat natijalarini bo'lim boshlig'iga etkazishdan iborat bo'lgan. Mahalliy aholining o'troq hayot kechiruvchi qismida sud ishlari bo'yicha qozilar chiqargan hukmlar harbiy gubernator tomonidan tasdiqlanishi lozim bo'lib, qozilarning chiqargan hukmlarini harbiy gubernator o'zgartirish huquqiga ega bo'lgan. Ko'chmanchi aho-

lining biy sudlari mahalliy aholi boshqaruvchilarining ruxsati bilan o'tkazilgan. Biy sudlarida ishlar odat qoidalari asosida ko'rilgan.

1865-yildayoq Rossiya imperatori Aleksandr II ning farmoni bilan Orenburg va G'arbiy Sibir general-gubernatorliklari hamda Turkiston viloyati turmush tarzi va umumiy ahvolini o'rganish uchun "Dasht komissiyasi" tuzilib, O'rta Osiyoga jo'natiladi. Ushbu komissiyaning vazifasi bosib olingan hududlardagi sharoitni o'rganish hamda ularni qanday boshqarish haqida nizom tuzish uchun ma'lumotlar to'plashdan iborat edi. Komissiya o'z ish jarayonida bosib olingan yerlardan quyidagi qoidalarga asoslangan holda foydalanishni belgilab bergan edi:

1. Harbiy va fuqaro hokimiyatini bir qo'lda to'plagan holda o'lkani boshqarish.

2. Siyosiy hokimiyatga ega bo'lmagan barcha ichki ishlarni boshqarishni erli aholining xulq-atvori va urf-odatlarini hisobga olib, mahalliy aholi qo'liga topshirish.

3. Mahalliy boshqarmada, uning qonun va urf-odatlarida mavjud bo'lgan davlat manfaatlariga ziyon etkazuvchi barcha narsalarni butunlay tugatish.

4. Imkoniyati boricha sudni ma'muriyatdan batamom ajratib qo'yish.

Ko'rinib turibdiki, "Dasht komissiyasi" ning asosiy vazifasi mustamlakachilikka asoslangan o'lka boshqaruv tizimini takomillashtirishga qaratilgan edi. Bu "Komissiya" tomonidan ishlab chiqilgan "Ettisuv va Sirdaryo viloyatlarini boshqarish haqidagi qoidalar loyihasi" bo'yicha Ministrlar Kengashiqabul qilgan qarorda quyidagilar qayd etilgan edi:

1. Loyihada ko'rsatilgan hududlarda Ettisuv va Sirdaryo viloyatlari tarkibida Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilsin.

2. General-gubernatorga o'lkani boshqarish uchun loyiha-da nazarda tutilgan shtatlardan kelib chiqqan holda, boshqarish uchun amaldorlar olishga imkoniyat berilsin.

3. General-gubernatorga loyihada ko'rsatilgan yerlarda, o'lkadagi mahalliy sharoit, tuzem (mahalliy) xalqlarning ehti-

yojlarini hisobga olgan holda so'nggi marta qonuniy tartibda ko'rib chiqish va qabul qilish uchun uning qismlari bo'yicha va yaxlit holda o'zining xulosasini berish topshirilsin. Unga-cha loyihada ko'rsatilgan holatlarni asos sifatida qabul qilib, o'lka tuzilishi uchun favqulodda muhim va foydali deb hisoblangan hamma choralarni ko'rish topshirilsin.

Turkiston viloyatining Orenburg general-gubernatorligi tarkibida bo'lishi vaqt o'tishi bilan turli muammolarni keltirib chiqargan edi. Shuning uchun ham Turkiston viloyatining uzoqda joylashganligi, viloyat ma'muriyati vakillari sonining kamchiligi general-gubernatorlik bilan bog'lanishga, uning ko'rsatmalarini o'z vaqtida bajarilishiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganligi imperiya hukmron doiralari o'rtasida Turkiston viloyatini Orenburg general-gebernatorligidan alohida ajratish masalasini kun tartibiga qo'ygan edi. 1867-yilda Peterburgda Turkiston boshqaruvi bo'yicha tayyorlangan "Nizom" loyihasi maxsus komissiya tomonidan muhokama qilinib, unda Orenburg general-gubernatorligidan alohida bo'lgan Turkiston general-gubernatorligini tashkil qilish to'g'risidagi qaror qabul qilinadi. 1867-yil 11 aprelda Aleksandr II tomonidan komissiya taklifi ma'qullanib, 11 iyulda Janubiy Qozog'iston va O'rta Osiyoning bosib olingan hududlarida Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilganligi to'g'risida farmon e'lon qilinadi. 14 iyulda birinchi general-gubernator qilib K.P.fon Kaufman tayinlanadi.

Yangi tashkil etilgan ushbu ma'muriy birlik dastavval 2 ta – Sirdaryo va Ettisuv viloyatlarini o'z ichiga olgan edi. Imperiya hukumatining 1867-yilgi manifestiga ko'ra, Kaufmanga "o'lkani boshqarish uchun kerakli va zarur deb hisoblangan barcha tadbirlarni mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda mustaqil ravishda amalga oshirish huquqi berilib, siyosiy, chegaraviy va savdo ishlarini hal qilish, qo'shni mamlakatlarga ularning Rossiya bilan o'zaro aloqalariga tegishli muzokaralar olib borish va bitimlar imzolash, o'zaro kelishuvga erishish va qarorlar qabul qilish uchun ishonchli vakillarni jo'natishda cheklanmagan vakolatlar berildi".

1867-yilgi “Nizom” loyihasida Turkiston o‘lkasining Rossiya harbiy vazirligi tarkibida bo‘lishi, o‘lka harbiy hokimiyat orqali boshqarilishi, general-gubernator o‘lkada joylashgan qo‘shinga qo‘mondonlik qilishi, boshqaruvning quyi bo‘g‘iniga erlik aholi vakillari saylov orqali saylanishi, o‘lka boshqaruvini Rossiya imperiyasidagi mavjud boshqaruv tizimiga yaqinlashtirib, keyinchalik o‘lkani imperiyaning ajralmas bir qismiga aylantirish, o‘lkaning ma‘muriy – hududiy bo‘linishida esa imperiyaning siyosiy, iqtisodiy va strategik maqsadlaridan kelib chiqib ish tutilishi ko‘rsatib o‘tilgan.

Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyoning bosib olingan hududlarida o‘z hukmronligini saqlab qolish va uni mustahkamlashni birinchi darajali vazifa hisoblangani uchun ham boshqaruv sohasida dastlab katta o‘zgarishlarni amalga oshirmagan. Yuqori organlar nazoratida bo‘lgan quyi boshqaruv organlari, soliq tizimi saqlab qolingan. Quyi boshqaruvning dastlab saqlanib qolinishiga asosiy sabab mahalliy aholining ichki hayotiga dastlabki davrda keskin aralashish va aholining turmush tarziga katta o‘zgarishlar kiritish salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin edi. Undan tashqari, yangi bosib olingan yerlarda hali qarshilik va norozilik harakatlari davom etayotganligi, boshqaruv tizimida faoliyat olib borayotgan o‘z odamlari bo‘lmaganligi, mahalliy sharoitni to‘liq bilmaslik kabilar ham an‘anaviy boshqaruv tizimini ma‘lum muddat saqlab qolishga majbur qilgan.

1868-yilda imperiya Ministrlar Kengashi tomonidan Turkiston general-gubernatoriga ikki-yil ichida yangi “Nizom” loyihasini tayyorlab taqdim qilinishi to‘g‘risida ko‘rsatma beriladi. 1871-yilda fon Kaufman rahbarligida Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida “Nizom” loyihasi tayyorlanib taqdim etilsada, muhokamada tasdiqlanmay qaytariladi. Ushbu loyiha 1873-yilda qayta ishlanib, ikkinchi marotaba Ministrlar kengashiga jo‘natiladi. Ammo, bu safar ham “Nizom” loyihasida kamchiliklar mavjud bo‘lib, “qoniqarsiz, er masalasi tartiblari esa siyosiy jihatdan xavfli” bo‘lganligi tufayli 1874-yilda tasdiqlanmay, qaytariladi. Ammo, shunga qaramasdan ushbu

“Nizom” loyihasidagi tartiblar 1876-yilda yangi tashkil etilgan Fargʻona viloyatiga joriy etiladi.

1882-yil 8 mayda imperatorning Turkiston general-gubernatorligini taftish qilish toʻgʻrisidagi farmoni eʼlon qilinadi. Taftish ishlariga rais qilib “Dasht komissiyasi”ning sobiq raisi, maxfiy maslahatchi F.K.Girs tayinlandi. 1883-yilda Girs taftish ishlarini tugallab, imperatorga general-gubernatorlik va unga qarashli tashkilotlarning ahvoli toʻgʻrisidagi hisobotni, “Oʻlkani boshqarish toʻgʻrisidagi nizom loyihasi”ni qoʻshib taqdim etdi.

1884-yil 21 yanvarda imperator Aleksandr III ning koʻrsatmasi bilan Davlat Kengashi aʼzosi, general-adʼyutant, graf N.Ignatev raisligida “Turkiston oʻlkasini boshqarish toʻgʻrisidagi nizomning qayta ishlangan soʻnggi loyihasini ishlab chiqish” boʻyicha komissiya tashkil qilinadi. Imperiyaning oliy siyosiy doiralari tomonidan tuzilgan ushbu komissiya asosiy vazifasi – “Oʻlkani Rossiya qatʼiy qaram qilib qoʻyish maqsadlari va uni boshqarishda xarajatlarini kamaytirish, daromadlarni esa oshirishga, shuning bilan birga, fuqarolarni boshqarish talablariga va joylarning shart-sharoitlariga toʻgʻri keladigan nizom” tuzilishini amalga oshirishdan iborat edi.

Rossiya imperatori tomonidan “Turkiston oʻlkasini boshqarish toʻgʻrisidagi Nizom” 1886-yil 12 iyunda tasdiqlangan boʻlsada, maʼmuriy tizim boʻyicha eʼtirozlar davom etdi. Ammo, imperator Turkiston oʻlkasida sobiq general-gubernatorlik boshqaruvining asosiy tamo-yillarini saqlab qolgan holda unga baʼzi oʻzgarishlar kiritdi. Umuman olganda, Turkiston oʻlkasida Rossiya imperiyasi hukmronlik qilgan-yillarda qonun loyihalari doimo toʻldirilib, oʻzgartirilib turildi. Chunki podsho Rossiyasining qonun loyihalari Turkistonni Rossiya imperiyasining markazlashgan boshqaruv tizimiga kiritib, uni rus burjuaziyasi va dvoryan-pomeshchiklar mulkiga aylantirishga qaratilgan edi.

Turkiston general-gubernatorligini boshqarish boʻyicha dasturiy hujjatlar ishlab chiqishda “harbiy vaziyat” omili hal

qiluvchi bo'lgan. Bunday hujjatlar imperiyaning O'rta Osiyo xonliklarining yangidan-yangi hududlarini bosib olishi munosabati bilan vujudga kelgan va aynan shuning uchun ham doimo "muvaqqat" yoki "vaqtinchalik" xarakterga ega bo'lgan. Misol uchun, "Sirdaryo va Ettisuv viloyatlarini boshqarish to'g'risidagi Nizom" (1867 y.) "tajriba tariqasida" uch-yil muddatga joriy qilingan bo'lib, 20-yil davomida amal qilgan. "Zarafshon okrugini boshqarishning vaqtinchalik qoidalari" (1868 y.), "Amudaryo bo'limini boshqarishning vaqtinchalik qoidalari" (1874 y.) va "Farg'ona viloyatini boshqarish bo'yicha vaqtinchalik Nizom" (1876 y.) to'g'risida ham shunday deyish mumkin.

Turkiston o'lkasining ma'muriy-hududiy boshqaruvi.

Rossiya imperiyasi O'rta Osiyo xonliklarini bosib olganidan so'ng bu hududlarda ko'p asrlardan buyon shakllanib, mavjud bo'lib kelgan, o'troq va ko'chmanchi aholining diniy hamda mahalliy xususiyatlarini o'zida aks ettirgan boshqaruv tizimi o'rniga imperiya manfaatlariga xizmat qiluvchi boshqaruv tartiblari o'rnatiladi. Ma'lumki, 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilib, uning general-gubernatori o'z qo'lida harbiy va fuqarolik hokimiyatini birlashtirgan. General-gubernator bir vaqtning o'zida podsho noibi, harbiy okrug qo'shinlari qo'mondoni, Ettisuv kazak qo'shinlari atamani, bosh inirshab va bosh prokuror vazifalarini ham o'tagan. General-gubernator imperator tomonidan tayinlangan va vazifasidan ozod etilgan bo'lib, u harbiy vazirga bo'ysungan.

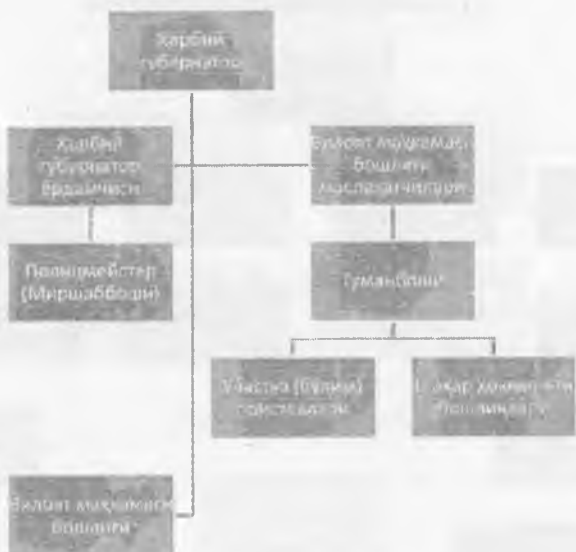
Turkiston general-gubernatorligi boshqaruv tizimi markaziy, viloyat, uezd (tuman), uchastka (volost), shahar, qishloq va ovul boshqaruvi shakllaridan iborat edi. General-gubernatorlik dastlabki tashkil etilgan paytda ikkita – markazi Toshkent bo'lgan Sirdaryo va markazi Verniy (Olmaota) bo'lgan Ettisuv viloyatlaridan iborat bo'lgan. Sirdaryo viloyati hududiga aosan ilgari Turkiston viloyatiga tegishli bo'lgan yerlar va Qo'qon xonligining bosib olingan shimoliy hududlari kirgan. Ettisuv viloyati esa Semipalatinsk viloyat-

ining Sergiopol, Kopal va Alatavsk okrugi hududlari hamda Turkiston viloyatining bir qismidan iborat hududlarda tashkil etilgan.

Sirdaryo viloyati ma'muriy jihatdan Kazalinsk, Perovsk, Turkiston, Chimkent, Avliyoota, Toshkent, Xo'jand, Jizzax uездlariga bo'lingan bo'lsa, Ettisuv viloyati Sergiopol, Kopal, Verniy, Issiqko'l va To'qmoq uездlariga bo'lingan. Rossiya hukumati yangidan bosib olingan yerlar hisobiga Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga qo'shimcha ma'muriy – hududiy birlik tashkil etib borgan. Jumladan, 1868-yilda Buxoro amirligiga qarashli bosib olingan yerlarda markazi Samarqand bo'lgan Zarafshon okrugi, Xiva xonligiga qarashli yerlarni bosib olish hisobiga 1874-yilda markazi Petro-Aleksandrovsk (To'rtko'l) bo'lgan Amudaryo bo'limi, 1876-yilda Qo'qon xonligi hududlarida markazi Yangi Marg'ilon (Skobelev, Farg'ona) bo'lgan Farg'ona viloyati tashkil etilgan edi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston general-gubernatorligi ma'muriy-hududiy jihatdan Sirdaryo, Ettisuv, Samarqand, Farg'ona va Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyatlari hamda Amudaryo bo'limidan iborat edi. Viloyatlar uездlarga bo'lingan bo'lib, ular quyidagilar edi: **Sirdaryo viloyati** – Avliyoota, Kazalinsk, Qurama, Perovsk, Turkiston, Chimkent; Toshkent shahri markaz sifatida general-gubernatorga bo'ysungan; Amudaryo bo'limi ham Sirdaryo tarkibida bo'lgan; **Ettisuv viloyati** – Verniy, Kopal, Jarkent, Lepsin, Pishpek, Prjevalsk, To'qmoq; **Farg'ona viloyati** – Andijon, Qo'qon, Marg'ilon, Namangan, O'sh, Chust va Chimyon; **Samarqand viloyati** – Samarqand, Kattaqo'rg'on, Xo'jand va Jizzax; **Kaspiyorti(Zakaspiy) viloyati** – Mang'ishloq, Krasnovodsk, Ashxobod, Tajan va Marv uездlari.

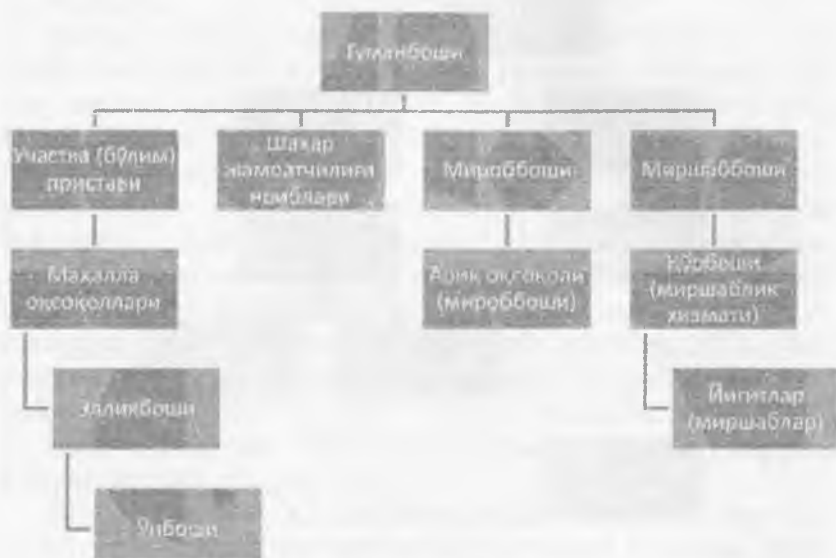
Viloyat boshqaruvi

Tuman boshqaruvi

4. Shahar boshqaruvi a) tuman shaharlari idorasi

b) Toshkent shahri idorasi

5. Qishloq boshqaruvi

Viloyatlar boshqaruvi¹ harbiy gubernator va viloyat boshqarmasi tomonidan amalga oshirib borilgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, harbiy gubernator harbiy va harbiy fuqarolik xususiyatiga ega bo'lgan. Harbiy gubernator qoshida amaldorlar va viloyat boshqarmasi mavjud bo'lib, viloyat **boshqarmasiga** harbiy gubernatorning yordamchisi raislik qilgan. Bu yordamchi harbiy gubernator bilan kelishilgan holda imperator yorlig'i bilan vazifasiga tayinlangan va ozod etilgan. Harbiy gubernator bo'lmagan paytlarda uning vazifasini yordamchisi bajargan.

¹ Саидахмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи..., 196-199 бб.

Viloyat boshqarmasi uchta bo'lim – farmon beruvchi, xo'jalik va sud bo'limlaridan iborat bo'lgan. Bo'lim boshliqlari general-gubernator tomonidan tayinlangan hamda vazifasidan ozod etilgan. Uezdlarni **uezd boshliqlari** idora qilgan. Ular general-gubernator tavsiyasiga binoan oliy yorliq bilan vazifasiga tayinlangan va ozod etilgan. Uezd boshliqlari ma'muriy va politsiya vazifasini bajargan hamda qonunlar ijrosi ustidan nazorat qilgan.

Mahalliy boshqaruv **ko'chmanchi aholini boshqarish** va **o'troq aholini boshqarishga** bo'lingan. Har bir uezd-dagi ko'chmanchi aholi **volostlarga**, **volostlar** esa **ovullarga** bo'lingan. Volost (bo'lis)lar – volost boshqaruv-chilari, ovullar esa **oqsoqollar** tomonidan boshqarilgan. Viloyat boshqaruvchilari va unga nomzodlar harbiy gubernator tomonidan, ovul oqsoqoli va unga nomzodlar uezd boshlig'i tomonidan tayinlangan. Volost boshlig'i politsiya va ma'muriy hokimiyatni amalga oshirgan. O'troq aholini boshqarish qishloqlarda ma'muriy va politsiya vakolatlariga ega bo'lgan oqsoqollar tomonidan amalga oshirilgan. O'troq aholi uezdlarda volostlarga, volostlar esa qishloq jamoalari (oqsoqolliklar)ga bo'lingan.

1886-yilgi “Nizom” ga ko'ra, Turkiston o'lkasini boshqarish quyidagicha bo'lingan:

1. Bosh boshqarma.
2. Turli tarmoqlarning alohida qismlarini boshqarish.
3. Mahalliy ma'muriy boshqaruv: viloyat – uezd – volost – qishloq.
4. Sud boshqaruvi.

Turkiston general-gubernatori huzurida Kengash, maxsus topshiriqlarni bajarish uchun amaldorlar, tarjimon va devonxona mavjud bo'lgan. Kengash vakolatlariga barcha qonunchilik masalalari, general-gubernator topshirgan vazifalarni ko'rib chiqish kirgan. Ammo u, o'lkani umumiy boshqarish bo'yicha maslahat ovozigga ega bo'lgan.

Uezd boshqaruvi bo'yicha **Amudaryo bo'limi** alohida maqomga ega bo'lgan. Amudaryo bo'limi boshlig'i uezd boshlig'i maqomiga ega bo'lib, ma'muriy va politsiya boshqa-

ruvi uning ixtiyorida bo'lgan. Bo'lim boshlig'i huzurida yordamchi va devonxona mavjud bo'lgan.

Volost boshliqlari va ularning yordamchilari aholi tomonidan uch-yilga saylangan hamda harbiy gubernator tomonidan tasdiqlangan. Volost boshqaruvchilari sud hukmlarini ijro etgan, aholining kelib-ketishini nazorat qilgan hamda soliqlarning o'z vaqtida yig'ilishini ta'minlagan.

1867-yilgi "Muvaqqat Nizom" ga ko'ra, Turkiston o'lkasining sud va politsiya tizimi – **harbiy sud, imperiyaning umumiy qonunlari asosida sud va xalq sudidan** iborat bo'lgan bo'lsa, 1886-yilgi "Nizom" ga ko'ra, ularga o'zgartirishlar kiritilib, quyidagicha bo'lgan: sudlov palatasi, okrug sudlari, qo'shimcha mirovoy (sulhparvar) sudyalar, faxriy mirovoy sudyalar.

Mahalliy aholining sudlari alohida tartibga asosan tuzilib, **xalq sudlari** deb nomlangan. Xalq sudlari alohida rus sudlariga tegishli ishlardan tashqari sodir etilgan ishlarni, biror xalq sudiga tegishli bo'lgan hamda rus hujjatlari asosida bo'lmagan fuqarolik ishlarini ko'rib chiqqan. Xalq sudlari – xalq tomonidan saylanib qo'yilgan **biylar** tomonidan amalga oshirilgan. Ular harbiy gubernator tomonidan tasdiqlangan. O'troq aholi uchun **qozi sudlari** amal qilgan bo'lib, ular aholi tomonidan saylangan hamda harbiy gubernator tomonidan tasdiqlangan.

Turkiston o'lkasida viloyat va uezd (tuman) boshqarmalari shaharlarda joylashgan. Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Andijon, Marg'ilon, Namangan, Ashxobod, Chimkent, Jizzax, Kattaqo'rg'on kabilar katta mavqega ega bo'lgan asosiy shaharlar edi. Shaharlar ichida general-gubernatorlikning siyosiy, ma'muriy va madaniy markazi bo'lgan Toshkent shahriga alohida e'tibor berilgan. Xususan, 1865-yilda general – mayor Romanovskiy rus zobitlari va amaldorlari uchun shaharning sharqiy qismidan joyni tanladi va qisqa muddat (1866-1868 yy.) rus aholisi yashaydigan "Yangi shahar" barpo etildi.

1868-yil 27 fevralda Toshkentning "Yangi shahar" qismida harbiy-xalq boshqarmasi tuzilib, statistik maslahatchi Rossitskiy uning boshlig'i etib tayinlandi. Ushbu boshqarmaning

dastlabki qaroriga ko'ra Toshkentning "Yangi" qismida quyidagi ishlarni amalga oshirish ko'zda tutildi:

1. Reja tuzish, uy qurishga er ajratish, ko'cha va maydonlar barpo etish.

2. Soliqlar va turli tushumlarni tartibga keltirish hamda undirish, shuningdek, shaharning daromad va xarajatlar smetasini tuzish.

3. Shahar irrigatsiya tizimi va obodonchiligini boshqarish.

Ma'lumki, 1870-yilda Rossiyaning ichki guberniyalarida "Shahar nizomi" qo'llanila boshlangan edi. Sirdaryo viloyati boshqarmasining umumiy rayosati 1872-yilda Toshkentda ham ushbu nizomni qo'llash masalasini ko'tarib chiqdi. Shunga ko'ra, "Shahar nizomi" ni mustamlaka boshqaruv ma'muriyati manfaatlariga mos ravishda o'zgartirish, qo'shimchalar kiritish asosida Toshkentda joriy etish uchun loyiha tayyorlandi. Ushbu loyiha maxsus komissiya tomonidan atroflicha muhokama etilgan bo'lsa-da, bu masala 1877-yildagina hal bo'ldi. Ta'kidlash lozimki, Rossiya imperiyasida shaharga oid ikkita nizom (1870, 1892 yy.) qabul qilingan bo'lib, ular Turkiston o'lkasining Toshkent va Verniy (Almati) shaharlaridagina qo'llanilib, boshqa shaharlarga joriy etilmagan.

1877-yilda **Toshkent shahar Dumasi** tashkil etilib, Sirdaryo harbiy gubernatori boshchiligida maxsus hay'at tuziladi. Hayo'at saylovchilar ro'yxatini tuzish, shahar jamoatchilik boshqaruviga saylov o'tkazish bo'yicha ish olib bordi. Saylovda 25 yoshga to'lgan, shaharda ko'chmas mulki bo'lgan rus fuqarolari, savdo va kosibchilik guvohnomalari bo'yicha shahar solig'ini to'laydigan, qarzlar bo'lmagan va sudlanmagan shaxslar ishtirok etishlari mumkin bo'lgan. Dumada ovoz beruvchilar soni 72 kishidan oshmasligi kerak edi. Ularning uchdan bir qismi mahalliy aholi, qolgani esa "Yangi shahar"da istiqomat qiluvchi aholi vakillari bo'lishi shart edi.

Saylovlar to'rt-yilda bir marta bo'lib o'tgan va unda asosan savdogarlar, yirik sanoat korxonalari hamda uy egalari ishtirok etgan. Yangi tashkil etilgan Duma birinchidan, shaharni mustamlakachilar qo'lida saqlab turishni, ikkinchidan,

Dumaga saylangan mahalliy aholi vakillarini hokimiyat tayanchiga aylantirishni maqsad qilib qo'ygan edi.

General – gubernator tomonidan tayinlangan Toshkent shahri boshlig'i bir vaqtning o'zida Duma raisi va shahar hokimi (hokim to'ra) vazifalarini ham bajargan. Shahar hokimi vazifasini turli-yillarda quyidagi shahar boshliqlari bajarganlar:

V.Yu.Medinskiy – 1874-1877 yy.

E.T.Pukalov – 1877-1883 yy.

S.R.Putinsev – 1884-1890 yy.

A.T.Tveritinov – 1891-1898 yy.

I.A.Ladijenskiy – 1898-1901 yy.

V.F.Kiselyov – 1901-1904 yy.

V.N.Ribushin – 1904-1905 yy.

S.R.Putinsev – 1905-1907 yy.

N.G.Mallitskiy – 1907-1917 yy.

Turkistondagi mustamlaka boshqaruvi 1898-yilgacha “harbiy-xalq boshqaruvi”, undan keyin esa “ma'muriy politsiya boshqaruvi” deb atalgan bo'lsa ham uning mohiyati mazmunan o'zgarmagan. Barcha vakolatlar avvalo, genral-gubernator, qolaversa, u boshchiligidagi rus ma'muriyati qo'lida to'plangan bo'lib, Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoda o'zbek davlatchiligi va boshqaruvining barcha ko'rinishlarini butunlay yo'qotish va ruscha idora usulini qat'iy joriy etish bo'yicha izchil faoliyat olib bordi. Ma'muriy boshqaruv tizimi ana shu maqsadga qaratilib, buning uchun barcha choralar ko'rilgan edi.

Turkiston o'lkasida 1867-yildan 1917-yilgacha o'n beshta general – gubernator hukmronlik qilgan bo'lib, ular quyidagilar edi:

K.P.Kaufman – 1867-1882 yy.

M.G. Chernyaev – 1882-1884 yy.

N.O. Rozenbax – 1884-1888 yy.

A.B.Vrevskiy – 1889-1898 yy.

S.M. Duxovskiy – 1898-1901 yy.

N.A. Ivanov – 1901-1904 yy.

P.N. Tevyashov – 1904-1905 yy.

D.I. Subotich – 1906 y.

N.I. Grodekov – 1907-1908 yy.

P.I. Mishenko – 1909 y.

A.B. Samsonov – 1909-1913 yy.

Flug, Martson va Erofeevlar – 1913-1916 yy.

A.N. Kuropatkin – 1916-1917 yy.

Rossiya imperiyasi ma'murlari o'zlarining Turkistondagi mustamlakachilikka asoslangan maqsadlarini keng qo'lamda amalga oshirish uchun o'lkani ruslashtirish siyosatiga alohida e'tibor berganlar. Ma'lumotlarga ko'ra, Turkistonda ochilgan davlat muassasalari, sudlar, banklar va boshqa tashkilotlarda ish yuritish faqat rus tilida olib borilgan. Mahalliy aholi (asosan boylar, savdogarlar, qozilar va oqsoqollar)ning bolalarini rus tiliga o'rgatish uchun rus-tuzem maktablari ochilgan. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad imperiya ma'muriyatiga sadoqatli amaldorlarni tayyorlash va kelajakda "siyosiy ahamiyatga ega bo'lmagan boshqaruv ishlarigagina mahalliy aholini jalb qilishdan" iborat edi.

XIX asrning oxirlariga kelib Turkiston general-gubernatorligining umumiy maydoni 1.738.918 kv.km.ni tashkil etgan. 1897-yilgi birinchi Butunrossiya aholini ro'yxatga olishning to'la bo'lmagan ma'lumotlariga ko'ra, Turkiston general-gubernatorligining beshta viloyati aholisi quyidagicha edi:

Kaspiy bo'yi viloyati – 383 ming kishi.

Samarqand viloyati – 860 ming kishi.

Sirdaryo viloyati – 1.478 ming kishi.

Farg'ona viloyati – 1.572 ming kishi.

Ettisuv viloyati – 988 ming kishi.

Jami – 5.281 ming kishi.

Rossiya imperiyasi statistika boshqarmasining 1914-yilda to'plagan ma'lumotlariga ko'ra bu ko'rsatkich 6.492.604 kishidan iborat bo'lgan. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Turkiston general-gubernatorligining uchta viloyati (Samarqand, Sirdaryo va Farg'ona) da aholi zich yashagan.

Turkiston aholisining umumiy miqdorida o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, tojiklar, turkmanlar va qoraqalpoqlar ko'pchilikni tashkil etgan. Foiz hisobida ular quyidagicha bo'lgan:

O'zbeklar	35,7
qozoqlar va qirg'izlar	44,66
Turkmanlar	4,98
Tojiklar	6,73
Qoraqalpoqlar	2,26
Ruslar	3,75
boshqa xalqlar	2,15

O'lkadagi rus, ukrain va belorus aholisining soni 1897-yilda 197.240 kishi bo'lgan bo'lsa, 1911-yilda ularning soni 406.607 kishiga etgan. Bundan tashqari, Turkiston aholisining etnik tarkibini tatarlar, boshqirdlar, gruzinlar, armanlar, latishlar, litvaliklar, polyaklar, qoshg'arliklar, uyg'urlar, taranchilar, forslar, hindlar, kurdlar, afg'onlar kabilar ham to'ldirganlar.

Turkiston general-gubernatorligining qishloq joylarida mahalliy aholining 86 foizi, mahalliy bo'lmagan aholining 17 foizi yashagan bo'lsa, shaharlarda mahalliy aholining 14 foizi mahalliy bo'lmagan aholining esa 83 foizi yashagan. Shahar aholisining ulushi Toshkent, Qo'qon, Verniy, Andijon, Samarqand, Marg'ilon kabi yirik savdo-sanoat va ma'muriy-siyosiy markazlarda nisbatan yuqori bo'lgan.

Turkiston o'lkasida rusiy zabon aholiga ko'plab imtiyozlar berilgan bo'lib, bunday imtiyozlar mahalliy aholiga tegishli bo'lmagan. Rus mustamlakachilik tartiblari, idora uslubi va ruslashtirish siyosatidan norozilik quyi ma'muriyat saylovlari-da ochiqdan-ochiq siyosiy chiqishlar shaklida namoyon bo'ldi. Mustamlaka sharoitidagi milliy va sinfiy tengsizlik hamda rus ishchilarining imtiyozlari va ularning mahalliy ishchilardan keskin farqlanuvchi hukmron mavqei, imperiyaning ruslashtirish siyosati, ko'chirib keltirilgan rus aholisiga mahalliy aholi

yerlarining bo'lib berilishi milliy-ozodlik harakatlariga sabab bo'lgan edi.

Turkistonda sanoat ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanishi¹.

Rossiya imperiyaning Turkistonda olib borgan mustamlakachilik siyosati asosan o'lkani imperiyaning tobora rivojlanib borayotgan sanoati xom ashyo bazasiga va tayyor mahsulotlarni sotish bozoriga aylantirishga qaratilgan bo'lib, maqsad esa, Turkistonni sanoat o'lkasiga aylantirish edi. Bu holatni imperiyadagi burjua iqtisodchilari ham tan olganlar. Xususan, o'sha davrda P.P.Rumyansev shunday yozgan edi: "Osiyo Rossiyasi mustamlaka sifatida o'zining metropoliyasi – Evropa Rossiyasiga faqat xom-ashyo etkazib beradi, ayni vaqtda, uning qayta ishlash sanoati uchun bozor bo'lib xizmat qiladi". Aynan shuning uchun ham chor ma'murlari o'lka sanoatini rivojlantirishga alohida e'tibor bilan qaradilar.

Rossiya imperiyasi Turkiston o'lkasida mustamlaka boshqaruv usullarini joriy etgach, o'lkada bir qator iqtisodiy islohotlar amalga oshirila boshlandi. Bu holat birinchi navbatda o'lka xalq xo'jaligining dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka ixtisoslashgan tarmoqlarida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keldi. Xususan, rus sanoati mahsulotlarining ko'plab kirib kelishi o'lkadagi yarim natural xo'jalik yuritishga asoslangan ishlab chiqarish tarmoqlariga zarba berdi. Ammo, imperiya ma'murlari olib borayotgan mustamlakachilik siyosati Turkistonda to'laqonli kapitalistik sanoat ishlab chiqarish vujudga keltirishga imkoniyat bermasdi. Shunga qaramasdan o'lkada dastlabki zavod va fabrikalar faoliyat yurita boshladi.

N.Musaev tadqiqotlariga ko'ra, Turkiston o'lkasida sanoat korxonalari vujudga kelishi va tadrijiy rivojlanish tarixini ikki davrga bo'lish mumkin. Birinchi davr – XIX asrning 60-90-yil-

¹ Ушбу масалалар бўйича проф.Н.Мусаевнинг сўнги йиллардаги тадқиқотларидан кенг фойдаланилди.

larini o'z ichiga olib, bu davrda dastlabki kapitalistik korxonalar vujudga keldi. Ikkinchi davr – XX asrning boshlarini o'z ichiga olib, bu davrda sanoat ishlab chiqarishi birmuncha rivojlandi. Birinchi davrda sanoat korxonalari ozchilikni tashkil qilib, ular mayda va kam quvvatli bo'lsa, ikkinchi davrda korxonalar ko'payib va yiriklashib borgan bo'lib, ularning yirik va quvvatliroq bo'lganlari rus burjuaziyasiga tegishli bo'lgan.

Turkistonda harbiylar, amaldorlar, injenyerlar, savdogarlar 1865-yilda Toshkent bosib olinganidan keyin bu erda sanoat korxonalarini ochish harakatlarini boshlab yubordilar. Xususan, savdogarlar I.Pervushin va A.Xrennikovlar 1867-yili 16 martda Orenburg general-gubernatoridan Toshkentda aroq va vino zavodi ochishga ruxsat so'rashgan bo'lsa, bannaullik amaldor V.Spiridov, savdogar V.Kuznetsov va oryollik dehqon Z.Bogdannikovlar o'sha-yili yoz oyida Xo'jand shahrida vino va aroq zavodi ochishga ruxsat so'rab murojaat qilganlar. 1870-yilda savdogar D.Filatov Samarqandda katta tokzor maydonlarni sotib olib bu erda aroq zavodi qurishga kirishdi.

Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgan 1867-yilda injener-texnologlar N.Ulyanov, D.Kasyanov, I.Yablonskiy, N.Pisarevskiy, O.Plavitskiylardan iborat shirkat tomonidan Toshkentda Evropa tipidagi birinchi suv tegirmoni ishga tushirildi. 1868-yilda shtabs kapitan Kakurin ikkinchi suv tegirmonini ishga tushirgan bo'lsa, o'sha-yili sanoatchi M.Xludov Salor arog'i bo'yicha Evropa tipidagi terini qayta ishlaydigan birinchi ko'ncilik zavodini ishga tushirdi.

Turkiston o'lkasida kundalik ehtiyoj mollari bo'lgan gugurt, sovun, sham kabi mahsulotlarga talab katta bo'lganligi bois, ularni ishlab chiqarishga e'tibor qaratila boshlandi. 1870-yilda savdogar E.Chupin Salor ayrig'i bo'yidagi bir binoda sovun va sham zavodi qurdi. Savdogar I.Pervushin aroq zavodi bilan cheklanib qolmasdan 1871 -yilda Toshkentda pillakashlik fabrikasini ham qurdi. Shuningdek, bu savdogar Qorotov tog'larida qo'rg'oshin konlari va Ohangaronda toshko'mir konlarini ishga tushirdi.

Turkiston shaharlarida ruslar yashaydigan “yangi qism”-larning paydo bo'lishi bilan g'isht zavodlari mahsulotlariga bo'lgan talab oshib bordi. Natijada g'isht zavodlariga ega bo'lgan mahalliy boylar evropacha usulda pishiq g'isht tayyorlab, yangi shaharlarning g'ishtga bo'lgan extiyojini qondira boshladilar. Mehnati og'ir, daromadi kam, texnologiyasi sodda bo'lgan g'isht zavodlari asosan mahalliy boylarga tegishli edi.

Imperiya mustamlakachilari Turkiston o'lkasini bosib olayotgan davrda bu erda xavfli vaziyatlar bo'lib turishiga qaramasdan zavod va fabrikalar qurish harakati to'xtamadi.

Xususan, 1867-1872-yillarda Turkistonda ettita ipak kalavalash fabrikasi ishga tushirilgan. Shulardan biri 1867-yilda Xo'jandda ishga tushirilgan Xludov fabrikasi bo'lib, unda dastlab 23 ta ipak o'raydigan dastgoh (stanok) o'rnatilgan bo'lsa, 1869-yilda ularning soni 53 ta edi. Bu dastgohlarda ustalar nazorati ostida 200 ta mahalliy o'smirlar mehnat qilishib, kuniga 33 tiyindan ish haqi olishgan.

1868-yilda Toshkentda ishga tushirilgan I.Pervushinning ipak kalavalash fabrikasi nisbatan mukammal bo'lib 4-yilga yaqin ishlagan. U fabrikasida ishlatish uchun mahalliy yoshlardan tashqari Orenburgdan ham 40 ta o'smirni Toshkentga olib kelgan. N.Musaev ma'lumotlariga ko'ra, 1873-yilda fransuz ishbilarmoni Gurde Toshkentda to'qimachilik fabrikasini ishga tushirdi. Bu fabrikada 144 ta ishchi, jumladan, bitta nazoratchi (rus), bitta duradgor, bitta chilangar-mexanik, o'nga yaqin qora ishchi va uchta qorovul bo'lgan. Evropalik sanoatchilar qurgan yirik korxonalarda mehnatning tashkil etilishi ko'plab yollanma ishchilarning ishchi kuchidan foydalanishga asoslangan bo'lib, ularda kattalar va o'smirlar mehnatidan muntazam ravishda foydalanishga harakat qilingan.

Dastlabki tashkil etilgan korxonalarning ko'pchiligi qo'l mehnatiga asoslangan. Manufaktura shaklida tashkil etilgan korxonalarda ishchilar o'z mustaqilliklarini yo'qotib, kapitalga qaram bo'lib bordilar. Ishchilar o'zlari ishlab chiqargan mahsulotlar sotilishidan tushgan foydaning bir qismini ish haqi

sifatida olishgan. Ko'pchilik fabrikalar o'zini sifatli xom ashyo bilan ta'minlay olmaganligi hamda yirik fabrikalar raqobatiga bardosh bera olmaganligi tufayli tezda yopilgan. Misol uchun, 1871-yilda Raevskiy korxonasi 3 oy, Andreev-Fadenchev fabrikasi 5 oy ishlab yopilgan bo'lsa, 1874-yil oxirida Gurde fabrikasida ham ish to'xtatildi.

Bunday korxonalarning uzoq muddat ishlay olmay qisqa muddatlarda yopilishining asosiy sabablari, birinchidan o'sha davrda ipak mahsulotlarining keragidan ortiqcha ishlab chiqarilganligi bo'lsa, ikkinchidan, fabrika egalarining bir necha sohaga qo'l urib, ulardan ko'proq daromad keltiradiganlariga asosiy e'tiborni kuchaytirganliklarida edi. Sanoatning shoyi to'qishdan boshqa sohalarida mahalliy hunarmandchilik mahsulotlari bilan sanoat usulida ishlab chiqarilgan mahsulotlar o'rtasida raqobat kuchaydi. Misol uchun, 1872-yilda Toshkentda rus sanoatchilari tomonidan qurilib, bir kecha-kunduzda 100 puddan 150 pudgacha yog' ishlab chiqaradigan korxonalar oldida, bir kecha-kunduzda arang 5 qadoq yog' ishlab chiqaradigan juvozlarning inqirozi muqarrar edi. Shuningdek, hunarmandchilikning inqirozi ip yigirish, to'qimachilik va metall buyumlar ishlab chiqarish sohalarida jiddiy sezila boshlandi.

Har qanday holatda ham vaziyatdan chiqish zaruriyati mahalliy hunarmandlarni bozor ehtiyojlarini o'rganish va zarur mahsulotlar ishlab chiqarishga moslashishga majbur qildi. Buning natijasida Turkiston o'lkasining yirik shaharlarida mahalliy kiyimlar tikish, gilam, sholcha to'qish, egarjabduqlar yasashga e'tibor kuchaydi. Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olganidan so'ng o'tgan 10-yil mobaynida, vaziyatga moslashgan mahalliy boylar ham turli korxonalar qura boshladilar. Ammo, ular hali zavod va fabrikalar darajasiga ko'tarilmagan edi. Chimkeng uezdida 6ta g'isht, 4ta ko'n va 5ta yog' zavodlari hamda 13ta kulolchilik korxonalari bo'lgan. Toshkent shahrida 17ta sovun, 35ta g'isht, 6ta aroq, 1ta pivo, 90ta ko'nchilik zavodlari, 730ta to'qimachilik, 14ta bo'yoqchilik, 3ta kalava o'rash fabrikalari, mahalliy hunar-

mandlarga tegishli 124ta temirchilik, 33ta duradgorlik, 33ta etikdo'zlik, 62ta shirinlik tayyorlovchi ustaxonalar mavjud edi.

Turkiston o'lkasiga kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi – sanoat ishlab chiqarishining yangi turlari yaratilishini tezlashtirdi. Mahalliy va evropalik sanoatchilarga tegishli ko'pgina korxonalarning yiriklashuvi va xususiy kapitaldan samarali foydalanish imkoniyati paydo bo'ldi. O'sha davrda sanoat korxonalari nisbatan ko'proq rivojlangan Sirdaryo viloyati zavod-fabrikalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar, dastlab faqat viloyat miqiyosida iste'molda bo'lgan bo'lsa, paxta tozalash, yog'-yorma tortish, karton va ipak tayyorlash zavodlari ishga tushirilganidan keyin ularda tayyorlangan mahsulotlar chet bozorlarga ham chiqarila boshlandi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida 1881-yilda Toshkent paxta tozalash zavodlarida 6ta paxta tozalash dastgohi o'rnatildi. Paxta zavodlari qurilishiga Samarqand viloyatida ham e'tibor kuchaydi. Viloyat hududidan temir yo'l o'tkazilishi viloyatda sanoat korxonalari qurish imkoniyatlarini kengaytirdi. 1886-yilda Kattaqo'rg'on uezdining Mitan qishlog'ida knyaz Tinxachev tomonidan birinchi paxta zavodi qurildi. 1889-yilda Kattaqo'rg'on shahrida injener L.Yugovich 4ta paxta tozalash dastgohi va bug' bilan ishlaydigan paxta tozalash zavodini ishga tushirdi.

O'lkada ko'plab paxta zavodlari qurilishi natijasida to'las olingan chigit ko'payib ketdi. Natijada chigitdan sanoat usulida yog' olishga kirishildi. Bunday birinchi yog' zavodi 1890-yilda K.Drjevskiy tomonidan Yangi Buxoro (Kogon)da qurildi. Ammo, mahalliy aholining rus korxonasida sanoat usulda ishlab chiqarilgan yog'ni iste'mol qilmasligi tufayli yog' sotilmay, zavod to'xtab qoldi. Samarqand viloyatining Chelak qishlog'idagi, Kattaqo'rg'on shahridagi, shuningdek, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlaridagi, Marvdagi yog' zavodlari ham zarar ko'rib ishlagan. Shundan so'ng yog' zavodlarining mahsulotlari Rossiyaning markaziy rayonlariga sotila boshlandi.

Turkiston o'lkasida sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish xalq xo'jaligining boshqa sohalariga nisbatan murakkabroq edi. Shunga qaramasdan, savdo-sanoat burjuaziyasi o'z manfaatlaridan kelib chiqib o'lkada sanoat ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun ma'lum sharoitlar yaratdi. Ammo, o'lkada sanoat ishlab chiqarishning rivojlanishi nisbatan sust bo'lib, buning asosiy sabablari o'lkaning iqtisodiy sharoiti va imkoniyatlari yaxshi o'rganilmaganligi, mahalliy ishbilarmonlar yirik sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish uchun etarli mablag'larga ega bo'lmaganliklari, er egaligi masalasi to'la hal qilinmaganligi, o'lka boyliklarini qayta ishlash uchun malakali kadrlar, tajriba va texnologiyaning etishmasligi kabilar edi.

Eng asosiysi esa, Rossiya imperiyasi ma'murlarining iqtisodiy siyosati o'lkada yirik sanoat korxonalari qurishga qarshi qaratilgan edi. Chunki, o'lkada mahalliy ishchilarning ko'payishi imperiyaning mustamlakachilik siyosati uchun juda xavfli edi. Rossiya imperiya Rossiya imperiyasi ataylab o'lkada sanoatning, birinchi navbatda og'ir sanoatning rivojlanishiga yo'l bermadi. O'rta Osiyo rus kapitalistlarining zavod va fabrikalarining xom ashyo bazasi sifatida kuch bilan ushlab turildi.

1909-yilda Turkiston general-gubernatori lavozimida bo'lgan A.Samsonov Rossiya imperiyasining Turkistonda sanoat ishlab chiqarish borasidagi mustamlakachilik siyosatini shunday izohlaydi: "Paxtani qayta ishlash bo'yicha yangi Turkiston fabrika-zavodchilik rayonini vujudga keltirish, birinchidan, har-yili 11000000 pud Turkiston paxtasini Rossiyaning Evropa qismiga etkazib berayotgan va u yoqdan Turkistonga manufaktura mahsulotlarini tashib keltirayotgan har ikkala temir yo'lga katta zarar keltiradi. Ikkinchidan, eng asosiysi, Moskva fabrika zavodchilik rayonida qayta ishlanishi lozim bo'lgan paxtani Turkiston hududida qoldirilishi, ularga O'rta Osiyo va Fors bozorlarida o'zlarining ancha arzon mahalliy mahsulotlarini sotishga imkon berib, Moskva manufaktura firmalari savdosini barbod qilishi mumkin".

Rossiya imperiyasining mustamlakachi hukumati sanoat rivojiga to'sqinlik qilishga qanchalik urinmasin, o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni butunlay to'xtata olmadi. Aksincha, XIX asr oxiri - XX asr boshlariga kelib Turkiston o'lkasi ishlab turgan va yangi qurilayotgan zavod-fabrikalar, hunarmandchilik korxonalarining soni jihatidan Rossiyaning ayrim markaziy rayonlaridan ilgarilab ketdi.

Turkiston o'lkasini bosib olish uchun olib borilgan bosqinchilik urushlari tufayli o'lkada paxta etishtirish keskin kamayib ketgan edi. Turkiston paxtasining Rossiya to'qimachilik sanoati uchun katta ahamiyatga ega ekanligini yaxshi tushungan fon Kaufman 1868-yilda Amerika paxta navlarini etishtirishga ko'rsatma berdi. Bu paxta navlarini iqlimlashtirish samarali natijalar berib, undan mahalliy g'uzaga nisbatan sifatli va uzun tola olina boshlandi.

XIX asrning 80-yillaridan boshlab Turkistonda paxta ekiladigan yerlar kengayib bordi. Ammo, o'lkada etishtirilayotgan paxta miqdorining ko'paytirilishiga qaramasdan, u Rossiya to'qimachilik sanoatining 1/5 qismi ehtiyojlarini ham qondira olmas edi.

Paxtaga bo'lgan talabning tobora ortib borishi mahalliy boylardan tashqari yirik rus sanoatchilarini ham o'ziga jalb qildi. XIX asrning oxirlariga kelib yirik rus sanoatchilari o'lkada paxtaga ixtisoslashgan xo'jaliklar tuza boshladilar. Ammo, kapitalistik ko'rinishidagi bunday paxtakor xo'jaliklar o'z eralaridan samarali foydalana olmagan bo'lsalar-da, ayrim kapitalistik firmalar o'z xo'jaliklarida yangi texnologiya va tajribalarni qo'llashib, paxta etishtirishni ko'paytirishga harakat qildilar.

Rossiyaning savdo-sanoat burjuaziyasi o'lkada paxtachilikni muntazam rivojlantirib borishga harakat qildi. Shuningdek, Buxoro va Xiva xonliklarida ham paxta etishtirishga e'tibor kuchaydi. Ma'lumotlarga ko'ra, xonliklarda etishtirilgan paxta tolasining sifati Farg'ona va Sirdaryo viloyatlarinikiga nisbatan ancha yaxshi bo'lgan. "Farg'ona viloyatida paxta, sholi etishtirish ancha rivojlangan bo'lsa-da, biroq, sifati jihatidan

Buxoro, ayniqsa, Xiva mahsulotlariga nisbatan keyinda turadi". Ayni paytda, Buxoro amirligi uchun O'rta Osiyo temir yo'lining qurilishi, Xiva xonligi uchun Amudaryo – Orol dengizi suv yo'lining ochilishi paxtani chetga sotish imkoniyatlarini yanada kengaytirgan edi.

Paxtachilik sanoati qishloq xo'jaligining boshqa sohalari-ga nisbatan ko'p mehnat va xarajat talab qilsa-da, undan keladigan foyda nisbatan yuqori edi. Aynan shuning uchun ham imperiya ma'murlari paxta etishtirishga e'tiborni kuchaytirganliklari quyidagi jadvalda ham ko'rinadi:

Yillar	Paxta maydon (desyatina hisobida)	Olingan hosil (pud hisobida)
1887	61 300	10 000
1893	136 300	-
1895	-	5 273 300
1899	300 000	5 757 900
1903	-	7 000 000
1907	-	8 227 000
1908	-	10 870 000
1910	380 000	13 588 000
1911	425 200	12 997 000
1912	430 000	14 000 000

Rossiya imperiyasining Turkistonda olib borgan mustamlakachilik siyosati o'lka aholisining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. O'lkaning rus savdo-sanoat burjuaziyasi xom-ashyo bazasiga aylantirilishi natijasida quyidagi jarayonlar sodir bo'ldi:

Jahon bozorida paxta narxining oshib borishi natijasida Turkistonda paxta etishtirish va uni chetga tashib ketish kuchaydi.

Paxtachilikning nisbatan serdaromad sohaga aylantirilishi, uning o'lka qishloq xo'jaligidan boshqa ekinlarni (ay-

niqsa Farg'ona vodiysida) siqib chiqarilishiga sabab bo'ldi. Oqibatda, paxta yakkahokimligi uchun zamin yaratilib, o'lka aholisining don va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlariga ehtiyojini kuchaytirdi.

Etishtirilayotgan paxtaning miqdori va sifatiga e'tibor kuchayib, mahalliy navlar o'rniga Amerika paxtasi navlari ko'plab ekila boshlandi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga kapitalistik bozor munosabatlarining kirib kelishi qishloq aholisi o'rtasida ijtimoiy tabaqalanishni tezlashtirdi. Erlar bir guruh mulkdorlar qo'lida to'planib, o'z yerlaridan ajratilgan dehqonlarning katta qismi yollanma ishchilarga aylandilar.

Qishloq xo'jaligiga tovar – pul munosabatlarining kirib kelishi tufayli mahsulot etishtiruvchilarning katta qismi bozor munosabatlariga tortildilar.

Rossiya imperiyasi ma'murlari Turkistonni bosib olgan dastlabki davrlardan boshlab o'lka iqtisodiyotining boshqa tarmoqlari qatori foydali qazilmalarni izlab topish va tadqiq qilish ishlariga, ya'ni, tog'-kon sanoatiga ham e'tiborni kuchaytirgan edilar. Bu siyosatining mohiyati asosan ikkita maqsadni ko'zlagan bo'lib, birinchisi, Turkistonning geologik tuzilishini aniqlash va foydali qazilmalarning joylarini belgilash bo'lsa, ikkinchisi, mustamlaka hukumat uchun nihoyatda zarur bo'lgan tosh-ko'mir, neft, qimmatbaho metallar konlarini qidirib topish va ishga tushirishdan iborat edi.

Turkistonda qazilma boyliklari ko'pligini yaxshi bilgan Rossiya imperiyasi ma'murlari o'lkaga geolog olimlarni jalb qildilar. Xususan, I.V.Mushketov boshchiligidagi geologlar guruhi 1874-1880-yillar davomida o'lkaning deyarli barcha viloyatlarida tadqiqot ishlari olib borib, zarur ma'ulmotlar to'pladilar. Bu tadqiqotlar natijasida 1881-yilda o'lkaning geologik xaritasi yaratildi. Geologlar guruhi imperiya ma'murlariga Farg'ona vodiysida qo'rg'oshin ko'pligi, qo'rg'oshin bilan butun Rossiya ta'minlash mumkinligini ma'lum qilganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya neft sanoati o'ziga chet el kapitalini jalb qiluchi asosiy tarmoqlaridan

biriga aylanganligi bois, rus ishbilarmonlari bilan hamkorlik qilgan chet el kapitali Turkistonga ham kirib keldi. Neftning asosiy qismi Kaspiy bo'yi viloyatining Nebitdag, Cheleken oroli, Qizil Arvat, Bola Eshim degan joylaridan, Farg'ona viloyatining Qo'qon, Marg'ilon va Namangan uездlaridan jadal qazib olina boshlandi.

Farg'ona viloyati hududlarida katta neft konlari bo'lib, XX asrning boshlarida bu erda 9 ta firma neft sanoati bilan shug'ullangan. Ular orasida "Chimyon", "Selroxa" va Moylisoy firmalari eng yiriklari bo'lgan.

Turkistonning podsho Rossiyasi hukmronligi o'rnatila boshlangan hududlarida toshko'mirni ham sanoat usulida qazib olishga e'tibor qaratila boshlandi. Xususan, ishbilarmon A.S.Tatarinov 1865-yilda Chimkentdan 90 chaqirim uzoqlikda joylashgan Katta Bo'g'on daryosi yaqinida yirik toshko'mir konini topdi. Shuningdek, savdogar Pervushin Toshkentdan 80 chaqirim masofadagi Xo'jand qishlog'i yaqinida, polkovnik Favitskiy Xo'jand shahridan 35 chaqirim uzoqlikdagi Qo'qimsoy yaqinida toshko'mir konlarini ochdilar. 1873-yilda Pervushin Ugom daryosining yuqori oqimida yana bitta toshko'mir konini ishga tushirdi. Bu konlar aroq-vino zavodlari, ipak o'rash fabrikalari, harbiy buyurtmalar, mansabdor shaxslar va mulkdorlar uchun toshko'mir etkazib bergan.

E'tibor berish lozimki, Turkiston o'lkasining qazilma boyliklari ko'p bo'lishiga qaramasdan bu soha nasbatan sekin rivojlandi. Imperiya ma'murlari o'lkadagi konchilik sanoatida kapitalistik ishlab chiqarishni yaxshi yo'lga qo'ya olmadilar. Rossiya kapitalistlarining iqtisodiy nochorligi tufayli o'lka konchilik sanoatining yirik shirkatlari chet el (nemis, ingliz va boshq.) yirik firmalari ixiyoriga o'tib ketdi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, rus savdo-sanoat burjuaziyasi bilan bir qatorda mahalliy ishbilarmonlar, uddabiron hunarmandlar ham sanoatga kirib keldilar. Ayniqsa, paxta tozalash, ko'nchilik, ipak yigirish, aroq-vino zavodlari tez ko'payib bordi. Sanoat ishlab chiqarishning shakllanishiga shaharlarning kengayishi, ijtimoiy tabaqalanishning ken-

gayib, arzon ishchi kuchining ko'payishi katta ta'sir ko'rsatdi. Ammo, o'lkadagi sanoat ishlab chiqarishning etakchi tarmoqlari rus va chet el burjuaziyasi vakillari qo'lida edi.

Hunarmandchilik. Temir yo'llar. Agrar siyosat.

Ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr o'rtalarida Turkiston o'lkasida urbanizatsiya jarayonlari birmuncha tezlashgan bo'lib, bu holat hunarmandchilik va savdo-sotiqning jonlanishiga ta'sir ko'rsatgan edi. Ammo, imperiya bosqini va mustamlakachi ma'murlar olib borgan iqtisodiy siyosat bu jonlanishni bug'ib qo'ydi. Zero, mustamlakachi ma'murlarining asosiy maqsadlaridan biri ham Turkistonda Rossiyada ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarini sotish uchun keng bozorlar yaratish, mahalliy hunarmandchilikning to'qimachilik sanoati bilan raqobat qiladigan sohalarini tugatishdan iborat edi. Shunga qaramasdan hunarmandchilik ishlab chiqarish butunlay yo'q bo'lib ketmadi.

Hunarmandchilik va sohani ta'minlovchi xom ashyo manbalariga to'xtaladigan bo'lsak, ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr o'rtalarida Toshkent va Turkistonga qarashli yerlarda temir ko'p bo'lib, uni tog'lardan, ko'pincha Chirchiq daryosidan qazib olishgan. Mis Samarqand atroflarida ko'p bo'lgan. Ammo, o'lkada metall juda mashaqqatli mehnat talab qilib, ibtidoiy usulda ajratib olinadigan bo'lganligi bois, aholining ehtiyojini qondira olmas edi. Natijada metall ko'proq chetdan, asosan, Rossiyadan keltirilgan. O'lkaga keltirilayotgan metallar orasida misga ehtiyoj katta bo'lib, undan asosan uy-ro'zg'or buyumlari, ayrim hollarda taqinchoqlar ishlab chiqarilgan. Manbalarga ko'ra, "Qizil va sariq misdan tayyorlangan buyumlar, agar ularga o'ziga xos rasmlar, naqshlar tushirilgan bo'lsa, xaridorlarda katta qiziqish uyg'otgan. Misdan yasalgan bar-kash, qumg'on, obdasta, chilim, siyohdon va boshqa buyumlarga talab ayniqsa katta bo'lgan".

Turkiston o'lkasining ichki ehtiyojlari uchun ayniqsa uy-ro'zg'or hamda xo'jalik buyumlariga bo'lgan talabning-yil say-

in ortib borishi mahalliy hunarmandchilik rivojiga turtki berdi. Imperiya bosqinidan so'ng Toshkentga kelgan V.Kuznetsov shaharda ko'inchilik, sovungarlik, kulolchilik, buyumlari ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilganligi, temirchilar, misgarlar, egarchilar, to'quvchilar, etikdo'zlar, buyoqchilar va tikuvchilar ko'p bo'lganligi haqida yozib qoldirgan.

Turkistonga kelgan harbiylar, savdogarlar, sayyohlar va olimlar bu erda tayyorlangan hunarmandchilik buyumlariga katta qiziqish bilan qaraganlar. 1870-yilda Toshkent, O'ratepa va Xo'jand ustalari tayyorlagan pichoqlar, sopol idishlar, o'yma naqshlar bilan bezatilgan eshiklar, jami 2000 ga yaqin buyumlar Sankt-Peterburgda o'tkazilgan ko'rgazmada namoyish qilindi. Bu ko'rgazmada o'zining hunarmandchilik mahsulotlari bilan qatnashgan 42 ta turkistonlik usta mukofotlanib, 9 tasi bronza medali bilan taqdirlangan.

O'lkadagi hunarmandlarning katta qismi mahsulot tayyorlash jarayonida xom-ashyo hisobidan savdogar sudxo'rlar yoki ustalardan ko'p holarida qarz olib, ularga qaram bo'lib qolganlar. Shu tariqa savdogarlar va qaram hunarmanlar o'rtasida dastlabki kapitalistik bozor munosabatlari manufakturalarning ilk ko'rinishlari yuzaga kela boshlaydi. Hunarmandlar muntazam daromad olib turish uchun bir necha kasb turi bilan shug'ulanishga majbur bo'lganlar. Misol uchun, 1872-yil Toshkentda o'tkazilgan aholi ro'yxatida ko'pchilik aholining kasbi ikki xil: dehqon va moyfurush, cho'ponfurush va sarroch, tikuvchi va savdogar, mardikor va bedafurush deb ko'rsatilgan.

Farg'ona vodiysida paxtachilik va pillachilikning keng rivojlanishi tufayli to'qimachilik sanoatining birmuncha jonlanishiga imkon paydo bo'ldi. Bu erda Marg'ilon va Xo'jand shaharlari yirik shoyi to'qish markazlariga aylanib bordi. Qo'qon matolarining sifati ancha past edi. Andijon va O'shda, Samarqand va Buxoroga nisbatan hunarmandchilik ancha past rivojlangan. Marg'ilonda tayyorlangan shoyi gazlamalar, ko'rpachalar, ko'ylaklar Qashg'ar, Buxoro, Turkiyaga, Xo'jandda tayyorlangan matolar va buyumlar Sibir, Rossi-

yaning Evropa qismiga Kavkaz, Eron va Afg'onistonga olib ketilgan. Namanganda to'qilgan bo'z gazlamalarga qirg'izlar o'rtasida talab katta bo'lgan. Vodiya to'qimachilik va kosibchilik bilan bir qatorda temirchilikka ham katta e'tibor berilgan. Deyarli barcha shaharlar va yirik qishloqlarda cho'yan eritish va temirchilik ustaxonalari mavjud bo'lgan.

Rossiya imperiya Turkistonni bosib olganidan so'ng hunarmandchilik korxonalarining ishlab chiqarish jarayonida ham o'zgarishlar bo'ldi. Endi yollanib ishlovchi hunarmandlar boy ustalardan olgan xom-ashyolarini o'z uylaridagi asbob-uskunalar bilan mahsulotga aylantirib, uni ustaga qaytarishgan. Mehnatlari evaziga esa, ishbay haq olishgan. Yollanib ishlovchilar 12-14 soat ishlashsa-da, ish haqlari bir necha tangani tashkil etgan.

Zarafshon vohasida eng ko'p tarqalgan va rivojlangan hunarmandchilik sohasi to'qimachilik edi. Bu erda paxta va pilla tolasidan chit, doka, ro'mol, atlas, beqasam, shoyi, xonatlas kabi matolar to'qilib, ularning bir qismi chetga ham chiqarilgan. XIX asrning o'rtalarida Buxoro va uning atroflari, G'ijduvon, Karmanada 10-12 mingta to'quv dastgohlari bo'lgan. XIX asrning oxirlariga kelib Zarafshon vohasida yirik to'qimachilik manufakturalarining ko'payib borishi natijasida yakka-yakka ishlayligan ustalar inqirozga uchraganlar. XX asr boshlarida Buxoro shahrida faoliyat ko'rsatgan barcha to'qimachilar to'rtta kasaba (sex)ga bo'lingan bo'lib, har bir sexga oqsoqol (bobo) boshchilik qilgan. To'qimachilik sexlariga bu davrda Usta Mo'minjon, Usta G'ulomqori, Usto Jo'raboy, Usta Olimlar oqsoqollik qilganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlarida hunarmandlar viloyatlarning tabiiy joylashuvi, xomashyo etishtirish imkoniyatlaridan kelib chiqib turli sohalarga ixtisoslashganlar. Misol uchun, Buxoro va Qo'qon atroflarida ip-gazlama mahsulotlari, Samarqandda qog'oz, Toshkent va Kattaqo'rg'onda poyafzal, Chust, Shahrixonda pichoq, Chust va Shahrisabzda do'ppi, Namangan va Hisorda metallardan turli buyumlar, Termez, Denov, Qarshi va G'uzorda kulolchilik mahsulotlari ishlab

chiqarish keng yo'lga qo'yilgan. Shaharlar va yirik qishloqlardagi hunarmandlar "bir tomondan yirik ustaxonalar egalari va ishbilarmon ustalarga, ikkinchi tomondan, barcha ishlab chiqarish vositalaridan mahrum etilgan yollanib ishlovchi ustalarga ajralganlar. Ustalar ishlab chiqargan mahsulotlarini o'zlari sotish imkoniyatga ega emas edilar. Bunday huquqni yirik ustaxonalari bo'lgan savdogarlar qo'lga kiritdilar".

Mahaliy ustaxonalar egalari ko'proq boylik ortirish maqsadida qo'l ostidagi ishchilardan iloji boricha ko'proq foydalan-ganlar. Ishchilar esa asosan ustalarning yordamchilari - xal-falar va shogirdlaridan iborat bo'lgan. Ustaxonalardagi ish-chilarning soni odatda 4-5 kishidan oshmagan bo'lib, ayrim hollardagina 9-10 kishiga etgan. Yollanib ishlovchilar oyiga 5-6 rubl, usta yordamchilari 10 rublgacha haq olishgan. Sho-girdlar faqat hunar o'rganish bilan kifoyalanib, mehnatlari uc-hun haq olmaganlar.

Sanoat ishlab chiqarishning o'sha davrga xos xarakterli xususiyatlaridan biri shunda ediki, hali bu erda savdoning sanoatidan ajralib chiqish jarayoni tugallanmagan. Barcha shaharlarda "do'kon" deganda mahsulot tayyorlanadigan va sotiladigan joy tushunilgan. Ustaxonalarda tayyorlanadigan turli gazlamalar, metall va yog'ochdan ishlangan buyumlar, mis va sopol idishlar, metaldan yasalgan mahsulotlar, ot va chorvachilik anjomlari, turli bezaklar va taqinchoqlar shu erning o'zida sotilgan. Bu davr hunarmandchiligining o'ziga xos ikki jihati bo'lib, birinchisi, hunarmandchilik korxonalari shahar va qishloqlarda sanoatning keng tarqalgan shakli hisoblangan. Aholining ehtiyojlari asosan mahalliy hunarmandchilik sanoati hisobiga qondirilgan. Ikkinchisi, aynan mahalliy hunarmandchilik sanoatida ko'plab ishchilar, kambag'al va o'rtahol kosiblar ishlar edilar.

O'lkadagi ko'chmanchi aholi orasidagi hunarmandchilikda kigiz tayyorlash, uy jihozlari ishlab chiqarish, oila ehtiyojlari uchun teri va mo'yna ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilgan edi. Ko'chmanchilar orasida kigiz (namat) tayyorlash

ancha rivojlangan. Chunki bu mahsulotga hamma vaqt talab katta bo'lgan. O'lkada bo'z, atlas, shoyi to'qish, do'ppido'zlik, temirchilik, zargarlik kabi hunarmandchilik turlari rivoj topgan bo'lib, qandolatchilik, shirmonpazlik, novvoylik ham taraqqiy etgan. Uy-ro'zg'or uchun ishlatiladigan kundalik ehtiyoj mollari, xo'jalikda ishlatiladigan barcha mahsulotlar – egar-jabduk, sandiq, sham, mis idishlar, xalatlar, charm buyumlar, sopol, yog'och, kumush, oltin buyumlar, ketmon, pichoq, mahsi, kalish, do'ppi, taqinchoqlar ko'plab ishlab chiqarilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, mintaqa iqtisodiyotini o'rganish uchun 1886-yilda Toshkentda ochilgan birinchi va 1890-yildagi ikkinchi Turkiston ko'rgazmalarida mahalliy hunarmand ustalar hamda sanoat korxonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari namoyish qilinadi. Bu erda namoyish qilingan gilam to'quvchilar, qurolsozlar, zargarlar va to'quvchilarning tayyorlagan mahsulotlari ko'rgazma ishtirkochilarida yaxshi taasurol qoldirilgan edi. Ammo, XIX-asrning ikkinchi yarmidan boshlab Rossiyadan sanoat mahsulotlari keltirishni ko'paya boshlagani tufayli mahalliy hunarmandchilik inqirozga uchray boshladi.

Turkiston o'lkasida mahalliy hunarmandchilik korxonalari turli-tuman bo'lib, ular o'zlarining xarakteriga ko'ra quyidagi to'rtta guruhga bo'lingan:

1. Qazilma mahsulotlarni qayta ishlovchi (kulolchilik, cho'yan quyish, temirchilik, tunukasozlik, chilangarlik) korxonalari.

2. Chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlovchi (ko'nychilik, gilam va olacha to'qish, moy-sham, shoyi, kigiz to'qish, pil-lachilik, etikdo'zlik va boshq.) korxonalar.

3. O'simlik mahsulotlarini qayta ishlovchi (moyjuvoz, ip-gazlama, duradgorlik, egar -jabduq va boshq.) korxonalar.

4. Aralash mahsulotlar ishlab chiqaruvchi (zargarlik, soat-sozlik, kitob muqovalash, do'ppido'zlik va boshq.) korxonalar.

Temir yo'llar. XIX-asrning 70-yillaridan boshlab Rossining bosqinchilik siyosatini davom ettirish, O'rta Osiyo-

da harbiy-strategik jig'hatdan mustahkam o'rnashib olish, o'lkaning er usti va er osti boyliklarini mumkin qadar ko'proq o'zlashtirish zaruriyatlari imperiya hukumatini Turkistonni Rossiyaning markaziy rayonlari bilan bog'lovchi temir yo'llar qurishni tezlatishga majbur qilgan edi. Imperiya hukumati tomondan ushbu masalaga jiddiy e'tibor berilib, bu yo'nalishda qisqa muddat ichida 40 ga yaqin loyihalar ishlab chiqildi hamda O'rta Osiyo temir yo'l qurilishini Krasnovodskdan boshlash loyihasi maqsadga muvofiq deb topildi. Birinchidan, Kaspiy dengizi bo'yida bunyod etilgan (1869 y.) bu qal'a, Volga daryosi orqali tashib kelingan qurilish materiallarini joylashtirish uchun qulay bo'lsa, ikkinchidan, temir yo'l qurilishining bu yo'nalishi o'sha paytdagi jangovar turkman qabilalarini bo'ysundirish hamda chegaralarni mustahkamlab olish uchun ham muhim ahamiyatga ega edi.

Qoraqum cho'lining og'ir va murakkab tabiiy sharoitida temir yo'l qurilishi Harbiy vazirlik zimmasiga yuklatilib, 1880-yil 26 avgustda Mixaylovskiy ko'rfazidan Qizil Arvotgacha bo'lgan 217 chaqirim masofada qurilish ishlari boshlab yuborildi. Iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramasdan, mustamlakachi imperiyaning zo'r berib qilgan harakatlari tufayli, 1 yanvar 1881-yilda 60 chaqirim yo'l qurilgan bo'lsa, 1 sentabrda Qizil Arvotgacha etib borib, ishga tushirildi. Yuk kam bo'lganligi uchun poezdlar dastlab haftasiga ikki marta qatnab, asosan, harbiylar, pochta va har xil yuklarni tashib turgan.

1884-yil 30 iyunda imperiya Davlat kengashi temir yo'lni Ashxobodgacha etkazish haqidagi taklifni tasdiqlab, zarur mablag'ni ajratdi. Marv shahrida esa, temir yo'l qurilishini boshqaruvchi idora tashkil etildi. 1885-yil iyun oyida temir yo'lni Chorjo'ygacha etkazish haqida Buxoro amiri Abdulahdixonidan ruxsat olindi. 1886-yil 4 fevralda imperiya hukumati Marv-Chorjo'y temir yo'li qurilishini tasdiqladi. Dastlabki paytlarda temir yo'llar qurilishiga "ortiqcha narsa talab qilmaydigan va o'lkaning jazirama issiqlariga ko'nikib ketgan" mahalliy aholi ham jalb etildi.

Temir yo'l qurilishi katta qiyinchiliklar bilan kechgan bo'lib, bu haqda P.P.Semyonov-Tyanshanskiy shunday yozgan edi: "Shubhasiz, dunyoning biror erida Kaspiy orti viloyatidagi kabi qumli cho'ldan katta masofadagi temir yo'l o'tkazilmagan. Temir yo'l quruvchilarining Yangi Kaliforniya va Jazoirda qum bilan kurashi Kaspiy bo'ylari, ayniqsa, Marv vohasi va Amudaryo oralig'idagi kabi katta hajmda emas edi". Shunga qaramasdan temir yo'llar qurilishi kengayib bordi. Mutaxassislarning tadqiqotlariga ko'ra, 1886-yildan boshlab muhandis K.Tolpigo Samarqandda, texnik R.Palmigren Kattaqo'rg'onda, texnik V.Lepinskiy Ziyoviddinda, muhandis S.Ivanov Buxoroda, muhandislar D.Semagin va L.Daraganlar Qorako'l hamda Amudaryoda temir yo'l qurilishi bo'yicha ishlarni boshlab yubordilar. Katta qiyinchiliklar va asbob-uskunalar etishmasligi sharoitida bo'lsada, 1888-yil fevralida Amudaryo-Samarqand yo'li qurib bitkazildi.

Temir yo'llar o'lkani ichkarisiga tobora kirib borgan sari unda ishlayotgan mahalliy aholi soni ham ko'payib bordi va tadqiqotlarga ko'ra, qariyb 70-80 foizni tashkil qildi. Qurilish ishlariga o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar ishlagan bo'lib, ulardan dastlabki quruvchi ishchilar etishib chiqdilar. Mahalliy aholi og'ir sharoitlarga qaramasdan, rusiyzabon ishchilarga qaraganda ancha kam ish haqi olganlar. Shunga qaramasdan, XIX asrning 90-yillaridan boshlab mustamlaka ma'muriyati o'lkadagi temir yo'l ishchilari orasida mahalliy aholini kamaytirib, rusiyzabon ishchilarni ko'paytirish chora-tadbirlarini ko'rdi.

XIX asr oxirida O'rta Osiyo temir yo'l ishchilarining milliy tarkibi quyidagicha bo'lgan:

Ishchilarning milliy tarkibi jihatidan toifalanishi	1890 y.	1894 y.	1898 y.
Ruslar	1760	2359	4100
Mahalliy millat vakillari	1028	860	948

Mustamlaka ma'muriyati tomonidan 1895-yil 21 sentabrda Samarqand-Andijon temir yo'lining Toshkent shaxobchasini qurish haqida ko'rsatma berilib, ishlar jadal sur'atlarda olib borildi. Natijada birinchi poezd 1897-yil 27 noyabrda Qo'qonga, 1899-yil Toshkentga, 1900-yilda Andijonga kirib keldi. Ushbu magistral yo'lga "O'rta Osiyo temir yo'li" deb nom berildi.

Ta'kidlash lozimki, aholi zich yashaydigan hududlarda temir yo'llar qurilishi jarayonida mahalliy aholining turmush tarzi va manfaatlari umuman hisobga olinmadi. Xususiylar buzilib, yerlar temir yo'l ixtiyoriga o'tganda yerlar uchun tovon puli hamisha ham berilmagan yoki sarsongarchilik bo'lgan. Birgina Samarqand-Andijon temir yo'li qurilishida 5,5 ming dehqon jabr ko'rgan. Shunga qaramasdan imperiya hukumati temir yo'llar qurilishini davom ettirdi.

1900-yilda Toshkent – Orenburg yo'nalishi bo'yicha temir yo'l qurilishi harakatlari boshlanib, bu yo'lning janubiy qismini qurish Toshkentdan, shimoliy qismini esa Orenburgdan qurish va har ikkala qismni Kazalinskda birlashtirish rejalashtirildi. Ma'lumotlarga ko'ra, bu yo'l qurilishida mustamlaka ma'muriyati jiddiy e'tibor qaratgan bo'lib, temir yo'l qurilishi materiallarini etkazib berishda Bryansk, Novorossiysk, Taganrog, Dneprovsk, Donsk, Sarmovo, Votkinsk, Putilovsk, Kolomensk, Nikolaev kabi shaharlardagi yirik zavodlar ishtirok etganlar. 1906-yil 1 yanvarda bu yo'l to'la foydalanishga topshirilgan.

1908-yildan boshlab o'lkani temir yo'l qurilishi tarixida yangi bosqich boshlandi. Shu paytgadar temir yo'llar qurilishi faqat davlat sarmoyalari hisobiga amalga oshirilgan bo'lsa, bundan keyin bu ish xususiylar tadbirkorlar tomonidan amalga oshirila boshlandi. Temir yo'llar juda katta daromad keltirayotganiga e'tibor qaratgan katta kapital egalari bu ish uchun katta – katta sarmoyalar sarf qila boshladilar. Xususiylar temir yo'l qurilishiga e'tiborning kuchayishi natijasida 1912-1915-yillarda O'rta Osiyoda quyidagi temir yo'l shaxobchalari qurilgan:

Shaxobchanning nomi	Uzunligi (chaqirim)	Qurilish-yili
Gorchakovo-Skobelev	8	1912
Qo'qon-Namangan	84	1912
Kogon- Buxoro	12	1912
Andijon-Guruchmozor	27	1914
I-Andijon –II-Andijon	83	1914
Guruchmozor-Jalolobod	46,3	1915
Kogon-Qarshi	147,4	1915
Qarshi-Amirobod	144,2	1915
Qarshi-Samsonov	109,2	1915
Qarshi-G'uzor-Kitob	114	1915

Ta'kidlash lozimki, Rossiyanı O'rta Osiyo bilan bog'laydigan temir yo'llar ishga tushirilgach, rus va chet el kapitalining o'lkaga kirib kelishi uchun katta imkoniyatlar ochildi. Temir yo'llarning qurilishi, harakat yo'nalishlarining o'sib borishi temir yo'l ta'mirlash bazasini yaratish zaruriyatini taqozo etganligi bois, temir yo'llar yoqasida ularga xizmat ko'rsatadigan stansiyalar, ustaxonalar va depolar qurila boshlandi. Dastlab 1882-yilda Qizil Arvotda vagon-ta'mirlash, 1900-yilda esa Toshkent va Krasnovodskda temir yo'l ustaxonalari ishga tushirildi.

Temir yo'llar ishga tushirilishi natijasida o'lkadan paxta, jun, quruq mevalar tashib ketish, Rossiyadan esa, manufaktura mahsulotlari bilan bir qatorda, qand, temir, po'lat, qishloq xo'jaligi asbob-uskunolari va don mahsulotlari keltirish avj oldi. Bu holatni quyidagi jadvalda ham kuzatish mumkin:

1885-yildan 1900-yilga qadar Turkistondan olib ketilgan va Rossiyadan keltirilgan mahsulotlar

Turkistondan olib ketilgan	Pud hisobida	Rossiyadan olib kelingan	Pud hisobida
Paxta	49 546 152	Manufaktura mahsulotlari	9 208 745

Jun	5 002 152	Qand	8 137 042
Ipak	113 959	Qishloq xo'jalik uskunlari	39 521 dona
Quruq meva	7 496 883	Sanoat asbob-uskunlari	16 929 dona
Sholi	6 689 702	Temir	1 905 132

Rossianing markaziy rayonlarida paxtaga bo'lgan talabning tobora ortib borish tufayli temir yo'llar orqali tashiladigan asosiy yuk paxta va undan olinadigan mahsulotlar bo'lib qoldi. Temir yo'llar orqali turli asbob-uskunalar, mehnat qurollarining keltirilishi natijasida qishloq xo'jaligida paxta etishtirishga asosiy e'tibor qaratilib, o'lkada paxta yakkahokimligiga zamin tayyorlandi. Tadqiqotlarga ko'ra 1880-yilda O'rta Osiyodan Rossiyaga 300 ming pud paxta olib ketilgan bo'lsa, birgina 1900-yilda temir yo'llar orqali qarayib 6 mln. pud paxta tashib ketilgan bo'lib, tashib ketilgan paxtaning asosiy qismi Farg'ona viloyatiga to'g'ri kelgan.

Zamonaviy tadqiqotchilar temir yo'llar qurilishi o'lkada ijtimoiy -iqtisodiy o'zgarishlar qilganligini e'tirof etgan holda, bu jarayon paxtachilikning rivojlanishi, paxta tozalash, yog' ishlab chiqarish va qayta ishlash sanoati tarmoqlarini rivojlantirishdan tashqari, mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yaxshilashda, oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda ham alohida o'rin tutganligini ta'kidlaydilar. Temir yo'llarning ishga tushirilishi o'lkaning muhim iqtisodiy va madaniy markazlari Samarqand, Buxoro, Toshkent, Qo'qon, Andijon, Kattaqo'rg'on. Qarshi, Chorjo'y va boshqa shaharlarning yanada kengayishiga, bir qator yangi shaharlar (Skobelev, Kogon, Krasnovodsk. Xovos va boshq.) vujudga kelishiga sharoit yaratib, o'lka aholisining ma'naviy hayotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Temir yo'llarning qurilishi o'lka xalqlarining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotida quyidagi muhim o'zgarishlarni amalga oshirdi:

1. O'lka xalqlarini xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqalarining rivojlanishiga yordam berdi.

2. O'lkada viloyatlari aholisi o'rtasida o'zaro savdo-sotiq hamda tadbirkorlik aloqalarini kuchaytirdi.

3. Dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan talabning ortib borishi har ikkala xo'jalik turi vakillarining ishbilarmonlik hamda tadbirkorlik intilishlarini jonlantirdi.

4. O'lkada qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishida bozor munosabatlarining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatdi.

5. Temir yo'l o'tgan hududlarda stansiyalarning qurilishi – yangi aholi punktlarining bunyod etilishiga, bu punktlarda turli millat vakillarining yaqin qo'shnichilikda yashab, bir – birlarini yaqindan bilishlariga, o'zaro iqtisodiy va madaniy hamkorlik qilishlariga yordam berdi.

Agrar siyosat. Ma'lumki, XIX asrning o'rtalarida Rossiya to'qimachilik sanoati uchun keltirayotgan Amerika paxtasi evaziga imperiya hukumati-yiliga 30-40 mln. rubl boj to'lab kelgan. Aynan shuning uchun ham Turkistonni paxta xom ashyosi etishtiradigan mustamlakaga aylantirish, Turkiston hisobiga paxta mustaqiligiga erishish Rossiya agrar siyosatining bosh maqsadi qilib belgilangan edi. Turkiston bosib olingan dastlabki davridayoq xonliklar davrida davlat mulki hisoblangan katta – katta er maydonlari Rossiya mulki deb e'lon qilindi. Asta-sekinlik bilan vaqf yerlari ham davlat tasarrufiga olindi. Xususiy mulk hisoblangan yerlar ham davlat mulkiga aylantirilib, ularni ilgari egalariga merosiy ravishda foydalanishga berildi hamda soliq solindi. Imperiya hukumati olib borgan agrar siyosat tufayli, tez orada o'lkaning barcha hosildor yerlari Rossiya imperiyasining ulkan daromad manbaiga aylandi.

Rossiya imperiyasining Turkistonda yuritgan agrar siyosati Rossiya'dagi "ortiqcha aholini ko'chirish" siyosatiga alohida e'tibor qaratildi. Imperiya'dagi oliy lavozimlardan birida faoliyat ko'rsatgan M.Brodovskiy bu borada shunday xulosaga kelgan: "Istilo etilgan bu yerlardagi bo'sh yerlarga hukumat xo'jayin ekanligini hisobga olsak, O'rta Osiyodagi mulklarimiz ichki gubernyalardagi ortiqcha aholini ko'chirib keltirishga imkon beruvchi mustamlaka ahamiyatini kasb etadi". Imperi-

yaning Davlat mulklari va ziroatchilik vaziri A.V.Krivoshein imperiya ma'murlari agrar siyosatining mustamlakachilik mohiyatini juda ixcham tarzda quyidagi uchta so'zda ifodalaydi: paxta – sug'orish – ruslarni ko'chirib keltirish.

Ma'lumotlarga ko'ra, 1886-yilgi "Nizom"da o'lkaga ko'chib keluvchilarga 10 tanobdan kam bo'lmagan er ajratish belgilangan bo'lib, "bo'sh davlat yerlariga" birinchi navbatda xizmatdan bo'shagan zahiradagi zobitlar, quyi unvondagi harbiy xizmatchilar joylashtirilishi alohida ko'rsatilgan. Zamonaviy adabiyotlarda berilishicha, Rossiya imperiyasi Turkistonda olib borgan agrar munosabatlarda quyidagi siyosatni yuritdi:

1. O'lkadagi barcha yerlar davlat xazinasiga tegishli deb e'lon qilindi. O'troq mahalliy aholiga er merosiy yakka jamoa egaligi tariqasida, qo'chmanchi aholiga esa muddati cheklanmagan tarzda jamoa bo'lib foydalanish uchun topshirildi.

2. O'troq hududlarda er undan amalda foydalanayotganlarga birlashtirildi. Bu tartibga binoan sud organlariga er-suvga oid munazorali masalalarni hal etishda qozilar tomonidan berilgan erga egalik qilish haqidagi hujjatlariga – vasiqalariga tayanmay, aksincha, erdan amalda kim foydalanayotganiga qarab ish tutish lozimligi haqida ko'rsatma berildi.

3. Ko'p hollarda vaqf yerlari avvalgi tarzida qoldirildi. Ammo, ayrim hollarda vaqf yerlarini davlat o'z ixtiyoriga olishi ham mumkinligi belgilandi.

4. Ilgari imtiyozga ega bo'lgan shaxsiy mulk yerlariga boshqalar qatori soliq solindi. Ular endi xususiy mulk emas, balki davlat yerlari deb ataldi va dehqonlarga merosiy ravishda egalik qilish va foydalanishga topshirilgani ma'lum qilindi.

5. Shahar tashqarisida rus aholisiga er ajratish taqiqlandi.

6. Evropaliklar, xususan, ruslar tomonidan mahalliy aholiga qarashli yerlarni sotib olish man etildi. Bu ta'qiq 90-yillar oxiriga qadar o'z kuchini saqladi.

Yuqoridagilardan xulosa chiqargan holda qayd etish kerakki imperiya hukumati er masalasiga ham alohida e'tibor berib, mahalliy aholining erga bo'lgan hukuqlari qayta ko'rib chiqqan hamda u Rossiya hukumati manfaatlariga mos-

lashtirilgan. O'rta Osiyoda yashayotgan ko'chmanchi xalqlar ixtiyoridagi yerlar davlat mulki deb e'lon qilindi va yana o'z egalariga cheklanmagan muddatga ijaraga berildi.

1873-yilda K.P.Kaufman boshchiligida ishlab chiqilgan "Er haqidagi Nizom"da faqat qonuniy hujjatlari bo'lgan kishilarga o'zlariga tegishli yerlarni xususiy mulk qilib olishlari ko'zda tutilgan edi. Ammo, mahalliy aholining katta qismida bunday hujjatlar yo'q bo'lib, ularni berish yoki borlarini tasdiqlash imperiya ma'murlarining xohishlariga bog'liq edi. Bu holat esa, mustamlakachi ma'muriyatga hujjatlari bo'lmagan dehqonlarning yerlarini osongina tortib olish uchun qulay imkoniyat berar edi. Misol uchun, 70-yillarda ochiq bozorlar qurish bahonasida toshkentlik dehqonlardan 300 desyatina, Toshkentda Konstantinovskiy zavodi shirkatini joylashtirish uchun 23 ming desyatina er tortib olingan. Mustamlakachi ma'murlarining bunday siyosati aholining jiddiy noroziligi-ga sabab bo'lganligi bois, ma'murlar 2 ming desyatina erni shirkat ixtiyoriga qoldirib, qolganini egalariga qaytarganlar.

Boshqa viloyatlarda ham shunday vaziyatni kuzatish mumkin. Birgina Qo'qon shahrini kengaytirish bahonasida mahalliy aholidan yuz ming kv.sarjin er tortib olingan. 1877-yilda Yangi Marg'ilon (Farg'ona) shahrini qurish uchun dehqonlardan bir necha ming desyatina er tortib olingan va mahalliy aholining bu shaharga ko'chab kelishi ta'qiqlab qo'yilgan. Boshqa shaharlarda ham yerlar mustamlakachi ma'murlari tomonidan talon-taroj qilinib, dehqonlardan tortib olingan yerlarda yuzlab korxonalar, dala hovlilari, cherkovlar va sanoat korxonalari qurilgan. Bu holatni o'sha vaqtdagi taftish komissiyasining a'zosi Dobromislov "faqat ishyoqmaslargina ishsiz qoldilar, ishbilarmonlar katta - katta yerlarni egallab oldilar", degan fikrlari bilan ruslarning mahalliy aholiga tegishli yerlarini tortib olishlarini oqlashga harakat qilgan.

Rossiya imperiyaning 1867-1916-yillar davomida er-suvga egalik masalalariga doir hujjatlarni o'rganish asosida xulosa chiqargan tadqiqotchilarning fikricha, rus amaldorlari o'rtasida Turkistondagi yerlarga egallik qilish masalasida

ikki xil nuqtai nazar hukmronlik qilgan. Birinchisi, Turkiston o'lkasini o'zlashtirishda dvoryan-pomeshchiklarning fikri bo'lib, ular Turkiston dehqonlarini 1861-yilga qadar Rossiya bo'lgani kabi huquqsiz dehqonlar ahvoliga tushishini istaganlar. Ikkinchisi, Rossiya burjuaziyasining fikri bo'lib, ular Turkiston dehqonlarini erkin er egalari deb e'lon qilishni, ularning o'z yerlaridan shaxsiy mulk sifatida foydalanishlarini istaganlar hamda shu yo'l bilan o'lka qishloq xo'jaligida kapi-talistik munosabatlarga keng yo'l ochishni ko'zlaganlar.

Fikrimizcha, bu masalaga uchinchi holatni ham qo'shish mumkin. U ham bo'lsa, imperiya hukmron doiralariining rus "mujik"larini yoki Rossiyaning markaziy rayonlaridagi "ortiqcha" aholini ko'chirish siyosatining mohiyatida kuzatiladi. Mustamlaka amaldorlari ko'chib kelgan rusiyzabon aholi uchun maxsus komissiyalar tuzib, qulay shart- sharoit yaratib berdilar. Ko'chib kelgan aholiga eng hosildor yerlar, o'tloq va yaylovlar, suvdan foydalanishga imtiyozlar berilgan. Ularga berilgan yerlar ko'p hollarda mahalliy aholidan tortib olingan yoki sotishga majbur qilingan.

Tadqiqotlarga ko'ra, 1889-yil 13 iyuldagi Qonun ko'chib kelgan ruslarga imtiyozlar va moddiy yordam berishni belgilab berdi. 1892-yildan boshlab esa, Rossiyadan o'zboshimcha ko'chib kelgan minglab "kelgindilar"ga ma'muriyat nazorati bilan kelganlar qatori ularga berilgan huquqlardan foydalanishlari mumkinligi joriy qilindi. Natijada rusiyzabon aholining ko'chib kelishi omniaviy tus olib, XX asr boshida rus kelgindilarining soni 175 mingdan oshib ketdi. Turkiston aholisining atigi 5 foizini tashkil etuvchi rus mustamlakachilari qo'liga esa, ekin ekiladigan hosildor yerlarning 60 foizi berib qo'yilgan edi.

Mahalliy aholi yerlarining tortib olinishi, yerlarning mulkdorlar qo'lida to'planishi shahar va qishloqlar aholisining ijtimoiy qatlam va tabaqalarga ajralib ketishiga olib keldi. Ular yirik er egalari, shakllanib kelayotgan qishloq burjuaziyasi, o'rta hol va kambag'al dehqonlar, chorikorlar va mardikorlarga bo'lina boshladilar.

8. Rossiya imperiyasining Turkistondagi ko'chirish siyosati. Mustamlaka Turkistonidagi madaniy-ma'rifiy siyosat.

Ma'lumki, bosib olingan hududlarni imperiya mafkurasi-ga moslashtirish, mahalliy aholini imkon qadar ruslashtirish, shu asnoda milliy-madaniy qadriyatlarni yo'qotish Rossiya imperiyasi mustamlaka siyosatining asosini tashkil etar edi. Aynan shuning uchun ham Rossiya hududlarida yashayotgan aholini doimiy ravishda Turkiston o'lkasiga ko'chirish mustamlaka ma'murlarining diqqat markazida bo'ldi. Shuningdek, imperiya hukumati "Turkiston Rossiya tojidagi bebaho javohir" ekanligini doimo e'tirof etgan holda Rossiyadagi ishsizlik, aholi notinchligi muammolarini ham "ortiqcha aholini" ko'chirish orqali hal etishga harakat qildilar. Undan tashqari, imperiyaning Turkistonda ko'rayotgan chora-tadbirlari, o'lkada butunlay mustahkamlanib olish uchun etarli emas edi.

Ta'kidlash joizki, Rossiyaning o'zida, uning markaziy rayonlarida ijtimoiy-iqtisodiy ahvol yaxshi emas edi. Bu holat ham chor ma'murlarini ko'chirish siyosati olib borishga majbur qilgan bo'lib, uning o'ziga xos sabablari bor edi. Tarixdan ma'lumki, 1861-yilda Rossiyada agrar islohot o'tkazilib, bu islohotdan so'ng qishloq xo'jaligida band bo'lgan aholining katta qismi yerlardan bo'shab shaharlarga kelib joylasha boshladilar. Rossiya shaharlarida mavjud bo'lgan sanoat korxonalari esa, qisqa muddat ichida yangi ishchilarni ish bilan ta'minlashga qodir emas edi. Bu holat esa o'z-o'zidan Rossiya shaharlarida ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni keltirib chiqardi. Shuningdek, ilgari qishloq xo'jaligi ishlari bilan shug'ullangan, sanoat ishlab chiqarishda malaka va tajribaga ega bo'lmagan "sobiq dehqonlar" ishsizlar sonini to'ldirishga yoki bo'lmasa, boshqa o'lkalarga ko'chib ketishga majbur edilar (N.Musaev).

Yuqoridagi sabablar va holatlarni imperiya ma'murlarining o'zlari ham e'tirof etganlar. Xususan, Turkiston o'lkasida maxsus ko'rsatma bilan taftish ishlari olib borgan K.K.Palen Ros-

siya imperiyasining Turkistonda bu yo'nalishdagi ko'zlagan manfaatlarini quyidagicha ifodalaydi: "Bu o'lka Rossiyaga qo'shilgan kundan boshlab rus hukumatini ikki tomonlama:

1. Moliyaviy siyosat nuqtai nazaridan davlatning daromad manbai va mahsulotlar uchun yangi bozor sifatida;

2. Mustamlakachilik siyosati nuqtai nazaridan ortiqcha aholini joylashtirish uchun yangi viloyat sifatida qiziqtiradi";

Yuqoridagilardan tashqari, Turkiston o'lkasiga "ortiqcha aholini" ko'chirishdan ko'zlangan asosiy maqsadlardan yana biri, bu erda mustamlakachi hukumat olib borayotgan siyosatni rusiyzabon aholi yordamida yanada izchilroq amalga oshirish va joriy etishdan iborat edi. Imperiya ma'murlari uchun Turkiston o'lkasiga "ortiqcha" aholini ko'chirish maqsadining mohiyati - bu erda strategik jihatdan mustahkamlanib olish, mustamlakachilik tartiblarini izchillik bilan o'rnatish, o'lkani xom ashyo bazasiga aylantirish, o'lkada imperiyaning tayanch punktlarini mumkin qadar ko'paytirish zaruriyati bilan belgilanadi.

Ta'kidlash lozimki, undan tashqari podsho hukumati sanoat ishlab chiqarishi malakasini yaxshi egallagan tajribali ishchilarni ham mustamlaka o'lkalarda ish boshlagan o'z korxonalariga jalb qilishdan kuchli manfaatdor edi. Aynan yuqorida ko'rsatilgan sabablarga ko'ra, Turkiston o'lkasiga rusiyzabon aholini ko'chirish siyosati-yildan-yilga jiddiy tus olib, jonlanib bordi. Bu boradagi chora-tadbirlar imperiya mustamlakachilik siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri edi. Ammo, imperiya ma'murlari o'zlarining ko'chirish siyosatini turli yo'llar bilan xaspo'shlashga harakat qildilar. Misol uchun, "Turkestanskie vedomosti" gazetasining 1888-yil 15 mart sonida chiqqan bir maqolasida yozilishicha, "Rossiyadan ko'chib kelayotganlar bo'sh yerlarni o'zlashtirishga, bog'-rog'lar barpo etishga, mahalliy aholi xavfsizligini ta'minlashga katta yordam beradi". Aslini olganda esa, qashshoqlashib qolgan yuz minglab aholining Turkistonga ko'chirib keltirilishi Rossiya imperiyasida tobora chuqurlashib borayotgan ichki ziddiyatlarni hal etishning mustamlaka qiyofasidagi yo'li edi. Ikkinchi tomondan

esa, mustamlaka o'lkada ko'p sonli rus aholisining doimiy yashashi mustamlakachi ma'murlar uchun iqtisodiy, siyosiy va albatta harbiy tayanch bo'lib xizmat qilardi.

Rus aholisini Turkiston o'lkasiga ko'chirish siyosati Turkiston general-gubernatori Kaufman tomonidan boshlandi. Xususan, 1875-yilda Avliyoota tumanida Rossiyadan ko'chirib keltirilganlar hisobiga birinchi rus qishlog'i paydo bo'lgan bo'lsa, o'sha-yiliyoq Avliyootada ularning soni 8taga etdi. 1886-yilda qabul qilingan "Nizom"ga muvofiq rus dehqonlarini ko'chirib keltirish va joylashtirish harakatlari kuchayib ketdi. Binobarin, ko'chirib keltirilganlarning og'irini engil qilish va ularga har tomonlama yordam ko'rsatish uchun Turkiston general-gubernatorligi tomonidan maxsus komissiya tuzildi. Bu komissiyaga general-mayor Matveev rais etib saylanib, a'zoliciga polkovnik Putinsev, general-gubernator maslahatchisi Ivanov, Rossiyaning Buxoro amirligidagi agenti Cherikovlar tayinlandilar.

Ushbu komissiya tuzilib, faollik bilan ish olib borishining sabablari bor edi. Xususan, rus aholisini Turkiston o'lkasiga ko'chirish dastlabki paytlarda majburiy amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik, ixtiyoriy ko'chib keluvchilarning soni ko'payib borgan. Chunki, ko'chirib keltirilgan rus aholisi katta imtiyoz va imkoniyatlarga ega bo'lganlar. Mahalliy aholi otabobolari minglab-yillar davomida yashab kelgan yerlaridan zo'rlik bilan ko'chirib yuborilib, ularga tegishli bo'lgan barcha unumdor yerlar ko'chib kelgan rus aholisiga tekinga olib berilgan. Ko'chmanchi aholi minglab gektar maydonlaridagi yaylovlardan, pichanzorlardan mahrum bo'ldilar. Katta siyosiy imtiyozlarga ega bo'lgan ko'chib kelgan rus aholisi mahalliy aholining mustamlakachilik tuzumiga qarshi olib borgan harakatlarini bug'ib turuvchi katta kuchga aylandi. Chunonchi, mahalliy aholining ko'plab ko'zg'olonlarini bostirishda harbiy kuchlardan tashqari ko'chib kelgan rus aholisi ham ishtirok etganligi manbalardan ma'lum.

Ko'chib kelganlarga berilgan imtiyozlar shundan ma'lum bo'ladiki, rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, ko'chib kelganlarning

43,1 foizi mol-mulksiz, 37,8 foizi pulsiz edilar. Ko'chib kelgan rus aholisiga (mujiklarga) o'rtacha 38,8 rubldan pul berilgan. Ularning 17,4 foizi - 1 desyatina, 53,8 foizi - 1,3 desyatina, 14 foizi-3-5 desyatina, 14,8 foizi- 5-10 desyatina er olishgan. Kam er olganlar boshqalarning yerlarida yollanib ishlaganlar yoki shahardagi korxonalarda, temir yo'llarda ishga joylashganlar.

Raqamlarga e'tibor beradigan bo'lsak, 1875-yildan 1890-yilga qadar Turkiston o'lkasiga 1300ta oila ko'chirilib, 19ta rus qishlog'i paydo bo'ldi. 1891 -1892-yillarda Rossiya o'charchilik kuchaygan davrda bu qishloqlar soni 25taga etdi. Birinchi rus inqilobi davrida (1905-1907 yy.) ijtimoiy ahvoli og'irlashgan rus dehqonlari Turkiston o'lkasida hosildor yerlarga ega bo'lish imkoniyati borligi uchun ommaviy ravishda ko'chib kela boshladilar. Misol uchun 1906-yilda birgina Ettisuv viloyatida ruhsatsiz ko'chib kelganlar 16 ming kishini tashkil qilgan bo'lsa, 1907-yilda ularning soni 33 ming kishini tashkil etgan. 1910-yilga kelib, Sirdaryo, Farg'ona va Samarqand viloyatlarida 124ta rus qishlog'i mavjud bo'lib, ularda 70 mingga yaqin aholi yashardi. Umuman, XX asrning boshlariga kelib Turkiston o'lkasidagi rus aholisining soni 197420 kishiga etib, ularning aksariyati hozirgi Qozog'iston va Qirg'iziston hududlarida joylashgan edi.

Ko'chirib keltirilgan rus aholisi katta imtiyozlarga, mahalliy aholiga nisbatan ko'proq yerlarga ega bo'lib, ulardan ma'lum muddat soliqlar ham olinmagan. Imperiya ma'muriyati har qanday qilib bo'lsa ham unumdor yerlarni rus dehqonlariga ajratib berishga harakat qildi. Shuningdek, er soliqlari os-hirilib, mahalliy aholi o'z yerlarini sotishga majbur etildi. Bunday yerlar ham ko'chib kelgan rus aholisiga berildi. Bu-larning natijasida ko'chib kelgan rus dehqonlari ko'p daromad olib, ishlab chiqarishning texnikaviy vositalarini ham ancha yaxshilab olish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Bu masalada V.Yuferov 1914-yilda shunday ma'lumotlar beradi: "sart xo'jaliklarining xo'jalik quroli er haydash, hosil

yig'ish va yuk tashish vositalaridan iborat bo'lib, ular omoch, mola, ketmon, o'roq, ot bilan arava xolos. Mirzacho'lda yas-hovchi 910 ta rus xo'jaliklarida 973 ta bir tishlik, 219 ta 2 tishlik plug, 819 ta yog'och mola, 309 ta temir tishlik mola, 59 ta fransuz molasi, 129 ta don yanggich mashinasi, 38 ta pichan o'rgich moslama, 19 ta er tekislovchi asbob, 426 ta er yumshatuvchi moslama, 136 ta paxta ekadigan va 17 ta g'alla ekadigan moslama (seyalka) 18 ta otga qo'shiladigan xashak to'plagich mavjud". Bu ma'lumotlar mahalliy dehqonlar bilan ko'chib kelgan rus dehqonlarning imkoniyatlari hamda ah-olidan yaqqol dalolat beradi.

Quyidagi jadvalda Turkiston o'lkasiga ko'chib kelgan xo'jaliklarda 1916-yilda mavjud bo'lgan chorva mollari miq-dori berilgan. Bu ko'rsatgichlar ham ko'chib kelganlarning xo'jalik ahvoli va imkoniyatlarini yaqqol namoyon qiladi.

Viloyatlar	Otlar	Yirik qora-mollar	qo'y-echkilar
Ettisuv	128045	273120	330867
Sirdaryo	35743	82810	93755
Samarqand	3711	8155	2630
Farg'ona	7914	11652	299
Kaspiyorti	1692	6816	19862
Jami	1771	38255	74611

Bu o'rinda yana bir masalaga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Imperiya hukumati Rossiyadan "ortiqcha" aholini ko'chirib keltirish hamda ularning xavfsizligini ta'minlashni Turkistonda mustamlakachilik siyosatini amalga oshirish-dagi asosiy vazifalardan biri deb bildi. Mustamlakachi ma'murlarining bu boradagi qarashlariga e'tibor beradigan bo'lsak, imperiyaning dehqonchilik va er tuzilishi ishlari boshqarmasi boshlig'i A.Krivoshein Rossiyaning markaziy guberniya (viloyat)laridan "ortiqcha" aholini ko'chirish, bi-

rinchidan, yangi tashkil etilgan rus qishloqlarida tinchlik va tartib o'rnatishga yordam bersa, ikkinchidan, Turkistonda bo'sh yotgan yerlarni o'zlashtirish imkoniyatini beradi, degan g'oyani ilgari surgan edi.

Buning uchun A.Krivoshein Mirzacho'ldagi bir necha yuz ming desyatina yerlarni o'zlashtirish orqali bu yerlarga "mustahkam rus elementlarini" ko'chirish hamda ularga eng yaxshi yerlarni berib joylashtirishni taklif qildi. Uning fikricha, "badavlat musulmon aholisi orasida ko'chib kelgan ruslar kambag'al, abgor va kamsitilgan xo'jayin bo'lishi mumkin emas. Ruslarning Turkistondagi siyosiy ustunligi ularning xo'jalik yuritish imkoniyati bilan mustahkamlanishi lozim. Ko'chib kelgan rus-xo'jayin erida sart dehqonini ko'rish, sarning erida rus batragini ko'rishdan ko'ra yoqimliroqdir". Bu fikrning o'ziyoq imperiyaning mustamlakachi hukumat rahbarlari Turkiston aholisiga nisbatan qay darajada buyuk millatchilik kayfiyatida bo'lganligini aniq-ravshan ko'rsatadi.

Ko'chib kelganlarning salmog'i ayniqsa Ettisuv va Sirdaryo viloyatlarida kuchli bo'lganligi quyidagi jadvalda ko'rinadi:

Yillar	Ettisuv	Sirdaryo	Hammasi
1896-1909	17911	9824	27735
1910	6575	1559	8134
1911	4842	7995	5837
1912	11298	1166	12464
1913	14321	2454	16775
1914	10574	1345	11919
Jami	65521	24343	82864

Rossiyadan ko'chib keltirilgan aholining joylashishi, erga ishlov berishi va ekin ekishi uchun imperiya hukumati katta miqdordagi mablag'lar ajratdi. Ammo, unumli yerlari tortib olinib, qashshoqlashib qolgan dehqonlar, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholining ahvoli tobora og'irlashib bordi. Ko'chirib kelingan aholi esa doimiy ravishda oziq-ovqat,

xo'jalik texnikasi va bosha mahsulotlar bilan ta'minlab turildi, qishloqlar barpo etildi. Misol uchun, birgina Chimkent uezdining o'zida ko'chirib keltirilgan rus aholisi uchun 11 ta qishloq qurishga 16 ming 300 rubl ajratildi. Aynan shuning uchun ham davlat rag'batini munosabati bilan Turkiston o'lkasidagi rus mujiklarining salmog'i-yildan-yilga ortib bordi.

Mustamlaka ma'muriyati turli yo'llar va vositalar bilan mahalliy aholiga tegishli bo'lgan yerlarni rus mujiklari, kazak qo'shinlari va davlat ixtiyoriga musodara qilishga urindi. Erga va dehqonchilik mahsulotlariga soliqlarning oshirilishi ana shunday vositalaridan biri bo'ldi. Buning oqibatida mahalliy aholi o'z yerlarini sotishga majbur bo'ldi.

Turkistonga ko'chib keluvchilar-yildan-yilga ko'payib borganligi sababli, ularni uy-joy, er, dehqonchilik vositalari bilan ta'minlash maqsadida o'lkada Er fondi boshqarmasi tashkil etildi. Ushbu boshqarma asosan sug'oriladigan yerlarni kengaytirish hamda mahalliy aholi ixtiyorida bo'lgan yerlarni turli sabablarni bahona qilib tortib olish va musodara qilish bilan mashg'ul bo'ldi. Misol uchun, Marg'ilon tumanida shu boshqarma tomonidan mahalliy aholisining 11,5 ming tanob erini musodara qilingan. Jalolquduq volostining esa solig'ini to'lolmay eridan voz kechgan mahalliy dehqonlarning yerlari hisobga 3 ta rus posyolkasi, Andijon tumanida 2 ta, O'sh tumanida esa 1 ta posyolka barpo etildi. Shu tariqa faqat 1906-1913-yillar mobaynida Turkiston o'lkasida 116 ta rus posyolkasi barpo etildi. 1916-yilgi milliy-ozodlik qo'zg'olonidan so'ng general-gubernator A.N.Kuropatkinning buyrug'i bilan faqatgina Jizax tumanidagi mahalliy dehqonlardan 1810 tanob er rus mujiklari foydasiga tortib olindi.

Rus mualliflarining bergan ma'lumotlariga ko'ra, mahalliy aholidan tortib olinib, ko'p hollarda ko'chib kelgan rus mujiklariga berilgan yerlar maydoni quyidagicha bo'lgan:

Sirdaryo viloyatida 476000 tanob

Ettisuv viloyatida 780000 tanob

Farg'ona viloyatida 75000 tanob

Samarqand viloyatida 3000 tanob
Kaspiyorti viloyatida 7000 tanob.

Ta'kidlash lozimki, Turkiston o'lkasiga imperiyaning ko'chirish siyosati boshlanmasdan oldin ham o'lkadagi barcha sug'oriladigan yerlar band edi. Yuqorida eslatib o'tganimizdek, chor hukumati mahalliy aholi egallab turgan yerlarga rus aholisini joylashtirish uchun turli sabablarni topdi. Misol uchun, 1898-yilgi Dukchi Eshon qo'zg'oloni bahonasida manbalarga ko'ra, "Mingtepa, Qashg'ar, Tojik qishloqlarining tug'ilib o'sgan yerlaridan quvg'in qilingan aholisining bir qismi Aravon uezdi tomoniga ko'chib ketdi. 780 ta xonadon esa, Mingtepadan 2 chaqirim janubdagi adirlikka ko'chadigan bo'ldi. Uch qishloq aholisiga 1899-yil 1 martigacha uy-joylarini buzib, ko'chish buyurildi va bu buyruq o'z vaqtida bajarildi. 1899-yil 4 martda esa, uylari buzilib, tekislangan uchta qishloq o'rniga yangi egalari ko'chib kela boshladi".

O'lkaning barcha hududlarida yangi ko'chib kelganlarni mahalliy aholining qarshiligidan muhofaza qilish, ularning o'lkada hukmronlik mavqeini mustahkamlash maqsadida qurollantirish boshlandi. Ayniqsa, 1898-yilgi Andijon qo'zg'olonidan nihoyatda sarosimaga tushgan imperiya ma'muriyati yangi tashkil etilgan rus posyolkalarini qurollantirishga kirishdilar. Chor ma'murlari o'lkada ko'tarilishi mumkin bo'lgan isyonlarga qarshi tayyorgarlik ko'rdilar. Ma'lumotlarga ko'ra, 1898-yilda Ettisuv viloyatidagi mingta kazak va ikki mingta rus dehqoniga 3000ta miltiq tarqatilgan. 1898-99-yillarda Farg'onaga 348ta miltiq va 22452 ta o'q-dori jo'natilgan. 1900-yilda o'lkadagi rus dehqonlariga 131 ta miltiq va shunga yarasha o'q-dori tarqatilgan.

"Har bir rus posyolkasi, - deya g'ururlanib yozgan edi Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori N.Grodekov, - rus qo'shinlarining bir bataloniga teng harbiy salohiyatga ega-dir". 1912-yilga kelib Turkiston o'lkasida tashkil etilgan rus posyolkalari ikki kun davomida rus qo'shinlari safiga 31 ming qurolli askar etkazib berish salohiyatiga ega edi.

Yana bir masalaga e'tibor berish lozim bo'ladiki, u ham bo'lsa aholini ko'chirish siyosatidagi zo'ravonlikning kuchayib ketganligidir. Arxiv ma'lumotlariga asoslangan tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, 1906-yilda O'sh uyezdi Pokrovskiy qishlog'ida o'ziga to'q rus aholisi yaylov va jamoa ixtiyori-dagi o'tloqni mahalliy aholidan tortib olgan. Andijon tumani Ko'gart volostida esa ko'chib kelganlar mahalliy aholining ortiqcha yerlarini zo'rlik bilan egallaganlar. Mahalliy aholi ular ustidan shikoyat qilganida esa, ko'chirish boshqarmasi ma'murlari rus dehqonlari tomonidan turib, ularning manfaatini himoya qilishadi. Ko'chib kelganning zo'ravonligi shu qadar kuchayib ketgan ediki, hatto Turkiston general-gubernatori Grodekov, uning yoramchisi general Kondratovich, Ettisuv viloyati harbiy gubernatori general-mayor Ionovlar Ko'chirish boshqarmasi boshlig'i Veletskiyning o'zboshimcha harakatlariga chek qo'yilishini talab qilib, Peterburgga telegramma yuborishadi. Ammo, markaz ularning barchasini ishdan chetlatib zo'ravonlik siyosatini davom ettirdi. Yuqorida keltirilgan misoldan ko'rinib turibdiki, imperiyaning oliy doirasidagi ma'murlari izchil ko'chirish siyosati olib borish jarayonida o'zlarining nufuzli generallarini ham ayashmagan.

O'quvchilar yana shunga e'tibor berishi lozimki, yaxshi ta'minlangan bo'lishiga qaramasdan, paxtachilik va qishloq xo'jaligining og'ir mehnatlariga chiday olmagan rus dehqonlari o'zlari uchun ajratilgan yerlarni tashlab, shaharlarga, temir yo'l stansiyalariga, ma'lum qismi esa o'z yurtlariga ketib qola boshladilar. Birinchi jahon urushi arafasidagi iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli bu jarayon yanada kuchaydi. Misol uchun, o'sha-yillarda (1910-1914 yy.) Ettisuv viloyatidan 5275 nafar, Sirdaryo viloyatidan esa, 1841 nafar ko'chib kelganlar Rossiyaqa qaytib ketganlar.

Xulosa sifatida ta'kidlash lozimki, Rossiya imperiyasi ma'murlari Turkiston o'lkasida ruslarning nufuzini ko'tarish maqsadida madaniy qoloqlikni chuqurlashtirish, mahalliy aholini o'z qadriyatlari va milliy an'analaridan bebahra qilishga qaratilgan e'tibori ham asosan ko'chirib keltirilgan aholi

sonining ortib borishi bilan uzviy bog'liq edi. Ko'chirish siyosatining asosiy maqsadi – milliy davltchilik an'analarini qo'porib tashlash, milliy madaniyat va mahalliy tillarni kamsitish, xalq ommasini ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy qoloqlikka mahkum etib, oxir-oqibatda ruslashtirishdan iborat edi.

Mustamlaka Turkistondagi madaniy va ma'rifiy siyosat. Turkiston o'lkasining mahalliy xalqlari rus mustamlakachiligining dastlabki paytidayoq har tomonlama jabr-zulmiga mahkum etildilar. Rus ma'murlari olib borgan eng ayanchli mustamlakachilik siyosatining bir jabhasi – madaniy va ma'rifiy siyosat edi. I.A.Karimov ta'biri bilan aytganda, "... biz mustaqilligimizning yo'qotish darajasiga etgan edik. Na chor hukumati, na qizil imperiya saltanati Turkiston xalqlarining taraqqiyot etishini hech qachon xohlagan emas".

Aynan shuning uchun ham imperiya ma'murlari mahalliy aholining madaniy ehtiyojlarini qondirish masalasida ham mustamlakachilik siyosatiga to'la amal qilgan edilar. O'sha davrda bu borada olib borilgan siyosatni mahalliy aholining ma'naviy hayotiga aralashmaslik siyosati, deb ko'rsatilgan bo'lsa-da, mohiyatan olganda bu siyosat – rus aholisini o'lkaga ko'chirish, mahalliy aholini ruslashtirish, davlat idoralarida rus tilini tiqishtirish, milliy madaniyat rivojlanishini turli yo'llar bilan bo'g'ishdan iborat edi. Mustamlakachilar olib borgan madaniy va ma'rifiy siyosatining mohiyati yana shunda ko'rinadiki, chor hukumati mahalliy aholi uchun zamonaviy bilimlar bilan tanishtiruvchi maktablar ochishga, turli ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar o'tkazishga, madaniy oqartuv muassasalari ochishga, sanitariya-gigiena ishlarini yaxshilashga, madaniy aloqalar olib borish ishlariga deyarli e'tibor bermagan edilar.

Mustamlaka ma'muriyat ruslashtirish siyosatini maorifdan boshlashga qaror qildilar. Xususan, 1880-yilda, Imperiya Davlat Kengashida Turkistondagi mahalliy aholi bolalarini rus aholisi bolalari bilan birgalikda o'qitish masalasi ko'rib, general-gubernator fon Kaufman tomonidan "ruslar va tuzumetslarning bolalarini birgalikda tarbiyalash" taklifi

kiritildi. General-leytenant N.O.Rozenbax esa ibtidoiy turdagi boshlang'ich maktablar bo'lgan "rus-tuzem" maktablari tarmog'ini yaratish loyihasini ishlab chiqdi.

Rossiya imperiyasi bosqinidan keyin Turkistonda ochilgan davlat muassasalari, sudlar, banklar va boshqa tashkilotlar faqat rus tilida ish yuritayotgan bir sharoitda mahalliy aholi (asosan boylar, savdogarlar, qozilar va oqsoqollar)ning bolalarini rus tiliga o'rgatish uchun rus-tuzem maktablari ochila boshlandi. Bunday maktab ilk bora 1884-yilda Toshkentda ochildi. Rus ma'murlarining maorif sohasidagi bu siyosatdan ko'zlangan asosiy maqsadi – mustamlaka rus ma'muriyatiga sadoqatli amaldorlarni tayyorlash va kelajakda siyosiy ahamiyatga ega bo'lmagan boshqaruv ishlariga mahalliy aholini jalb qilishdan iborat edi.

XIX asrning oxirlarida rus-tuzem maktablarining soni yuzdan oshib ketdi. Bunday maktablarda o'quv kuni ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida ikki soatlik mashg'ulotni rus o'qituvchisi (o'quv, yozuv, hisob bo'yicha), ikkinchi qismida dasrni mahalliy o'qituvchi olib borgan.

Farg'ona viloyati harbiy gubernatori general-leytenant N.I.Korolkov 1898-yilda imperatorga yo'lagan hisobotida podsho ma'muriyatning Turkiston o'lkasini ruslashtirish siyosatidagi dasturini bayon etib, "tuzemetslarning" o'z bolalarini ixtiyoriy ravishda rus-tuzem maktablariga berishiga erishish muhimligiga e'tibor qaratgan. Buning uchun u mahalliy ma'muriyat amaldorlariga yaqin besh-yil ichida ish yuritishni rus tiliga ko'chirtirish lozimligini uqtirgan.

Shuningdek, Korolkovning ushbu hisobotida mahalliy aholining turmushiga ma'naviy-ruhiy ta'sir o'tkazish, o'lka xotin-qizlarini va bolalarini evropacha hayot tarziga o'tkazish, rus va musulmon ayollarining yaqin muloqotda bo'lishi orqali musulmon ayollariga xristian tasavvurlarini singdirish g'oyasi ham alohida o'rin egallagan edi.

Rossiya imperiyaning Turkistondagi siyosatining e'tibor beriladigan jihatlaridan biri bu – islom diniga bo'lgan munosabat masalasidir. Imperiya ma'murlari islom dinining shimol-

ga tarqalib borishidan cho'chib, bu yo'llarni to'sish, mahalliy xalqlarni ruslashtirish, muqaddas islom dinining obro'yini tushirish, aholini xristian e'tiqodiga o'tkazishni maqsad qilib qo'ydilar. Rossiya ma'murlari bu yo'nalishdagi faoliyatlarini islom dinini qoralash orqali amalga oshirishga harakat qildilar. Aynan shuning uchun ham imperiya amaldorlari mahalliy ruhoniylar faoliyatini cheklash siyosatini olib bordilar.

Toshkentdagi birinchi rus-tuzem maktabining rahbari bo'lgan V.P.Nalivkin, "Rus tilini mahalliy aholi o'rtasida keng tarqatish bilan birga ruslar, ayniqsa, xizmatdagi amaldorlarga mahalliy og'zaki nutqini o'rgatish kerak", degan g'oyani ilgari surdi. Nalivkin o'zbek tilini o'rganishga oid qo'llanmalar, lug'atlar va boshqa asarlarini yozib, nashr ettirgan. Oddiy zobitlikdan viloyat harbiy gubernatori darajasiga ko'tarilgan I.S.Likoshin ham ana shu g'oya tarafdorlaridan biri edi.

General N.Korolkovning Turkiston o'lkasini ruslashtirish haqidagi loyihasini general-gubernator S.M.Duxovskiy to'ldirishlar kiritib, 1898-yil 6 sentabrda imperiya hukumati harbiy vaziriga jo'natadi. Bu axborotda quyidagilar bor edi:

1. Xalqning ma'naviy-ruhiy holatiga kuchli ta'sir o'tkazuvchi barcha musulmon muassasalari, ayniqsa madrasalar ichki ishlariga faol darajada aralashish.

2. Barcha mahalliy musulmonlarni birlashtirishga qodir organ sifatida musulmon diniy boshqaruvi idorasiga yo'l qo'ymaslik.

3. Barcha erli maktablarni ma'muriyat ixtiyoriga o'tkazish va barcha mahalliy musulmon o'quv yurtlari va diniy muassasalarni to'la ro'yxatdan o'tkazish.

4. Turkistondagi barcha musulmonlarga yahudiylarga nisbatan o'rnatilganiga o'xshash munosabatlarni joriy etish, shuning uchun barcha erli musulmon maktablariga 1893-yil 1 mart qonunini qo'llash, bu qonunga ko'ra musulmon maktablari o'quvchilari har-yili alohida guvohnoma olishlari va ular uchun haq to'lashlari lozim.

5. Siyosiy jihatdan zararli deb topilgan mahalliy musulmon muassasalarini yopish huquqini general-gubernatorga berish,

oila va nikoh ishlarini hal qilish huquqini rus ma'muriyatiga qaytarib berish.

Shuni qayd etish lozimki, Turkiston o'lkasini ruslashtirish g'oyalari imperiya bosqinining dastlabki-yillaridayoq kun tartibiga qo'yilgan edi. Xususan, M.A.Terentev 1865-yilda bu haqda shunday fikrlarni bildirgan: "Katta olim bo'lgan musulmon etti qavat osmon haqidagi o'z fikrlarini qur'ondan olingan ma'lumotlardan boshqa biror dalil bilan isbotlab bera olmaydi. Odamlarni islomning sog'lom fikrlarni o'yg'otuvchi ta'siriga tashlaganimizdan ko'ra, ularni ibtidoiy holatda saqlaganimiz to'g'riroqdir. Biz O'rta Osiyoga G'arbdan keldik. Biz bilan birga "buyuk haqiqat" keldi. Bu haqiqat – xristian dinidir. Xristian diniga o'tishni rus maktabi orqali amalga oshirmasdan, birinchi navbatda biz mahalliy aholi uchun bo'lgan maktablar haqida o'ylamog'imiz kerak. Bu maktablarda biz rus tilini o'rgatmog'imiz, ularga rus alifbosini ham kiritmog'imiz zarur". Ushbu fikrlar mustamlakachi ma'murlarining milliy xalqlarga nisbatan g'arazli maqsadlarini, ular olib borgan ma'naviy-ma'rifiy sohadagi siyosatni yaqqol ifodalaydi.

Ma'lumotlarga ko'ra, takror bo'lsa am ta'kidlash lozimki, XIX asrning oxirlarida Turkiston o'lkasida 5281 ming kishi, Buxoro amirligida taxminan 3 mln., Xiva xonligida 500 ming kishi yashagan. Bunday sondagi aholini o'z e'tiqodi va mafkurasinidan qaytarish, begona mafkuraga, bo'ysundirish jiddiy chora-tadbirlarni talab etishini chor ma'murlari yaxshi anglagan edilar. Qolaversa, tub joy aholisining shonli tarixi, boy madaniyati va ma'naviyati mavjud edi. Aynan shuning uchun ham mustamlakachi ma'murlari Turkiston o'lkasi aholisini ruslashtirish siyosatiga ehtiyotkorlik bilan yondoshdilar. Undan tashqari Turkiston o'lkasi aholisining asosiy qismini, ya'ni, 95,6 foizini musulmonlar, faqat 3,5 foizini xristianlar, 1 foizini esa boshqa dindagilar tashkil etgan. O'lkada islom dinining mavqei yuqori ekanligi, bu sohadagi ishlarga aralashuvda o'ta ehtiyotkorlikni talab etardi.

Shuningdek, Turkiston general-gubernatorligida yashovchi aholining 35,7 foizini o'zbeklar; 44,66 foizini qozoqlar va

qirg'izlar; 4,98 foizini turkmanlar; 6,73 foizini tojiklar; 2,26 foizini qoraqalpoqlar; 3,75 foizini ruslar; 2,15 foizini boshqa xalqlar tashkil etar edi. Rossiya imperiyasi ma'murlari o'lka xalqlarining boy tarixi, madaniyati, urf-odati va an'analari, diniy bo'lsa-da, ta'lim tizimining ma'lum darajada yo'lga qo'yilganligi bilan hisoblashishga majbur edilar.

Ammo, diniy (eski) maktablarda 5-10-yillab o'qigan bolalar faqat arab alifbosini o'qish va yozishni o'rganish, Qur'onni yodlash bilan chegaralanib, fanning boshqa sohalaridan yuzaki bilim olish bilan cheklanar edilar. Bu holat haqida K.K.Palen shunday yozgan edi: "Turkiston general-gubernatorlarining barchasi mahalliy aholining diniy siyosatiga aralashmaslik siyosatini olib bordilar. Shu sababli ham maktab vositasi bilan biror bir ma'rifiy tadbirni o'tkazmadilar. O'lkadagi maktablar Turkiston Rossiya-ga qo'shib olinishidan (ya'ni, bosib olinishidan) oldin qanday holda bo'lgan bo'lsa, o'sha holatda qolib ketaverdi".

Mustamlakachi ma'murlari mahalliy aholini dunyoviy ta'limga keng jalb qilishni istamaganliklari tufayli Turkiston o'lkasida dunyoviy ta'lim tizimini shakllantirishga deyarli e'tibor bermay, uni o'z holiga tashlab qo'ydilar. Chunki dunyoviy ta'lim asta-sekinlik bilan o'lkadagi mahalliy aholini o'z haq-huquqlarini himoya qilishlari uchun siyosiy kurash maydoniga olib chiqishi muqarrar edi.

Shuning uchun ham mustamlaka tuzumining keyingi davrida tashkil etilgan rus-tuzem maktablari keng avj olmay, ularning soni ko'paytirilmadi. Misol uchun, rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, Farg'ona, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida bor-yo'g'i 143 ta rus - tuzem maktabi bo'lib, ularda 8961 nafar o'quvchi ta'lim olgan. Bu o'sha davrdagi o'lka aholisi umumiy soning 0,17 foizga yaqinini tashkil etgan. Turkistonning sobiq general-gubernatorlaridan biri A.N.Kuropatkin bu haqiqatni tan olib, "biz 50-yil davomida tub joy aholisini taraqqiyotidan jilovladik, maktablar va rus hayotidan chetda tutdik", deb bejiz aytmagan edi.

Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasidagi mustamlakachilikni kuchaytirishga qaratilgan madaniy va ma'rifiy si-

yosatidan ko'zlangan asosiy maqsad – O'rta Osiyoda madaniy qoloqlikni yanada chuqurlashtirib, mahalliy aholini o'z tarixi, ma'naviyati, qadriyatlari va milliy urf-odatlaridan begona bo'lgan manqurtlarga aylantirish, shu yo'l bilan ruslashtirish siyosatini amalga oshirish uchun ob'ektiv va sub'ektiv imkoniyatlar yaratish edi.

9. Milliy-ozodlik harakatlari. Jadidchilik.

Milliy-ozodlik harakatlari. Turkiston o'lkasida imperiya ma'murlarining mustamlaka siyosatiga qarshi harakatlar (turli ko'rinish va miqyoslarda) Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoni bosib olayotgan paytlardayoq boshlangan bo'lsa-da, ular shafqatsizlarcha bostirilib borildi. 1873-1876-yillar Qo'qon xonligidagi Po'latxon boshchiligidagi qo'zg'olondan so'ng o'lkaning bir qancha hududlarida xalq ommasining norozilik harakatlari bo'lib o'tdi.

Rossiya imperiyasi bosqiniga qarshi hozirgi O'zbekiston va Qirg'iziston respublikalarining tog'li hududlarida "Oloy malikasi" nomi bilan mashhur bo'lgan Qurbonjon dodxox 1876-yilning oxiriga qadar bosqinchilarga qarshi kurashib kelgan. Uning qo'shinlariga qarshi yuborilgan general Skobelev boshliq rus qo'shinlari qo'zg'olonchilarga qarshi harakatlarda engilganligi bois, mustamlakachi ma'murlar Qurbonjon dodxox bilan sulh tuzishga majbur bo'ldilar. Ana shunday harakatlardan yana biri 1878-yilda Mingtepa (Andijon) da Etimxon boshchiligida bo'lib o'tgan isyondir. Bu isyondan so'ng Farg'ona viloyati general-gubernatori viloyatdagi mahalliy aholidan g'ayriqonuniy soliq undiruvchilarni ishdan olib tashlashga majbur bo'lgan. 1885-90-yillarda Andijonning Qo'rg'ontepa uezdida Darveshxon to'ra boshchiligidagi xalq harakatlari bo'lib o'tdi. Ammo, bu harakatlar rus ma'murlari tomonidan shafqatsizlarcha bostirildi.

"Vabo isyoni" nomini olgan 1892-yilgi Toshkent qo'zg'oloni XIX asr oxiridagi muhim harakatlardan biri bo'ldi. Bu qo'zg'olon ko'plab tarixiy adabiyotlarda o'lkada vabo kasali

tarqalishi oldini olish uchun bo'lgan harakat deb ta'riflangan bo'lsa-da, aslida bu qo'zg'olon Rossiya imperiyasining o'lkadagi mustamlakachilik siyosatiga qarshi qaratilgan harakat bo'lib, mustamlakachilik zulmiga qarshi qaratilgan milliy ozodlik kurashining bir bosqichi edi.

1898-yil may oyida Andijonda mustamlakachi ma'murlarning zulmiga qarshi yana bir ozodlik harakati bo'lib o'tdi. Andijonning Mingtepa qishlog'ida boshlangan bu qo'zg'olon tarixda "Andijon qo'zg'oloni" deb nom olgan bo'lib, unga Muhammadali Eshon – "Dukchi Eshon" boshchilik qildi. Mustamlakachilar qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirib, uning rahbarini dorga osgan bo'lsalarda, Farg'ona vodiysining Asaka, Quva, Shahrixon, O'sh, Marg'ilon kabi shahar va qishloqlarida norozilik harakatlari keng yo-yildi. Ammo, rus qo'shinlari barcha harakatlarni vahshiylarcha bostirdilar.

XX asrning boshlariga kelib o'lkadagi xalq harakatlari yangi bosqichga ko'tarildi. Ayniqsa, 1900-1903-yildagi iqtisodiy inqirozlar o'lkadagi mahalliy aholining ahvoriga salbiy ta'sir etishi dehqonlarning ommaviy noroziliklariga sabab bo'ldi. Ana shunday norozilik harakatlaridan biri 1904-1907-yillarda Samarqand viloyatida bo'lib o'tdi. Bu harakatga rus mustamlakachilari orasida "Namoz o'g'ri", xalq orasida "Namoz botir" deb nom olgan Namoz Pirimqulov boshchilik qilgan. Bu harakat Samarqand viloyatining Samarqand, Kattaqo'rg'on, Jizzax va Xo'jand uездlarida keng tarqalib, general-gubernator mahkamasi Namoz botir operatsiyasi uchun maxsus qo'shimcha mablag' ajratganligi bu harakat rus ma'murlarini ancha tashvishga solganligidan dalolat beradi.

Birinchi jahon urushining iqtisodiy asoratlari mehnatkash aholi bo'ynida og'ir yuk bo'lib turgan vaqtda 1916-yil 25 iyun-da Nikolay II ning "Imperiyadagi rus bo'lmagan erkak aholini harakatdagi armiya rayonlarida mudofaa inshootlari va harbiy aloqa yo'llari qurish uchun olib boriladigan ishlarga, shuningdek, davlat mudofaasi uchun zarur bo'lgan boshqa har qanday ishlarga jalb qilish haqida" farmoni (mardikorlikka olish) e'lon

qilindi. Ushbu farmonga ko'ra Sibir, O'rta Osiyo, Qozog'iston va Kavkazorti xalqlaridan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan 400 ming kishi safarbar qilinishi rejalashtirilgan edi.

Turkiston general-gubernatoriga ushbu farmonni zudlik bilan amalga oshirilish buyurilib, erkak aholini yig'ish bo'yicha chora-tadbirlar belgilandi. Natijada 1916-yilning 4 iyulida savdo va hunarmandchilik markazi bo'lgan Xo'jand shahrida, undan keyin Samarqand, Jizzax, Kattaqo'rg'on, Toshkent, Qo'qon, Andijon uездlarida norozilik harakatlari avj oldi. Bu harakatlarning eng yirigi Jizzaxda bo'lib o'tdi. Tarixda "Jizzax qo'zg'oloni" deb nom olgan bu harakatga Nazirxo'ja Es-hon boshchilik qilgan. Dahshatli tus olgan ushbu qo'zg'olonni bostirish uchun Turkiston general-gubernatori Jizzaxga ikki yarim ming kishilik jazo otryadini yubordi. Ayovsiz qirg'inlar evaziga qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostirildi.

Xullas, Rossiya imperiyasi mustamlakachilari O'rta Osiyo hududlarini bosib olganlaridan so'ng ular zulmiga qarshi norozilik harakatlari doimiy davom etib turdi. Milliy ozodlik harakatlari dastavval mahalliy xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotidagi tengsizlik va adolatsizlikka qarshi stixiyali noroziligi sifatida shakllanib bordi. Keyinroq esa, bunday harakatlar imperiya mustamlakachiligiga butunlay barham berish, yangi mustaqil Turkiston davlatini barpo etish g'oyalari bilan bog'landi-ki, bunday g'oyalarning shakllanishi va yo-yilishida jadidlar alohida jonbozlik ko'rsatgan edilar.

Jadidchilik harakati va milliy uyg'onish.

Jadidchilik harakati masalalari bo'yicha turli-yillarda D.Alinova, B.Qosimov, S.Xolboev, Sh.Rizaev, U.Dolimov kabi olimlar tadqiqot olib borganlar. "Jadid" arabcha so'z bo'lib, "yangi" degan ma'noni anglatadi. Shuning uchun ham yangilik va islohotchilikka intiluvchi, taraqqiyparvar milliy ziyolilar tarixda "jadid" degan nomga musharraf bo'ldilar. Jadidchilik deb nomlangan bu harakatning paydo bo'lishi bevosita o'sha davrdagi ichki muhit hamda tashqi xalqaro

maydondagi ijtimoiy-siyosiy va demokratik yangilanishlar bilan bog'liq bo'ldi.

Jadidchilik harakati ba'zi-bir tarixga oid adabiyotlarda aytilganidek, "oldin madaniy-ma'rifiy harakat bo'lib, keyin ijtimoiy-siyosiy harakatga o'sib o'gani" yo'q. U o'z tabiati maqsad va mohiyatiga ko'ra, dastlabki kundanoq, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy va islohotchilik harakati bo'lgan.

S.Xolboev fikricha, birinchidan, jadidchilik Islomdagi taraqqiyotparvarlik, ilm-fanga rag'bat va dunyoviylikning yangi davrdagi ko'rinishi sifatida paydo bo'ldi. Jadidlar Islomni har xil mutassiblik bid'atlardan asrab rivojlantirdilar. Ikkinchidan, jadidchilikni paydo bo'lishi va rivojlanishiga Sharq va g'arb mamlakatlarida rivojlangan quyidagi demokratik, milliy-ozodlik, islohotchilik harakatlarining ta'siri ham kuchli bo'ldi:

1. Jamoliddin Afg'oniy (1839-1897) va Muhammad Abdolar (1848-1903) asos solgan musulmon dunyosidagi islohotchilik va "nahda" (uyg'onish) harakatlari.

2. XIX asrning 90-yillaridan boshlanib, 1905-1907 va 1917-yillarda katta g'alabalarga erishgan rus sotsial demokratik va inqilobiy harakatlari.

3. Turkiyadagi aksilmonarxistik, konstitutsion demokratik, ijtimoiy-milliy uyg'onish harakatlari: Tanzimat (1840-1860), Yosh usmonlilar (1865-yildan 80-yillargacha), Yosh Turklar (1889-1918) va 1908-1909-yillardagi demokratik-inqilobiy harakatlar.

4. Jadidchilik harakatining paydo bo'lib, rivojlanishida qrimlik Ismoilbek Gaspiralin (1851-1914) hissasi behad katta bo'ldi. U Qrimda XIX asrning 80-yillardayoq, Rossiya bosib olgan musulmon xalqlari orasida birinchi bo'lib jadidchilikka asos soldi. Uning rus va turkiy tillarda chop etilgan "Tarjimon" (1883-1914) gazetasi, "Rossiya musulmonligi" (1881), "Ovrupa madaniyatiga bir nazar muvozzini" (1885) va boshqa asarlari hamda jadid maktabi uchun yozgan darslik va qo'llanmalari Turkistonga tez kirib keldi.

Ismoilbek Gaspirali 1893-yilda Toshkentga keladi va ziyoli ulamolar bilan uchrashadi. Samarqandda bo'ladi. U erdan

Buxoroga borib, amir Abdulahadni jadid maktabi ochishga ko'ndiradi va bu maktabga "Muzaffariya" degan nomni beradi. Jadidchilik g'oyasi Turkistonda XIX asr 80-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab tarqalib, shu asrning 90- XX asrning boshlari oralig'ida muntazam ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy harakat sifatida shakllandi.

Jadidchilik harakati asosan ikki davrga bo'linadi: 1) XIX asrning 90-yillaridan-1917-yil fevralgacha; 2) 1917-yil fevraldan-1929-yilgacha. Birinchi davrning o'zi uch bosqichga bo'linadi: 1) Jadidchilik g'oyasining paydo bo'lishi va muntazam uyushgan harakat shakliga ega bo'lishi (XIX asrning 90-yillari-1905-yil); 2) Jadidchilik harakatining nisbatan tez va qarshiliksiz rivojlanishi (1905-1909-yillar); 3) Jadidchilikning chorizm tomonidan ozodlik, demokratik va inqilobiy harakatlarga qarshi kurashni kuchaytirgan davrdagi rivojlanishi (1909-1916-yillar). Ikkinchi davr ham voqealar rivojlanishiga qarab uch bosqichga bo'linadi: 1) 1917-yil fevral-oktabr; 2) 1917-yil noyabr-1924-yil; 3) 1925-1929-yillar.

Jadidchilik harakati, shu vaqtgacha Islom dunyosida sira ham ko'rinmagan ilg'or va tezkor o'qitish "Savtiya" (tovush) usuliga asoslangan jadid maktablari tashkil topishidan boshlandi. Bu maktablarda bolalar bir-yilda savod chiqarib, mukammal o'qish va yozishni o'zlashtiradi.

Jadid maktabida diniy va dunyoviy ta'lim-tarbiya hamda ilm o'zaro uyg'unlashtirildi. Bolalar qulay partalarda o'tirib, xarita va rasmlar yordamida tez savod chiqardi va diniy - dunyoviy ilmlarni o'rgandi. Jadid maktablarida Qur'oni-karim, matematika, geografiya, ona tili, rus, arab tillari, ashula va hatto jismoniy tarbiya o'qitila boshlandi.

Jadid maktablari to'rt (boshlang'ich) va etti-yillik edi. Masalan, Munavvarqori Abdurashidxonovning etti-yillik maktabini bitirgan yoshlar dunyoviy ilmlarni, rus tilini yaxshi o'zlashtirgan holda jadid maktabida o'qituvchi, maschitlarda imom bo'lish, madrasa va hatto, xorijdagi dunyoviy oliy o'quv yurtlarida o'qish, savdo va boshqa korxonalarda kotib bo'lib ishlash malakasiga ega bo'lganlar. Bunday etti-yillik maktab-

lar Toshkentdan tashqari, Qo'qon, Samarqand kabi yirik shaharlarda ham ochiladi.

Jadid maktablari pullik edi. Har oyiga ota-onalar baholi qudrat, ellik tiyindan bir yarim so'mgacha pul to'laganlar. Bu o'rinda har ota-ona o'zlarining boylik va kambag'allik darajalarini shariat asosida belgilab pul beradilar. 35 foizgacha kambag'al va nochorlarning bolalari tekin o'qitilgan. O'ziga to'q oilalar esa o'z hohishi bilan uch so'mdan va undan ham ko'p pul bergan. Bulardan tashqari jadidlarning o'zlari tashkil etgan xayriya jamiyatlari ham jadid maktablarini mablag' bilan ta'minlab turgan.

Jadid maktablarining ochilishiga rus amaldorlari, musulmon mutaassiblari qarshilik qiladilar. Jadidlar katta matonat va fido-yilik bilan eski maktablarga tegmay namuna sifatida jadid maktablarini tashkil etib, onma orasida katta obro' qozondilar. Jadid maktablari qat'iy nizom, dastur va darsliklarga asoslandi. Tarixda birinchi bo'lib, jadidlar o'quvchilarga kundalik, chorak va-yillik baholar qo'yishni joriy etdilar. O'quvchilar sinfdan-sinfga o'tish va bitirish uchun jamoatchilik oldida ochiq chorak, -yillik va bitiruv imtihonlarini topshirganlar.

Maktab ochgan jadidlar dastur, qo'llanma va darsliklarni ham o'zlari yaratdilar. Saidrasul Saidazizovning "Ustodi avval", Munavvarqori Abdurashidxonovning "Adibi avval", "Adibi soniy", "Tajvid" (Qur'onni qiroat bilan o'qish usuliga oid qo'llanma), "Havoyiji diniya" (Shariat qonunlari to'plami), "Yor yuzi", "Usuli hisob", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islom", Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" va "Ikkinchi muallim", "Turkiy guliston yohud ahloq", Mahmudxo'ja Behbudiyning "Qisqacha umumiy geografiya", "Bolalar maktubi", "Islomning qisqacha tarixi", "Amaliyoti islom", "Aholi geografiyasiga kirish", "Rossiyaning qisqacha geografiyasi" va boshqalar shular jumlasidandir.

**Abdulla
Avloniy**

Jadidlar oliy ta'limning asosi-universitet tashkil etish uchun Toshkent shahar Dumasidan ham foydalandilar. Munavvarqori, Fitrat, M. Behbudiy, U.Asadullaxo'jaev va boshqa jadidlar milliy dunyoviy oliy ta'lim g'oyasini o'z asar va maqolalarida keng targ'ibot-tashviqot qiladilar.

Oliy ta'limga zamin yaratish uchun, jadid maktablarida dunyoviy ilmlar o'qitildi, xorijsa yoshlar o'qishga yuborildi. Dunyoviy hozirgi zamon oliy o'quv yurti – universitetga asos solishga jadidlar faqat 1918-yilda Musulmon xalq dorulfununini tashkil etish bilan muvaffaq bo'ldilar.

Umuman, jadidlar juda qisqa vaqt ichida butunlay yangi ya'ni, jadid xalq maorifi tizimi ya'ni, hozirgi zamon xalq maorifi tizimiga asos soldilar.

Jadidchilik harakatining ikkinchi bir muhim faoliyati milliy matbuot va jurnalistikasiga asos solish bo'ldi. Toshkentda Ismoil Obidiy "Taraqqiy" (1906), Munavvarqori Abdurashidxonov "Xurshid" (1906), Abdulla Avloniy "Shuhrat" (1907), Saidkarim Saidazimboev "Tujjor" (1907), Ahmadjon Bektemirov "Osiyo" (1908), Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev "Sadoi Turkiston" (1914-1915) gazetalari, shuningdek, Abdurahmon Sodiq o'g'li (Sayyox) "Al-Isloh" (1915) jurnalini nashr etishga muvaffaq bo'ldilar. Samarqandda esa Muhmudxo'ja Behbudiy "Samarqand" ruscha (1913) gazetasi va "Oyna" (1913-1915) jurnalini, Qo'qonda Obidjon Mahmudov "Sadoi Farg'ona" (1914) gazetalari chiqardi. Bu gazeta va jurnallar doimo mahfiy politsiya "oxranka"ning ayg'oqchilari kuzatuvi, ta'qibi ostida bo'ldi.

Jadid matbuoti 1917-yil fevralda rus podshosi taxtdan ag'darilgach, yanada rivojlandi. Juda qisqa vaqt oralig'ida fevraldan oktabrgacha Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov "Najot" (1917 y. mart), A. Battol "Sho'roi islom" (1917 y. may), Abdulla Avloniy "Turon" (1917 y.), Ahmad Zaki Validiy va Munavvarqori Abdurashidxonov "Kengash" (1917-yil

iyun), "Ulug' Turkiston" (1917 y.), Qo'qonda Bo'lat Soliev "El bayrog'i" (1917 y. sentabr) gazetalarini, H.H. Niyoziy "Kengash", Ashurali Zohiriy "Yurt" (1917-yil iyun) jurnallarini, Samarqandda esa Shohmuhammadzoda "Hurriyat" (1917-yil aprel) gazetalarini chop etdilar.

Buyuk millatparvar jadidlar, jadid matbuoti orqali millatni o'z madaniy-iqtisodiy ahvoli, siyosiy qaram va huquqsizligini anglatishga, unda bosqinchilarga qarshi nafrat, milliy istiqloлга ishonch ruhini tarbiyalashga muvaffaq bo'ldilar. Shuning bilan birga ular milliy muxtoriyat va jumhuriyat g'oyasini, millatlararo tenglik va qon-qarindoshlikni targ'ibot qilishni to'g'ri yo'lga qo'yadilar.

**Abdulla
Qodiriy -
o'zbek
adabiyotida
roman
janrining
asoschisi**

Jadidchilik harakati jadid adabiyotining asoschilari bo'lgan yirik iste'dod egalari-jadid adibi, shoiri, dramaturgi va san'ati arboblari ham tarbiyaladi. Jadidshunos taniqli olim professor Begali Qosimovning ta'kidlashicha, ularning 1905-1917-yillarda adabiy-madaniy harakatchilikda qizg'in faoliyat ko'rsatganlari saksondan ortiq bo'lgan. Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919), Saidahmad

Siddiqiy Ajziy (1864-1927), Vasliy Samarqandiy (1869-1925), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931), Abdulla Avloniy (1878-1934), To'lagan Xo'jamiyorov-Tavallo (1882-1939), Sidqiy Xondayliqiy (1884-1934), Avaz O'tar o'g'li (1884-1919), Muhammadsharif So'fizoda (1869-1937), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Sadridin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burxonov (1875-1934), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929), Abdulla Qodiriy (1894-1938), Abdulhamid Cho'lpon (1897-1938) va boshqalar shular jumlasidandir.

Mutaxassislarning aniqlashicha, 1917-yil oktabr to'ntarilishigacha dramaturgiya sohasida o'ttizdan ortiq drama, tragediya, komediya asarlari yozilgan va ularning ko'pchiligi teatrlarda sahnalashtirilgan. O'zbek jadid drama-

turgiyasi va teatriga ilk bor asos solgan Mahmudxo'ja Behbudiy bo'ldi. Uning "Padarkush" dramasi birinchi bor 1914-yil 27 fevralda Toshkentdagi "Kolizey" teatrida qo'-yilishi juda katta madaniy-ma'rifiy voqea bo'ldi. Bu kun o'zbek teatriga asos solingan sana sifatida tarixga kirdi.

Har qanday harakatda bo'lgani kabi bu harakat ham o'z iqtisodiy asosiga ega. Uning iqtisodiy ta'minot manbaini madaniy-ma'rifiy xayriya jamiyatlari, boy-badavlat kishilar tomonidan savob olish va millat nufuzini ko'tarish uchun berilgan beminnat ehsonlar tashkil etdi. Jadidchilik va jadidlar asosan o'rta hol musulmon ziyolilari hamda dunyo ko'rgan ilg'or ruhdagi savdogardan iborat bo'ldi. Toshkentlik Saidkarim Saidazimboy o'g'li, turkistonlik Saidnosir Mirjalilov (taniqli yozuvchi Oybekning qaynotasi), andijonlik Mirkomil Mirmo'minboev va boshqa boylar jadidchilik harakati rivojlanishiga katta iqtisodiy hissa qo'shdilar.

Toshkentda 1909-yilda "Ko'mak", 1913-yilda «Dorilu ojizin», Buxoroda 1910-yilda "Tarbiyai atfol" xayriya jamiyatlari tashkil etiladi. Ularning oldiga qo'-yilgan asosiy maqsad sarmoya topib, jadid maktablariga yordam berish va iqtidorli yoshlarni Turkiya va boshqa xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborishdan iborat bo'ldi.

"Ko'mak"ning ta'sischilari Munavvarqori Abdurashidxonov, Nizomqori Hasanov, Abdulla Avloniy, Basharulla Asadullaxo'jaev va Toshxo'ja Tuyoqboevlar bo'ldi. Bu va "Tarbiyai atfol"ning yordamida 1911-yilda 15 ta, 1912-yilda 30 ta turkistonlik iqtidorlik yoshlar Istanbulda o'qiganligi haqida ma'lumot bor.

Toshkentda Munavvarqori, Abdulla Avloniy va boshqalar 1911-yilda tashkil etgan ko'p tarmoqli "Turon" nomli jamiyat sovet hokimiyatining dastlabki-yillarigacha samarali faoliyat yuritadi. Uning qoshida teatr truppassi (1913 y.), "Turon" nomli kutubxona va nashriyot (1913 y.) ham tashkil etiladi. Bular butun Turkiston bo'ylab ma'rifat va ziyo, ilm-fan tarqalishi, kitob chop etish va bosmaxona ishlari rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar.

Qo'qonda "G'ayrat" (1913 y.), Samarqandda "Zarafshon", To'raqo'rg'onda (Namangan viloyati) "Kutubxonai Ishoqiya" (1908 y.) nomli kutubxonalar tashkil topadi. Shuningdek, jadid bosmaxonasi va kitob do'konlari ancha keng tarmoq otdi.

Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davri O'rta Osiyo davlatlarining hayoti, siyosati, iqtisodiyoti, ijtimoiy tuzumi va davlatchiligidagi muayyan o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

Rossiya imperiyasining harbiy istilosi oqibatida Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari zabt etildi.

Hokimiyatning mustamlakachilikka asoslangan tuzilmasini o'rnatilishi oqibatida Qo'qon xonligi butunlay tugatildi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi yarim mustamlakaga aylandi.

Imperiyaning iqtisodiy va siyosiy hukmronligini mustahkamlashga xizmat qiladigan qonunchilik tashkilotlari paydo bo'lib, Rossiya savdo, sanoat va moliya kapitali hukmronligi o'rnatildi.

O'rta Osiyo va Rossiya o'rtasidagi mahsulot ayirboshlashni kengaytirish, mustamlakachilik munosabatlarini mustahkamlash hamda mintaqaning iqtisodiy tuzilmasida aniq o'zgarishlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan yangi iqtisodiy sharoitlarning yaratilishi oqibatida o'lka Rossiyaning arzon xom ashyo bazasiga aylantirildi.

Mintaqa xalqlarining milliy-ma'naviy manfaatlari hamda qadriyatlari poymol etildi, ularning hatto, eng oddiy haq-huquqlariga ham mensimaslik kayfiyati bilan qaralib, ular ommaviy ravishda asoratga solindi.

Birinchi jahon urushining o'lka hayotiga salbiy ta'siri. 1916-yilgi xalq qo'zg'oloni.

XIX arsning oxiri va XX asrning boshlarida imperiya ma'murlari Turkistondagi mahalliy aholining milliy-ozodlik harakatlarini shafqatsizlik bilan bostirib turgan bo'lsa-da o'lkadagi norozilik harakatlarini va qo'zg'olonlar to'xtamadi. Chunki, 1910-1914-yillarda Turkiston o'lkasi aholisi o'rtasida milliy

o'zlikni anglash jarayoni kuchaya boshlagan edi. Undan tashqari, 1914-yilda Rossiyaning birinchi jahon urushiga qo'shilishi, shu-yilning 26 iyulida Turkiston o'lkasi "favqulodda muhofaza holatida" deb e'lon qilinishi vaziyatni yanada keskinlashtirdi. Bu e'longa ko'ra, har qanday tashviqot va targ'ibot ta'qiqlanib, tartibni buzganlarga Maxsus qo'mita tomonidan 500 rublgacha jarima yoki o'n oy muddatga qamoq jazosi belgilandi.

Birinchi jahon urushi-yillarida o'lkadagi mavjud mustamlaka tuzumidan norozilik mahalliy ishchilar va hunarmandlar orasida ham kuchayib bordi. Xususan, arxiv hujjatlari tadqiqotchilarining hisob-kitoblariga ko'ra, hozirgi O'zbekiston hududlarida joylashgan 425 ta sanoat korxonasidan 220 tasi paxta tozalash, 76 tasi ko'n-teri ishlab chiqrish, 32 tasi pilla quritish zavodlari bo'lib, ularda jami 18 ming nafar ishchi ishlagan. Ishchilar juda og'ir sharoitlarda kuniga 12-14 soatdan mehnat qilganlar.

Temir yo'l ishchilari orasida mahalliy millat vakillari 4,5-5 ming ishchini tashkil etgan. Aynan temir yo'l sohasidagi qora ishlardagi, qurilishlardagi va malakali ishlardagi mahalliy ishchilar inqilobiy va tuzumdan norozi kayfiyatdagi, turli islohotlar tarafdorlari bo'lgan harakatlar ta'siri ostida o'z haq-huquqlarini tanib, milliy o'zligini anglay boshlagan edilar. Toshkent Bosh temir yo'l ustaxonasidagi goh yashirin, goh oshkora kurash jarayonidagi tajribaga ega bo'lgan o'zbek ishchilari ularning yo'lboshchilari bo'lganligi haqida ko'plab arxiv manbalari ma'lumot beradi.

Toshkent. XX asr boshlari. "Rossiya" mehmonxonasi

Birinchi jahon urushi-yillarida Turkiston o'lkasidagi hunarmandlarning soni 100 mingdan oshiq bo'lib, ularning ham ahvoli ancha og'ir edi. Xususan, o'lkada to'xtovsiz kirib kelayotgan rus sanoati mahsulotlarining raqobati ko'pchilik hunarmandlarni xonavayron qilib, boshqa kasb-hunarga o'tishga majbur qilar edi. Undan tashqari, hunarmandchilik sanoati mahsulotlarining qiymati esa, Turkiston o'lkasi fabrika va zavodlari mahsulotlari qiymatining 22 foizi tashkil qilgan xolos.

Birinchi jahon urushi Turkiston o'lkasining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga asoslangan iqtisodiy hayotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Buning natijasida urush davrida o'lka aholisining 90 foizini (XIX asr oxirida 80 foiz bo'lgan) tashkil etgan dehqonlar va chorvadorlarning ahvoli yanada og'irlashdi. Xususan, 1916-yildan boshlab ilgarigi-yillarga nisbatan chorva mollari sonining kamayib ketishi, o'lkaning asosiy ekini bo'lgan paxtaning ekin maydoni ham, hosildorligi ham kamayib ketishi oddiy xalq ahvolini yanada mushkul-lashtirdi.

Undan tashqari, bu davrda dehqonlardan olinadigan soliqlarning hajmi ham tobora ortib bordi. Ma'lumotlarga ko'ra, Turkistonda er solig'i 1914-yilda 6 859 021 rubl bo'lgan bo'lsa, 1916-yilga kelib bu raqam 14 311 771 rublni, ya'ni, ikki barobar ko'p miqdorni tashkil etgan edi. Arxiv ma'lumotlariga asoslangan yangi adabiyotlarda berilishi-cha, 1915-yilda o'lka aholisidan maxsus harbiy soliq olinib, bu soliq paxtakorlar uchun har pud paxtadan 2 rubl 50 kop.ni tashkil etgan. Hisob-kitoblarga ko'ra 1915-yilgi bu soliqlarning umumiy miqdori 38 329 000 rubldan iborat bo'lgan.

***Toshkentning Anhor kanali – eski va yangi shahar o'rtasidagi chegara.
XIX asr oxirlari – XX asr boshlari.***

E'tibor berish lozimki, urush-yillarida mustamlakachilar Rossiya to'qimachilik sanoati manfaatlarini himoya qilib, bozor iqtisodiyoti qonunlariga xilof ravishda paxtaning har bir pudiga qat'iy narx – 24 rubl belgilagan edi. Natijada paxtakor dehqonlar bir-yil ichida 60 mln rubl zarar ko'rdilar. Ma'lumotlarga ko'ra, 1915-yilda paxtaning narxi 50 foizga oshirilgan bo'lsa, boshqa zarur mahsulotlar narxi 400-500 foizga, nonning narxi esa 6 baravarga ko'tarilib ketdi. Natijada chayqovchilik va sudxo'rlik avj olib, oddiy mehnatkash aholining noroziligi kuchayib bordi.

Zamonaviy adabiyotlarda berilishicha, imperiya mustamlakachilari birinchi jahon urushi-yillari Turkistondan 59 mln. pud paxta, 8,5 mln. pud paxta yog'i, 950 ming pud pilla, 2.925 ming pud teri, 300 ming pud go'sht, 229 ming pud sovun, 474 ming pud baliq olib ketishgan. Undan tashqari frontga yordam uchun aholidan 70 ming ot, 12 mingta tuya, 38 ming kvadrat metr gilam-namatlar, 2400 ming naqd pul yig'ib olingan.

Buning ustiga kundalik ehtiyoj mahsulotlarining narxi nihoyatda oshib ketgan bir sharoitda rus imperatorining mar-

dikorlik to'g'risidagi farmoni mehnatkash xalq bo'ynidagi iqtisodiy asoratlar ustiga og'ir yuk bo'lib tushdi.

Birnchi jahon urushi ishtirokidagi tobora ko'plab qurbonlar hamda yo'qotishlar Rossiya imperiyasini tobora holdan toydirib bordi. Imperiya ma'murlari qanday qilib bo'lsa-da, vaziyatni engillashtirish choralarini izlay boshladilar. Rossiya Oliy Bosh qo'mondonlik shtabi harbiy vazirlikdan "armiya ehtiyojlari uchun salmoqli miqdorda kuch ajratishni" zudlik bilan talab qildi. Harbiy vazirlik esa bu masalani mustamlakalar hisobidan hal qilishga qaror qildi. Natijada 1916-yil 25 iyun kuni imeprator Nikolay II ning «Imperiyadagi rus bo'lmagan erkak aholini harakatdagi armiya rayonida mudofaa inshootlari va harbiy aloqa yo'llari qurish uchun olib boriladigan ishlarga, shuningdek, davlat mudofaasi uchun qilish zarur bo'lgan boshqa har qanday ishlarga safarbar qilish haqidagi» farmoni e'lon qilindi.

Ushbu farmonga ko'ra, Sibir, O'rta Osiyo, Qozog'iston, Kavkaz orti xalqlari aholisidan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan 400 ming erkak front ishlariga, ya'ni, mardikorlikka safarbar qilinishi lozim edi. Turkiston general-gubernatori A.N.Kuropatkinga zudlik bilan farmonni amalga oshirilish buyurilib, Sirdaryo viloyati zimmasiga 87 ming, Samarqandga 88 ming, Farg'ona viloyati zimmasiga 50 mnig kishi yuborish majburiyati yuklandi.

*Toshkent eski shahri ko'rinishidan lavha.
XIX asr oxirlari – XX asr boshlari.*

1916-yil 2 iyulda Toshkentda, general-gubernatorlik qoshida kengash chaqirilib, oliy amaldorlar doirasida podsho farmonining ijrosi muhokama qilindi. Ushbu kengashda Farg'ona viloyatining paxta etishtirishga mo'ljallangan tumanlari ko'p bo'lganligi bois, bu viloyatdan mardikorlikka o'lkaning boshqa viloyatlariga nisbatan olti baravar kam olishga kelishib olindi. Farg'ona viloyatining o'sha paytdagi harbiy gubernatori A.Gippius vaziyatni to'g'ri anglab, turli yo'llar bilan xalq orasida tushuntirish ishlari olib bordi, isyonlar va g'alayonlarni oldini olishga harakat qildi. U hattoki, podshoning mardikorlikka olish haqidagi farmonni Farg'ona viloyatida vaqtincha to'xtatib turishga ko'rsatma berdi. Ammo, imperiya ma'murlari vaziyatga to'g'ri baho bera olmadilar. A.Gippius zudlik bilan vazifasidan ozod etilib, o'rniga o'ta ketgan shovinist P.Ivanov tayinlandi.

Podsho farmonining ijrosi boshlanishi bilanoq nohaqliklar va adolatsizliklar, quyi ma'muriyatning o'zboshimchaligi va yuqori ma'muriyatning zo'ravonliklari yuzaga chiqdi. Samarqand harbiy gubernatori N.S.Likoshin rus hokimiyati vakillarining noqobilligini shunday ta'riflagan edi: "Norozilik harakati ko'tarila bordi, goh u erda, goh bu erda ur-yiqitlar hamda o'ldirishlar sodir bo'ldi. Mahalliy amaldorlarning tushuntirishlari va ogohlantirishlari xalqqa ta'sir qilmadi. Ma'muriyatlarning so'zlariga xalqning mutlaqo ishonchi qolmadi".

"Xalq ishonchini qozonish" hamda "podsho farmonini tinch yo'l bilan bajarish" uchun harakat qilgan A.Gippius adashmagan edi. Mardikorlikka olishga qarshi isyonlar dastavval Farg'ona viloyatida boshlandi. 1916-yilning 4 iyulida Xo'jandda qo'zg'olon ko'tarilib, 7 ming kishilik olomon politsiya mahkamasiga hujum qilgan bo'lsa, 9 iyulga kelib Qo'qon madrasasi talabalari mirshablar bilan to'qnashdilar. Ma'lumotlarga ko'ra, 1916-yilning 10 iyulidan 15 iyuliga qadar Farg'ona viloyatining Eski Marg'ilon, Qo'qon, Namangan, Andijon, Chust uездlarida katta g'alayonlar bo'lib o'tib, safarbarlikka qarshi oshkora chiqishlar boshlanib ketdi. 12-15 iyul

kunlari Fayzobod, Hazratsho, Rishton, Yaypan, Bachqir qishloqlarida aholining katta-katta g'alayonlari bo'lib o'tdi. Xullas, 1916-yilning iyulida qo'zg'olonlar butun Farg'ona vodiysiga yo-yildi. Ma'lumotlarga ko'ra, vodiyning 17 ta joyida mahalliy aholining harbiy qismlar bilan qurolli to'qnashuvlari bo'lib o'tgan. Bu to'qnashuvlar natijasida yuzlab begunoh kishilar haloq bo'lib, minglab kishilar jarohatlandi.

Mardikorlikka qarshi qaratilgan milliy-ozodlik harakatlari o'lkaning markazi bo'lgan Toshkentda ham bo'lib o'tdi. Qo'zg'olonchilar 11 iyulda Beshyog'och politsiya idorasiga hujum qildilar. To'plangan xalq yordamga etib kelgan podpolkovnik Savitskiy boshliq praporshchiklar rotasidan ham hayiqmay, ularga qarshi jang qildilar. Yovuzligi va razilligi bilan nom qozongan pristav Mochalov qo'zg'olonning faol ishtirokchisi, o'zbek ayoli Ro'zvonbibi Ahmadjovani o'z qo'li bilan otib tashladi. 13 iyulda To'ytepa bo'lisida mingga yaqin aholi mardikorlik majburiyatini bajarishdan bosh tortdilar. Toshkent tumaniga yuborgan polkovnik Afanasvning jazo otryadi isyonchilarni shafqatsizlarcha jazoga tortdi.

Qo'zg'olonning ko'lami tobora kengayib borayotganidan xavotirga tushgan mustamlakachi ma'murlar bu vaziyatdan chiqish yo'llarini izlay boshladilar. Natijada, podsho Nikolay IIning farmoni bilan 1916-yil 17 iyulda Turkiston harbiy okrugida harbiy holat joriy etilib, boshqaruv to'la ravishda harbiy qo'mondonlik ixtiyoriga topshirildi. Jazo otryadlari tuzilib, harbiy dala sudlari tashkil etildi.

Shunga qaramasdan qo'zg'olonlarning ko'lami va ta'sir doirasi pasaymasdan, aksincha, kengayib bordi. Bu qo'zg'olonning eng kuchli markazi Jizzax edi. Milliy ozodlik harakati Jizzaxda shunchalik kuchli bo'lgan edi-ki, hozir ham adabiyotlarda bu kurashni "Jizzax qo'zg'oloni" yoki "Jizzaxdagi mardokorlikka qarshi qo'zg'olon" deb nomlash uchrab turadi.

Jizzax shahridagi mehnatkash aholi 1916-yil 13 iyulda podsho farmoniga ko'ra tuzilgan safarbarlikka chaqirilganlarning ro'yxatini talab qilib shahardagi oqsoqol va ming-

boshining mahkamasiga to'plandilar. Bu to'qnashuvda tumanshohi podpolkovnik Runin, bosh oqsoqol Yo'ldoshev, pristav va tilmoichlar o'ldirildi. Mingshohi mahkamasi vayron qilinib, mardikorlar ro'yxati topib olinib, yoqib yuborildi. Qo'zg'olonni bostirish uchun yuborilgan jazo otryadi qattiq zarbaga uchradi.

18 iyulga kelib ushbu milliy-ozodlik harakatining ko'lami yanada kengayib ketdi. Shu kuni kurashchilar Nazirxo'ja eshon boshchiligida yangi shaharga tomon yurdilar. Jazo otryadi bilan qo'zg'olonchilar o'rtasidagi to'qnashuvlar natijasida har ikkala tomondan ham ko'plab qurbonlar berildi. G'azablangan qo'zg'olonchilar temir yo'l stansiyalaridagi neft zahiralarini yoqib yubordilar. Aloqa simlari uzib tashlanib, Obruchevo, Kuropatkino, Rostovsevo stansiyalari, 6-temir yo'l ko'pri buzib tashlandi. Bir paytning o'zida Abdurahmon Jevachi boshchiligida Bag'dod volostida ham g'alayonlar bo'lib o'tdi. Podpolkovnik Afanasevning jazo otryadi Jizzaxdagi qo'zg'olonlarni bostira olmadi.

Vaziyatdan tashvishga tushgan Turkiston general-gubernatori 21 iyul kuni Jizzaxga polkovnik I.Ivanov boshchiligidagi katta jazo otryadini yubordi. Uning tarkibiga 13 rota askar, 3 rota kazaklar, 3 rota sapyorlar, 6 ta to'pli batareya - jami bo'lib 2,5 ming kishilik jazo qo'shinlari bor edi. Bu jazo otryadi Jizzaxdagi qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirdi. Eski Jizzax ayovsiz to'pgga tutilib, yondirib yuborildi. Mahalliy aholidan 1810 desyatina hosildor yerlar tortib olinib, ularning egalari cho'lga quvg'in qilindi. Mingdan ortiq kishi qamoqqa olinib ularning ko'pchiligi qatl etildi va surgun qilindi.

General-gubernatorning imperatorga yo'llangan maxfiy axborotida Jizzaxdagi qo'zg'olon paytida 97 ta rus askari o'ldirilib, 86 tasi yarador bo'lgani, 76 ta askar bedarak yo'qolgani, 7 ta rus amaldori, rus aholisidan 2326 kishi o'ldirilib, 1384 kishi yo'qolgani haqida ma'lumot berdi. Ammo, general-gubernator o'n minglab qurbon bo'lgan mahalliy aholi hisobi haqida hech gap aytmagan.

1916-yilgi mardikorlikka qarshi olib borilgan milliy-ozod-

lik harakatlariga qoraqalpoqlar ham faol ishtirok etgan edilar. Xususan, 24 iyulda Sho'raxon volostining To'rtko'l bo'limida qoraqalpoq ayollari volost boshqaruvchisi Qozoqboy Abdulkarimboevdan mardikorlikka olinganlar ro'yxatini va o'z yerlari hamda o'g'ilarini safarbarlikdan ozod qilishni talab qilganlar. Bunday harakatlar 26 iyulda Xo'jaev jamoasida, 27 iyulda Eshim volostida, 29 iyulda Saribiy volostida, To'rtko'l volostida, Chimboy shahrida, 4 avgust kuni Mo'ynoqda ham bo'lib o'tdi.

Qoraqalpoq qo'zg'olonchilariga qarshi Kaspiy orti viloyatining 4-Sibir o'qchi polki jo'natildi. Mustamlaka ma'murlari ularning chiqishlarini qurol kuchi bilangina bostirishga erishdilar. Natijada qo'zg'olonlarda ishtirok etganlardan 103 nafari, jumladan 18 ta ayol qamoqqa olindi. Qo'zg'olon rahbarlarining bir qismi osib o'ldirildi, bir qismi esa turli muddatlar bilan Sibirga surgun qilindi. Bo'riboy Salmanov, Olloniyozi Xudoynazarov, Davlat Eshimbetov, Jabbor Qo'shiq, Sulton Jabborberganov, Avaz To'ti Orazbeygamova, Oygul Mambetova, Gulzoda Tangriberganova, Salima mullo Shalimova, Jumon Mametqulov kabilar qo'zg'olonning faollari edilar.

Umuman olganda, mustamlaka ma'murlari Turkistondagi 1916-yilgi qo'zg'olonni bostirish uchun katta kuchlarni safarbar etgan edilar. Ma'lumotlarga ko'ra, buning uchun o'lka bo'ylab xalqqa qarshi urush tajribasini ottirgan malakali harbiylardan jami 15 ta batalon, 42 ta to'p, 69 ta pulemyotga ega 32 ta rotasi jangga tashlangan edi. Shuning uchun ham 1916-yil 13 dekabrda IV Davlat Dumasida so'zga chiqqan noib A.F.Kerenskiy "Urush frontlariga yangi bir front – Turkiston fronti qo'shildi", deb vaziyatga jiddiy va xolisona baho bergan edi.

1916-yilgi milliy-ozodlik harakati nihoyatda og'ir qurbonlar bilan kechdi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1 mln. kishining mol-mulki talon-taroj qilingan. Aholi xo'jaligidagi otlarning 50 foizi, sigirlarning 39 foizi, tuyalarning 55 foizi, qo'y-echkilarning 50 foizi o'lgan yoki musodara qilingan. Bu holat oddiy mehnatkash aholi ahvolining yanada og'irlashuviga olib keldi.

10. Rossiya imperiyasining Turkiston boyliklarini talash siyosati.

Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olganidan so'ng, avvalo o'lkada harbiy – ma'muriy boshqaruv tizimi joriy etilib, bu boshqaruv o'lkaning katta imkoniyatlari, er osti va er usti, moddiy va ma'naviy boyliklarini Rossiya manfaatlari uchun talon-taroj qilish hamda o'zlashtirishga moslashgan edi. O'lka boyliklarini talash siyosati yagona tizim va uzoqni ko'zlagan reja asosida bir qancha bosqichlar va yo'nalishlarda muntazam ravishda amalga oshirib borildi.

1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilganidan so'ng fon Kaufman asosiy e'tiborni o'lkaga kelgan rus va chet el sanoatchilari, savdogarlar, tadbirkorlar, ish yurituvchilarga qulay sharoit yaratib berishga qaratdi. Natijada o'lkada dastlabki sanoat korxonalari – suv tegirmoni, ko'n zavodi, pillachilik fabrikalari, yog' zavodi kabilar ochilib, ularning mahsulotlari tashib ketila boshlandi. Ammo, dastlabki paytlarda Turkiston boyliklarini tashib ketishda katta qiyinchiliklar paydo bo'ldi. Shuning uchun ham eng avvalo, Turkistonni Rossiyaning markaziy rayonlari bilan bog'laydigan temir yo'llar qurishga kirishilib bu ish jadallik bilan olib borildi.

Rossiyada paxtaga bo'lgan talabning ortib borishi natijasida o'lkada dastlabki paxtani qayta ishlaydigan sanoat korxonalari qurish avj oldi. Natijada paxta etishtirishga e'tibor kuchayib, boshqa ekinlar, xususan don etishtirish-yildan-yilga kamayib bordi. Paxta etishtirishning ortib borishi natijasida paxta tozalash va yog' zavodlarining ham soni ko'payib bordi. Yangi tadqiqotlarda berilishicha, Turkistondan Orenburg temir yo'li orqali tashib ketilgan tovarlar-yildan-yilga quyidagi miqdorda oshib borgan:

Tovarlar	1880-1882 yy. pud hisobida	1889 y. pud hisobida	1894 y. pud hisobida
Olib ketilgan	158 750	1 641 029	2 144 772
Keltirilgan	203 300	657 909	1 717 039

Olib ketilgan tovarlarning 80 foizidan ko'prog'ini paxta tolasini tashkil etgan. Tadqiqotchilarning hisob-kitoblariga ko'ra, birgina 1908-yilning o'zida o'lkadan 3 744 309 pud paxta tolasini, 104 107 pud paxta yog'i, 1 341 281 pud chigit, 84 516 pud ipak, 14 584 pud jun, 134 170 dona qorako'l teri tashib ketilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, paxta tozalash zavodlarining asosiy ko'pchiligi Farg'ona viloyatida joylashgan bo'lib, vodiya 1893-yilda 309 ta korxona ishlab turgan bo'lsa, Sirdaryo viloyatida 183 ta, Samarqand viloyatida 117 ta, Ettisuv viloyatida 90 ta korxona ishlagan. XX asrning boshlariga kelib paxtachilik xom ashyolarining tayyor mahsulotga aylantira boshlanishi natijasida Turkistondan Rossiyaga tola tashib ketish kuchaydi. Hisob-kitoblarga ko'ra, agar 1908-1909-yillar mavsumida o'lkadan Rossiyaga 8,8 mln.pud tola, yoki to'qimachilik fabrikalari ehtiyojining 44 foizi tashib ketilgan bo'lsa, 1913-1914-yillar mavsumida 14,8 mln.pud tola, yoki paxta tolasiga bo'lgan ehtiyojning 51 foizi tashib ketilgan. Bu holat Rossiya imperiyasining Turkistondan olgan daromadlarining asosiy qismini paxta va undan olingan mahsulotlar tashkil etganligini yana bir bora isbotlaydi.

Imperiya ma'murlari o'lkadagi boshqa boyliklarga ham befarq bo'lmadilar. Chunonchi, quruq va xo'l mevalar, don mahsulotlari, jun, ipak, temir, po'lat, guruch, yog' kabi mahsulotlar har-yili o'nlab vagonlarda Rossiyaga tashib ketilgan.

Tadqiqotchilarning hisob-kitoblariga ko'ra, XX asrning boshlarida o'lkadan faqatgina quruq va xo'l mevalar temir yo'l orqali quyidagi miqdorda olib ketilgan (ming pud hisobida):

Mevalar	Katta tezlik Kichik tezlik	1902-yil	1903- yil	1904-yil	1905-yil
Olma	Katta tezlik Kichik tezlik	3595 2383	3578 1971	3126 1971	3193 2221
Uzum	Kichik tezlik	2779	2975	2833	2089
Olxo'ri	Kichik tezlik	1501	1626	1159	1404
Quruq meva	Kichik tezlik	941	1267	1327	1039
O'rik	Katta tezlik Kichik tezlik	18 312	14 403	12 334	12 442
Yong'oq	Katta tezlik Kichik tezlik	1782 28	1719 14	1686 27	1678 20
Er yong'oq va xandon pista	Katta tezlik Kichik tezlik	104 2	97 2	124 1	117 0,6
Nok	Katta tezlik Kichik tezlik	36 341	53 527	57 397	38 529

Rossiya imperiyasi ma'murlari metropoliyaning ichki muammolari – bozorlarni go'sht mahsulotlari, sanoatni esa jun va teri bilan arzon narxlarda ta'minlash masalalarini ham mustamlaka Turkiston hisobidan hal qilish siyosatini olib bordi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1889-yilda 5 379 dona qoramol terisi va 16 569 pud chorva mahsulotlari olib ketilgan bo'lsa, 1893-yilda bu ko'rsatgich 148141 pudni tashkil etib, yildan-yilga o'sib borgan.

Chorva go'shti avvaliga tuzlangan holda Moskva, Sankt-Peterburg, Vladivostok, Sibirga olib ketilgan bo'lsa, keyinchalik temir yo'l orqali salqinlashtirilgan vagonlarda Rossiyaning sanoati rivojlangan qismiga olib ketilgan. Birinchi jahon urushi davrida chorva mahsulotlarini Rossiyaga olib ketish avjiga chiqdi. Chunki frontda otlar hamda chorva go'shtiga talab katta edi.

Rossiya imperiyasining Turkistondan tashib ketgan jun va teri mahsulotlari ham metropoliya sanoatini arzon mahsulot bilan ta'minlagan. Ayniqsa, jun tashib ketish-yildan-yilga ko'payib, ma'lumotlarga ko'ra, 1910-yilda 563000 pudni tashkil etgan. Rossiya bozorlarida Buxoro qorako'l terisi nihoy-

atda qadrlanib, jahon bozorida undan katta daromad olingan. Nijniy Novgorod va Moskva bozorlarida qoraqo'l teri ayniqsa qimmat bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra, birgina 1914-yilda o'lkadan Rossiyaga 22 654 pud qoraqo'l terisi olib ketilgan.

O'lkadagi ipakchilik sanoatini ham to'la metropoliya manfaatlariga bo'ysundirish imperiya ma'murlarining asosiy maqsadlaridan biri edi. Avvaliga, ot va tuya karvonlari orqali, keyinroq esa, O'rta Osiyo temir yo'llari qurilgach bu sohaga rus sanoatchilarining kirib kelishi avj oldi. Ma'lumotlarga ko'ra, Sharq va G'arb bozorlarida dong'i ketgan yuqori sifatli tola va ipak matolar 1889-yilda 7619 pud olib ketilgan bo'lsa, O'rta Osiyo temir yo'llari orqali 1907-yilning o'zida Turkistondan 100 149 pud ipak tashib ketilgan.

Mustamlaka-yillarida Turkistonda tayyorlangan paxta yog'iga jahon bozorida talab katta edi. Ayniqsa, temir yo'llar ishga tushirilgan rus sarmoyadorlari Turkistonning barcha viloyatlarida yog'-moy zavodlarini ishga tushirib, o'lkadan yirik miqdoridagi yog' mahsulotlarini arzon narxlarda tashib ketib, o'z bozorlarida yuqori narxlarda sotganlar. Birgina 1911-yilda Turkistondan Rossiyaga 1 772 186 pud paxta yog'i olib ketilgan.

Yuqoridagi boyliklarning asosiy turlaridan tashqari o'lkadan har-yili arzon narxlarda katta miqdordagi yovvoyi va dorivor o'simliklar, osh tuzi, alebaster kabi tog' jinslari, neft mahsulotlari, ro'zg'or buyumlari, matolar, gilamlar va boshqa ko'plab mahsulotlar Rossiyaga tashib ketilgan. Tashib ketilgan Turkiston boyliklari imperiya ma'murlari va xazinaning ulkan daromad manbai edi. Tadqiqotchilarning hisob – kitoblariga ko'ra, 1868-1879-yillar davomida metropoliyaning Turkistondan olgan daromadi 32 413 291 rublni tashkil etgan. O'sha davr nuqtai nazaridan bu ulkan daromad edi.

Tarixdan ma'lumki, biron-bir yurtni bosib olgan istilochilar bosib olingan xalqning ma'naviy boyligidan juda qo'rqqanlar. Chunki, ma'naviy-madaniy boylik milliy o'zlikni anglashning asosi ekanligi barchaga ma'lum. Aynan shuning uchun har Rossiya imperiyasi ma'murlari Turkiston o'lkasining milliy

madaniyatini yo'q qilish, milliy-madaniy boyliklarni tashib ketish siyosatini olib bordilar. Buning natijasida mahalliy aholining milliy-madaniy boyliklari – noyob qo'lyozmalar, arxeologik topilmalar, qadimiy tangalar, arxivlar kabi ko'plab qimmatbaho ashyolar maqsadli ravishda tashib ketildi.

Bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan ayrim olimlarning (D.Alimova, N.Sodiqova, I.Alimov) ishlaridan foydalanib milliy- madaniy boyliklarni talon-taroj qilinishi haqida qisqacha to'xtalib o'tish lozim. Demak, Kaufmanning Xivaga yurishida hamkorlik qilgan sharqshunos A.L.Kun va uning guruhi xonlikdagi sharq qo'lyozmalari va hujjatlardan iborat 300 ta noyob kolleksiyani to'plagan va uni 1873-yilda imperator kutubxonasiga topshirgan. Shuningdek, ular Xivadan tanga zarb qilishga mo'ljallangan 200ta shtamp, muhrlar bog'lami, xon taxti, 172ta qadimgi tanga, ko'plab etnografik ashyolarini ham olib ketganlar. Bundan ilgariroq Qo'qon xonligidan yig'ilgan 130 nusxa, Shaxrisabzdan yig'ilgan 100 nusxa noyob qo'lyozma asarlar ham imperator kutubxonasiga jo'natilgan.

O'lkadagi Sharq qo'lyozmalarini to'plashda turli-yillarda N.V.Xanikov, P.I.Lerx, V.V.Grigorev, V.V.Velyaminov-Zernov, K.G.Zaleman, V.V.Radlov, V.R. Rozen, N.I.Veselovskiy, V.V.Bartold, A.N.Samoylovich, A.P.Kun, E.F.Kal va boshqa ko'plab sharqshunoslar ishtirok etganlar. Ular ko'plab ma'lum va noma'lum qo'lyozmalari tartibga solib, tarjima qilish, tavsiflash, nashr etish ishlarini amalga oshirib sharqshunoslik fani rivojiga katta hissa qo'shganlar. Ammo, bu olimlarning ko'pchiligi o'z davlati manfaatlari yo'lida xizmat qilib, Imperator kutubxonasini boyitib borganlar.

Ma'lumotlarga ko'ra, 1865-yildan 1917-yilga qadar Rossiya xazinalariga O'rta Osiyodan 3 mingta Sharq qo'lyozmasi tushgan. Rossiyaning birgina Osiyo muzeyiga 1874-1916-yillar davomida V.A.Ivanov tomonidan 605 ta, K.G.Zaleman 105 ta, A.L.Kun 85 ta, V.V.Bartold 20 ta, V.V.Velyaminov-Zernov 19 ta, K.P.Kaufman 18 ta, P.I.Lerx 32 ta nodir qo'lyozmalarni topshirganlar. 1915-yilda V.A.Ivanov o'lka madrasalari vaqf kutubxonalaridan 1057 ta qo'lyozmani sotib olgan. XX asr bosh-

larida O'rta Osiyoga kelgan K.G.Zaleman Andijon, Qo'qon, Buxoro, Samarqand, Toshkent va O'shda bo'lib mahalliy xalqlar turmush tarziga oid etnografik buyumlarni Osiyo muzeyi uchun olib ketgan.

Qimmatli qo'lyozmalar yoki nodir qo'lyozmalarni zo'ravonlik bilan tortib olishga VII asrga oid Usmon Qur'oni misol bo'la oladi. Samarqanddagi Xo'ja Ahror masjidi ulamlari rus harbiylaridan qo'rqib bu mukaddas kitobni Samarqanddagi chor ma'murlariga "o'z ixtiyorlari bilan" topshirishga majbur bo'ldilar. Turkiston general-gubernatorining 1869-yil 24 oktabrdagi xati bilan Usmon Qur'oni Samarqanddan Peterburgga olib ketilgan va imperator xalq kutubxonasiga topshirilgan.¹

Mustamlaka-yillarida rus olimlari, harbiylar, sayyohatchilar, amaldorlar, savdogarlar tomonidan O'rta Osiyo xalqlarining milliy-madaniy boyliklari hisoblangan ko'plab noyob buyumlar – mis, kumush, oltin tangalar, turli haykalchalar, ko'plab nodir qurol-yarog'lar, sopol va metallardan ishlangan xo'jalik ashyolari, imoratlarning naqshinkor bezaklari, katta miqdordagi etnografik buyumlar, Ahmad Yassaviy maqbarasidagi 2 tonnalik doshqozon (1989-yilda Turkistonga qaytarilgan)Rossiyaga olib ketilgan yoki imperiya ma'murlarining shaxsiy kolleksiyalarini bezab turgan.

Imperiya hukumatining ko'rsatmasi bilan Turkiston o'lkasidagi imperiya ma'murlari Rossiyaga, uning mashhur muzeylari – Ermitaj, Fanlar Akademiyasining Osiyo muzeyi va boshqa ilmiy markazlariga turli-tuman madaniyat, san'at asarlarini, tarixiy-arxeologik, etnografik, numizmatik yodgorliklarni doimiy ravishda yig'ib, to'plab, jo'natib turishgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat edi:

1. Turkiston general-gubernatorining topshirig'i bilan rus sharqshunos olimlari nodir qo'lyozmalarni, O'rta Osiyo xalqla-

¹ Китоб – 1923 йили Тошкентга қайтарилган, кейинчалик музейда сақланган. Фақатгина истиқлол йилларида у Ўзбекистон мусулмонлари идорасига қайтарилди.

rining dunyoga mashhur yodgorliklaridan eng qimmatli, sirli, nafis, go'zal qilib ishlangan koshinlarini qo'porib olib Sankt-Peterburgga, Ermitaj va boshqa muzeylarga, kutubxonalarga jo'natganlar.

2. Imperiya ma'murlarini yanada ko'proq qiziqtiradigan narsa – arxeologik topilmalar, er ostidan topilgan xazinalar, sopol va metall buyumlar bo'lgan. Turkiston shahar va qishloqlarida turli qurilishlar vaqtida tasodifan topilgan qadimiy oltin, mis tanga va boshqa buyumlar davlat qonun-qoidalariga asosan Peterburgdagi Arxeologiya hay'atiga yuborilgan. Hay'at ularni ilmiy-tarixiy ahamiyatini aniqlab, nodir tanga va buyumlarni Sankt-Peterburgda olib qolar hamda tegishli muzeylarga tarqatar edi.

3. Mahalliy aholi oilalarida qadimdan, avloddan-avlodga o'tib kelgan, oilaviy yodgorliklar hisoblangan, xalq ustalari mis va boshqa rangdor metallardan bezab ishlagan, san'at asarlari bo'lgan oftoba, chilonchin, qumg'on, qozon, barkash, jom va boshqa buyumlarni ham tashib ketganlar.

4. Mahalliy aholi orasidagi kolleksiyalar, qadimgi buyumlar havaskorlari yiqqan kolleksiyalardan ham eng noyoblarini rus sharqshunoslari, Arxeologiya hay'ati, arzimagan mukofot evaziga Sankt-Peterburgga tashib ketishgan.

5. Rossiya imperiyasi bosqini jarayonida xon va beklarning saroylari bosib olinib, talon-taroj qilinganda ham oltin, qimmatbaho toshlar, boyliklardan tashqari muzeylar uchun qimmatli ashyolar saroy ayollarining zeb-ziynatlari, bezaklari, xonlar taxti va boshqa narsalarni olib ketilgan.

6. Rossiya muzeylari uchun olib ketilgan yana bir qimmatbaho ashyolar bu – etnografik materiallar edi. Rus sharqshunoslari muzeylar uchun muhim bezak hisoblangan sharq xalqlari kiyimlari – erkaklar, ayollar xalatlarini, erkaklar va ayollar bosh kiyimlarini, nimcha, ko'ylak, oyoq kiyimlar va boshqalarni Peterburg muzeylariga olib ketganlar.

Tayanch soʻzlar.

Turkiston, rossiya mperiyasi, Xiva xonligi, Buxoro amirligi, Qoʻqon xonligi, mustamlaka, general-gubernatorlik, ozodlik harakati, boshqaruv, harbiy, sanoat, agrar, qoʻchirish siyosati, milliy-ozodlik, jadidchilik, uezd, volost, temir yoʻl, davlat, podsho, дума, qoʻzgʻolon, bek.

Savol va topshiriqlar.

1. XIX asrga oid qanday tarixiy manbalarni bilasiz?
2. Mustamlaka davri boʻyicha tarixchi mutaxassislarni qaysi asarlarni bilasiz?
3. XIX asr birinchi yarmidagi oʻzbek xonliklari xususida nimalarni bilasiz?
4. Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston oʻlkasini istilo etilishining sabablarini aytib bering.
5. Toshkent mudofaasi haqida soʻzlab bering.
6. Buxoro-Rossiya oʻrtasidagi asosiy harbiy urushlar haqida maʼlumot bering.
7. Abdulmalik toʻra boshchiligidagi ozodlik harakatining mohiyati qanday boʻlgan?
8. Qoʻqon xonligi taqdiri qanday kechdi?
9. Xiva xonligining vassallikka aylanishi sabablari nimada edi?
10. Mustamlaka "harbiy-halq boshqaruvi" nimani anglatadi?
11. Rossiya imperiyasi iqtisodiy siyosatining mohiyatini izohlab bering.
12. XIX asr oxirlari - XX asr boshlaridagi asosiy milliy-ozodlik harakatlari, ularning maqsadi va oqibatlari haqida nimalarni bilasiz?
13. Koʻchirish siyosati nima?
14. Mustamlaka Turkistondagi madaniy-maʼrifiy hayot xususida qanday maʼlumotlarga egasiz?
15. Jadidchilik harakati va uning maqsad-mohiyati haqida nima deya olasiz?

12-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar.

1. Mustabid tuzumning O'zbekiston boyliklarini talash siyosati: tarix shohidligi va saboqlari. Mualliflar jamoasi. – Toshkent: Sharq, 2000.

2. Usmonov Q., Sodiqov M., Oblomurodov N. O'zbekiston tarixi. I qism. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.

3. Tillaboev S. Turkiston o'lkasining boshqaruv tizimida mahalliy aholi vakillarining ishtiroki (Farg'ona viloyati misolida). – Toshkent: Fan, 2008.

4. Yunusova X. Toshkentda 1892-yilgi xalq qo'zg'oloni. Sariog'och, 1998.

5. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.

6. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Ubaydullaev U. Vatan tarixi. (XVI-XX asr boshlari). Ikkinchi kitob. – Toshkent: Sharq, 2010.

7. O'zbekiston tarixi. Mualliflar jamoasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003.

8. O'zbekiston tarixi. Mualliflar jamgasi. – Toshkent: Akademiya, 2010.

9. O'zbekistonning yangi tarixi. Turkiston Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida. Birinchi kitob. – Toshkent: Sharq, 2000.

10. Musaev N. Turkistonda sanoat ishlab chiqarishining vujudga kelishi va rivojlanishi tarixidan (XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlari). – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011.

11. Ismoilova J. XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida Toshkentning "Yangi shahar" qismi tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya. 2004.

12. A.Odilov. Abdulmalik to'ra boshchiligidagi ozodlik harakati tarixi. – Toshkent, 2006.

18-MAVZU. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI VA UNGA QARSHI QUROLLI HARAKAT.

Reja:

1. 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobining Turkistonga ta'siri.
2. Oktyabr to'ntarilishi. Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi.
3. Turkiston muxtoriyati va uning faoliyati.
4. Turkiston ASSRning tashkil etilishi. "Harbiy kommunizm siyosati va uning mohiyati".
5. Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat.
6. Xiva xonligining tugatilishi. Xorazm xalq Sovet Respublikasining tuzilishi.
7. Buxoro amirligining ag'darilishi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi.

1. 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobining Turkistonga ta'siri.

XX asr tarixi sovet davlati boshqaruvining qat'iy nazorati, ziddiyatli va murakkabliligi bilan tarixda o'ziga xos o'rin egaladi. Mustaqillik-yillarida sovet davlati va uning fojeali sahifalarini o'rganish borasida muayyan ijobiy siljishlar yuz berdi. Mustaqillikning dastlabki-yillaridanoq ilgari soxtalashtirib kelingan muhim tarixiy voqealar qatorida sovet hokimiyatining quloqlashtirish, jamoalashtirish, qatag'on siyosati, bolsheviklarga qarshi qaratilgan kurashlar tarixi, XX asr 20-30-yillarda sovetlarning Turkistonni milliy jihatdan parchalanib tashlash, o'lkaning milliy davlatchilik yo'lidagi harakatlarni yo'q qilish, O'zbekistonni markazning xom ashyo etkazib beruvchi bazasiga aylantirish, o'lkadagi markazlashtirish siyosati, mutabid tuzumning shakllanish bosqichlari hamda unga qarshi istiqloqlilik harakatlarini milliy istiqloq mafkurasi ruhida

xolisona o'rganilib, ilmiy monografiyalar, maqola, qo'llanma va darsliklar nashr etildi. XX asr boshlari tarixi tadqiqotchilardan S.A'zamxo'jaev, D.Alimova, I.Alimov, R.Shamsutdinov, R.Abdullaev, Q.Rajabov, N.Norjigitova, M.Haydarov, D.Ziyoeva, S.Shodmonova, Z.Eshonxo'jaeva, N.Polvonov, A.Toyirov, A.Pardaev, G.Xusainbekova, I.Haydarov, K.Saipovalarning asarlari va ilmiy tadqiqotlarida o'z aksini topdi.

Bunday vaziyat o'sha paytda Rossiya hukmron doiralari bilan muxolifatda bo'lgan va liberal-demokratik o'zgarishlar harakatida bo'lgan kuchlarning yanada faollashuviga imkoniyat yaratdi. Qaram o'lkalardagi nochor vaziyat, urush maydonlaridagi ulkan yo'qotishlar, Rossiyaning markaziy rayonlaridagi iqtisodiy tanglik 1917-yilga kelib butun Rossiya imperiyasini inqilobiy-siyosiy jarayonlar domiga tortilishiga sabab bo'lgan edi. Eng muhimi esa, inqilobiy o'zgarishlarni aholining deyarli barcha ijtimoiy qatlamlari qo'llab-quvvatlar edilar. Natijada 1917-yil 28 fevralda inqilobiy kuchlarning kurashi natijasi o'laroq Rossiyadagi mutlaq monarxiya hukmronligi ag'darib tashlandi.

28 fevral imperiya poytaxti Petrograddagi voqealar inqilobiy Petropavlovsk qal'asi va Qishki saroyini bosib olish va imperiya hukumati vazirlarini qamoqqa olish bilan yakun topdi. Ishchilarning ish tashlashlari va umumshahar namoyishlar uyushtirishlar, soldatlarning qo'zg'olon ko'targan aholi bilan birlashuvi natijasida mirshablar bilan qonli to'qnashuvlar bo'lib o'tdi. Ag'darib tashlangan hukumat o'rniga ko'ppartiyaviylik asosidagi ikki hokimiyatchilik-demokratik diktatura va sovetlar diktaturasining qo'shilishi tufayli yuzaga kelgan Muvaqqat hukumat tuzildi.

Yangi hukumatning 1917-yil 3 martda e'lon qilingan bayonnomasi va 6 martda e'lon qilingan "Rossiya fuqarolariga murojaatnoma"da bundan keyingi bo'ladigan demokratik o'zgarishlarning dasturi bayon etildi. Bunda Muvaqqat hukumat tomonidan amalga oshiriladigan siyosiy erkinliklar – so'z, matbuot, uyushmalar tashkil etish; yig'ilishlar o'tkazish erkinligini kiritish, halqqa o'z siyosiy irodasini ifodalash huquqini

berish; barcha tabaqaviy, diniy va milliy cheklanishlarni man etish; boshqaruv shakli va mamlakat Konstitutsiyasini qabul qilishi lozim bo'lgan Ta'sis majlisini umumiy, teng, to'g'ridan to'g'ri va yashirin ovoz berish asoslarida chaqirishga darhol tayyorgarlik ko'rish, mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv organlariga saylovlar o'tkazish; politsiyani xalq militsiyasi bilan almashtirish; to'liq siyosiy amnistiya (umumiy avf etish) haqida tantanali bayon etildi. Ta'kidlash lozimki, Muvaqqat hukumatning tashqi siyosatida sezilarli o'zgarishlar bo'lmagan. Bu hukumat urushni "g'alabagacha" olib borishni e'lon qildi. Avvalgi hukumatning ittifoqdosh davlatlar bilan tuzgan shart-noma va bitimlarini so'zsiz bajarishni zimmasiga oldi.

Zamonaviy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, voqealarning keyingi rivoji fevral inqilobining demokratik imkoniyatlari to'liq amalga oshirilmaganligini ko'rsatdi. Ko'pgina va'dalar quruq bayonot darajasida qolib ketdi. Tub o'zgarishlarga chaqiriqlar amaliy o'zgarishlarda o'z aksini topmadi. Muvaqqat hukumati Turkistondagi ijtimoiy harakatlarni qo'llagan bo'lsa-da, ayni paytda "Rossiya imperiyasi davridagi butunlikni saqlash" siyosatini olib bordi. Chunonchi, general-gubernator podsho ag'darilganidan keyin ham, ancha vaqt o'lkani boshqarib turdi.

Turkiston mahalliy xalqlarining inqilobiy o'zgarishlarga qo'shilishi bir xil kechmagan, o'lkaning hozirgi kuni va kelajagiga turlicha qaraydigan hilma-hil kuchlar mavjud bo'lib, ular ikki muqobil oqim - o'ng va so'llarga ajratilgan. Feodal-diniy mafkura vakillari bo'lgan o'nglar mahalliy ma'muriyatda mansabga ega bo'lgan hamda tegishli imtiyozlardan foydalangan amaldorlar, feodallar va ruhoniylar yirik mulkdorlarning manfaatlarini ifoda etardilar. O'nglar imperiya hokimiyati davrida mustamlakachi ma'muriyat siyosatini to'la-tukis quvvatlaganliklari bois, muvaqqat hukumatning imperiya institutlarini saqlashga qaratilgan tadbirlarini qo'llab-quvvatlash tarafdorlari bo'lganlar.

So'l oqim esa, ijtimoiy tuzumning tubdan o'zgarishidan, mustamlaka siyosiy va iqtisodiy tuzilmalarni tugatishdan

o'ta manfaatdor bo'lgan ijtimoiy guruh va qatlamlar manfaatlarini o'zida aks ettirgan edi. So'l oqim siyosiy jihatdan ancha tabaqalashgan bo'lib, avvalo, hokimiyatdan chetlatilgan, imperiyaning bosqinchilik va mustamlakachilik siyosatidan noroziligini ochiq aytadigan feodal-diniy qatlamlarni o'z ichiga olgan. Ular fevral inqilobigacha bo'lgan davrda qurolli qo'zg'olon yo'li bilan ozodlik va mamlakat mustaqilligiga erishish, xon hokimiyati va sharoit qonunlari, mulkdorlar va musulmon ruhoniylarining yo'qotilgan imtiyozlarini tiklash, o'lka xalq ommasini evropacha madaniyat va ahloq ta'siridan saqlash g'oyasini ilgari surdilar. So'llar harakatidagi boshqa yo'nalishda radikal kayfiyatdagi milliy ishchi, dehqon, xunarmand va boshqa mehnatkashlar ham bor edi.

Imperiya markazidagi voqealar, F.Kerenskiy boshchiligidagi yangi hokimiyat tuzumini barpo etish, dastlabki e'lon qilingan qonun hujjatlarini Rossiya mustabid tuzumining ko'p asrlik hukmronligi bilan aloqani uzib, demokratiya, ijtimoiy adolat yo'liga kirayotganini butun dunyoga ma'lum qildi. Mamlakat aholisining ko'pchiligi, uning mustamlakalaridagi juda ko'p xalqlari, turli sinflari, qatlamlari, ijtimoiy harakatlari inqilobni qo'llab-quvvatladilar. O'z turmushini demokratik asosda qayta qurish, o'z davlatini idora qilishda bevosita ishtirok etish istagi ularning ijtimoiy ijodkorligini faollashtirdi. Ammo, Turkistondagi ijtimoiy- siyosiy vaziyat boshqacha edi.

Dastlabki paytlardayoq o'lka xalqining keng qatlami faolligi, siyosiy ongi va dunyoqarashi o'sib, ular yangi inqilobiy g'oyalar atrofida birlasha boshladilar. Rossiyadagi siyosiy kuchlar, o'lkadagi evropalik ishchilar hamda 1917-yilning bahor oylarida mardikorlikdan qaytganlar bu jarayonga katta ta'sir ko'rsatdilar. Ammo, shu bilan birgalikda o'lkadagi mavjud siyosiy kuchlar o'rtasida ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar kuchayib bordi.

Fevral inqilobidan keyingi davrda "Sho'roi Islomiya", "Turk adami markaziyat" partiyasi, "Alash o'rda" kabilar musulmonlarning eng ko'zga ko'ringan tashkilotlari bo'lib, "Musulmon

mehnatkashlari ittifoqi" – "Ittifoq" mahalliy aholi siyosiy kuchlarning joylashuvida alohida o'rin tutgan edi. Asosan xizmatdan bo'shatilgan front orti ishchilaridan iborat bo'lgan bu tashkilot evropalashgan Sovetlar ta'sirida bo'lib, o'zining mustaqil siyosiy dasturini ilgari surmadi.

Yuqorida ko'rsatilgan siyosiy tashkilotlar etuk tuzilma va g'oyaviy birlashmalar emas edi. Ularning har birida izchil tabaqalanish jarayoni ro'y berar, yangi yo'nalishlar ajralib chiqardi. Ijtimoiy shart-sharoitlar ta'sirida ularning qaysidir qismi kurashning keskinroq yo'lini tanlar, boshqasi esa, aksincha, ancha mo'tadil, konservativ, qoloq munosabatlarga o'tardi. Ammo, fevral inqilobining dastlabki paytlaridan boshlab, g'oyaviy kelishmovchiliklarga qaramasdan, o'sha davrdagi yangilanishlardan manfaatdor bo'lgan barcha siyosiy guruh va musulmon tashkilotlari qatlamlari orasida imperiya mustamlaka ma'muriyatini tugatishga intilishda birdamlik paydo bo'ldi.

Inqilobning dastlabki kunlaridanoq ishchi va soldat deputatlarining Petrograd soveti tashabbusi bilan zo'ravonlik asosida ishchi deputatlari Sovetlari va soldat deputatlari Sovetlari tuzila boshlandi. Chunonchi, 1917-yil 2 mart kuni O'rta Osiyo Bosh temir yo'l ustaxonasi ishchilarining namoyishida Turkistonda birinchi ishchi deputatlari Soveti tuzildi. 3 martda ishchi deputatlarining Toshkent soveti, 4 martda esa soldat deputatlari Soveti tashkil etildi. Mart oyining oxirlarida bu ikkala Sovet birlashtirildi. Shundan so'ng dehqon deputatlari Sovetlari ham tashkil etila boshlandi. Sovetlarning saylangan vakillari asosan evropalik millatlar vakillaridan iborat bo'lib, ularning manfaatlari ko'p jihatdan mahalliy turkistonliklar manfaatlariga mos kelmas edi. Ular bilan mahalliy aholi o'rtasidagi ziddiyatlar yangi hokimiyat tuzilmalarini, vakillar tuzilmalarini tashkil qilish masalasida yaqqol ko'zga tashlandi.

Milliy demokratiya vakillari tuzilayotgan tashkilotlar va ijroiya qo'mitalarida mahalliy aholi vakillarining bo'lishini ta'minlashga erishish maqsadida mart oyining boshidan bosh-

lab kurash olib bordilar. Bu holat o'lkadagi jadidlar faoliyatida ayniqsa to'la namoyon bo'ldi.

1917-yilning bahori Turkiston o'lkasi musulmon aholisining siyosiy jihatdan uyg'onishda, avj olayotgan demokratik jarayonlarga boshchilik qilish istagi bo'lgan yangi kuchlarning siyosiy maydonga chiqishida burilish nuqtasi bo'lgan. Bu jarayonda jadidlar asosiy tashabbusni o'z qo'llariga olib, paydo bo'layotgan milliy-demokratik kuchlarning o'zagi bo'ldilar. Jadidlar bu vazifani bajarishga o'zlarining ilgarigi faoliyatlari davomidayoq tayyorgarlik ko'rgan edilar.

Fevral inqilobidan keyin jadidlarning faollashuvi avj olib, ular o'lka tub xalqlarining taraqqiyoti va mustaqilligi to'g'risidagi g'oyalarini o'lkadagi demokratik inqilob bilan bog'lab, o'zlari e'lon qilgan prinsiplarni amalga oshirishga faol kirishdilar. O'lkada avj olib borayotgan demokratik jarayonlarda mahalliy xalqlar siyosiy manfaatlarining ustuvorligini himoya qilish inqilobning dastlabki kunlaridanoq siyosiy maydonda jadidlar faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Bu holat mahalliy hokimiyat tuzilmalarini shakllantirish chog'ida ancha to'liq namoyon bo'ldi.

Bu o'rinda jadidlarning milliy davlatchilik haqidagi g'oyalariga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. Qayd etish lozimki, jadidlar orasidan etuk olimlar, huquqshunoslar, sanoat va ziroatchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxassislari, madaniyat arboblari etishib chiqib, ular Turkistonni obod va mustaqil ko'rinishni orzu qildilar hamda shu yo'lda fido-yilarcha kurashdilar. Mahalliy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy – demokratik davlat barpo etish jadidlarning asosiy ustuvor g'oyalaridan biri edi.

1917-yilning boshlariga kelgan davrda jadidlar harakatining asosiy g'oya va maqsadlarini umumlashtirgan holda quyidagicha ta'riflash mumkin:

1. Turkiston o'lkasini o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish;

2. Shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish;

3. Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash;

4. Buxoro amirligi va Xiva xonligida, konstitutsion monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish;

5. Barqaoro milliy valyutani joriy qilish va milliy qo'shin tuzish.

Turkistonda milliy davlatchilikni tiklash va uni amalga oshirishda yirik taraqqiyparvarlar Mahmudxo'ja Behbudiy, Fitrat, Fayzulla Xo'jaev va Munavvar Qorilar ayniqsa muhim rol o'ynaganlar. Aslini olganda, Behbudiy va boshqa taraqqiyparvar jadidlar tomonidan ilgari surilgan milliy muxtoriyat g'oyasi Turkiston o'lkasining siyosiy va iqtisodiy mustaqilligiga intilish edi. Aynan shuning uchun ham 1917-yil bahori va kuzida (keyinchalik ham) demokratik Rossiya ma'murlari milliy muxtoriyat g'oyasiga qarshi jon-jahdlari bilan kurashgan edilar.

D.Alimovanning yozishicha, "Jadidlar Rossiyadagi siyosiy jarayonlarni diqqat bilan kuzatib bordilar, vujudga kelayotgan rus siyosiy partiyalarining dasturlarini o'rgandilar. Lekin milliy mentalitetning o'ziga xos xususiyati bo'lgan o'zbek xalqining tinchliksevarlikka, bosiqlikka mo'yilligidan kelib chiqib ular tinchlik yo'li bilan, jamoatchilikning murojaatlari, Davlat dumasidagi ommaviy bahslar va boshqa legal vositalar bilan ma'muriyatni o'z maqsadlari yo'lida yon berishiga erishishga harakat qilgan edilar".

Jadidlar o'zlarining kelajakdagi davlat tuzumini barcha millat va elatlarning birligi asosida tasavvur etganlar. Bu haqda Behbudiyning quyidagi so'zlarini keltiramiz: "Biz joriy etgan qonunlar yahudiylarning ham, nasroniylarning ham, musulmonlarning ham va umuman barchaning manfaatlarini himoya qilishi kerak. Agar biz Turkiston musulmonlari birgalikda islohotlar o'tkazishni istasak, bizning ziyolilar, ma'rifatparvarlar, boylar, ruhoniylar va olimlar millat va Vatan farovonligiga xizmat qilishlari kerak...".

Fevral inqilobi arafasida Turkiston jadidlari etuk siyosiy harakatga aylangan bo'lsa, inqilobdan keyin jadidlarning

“taraqqiyparvarlar” oqimini tashkil qilgan radikal qismi ancha keng qamrovli, bir qator siyosiy-demokratik talablarni ilgari surib nisbatan faollashgan edi. Ular ilgari surgan talablar qatoriga mahalliy aholi huquqlarini kengaytirish, o'lkani boshqarish borasida asosli islohotlar o'tkazish, o'lkadagi aholi soniga qarab Davlat Dumasidan o'rin berish, asosiy demokratik erkinliklar, avvalo, milliy matbuot erkinligini ta'minlash, imperiyani konstitutsion tuzum bilan almashtirish kabilar kiradi.

Jadidlar o'z faoliyatlari davomida davlat va uning qurilishidan tortib, jamiyat va uning ma'naviy hayotigacha bo'lgan barcha masalaga e'tibor qaratganlar. Jadidlarning davlat va jamiyat haqidagi qarashlarida quyidagi ikkita masala: o'zbek halqini dunyoning ma'rifatli millatlari darajasiga ko'tarish hamda Turkistonning o'z mustaqilligiga erishuvi kabi masalalar muhim o'rin tutadi. E'tibor berish lozimki, jadidlar, bir tomondan Turkiston mutsaqilligi uchun kurash olib borgan bo'lsalar, ikkinchi tomondan, ular Turkistonda demokratik huquqiy davlat tizimiga intildilar. Bu kurash jadidchilik mafkurasining asosini tashkil qiladi. Turkistonga nisbatan cheksiz mehr-muhabbat tuyg'usi, uning kelajagi haqida tashvishli o'ylar, Vatanning taraqqiyot yo'llari rejasini tuzish, Sharq va G'arb an'analarini birlashtirish jadidlarni kurashga undagan muhim omil hisoblanadi.

Behbudiy, Fitrat, Fayzulla Xo'jaev, Cho'lpon, Munavvar Qori kabi ko'plab taraqqiyparvar jadidlarning asarlarida ular milliy g'oyasining asosi – Turkistondagi barcha mahalliy xalqlarni birlashtirishdan iborat. Ammo, ularga muxolif kuchlar ham bor ediki, fevral inqilobidan keyin kuchlar o'rtasidagi ziddiyatlar keskinlashdi. Jadidchilik harakatining yirik namoyondalari o'zlarining muxoliflari sanalgan ayrim johil ulamolarning noto'g'ri qarashlarini asossiz ekanligini isbotlashga harakat qilganlar.

“Qadimchilar” deb nom olgan ruhoniylarning konservativ guruhi jadidlarni “kofirlik”da, islom dinidan qaytganlikda ayblar edilar. Vaholanki, jadid taraqqiyparvarlarining aksariyati

kechagi islom ulamolari bo'lib, ular islom dinini buzish uchun emas, balki unga kirib qolgan ayrim bid'at va xurofotlardan islom dinini tozalash uchun, islohotlarni tadriijiy ravishda amalga oshirish uchun kurashga ahd qilgan edilar.

Yosh xivaliklar, Yosh buxoroliklar, Taraqqiyparvarlar (ular arxiv hujjatlarida yosh sartlar deb ham atalgan) partiyalari, Turk Adami Markaziyat (Federalist) firqasi, "Sho'roi Islomiya", "Sho'roi ulamo", "Turon", "Ittifoqi muslimin" va boshqa tashkilotlarning dasturlarida mustaqil davlatchilik masalalariga alohida e'tibor berilgan edi. Bu holat jadidchilikning ma'rifatdan siyosatga tomon yo'l tutganligini bildiribgina qolmasdan, bilki jamiyatni tubdan o'zgartirish, yurt mustaqilligini qo'lga kiritish uchun kurash boshlanganligini ham anglatar edi.

Jadidlarning Turkistondagi boshqaruv tizimini o'zgartirish haqidagi g'oyalari hamda ularning amaliy faoliyati O'zbekistonning yangi tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. XX asr boshlarida Turkiston taraqqiyparvarlari mavjud tuzumni isloh qilish, halqimizni rivojlangan millatlar darajasiga ko'tarish uchun muhim ishlarni amalga oshirdilar. Atoqli jadid arboblari Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati, Buxoro amirligi va Xiva xonligidagi istibdod va zulmiga qaramay o'zlarining islohotlarini amalga oshirish uchun kurashdilar. Turkistonning idora usuli qanday bo'lishi kerak, degan savolga jadidlar o'sha davr sharoitidan kelib chiqqan holda madaniy-milliy muxtoriyat idora usulini ma'qul topdilar.

Fevral inqilobidan keyin o'lkadagi turli ijtimoiy-siyosiy harakatlarning faoliyati kuchayib ketdi. Xususan, 1917-yilning 6, 9, 13 mart kunlari Toshkentning eski shahar aholisining ko'p ming kishilik namoyishlari natijasida Toshshaharijroqo'm organi tuzildi. 13 mart kuni Toshkentdagi Jome' masjidida bo'lib o'tgan majlisda Toshshaharijroqo'm a'zolidigiga Shayxontoxurdan Ubaydulla Xo'jaev, Ko'kchadan Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Sebzordan Zaynutdinxo'ja Sarimsoqxo'jaev va Beshog'ochdan Abdusafixon G'anixon o'g'lini sayladi. Ushbu

majlisning politsiya tizimini tugatish va uning o'rniga mahalliy aholidan muhofizlarni saylash haqidagi qarori muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Shuningdek, 13 mart majlisi ishtirokchilari Toshkent jamoatchilik tashkilotlari ijroiya qo'mitasiga ham delegatlar saylashdi hamda eski shaharning barcha qismlaridan kengaytirilgan vakolatli organ saylashdi. Eng muhimi bu organ 14 mart kuni tuzilgan yangi tashkilotning o'zagi bo'ldi. Shu kuni Toshkentdagi Abduvali hoji xonadonida xalq saylagan vakillarning birinchi yig'ilishi bo'lib o'tib, uning tarkibi aholining tatar va qozoq qismi vakillari hisobiga ko'payganidan so'ng 61 kishidan iborat bo'ldi. Bu tashkilotga "Sho'roi Islom", "Sho'roi Islomiya" ("Islom soveti" deb nom berildi).

Dastlabki paytda bu tashkilot ham evropalik, ham musulmon aholi tomonidan samimiy ijobiy kutib olingan. "Sho'roi Islomiya" chinakam xalqchil, imperiya boshqaruvi tizimlariga muqobil bo'lgan demokratik hokimiyat organi bo'lganligi bois o'lka aholisi tashkilotning ijroiya qo'mitalariga turli iltimos va shikoyatlar bilan murojaat qila boshladilar. Bu yangi tashkilot evropalashgan Sovetlardan farq qilgan holda, fevral inqilobidan keyin ham davom etayotgan ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etish, musulmon aholi haq-huquqlarini tiklash maqsadida tuzilgan bo'lib, islom diniga e'tiqod qiluvchi mahallay aholidan saylangan deputatlar sho'rosi edi.

Yangi tashkilotning 14 mart kuni bo'lib o'tgan birinchi majlisida uni 15 kishidan iborat boshqaruv hay'atini tuzilish to'g'risida qaror qabul qilindi. Boshqaruv tarkibiga Abduvohid Qori, Munavvar Qori, Kattaxo'ja Boboxo'ja o'g'li, Mulla Rizo Oxund, Abdusami Qori, Ubaydulla Xo'jaev kabilar kirdilar. 15 mart kuni Munavvar Qori xonadonida bo'lib o'tgan yig'ilishda "Sho'roi Islomiya"ning muvaqqat Nizomi qabul qilinib, unda tashkilotning quyidagi asosiy maqsad va vazifalari belgilandi:

1. Turkiston musulmonlari orasida zamonaviy ruhdagi ilmiy va ijtimoiy islohotchilik g'oyalarini tarqatish;
2. G'oyalar va maqsadlar birligi asosida Turkiston musulmonlarini jipslashtirish bo'yicha ishlarni kuchaytirish;

3. Xorijiy yurtlardagi davlat hokimiyati tizimi haqida axborot yig'ish va ta'sis majlisiga tayyorgarlik ko'rish;

4. Targ'ibot maqsadlarida shahar, qishloq va ovullarda muntazam namoyishlar o'tkazish;

5. Eski ma'muriyatni iste'foga chiqarish va yangisini tayinlash zaruriyatini tushuntirish;

6. O'lkadagi turli milliy qo'mitalar va partiyalar bilan aloqalarni yo'lga qo'yish;

7. Musulmon aholisining ehtiyojlari haqida o'z vakillari orqali (milliy qo'mitalar va partiyalardan) ma'lumotlar etkazish va zaruriyat tug'ilganda ulardan yordam so'rash.

Yangi tashkilot tuzilgan dastlabki kunlardan boshlab tashkilot boshqaruvining maxsus qaroriga muvofiq o'lkaning barcha viloyat va tumanlariga targ'ibotchilar yuborildi. Ular o'lkaning mahalliy aholisiga fevral inqilobi mohiyatini tushuntirish, siyosiy, diniy, madaniy va ijtimoiy islohotlar o'tkazish uchun "Sho'roi Islomiya" tashkilotiga birlashish kabi targ'ibot ishlarini olib bordilar. Shuningdek, "Sho'roi Islom", "Najot" va "Kengash" gazetalari yangi tashkilotning organlari sifatida chop etilib, targ'ibot-tashviqotdan tashqari ularning sahifalarida ma'rifiy xususiyatdagi materiallar, mahalliy aholining siyosiy ongi va ijtimoiy faolligini uyg'otishga da'vat etadigan maqolalar ham chop etib turildi. Natijasida "Sho'roi Islomiya" tashkilotining faoliyati o'lkada keng miqyosda qo'llab-quvvatlandi. Ushbu tashkilotning 8 aprelda bo'lib o'tgan majlisida O'sh, Andijon, Skobelev, Turkiston va Marida uning kichik bo'limlari ochilganligi ta'kidlandi. Shuningdek, aprel oyida mahalliy jadidlarning tashabbusi bilan Namangan, Samarqand, Qo'qon va o'lkaning boshqa yirik shaharlarida ham "Sho'roi Islomiya" tashkilotlari tashkil qilindi.

"Sho'roi Islomiya" jamiyatining tashkil qilinishi Turkistonning siyosiy hayotida muhim voqea bo'lib, bu tashkilot o'lkada siyosiy kuchlarni joylashtirishga, hokimiyat tuzilmalari barpo etishga jiddiy tuzatishlar kiritdi. "Sho'roi Islomiya" tashkilotining xalq ommasi orasida ta'sirini kuchayib borishi Rossiyadagi kabi ikkihokimiyatlikni emas, balki Turkiston si-

yosiy maydonida quyidagi uchta hokimiyatni yuzaga keltirgan edi:

1. Turkiston sovetlari – ular inqilobiy demokratiyaning xohish-irodasini ifodalovchi evropalik ishchi va soldatlarning organlari bo'lib, jamiyatga ta'sir o'tkazish uchun real kuchga ega edilar. Shuning uchun ham ular Muvaqqat hukumatining davlat muassasalari huquqiga ega bo'lish uchun da'vo qildilar.

2. Ijroiya qo'mitalar - Sovetlarga nisbatan xayrixoh bo'lgan aholining ancha keng ijtimoiy qatlamlari vakillari bo'lib, ular tarkibiga turli partiyalar – mensheviklar, esyerlar, sovetlar, jamoat tashkilotlari, shu jumladan, milliy tashkilotlar ham o'z vakillarini delegat qilib yuborgan edilar. Ular barcha demokratik tashkilotlarni birlashtiruvchilari sifatida ish ko'rdilar va hududlarda Muvaqqat hukumat organlari rolini o'ynashga da'vo qildilar.

3. "Sho'roi Islomiya" tashkiloti – bu organ tashkiliy jihatdan shakllanishi paytidayoq musulmon aholisining vakolatli organlari sifatida tezda rasmiylashib, shu aholining xohish-irodasini ifoda etdi hamda uning manfaatlarini himoya qildi.

Ta'kidlash lozimki, Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi (Sovetlar) o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotga, o'lkani boshqarish masalasida mahalliy aholiga muxtoriyat berish haqidagi xoxish-istaklarini inobatga olmadi. Shunga qaramasdan fevral inqilobidan keyin o'lka xalqlarining asosiy muammosi – o'lka muxtoriyati masalasiga munosabat musulmon s'ezdlari kun tartibidagi bosh masala bo'lib qolgan edi. Fikrlar xilma-xilligiga qaramasdan bu masala boshqa yig'inlarda ham ko'tarilib turdi.

Voqealar rivojlanishi jarayonida o'lkadagi mahalliy aholining ijtimoiy-siyosiy faolligi oshib borib, shunday bir sharoitda "Sho'roi Islomiya" tashkiloti tashabbusi bilan 1917-yil 17 aprelda Toshkentda I Umumturkiston musulmonlari s'ezdi ochildi. Bu s'ezdda o'lkaning barcha mahalliy xalqlaridan vakolatga ega bo'lgan 150 delegat qatnashdi. S'ezd hay'atiga Munavvar Qori Adburashidxonov, Ubaydulla Xo'jaev, Sherali

Lapin, Toshpo'lat Norbo'tabekov, Zaki Validiy, Sodiq Sattorov, Islom Shoahmedov, Abdurahmon O'razbaev, Abdulmajid Mahmudov, Serikboy Akaev, Ahmadbek Qo'yboqarov, Sobirjon Yusupovlar kirdilar. Shuningdek s'ezd ishida Turkqo'mita a'zolari A.Davletshin, S.Maqsudiy, M.Tinishboevlar ishtirok etdilar.

S'ezdning kun tartibiga quyidagi masalalar:

1. Muvaqqat hukumatga munosabat bildirish to'g'risida;
2. Rossiyada davlatni iroda qilish shakli haqida;
3. Ta'sis majlisiga tayyorgarlik ko'rish to'g'risida;
4. Turkistondagi mahalliy aholining muassasalari to'g'risida;
5. Turkistondagi diniy-shariat muassasalari haqida;
6. Maktablar, madrasalar va vakflar masalalari;
7. Moliyaviy ishlar to'g'risida;
8. Avvalgi zamonlardan qolgan muassasalarni yangilash haqida;
9. Turkistondagi barcha musulmonlarga rahbarlik qiluvchi islom diniy boshqaruvini tuzish to'g'risida;
10. Oziq-ovqat masalasi;
11. Urushga munosabat va front ortida (mamlakat ichka-risida) xizmat qiluvchilar haqida masalalar;
12. "Sho'roi Islomiya"ni o'lka miqiyosida birlashtirish va uning ijroiya qo'mitalarga munosabati masalalari;
13. Rossiya Umummusulmonlar s'ezdiga delegatlar say-lash haqida;
14. Er-suv to'g'risidagi kabi ko'plab masalalar kiritilgan edi.

Rossiyadagi boshqaruvning bo'lajakdagi shakli va Turkis-ton musulmonlarining tashkiliy jihatdan birlashuvi masalasi diqqat markazida turgan ushbu s'ezdda rus delegatlari ham ishtirok etganlar. Xususan, Andijonda chiqadigan "Turke-stanskiy golos" gazetasi muharriri Vadim Chaykin nutq so'zlab, "...Men har bir xalqqa federatsiya, kichik millatlarga esa milliy-madaniy muxtoriyat berilishi tarafdoriman", deya ta'kidlagan.

Ushbu s'ezd 1917-yil mart-aprel oylari uchun nihoyatda dolzarb bo'lgan qarorni qabul qilib, demokratik va federativ tamoyillarga asoslangan, musulmonlarga teng huquqlar beruvchi Rossiya konstitutsiyasini qayta ishlashni, Rossiyadagi barcha viloyatlarga, jumladan, Turkistonga ham milliy-madaniy muxtoriyat berilishi ko'zda tutilgan Federativ Demokratik Respublikani tasdiqlash g'oyalarini qo'llab-quvvatladi.

S'ezdning so'nggi majlisida milliy harakatlarga uyushmagan, barcha tarqoq, bir-biri bilan uzoq bog'lanmagan musulmon jamiyatlari, qo'mitalari va ittifoqlarni birlashtirish maqsadida Turkiston o'lka musulmonlari sho'rosi (O'lkamuss'ho'ro)ni tuzishga qaror qilindi. O'lkamuss'ho'roning 1917-yil 12 iyunda bo'lib o'tgan majlisida uning Nizomi qabul qilinib, unda bu tashkilot biror-bir sinf, partiya yoki qabilaning organi bo'lmasdan, balki qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiruvchi vakolatli umummusulmon rahbarlik organi sifatida tuzilganligiga izoh berilgan edi.

1917-yilning ko'klamida Turkiston xalqlarini birlashtirish yo'lida muhim qadam qo'yildi. Umumintaqaviy ko'lamda musulmonlar s'ezdining chaqirilishi ulkan voqea bo'lib, bu s'ezdda Turkiston xalqlari muxtoriyat sari, o'z urf-odatlarini, an'analari, turmush tarzini himoya qilishi oshkora aytili. Xalqning ana shu manfaatlarini ifoda etuvchi O'lkamuss'ho'ro tashkiliy jihatdan rasmiylashtirildi. Ammo, voqealarning keyingi rivoji kutilgan natijalarni bermadi.

1917-yilning 1-11 mayida Moskvada Butunrossiya musulmonlarining I -s'ezdi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston, Buxoro va Xivadan ham delegatlar ishtirok etdilar. S'ezd musulmon aholisining hayoti va turmush tarzi bilan bog'liq ko'plab masalalarni muhokama qildi. S'ezdda Butunrossiya musulmonlari Sho'rosi saylanib, uning ijroiya qo'mitasiga Turkistondan Ubaydulla Xo'jaev va Islom Shoahmedovlar kiritildi.

S'ezdda ijroqo'm raisi Ahmad Solihov (Salikov) ilgari surgan: "Tafovutlar siyosiy hayotni o'ta taranglashtirib yuboradi, bu esa millatning kuchlarini bo'lib tashlaydi. Shu bois, musulmonlar birlashingiz, demokratiya bayrog'i ostida birlashib,

biz o'zimiz uchun milliy va madaniy muxtoriyatni ta'minlay olamiz", degan g'oyalari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shunga qaramasdan, s'ezdda qabul qilingan qarorlar musulmon aholisi orasida turli-tuman ijtimoiy-siyosiy oqimlar, g'oyaviy qarashlarning ko'payib borayotganligini ko'rsatdi. Ayniqsa, milliy davlatchilik qurish haqida o'tkir baxslar bo'lib o'tishi natijasida s'ezdda ikkita katta guruh paydo bo'ldi. Ulardan birinchisi Rossiya Demokratik Respublikasi tarkibida musulmonlarning hududiy-madaniy muxtoriyati tarafdorlari ("unitaristlar") bo'lsa, ikkinchisi, Rossiya Federatsiyasi tarkibida musulmon xalqlari uchun hududiy muxtoriyat berilishi tarafdorlari ("federalistlar") bo'ldilar. Uzoq tortishuvlar natijasida "federalistlar"ning qarori qabul qilinishiga muvaffaq bo'lindi. S'ezdda Ta'sis majlisiga saylovlar o'tkazish haqidagi qonun loyihasini tayyorlash bo'yicha maxsus komissiya tuzilib, unga Turkiston o'lkasidan Ubaydulla Xo'jaev a'zo bo'lib kirdi.

1917-yil 17 iyulda Qozon shahrida II Butunrossiya musulmonlari s'ezdi ish boshladi. Barcha musulmon xalqlaridan 260 ta delegat ishtirok etgan ushbu s'ezd, uzoq tortishuvlardan so'ng musulmon xalqlarining o'z taqdirini o'zi belgilash haqida qaror qabul qildi. Shuningdek, mazkur qarorni amaliy jihatdan darhol bajarishga, o'z-o'zini boshqaruvchi tashkilotlar bo'yicha mahalliy xalqlarining ahvoli haqida Ubaydulla Xo'jaev ma'ruza qilib, u o'lkadagi mavjud ahvolni, amalda o'lka xalqlari manfaatlarini inkor etuvchi eski siyosatni davom ettirayotgan ishchi va soldat deputatlari Sovetini faoliyatini keskin tanqid qildi.

1917-yilning 12-14 iyulida Skobelev (hozirgi Farg'ona) shahrida Farg'ona viloyati musulmon tashkilotlarining qurultoyi bo'lib o'tdi. Demokratik kayfiyatda bo'lgan turli musulmon tashkilotlaridan 137 kishi qatnashgan bu qurultoyda dasturiy hujjat qabul qilinib, unda Turkiston, Qozog'iston, Kavkaz va Boshqirdiston uchun milliy-hududiy muxtoriyat, Volgabo'yi, Qrim tatarlari va boshqa turkiy xalqlar uchun milliy-madaniy muxtoriyat talab qilindi. Shuningdek, ushbu dasturda saylov huquqi masalalari ham aksini topdi.

Fevral inqilobidan keyin Turkistonda oshkora ish olib borgan turli siyosiy tashkilotlar hamda ularning yo'lboshchilari bo'lgan milliy ziyolilar Turkiston birligi, millat ravnaqi, erk va ozodlik, o'z taqdirini o'zi belgilash, birodarlik, millat va Vatan manfaatlari yo'lida birlashish g'oyalarini zo'r berib ilgari surdilar. Ammo, afsuski g'oyaviy kelishuvga erishish mumkin bo'lmadi, butunrossiya miqyosida ham, Turkistonda ham turli musulmon siyosiy oqimlari o'rtasida ziddiyatlar saqlanib qoldi. Shuningdek, Turkistondagi mavjud siyosiy kuchlarni ajratib tashlagan ziddiyatlar milliy g'oyani amalga oshirish g'oyalarini qabul qilishdagi turli fikrlikda, o'z taqdirini o'zi belgilashning shakli, yo'llari va usullariga bo'lgan turli yondashuvlarda o'z aksini topdi.

Mavjud kelishmovchiliklar va ziddiyatlar natijasida Turkistondagi yirik siyosiy tashkilot bo'lgan "Sho'roi Islo-miya" ikkiga bo'linib ketdi. 1917-yil iyun oyining o'rtalarida bu tashkilotdan "Sho'roi Ulamo" tashkiloti ajralib chiqdi. Sho'roislomchilar kabi turkistonlik ulamochilar ham islom an'analariga tayanib, undan Rossiya mustamlakachiligiga qarshi foydalanishga harakat qildilar. Biroq, "Sho'roi Ulamo" siyosiy birlashmasi o'z faoliyatida ko'proq feodal-diniy qarashlarni aks ettirib, maishiy va ijtimoiy hayotda ilgari mavjud bo'lgan patriarxal-feodal negizlarni saqlab qolish, shariat qonunlari tamo-yillariga tayanuvchi islom davlatini barpo etish tarafdori bo'lib chiqdi.

"Sho'roi Ulamo" tashkiloti a'zolari islom dini nomidan so'zlab, jamiyatda demokratik islohotlar o'tkazish yo'lidagi har qanday harakatlarga keskin qarshi chiqdilar. Ular evropacha madaniyat kirib kelishini mutlaqo rad etishib, barcha masalalarda avvalo, shariat qonun-qoidalari ustunligi g'oyasini qattiq turib himoya qildilar. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, din arboblari va ruhoniylar o'sha davrdagi Turkiston jamiyatida etakchi mavqega ega edilar. Binobarin, din peshvolari o'lkadagi musulmon aholining dunyoqarashi, ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini shakllantirishga, o'lka aholisining siyosiy ehtirolari va manfaatlariga kuchli ta'sir ko'rsatganlar. Ammo,

musulmon ulamolarining siyosiy qarashlari va siyosatga munosabati bir xil emas edi.

Shunga qaramasdan, "Sho'roi Ulamo" tashkiloti a'zolari o'lka mahalliy aholisining mustaqillikka intilish uchun qilgan harakatlarini ma'lum darajada faollashtirishga o'z hissalarini qo'shdilar. Ular ozod va mustaqil musulmon davlatni tarkib toptirish zaruriyati haqidagi fikr va g'oyalarni jamoatchilik ongiga singdirdilar. Qo'qonda tashkil etilgan "Sho'roi Ulamo" jamiyati Nizomida jamiyat oldiga qo'yilgan quyidagi maqsadlar keltiriladi:

1. Musulmonlarni yagona tashkilotga birlashtirish uchun mutaraqqiy-ma'rifiy asoslarda milliy-diniy tafakkurni omalashtirish va siyosiy harakatni shakllantirish.

2. Millatlar hamda musulmonlarning ahloqiy asoslarini vaqtli nashrlar hamda doimiy bosma organlar yo'li bilan muhofaza qilish.

3. Musulmon fuqarolari orasida diniy zaminda yuzaga keliishi mumkin bo'lgan har xil shikoyat va anglashilmovchiliklarni hal etish va tushuntirish.

4. Madrasalarni iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlash va tartibiga solish, o'qituvchi va o'quvchilarni muhofaza qilish, ularning taraqqiy etishi haqida g'amxo'rlik ko'rsatish va muhojirlarga yordam ko'rsatish.

5. Ilmiy-ma'rifiy faoliyatida o'zini ko'rsatgan munosib kishilardan o'qituvchilar tanlash va tayyorlash.

Milliy taraqqiyparvarlar va musulmon ulamolar o'rtasida ajralish yuz berib, g'oyaviy qarashlar to'qnashuvi sharoitida demokratik ruhdagi islohotlar tarafdori bo'lgan milliy ziyolilar butun musulmonlarning birlashuvi shiori bilan chiqdilar. Xusususan, Mahmudxo'ja Behbudiy din va millatni ittifoq etishga, islohotlar o'tkazishga, ziyoli va taraqqiyparvarlar, boylar va ulamolarni birlashtirishga chaqirgan bo'lsa, Fitrat, "Haq yo'lida, din yo'lida, Vatan yo'lida, millat yo'lida, jadidimiz, qadimmiz, mullomiz, boymiz bir erda to'planaylik", deya da'vat etdi.

1917-yil 17-20 sentabr kunlari Toshkentda "Sho'roi Ulamo" va "Xaloyiq" jamiyatlari tashabbusi bilan turkistonlik va

qozoq musulmonlarining s'ezdi bo'lib o'tdi. Turkiston, Ural va To'rg'ay viloyatlaridan 500dan ziyod obro'li delegatlar ishtirok etgan ushbu s'ezdning butun ishi o'lkadagi tarqoq jamiyatlar, tashkilotlar va partiyalarni birlashtirish, o'lka miqyosida birlik o'rnatishga erishish. Ta'sis majlisiga saylovlar o'tkazish, unga g'oyaviy qarashlaridan qat'iy nazar, rossiyalik musulmonlardan munosib nomzodlar ko'rsatish kayfiyatida o'tdi.

S'ezd "Sho'roi Islomiya" va "Turon" jamiyatlarini tugatib, ular o'rniga yagona "Ittifoqi muslimin" siyosiy partiyasini tuzish haqida qaror qabul qildi. Ushbu qarorda "Sho'roi Islomiya", "Turon", "Sho'roi Ulamo" – barchasi xalq jamiyatlari bo'lib, birgalikda yagona kuch sifatida ish ko'rish vaqti kelgani alohida ta'kidlandi. Ammo, eng muhimi shunda ediki, bu s'ezdda qator hujjatlar qabul qilingan bo'lib, ularga ko'ra, o'lkada yashovchi barcha xalqlarning milliy-madaniy o'z taqdirini o'zi belgilashi asoslarida tashkil etilgan, demokratik Rossiya respublikasi tarkibida Turkiston hududiy muxtor federatsiyasini tashkil etish dasturi ilgari surildi. "Ulug' Turkiston" gazetasi xabariga tayanib qayd etish lozimki, s'ezd "Mulla Muhammadxo'ja eshon va mulla Siddiqxo'ja eshonlarning boshqaruv shakli haqidagi nutqlarini tinglab, duoyu ijobat ila Turkiston Muxtoriyatini tayin etishga jazm qildi. Bu esa Turkiston o'lkasining mahalliy va milliy muxtoriyati bo'lib, o'z ichki ishlarini mustaqil hal etajagini", bildirar edi.

Xullas, oktabr to'ntarishiga qadar Turkiston jamiyatining siyosiy maydonida ikkita muqobil kuch va ularning namoyondalari shakllanib bo'lgan edi. Ulardan birinchisi o'lkada demokratik ruhdagi Turkiston muxtoriyatini tashkil etish tarafdorlari bo'lgan o'lkaning ilg'or ziyolilari va demokratik kayfiyatdagi ulamolari bo'lsa, ikkinchisi, birinchi kuchlar g'oyalarini butunlay inkor etib, "Butun hokimiyat sovetlarga!" shiorini ilgari surgan hamda hokimiyatni zo'rlik bilan egallab olib, unga mutlaq hukmronlik qilmoqchi bo'lgan bolsheviklar edi.

2. Oktyabr to'ntarishi. Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi.

1917-yilning kuziga kelib Turkistonda hokimiyatni sovetlar qo'liga o'tishi uchun (Toshkent shahridan tashqari) amalda shart-sharoitlar yo'q edi. Bu borada o'lka shaharlari, viloyatlari va uездlarida aholining hokimiyatni sovetlarga o'tishini talab qiluvchi faol chiqishlari kuzatilmagan. Ammo, Toshkentda ahvol boshqacha edi.

Ma'lumki, 1917-yil 25 oktabrda (yangi sana bilan 7 noyabrda) V.I.Lenin boshchiligidagi bolsheviklar (kommunistlar) Petrogradga Muvaqqat hukumatni ag'darib tashlab, hokimiyatni zo'ravonlik bilan egalladilar. Bu voqeadan bexabar holatda o'sha kuni kechki soat beshda Toshsovet ijroqo'mining yashirin majlisida o'lkada muvaqqat hukumatga qarshi qurolli to'ntarish rejasi muhokama etilgan edi. 27 oktabrda Toshkentga Petrogradan Oktyabr to'ntarishi haqida, Muvaqqat hukumatning ag'darib tashlangani va sovetlarning II Butunrossiya s'ezdida bolsheviklar etakchisi V.I.Lenin boshchiligida Xalq Komissarlari Soveti (XKS) saylanganligi haqida xabar berilishi rejalashtirilgan qurolli to'ntarishni amalga oshirish uchun turtki bo'ldi.

28 oktabr ertalab soat oltida Toshkent Bosh temir yo'l ustaxonalarining kuchlik gudogi bilan bu erda oktabr to'ntarishi boshlandi. To'rt kun davom etgan qurolli harakatga asosan evropalik qurollangan ishchilardan iborat bir necha ming kishi ishtirok etgan edi. Qurolli to'ntarish natijasida 1 noyabrda butun hokimiyat Toshsovet qo'liga o'tdi. Shu kuniyoq Toshsovet Toshkent temir yo'l liniyasi orqali o'lkadagi barcha sovetlarga quyidagi telegrammani yubordi: "Sovet butun hokimiyatni qabul qildi. Hokimiyatni o'z qo'lingizga olingiz!".

Petrogradga bolshevistik to'ntarishning g'alabasi va sovet hokimiyatining dastlabki hujjat va dekretlari Turkiston siyosiy hayotida murakkab jarayonlarga sabab bo'ldi. Bu paytga kelib o'lkada uch siyosiy yo'l ajralib chiqdi. Birinchisi, mahalliy aho-

lining keng qatlamlari manfaatlarini o'z ichiga olgan bo'lib, milliy o'z taqdirini o'zi belgilashga oid huquqni ta'minlashda o'z ifodasini topdi. Rus esyerlari va mensheviklari manfaatlarini ifodalovchi ikkinchi siyosiy yo'l Rossiya tarkibida cheklangan muxtor huquqlarni beruvchi demokratik jarayonlarni kengaytirishga qaratilgan edi. Uchinchi esa, lenincha yo'l bo'lib, yagona sovet imperiyasi makonida xayoliy kommunistik jamiyatni barpo etishga yo'naltirilgan edi.

Petrograd va Toshkentda bolsheviklarning hokimiyatni egallagani haqidagi xabar hududlarda turlicha qabul qilindi. Xususan, qirg'iz deputatlari o'lka kengashi, musulmon deputatlari Farg'ona viloyat kengashi, tub aholisining boshqa ko'pgina tashkilotlari hokimiyatning sovetlarga o'tishiga qarshi bo'ldilar. Taniqli musulmon jamoat arboblari U.Xo'jaev, S.Xo'janov, M.Cho'qaev, I.Shagiahmedov kabilar ham sovetlarga qarshi bo'lsalar, A.Fitrat o'sha davrda chiqadigan "Hurriyat" gazetasida "Siyosiy g'oyalar" nomli maqolasi bilan chiqib, mahalliy aholini sovetlarga nisbatan betaraf bo'lishga chaqirdi.

2 noyabr kuni Toshkentda o'lka demokratik tashkilotlarning Muvaqqat O'lka hukumatini tashkil etishga bag'ishlangan birlashgan majlisi o'tkazildi. Majlis zudlik bilan 9 kiishidan iborat Turkiston o'lka ijroiya qo'mitasini tashkil etish haqida qaror chiqardi. Qo'mitada 21 kishidan iborat kengaytirilgan demokratik kengash tashkil etilib, undan bor-yo'g'i 2 ta o'rin o'lka musulmonlari sho'rosiga ajratildi.

1917-yil 13-17 noyabr kunlari Toshkentda bo'lib o'tgan shahar o'z-o'zini boshqarish tashkilotlarining Turkiston o'lka s'ezdi qatnashchilari hokimiyatni to'laligicha bolsheviklar qo'lga o'tishiga keskin qarshilik ko'rsatdi. Ushbu s'ezd hokimiyat masalasiga oid qo'yidagi rezolyusiyani qabul qildi: Turkistonda hokimiyatni ishchi, dehqon va soldat deputatlari qo'lga o'tishi bilan hokimiyat masalasidagi munozara shunday xulosaga keldi:

1. Rossiya inqilobi ko'targan xalqning ozodligi, tengligi, do'stligi shiorlari ostida Turkiston aholisining 98 foizini tash-

kil etuvchi, 10 mln. sonli musulmon aholisi milliy-madaniy o'z-o'zini boshqarishning barcha huquqlariga ega.

2. Musulmonlarning o'z taqdirini o'zi belgilash va umuminsoniy taraqqiyotiga bo'lgan qiziqishi Qur'on va Shariat qonunlaridan o'zgacha bo'lishi mumkin emas. Musulmonlar inqilob natijasida qo'lga kiritgan huquqlarini amalga oshirar ekan, Rossiyadagi siyosiy partiyalarning birontasi tarkibida faoliyat ko'rsatishi va ularning partiyaviy kurashlarida qatnashishi mumkin emas. Lekin, Rossiya fuqarolari bilan umumiy jamiyat manfaatlarini hisobga olib, mamlakatni Ta'sis majlisiga olib boruvchi hokimiyatni qo'llab-quvvatlashi maqsadga muvofiqdir;

3. Butun Rossiya doirasida hokimiyat qanday tuzilishidan qat'iy nazar, musulmonlar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqlarini mahalliy sharoitni yaxshi bilgan, xalqning xohish irodasiga ko'ra, yangicha hayot tartiblarini joriy qila oladigan kishilardan iborat mahalliy hokimiyat orqali amalga oshirishlari mumkin. Shuning uchun ham mahalliy hokimiyat birinchi navbatda, musulmon vakillaridan, ma'lum miqdorda boshqa siyosiy tashkilotlarda faoliyat ko'rsatuvchi, lekin, musulmonlarga xayrixoh bo'lgan vakillardan tashkil topishi kerak.

4. Hokimiyatni mahalliy aholi manfaatlari uchun tasodifiy va begona bo'lgan harbiylar, ishchilar va dehqon (krestyan) larning mayda guruhlarini qo'lidagina to'planib qolishi demokratik prinsiplarga mos emas va mahalliy aholini o'z taqdirini o'zi belgilash yo'lidagi erkin harakatlariga kafolat bera olmaydi.

15-22 noyabr kunlari Toshkentda O'lka ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining III s'ezdi bo'lib o'tdi. Turkistonda davlat hokimiyati tuzilishi haqidagi masala uning diqqat markazida turdi. Ushbu s'ezdning qarorlarida evropalik jamoalar, ayniqsa, bolsheviklashgan ishchi va soldat deputatlari orasida hukm surgan ulug' davlatchilik – shovinistik g'oyalar ko'p aks etgan.

Bu s'ezdda 15 kishidan iborat hukumat – Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlari Soveti (XKS) tuzildi. Unda 8 ta o'rin so'l

esyerlarga, 7 ta o'rin bolsheviklar bilan maksimalistlarga (evropa aholi vakillarining kichik bir guruhi) berilib, hukumat tarkibiga mahalliy aholi orasidan birorta ham vakil kiritilmadi. Turkistondagi sovet hukumatining birinchi boshlig'i (raisi) lavozimini F.Kolesov egalladi.

Zamonaviy adabiyotlarda berilishicha, "mahalliy inqilobiy hokimiyatning tashkiliy tamo-yillarini tasdiqlagan Sovetlarning III s'ezdi Deklaratsiyasi bolshevistik hukmdorlarning siyosiy basharasini yorqin ko'rsatib berdi". Bu Deklaratsiyaning moddalaridan birida quyidagi ta'kidlanadi: "Hozirgi paytda musulmonlarni o'lka inqilobiy hokimiyatining yuqori organlariga jalb etish mahalliy aholining soldat, ishchi va dehqon deputatlari hokimiyatiga munosabatining noaniqligi sababli ham, mahalliy aholi orasida proletar sinfiy tashkilotlari yo'qligi uchun ham nojoizdir".

Aslini olganda, mahalliy aholi asosiy onmasining orzu-umidlari Rossiya imperiyasining mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lish, milliy asoslardagi mustaqil demokratik davlat tuzish, bu boradagi milliy ziyolilarning g'oyaviy qarashlarini hayotga joriy etish, asriy urf-odatlar, an'analar va butun musulmon turmush tarzini saqlanib qolishidan iborat edi. Ammo, o'sha suronli-yillardagi "to'ntarish" tufayli hokimiyat tepasiga kelgan bolsheviklar va ularning vaqtinchalik ittifoqchilari bo'lgan so'l esyerlar Turkiston xalqlarining orzu-umidlari, xohish-irodasi, azaliy an'analari bilan mutlaqo hisoblashmadilar. Lenin hukumati va o'lkada uning siyosatini izchil amalga oshiruvchi Turkiston bolsheviklari o'lkaning mustamlaka holatini o'zgartirishni, uning xalqlariga ozodlik berishni mutlaqo xohlamas edilar. Boshqa partiyalardan farq qilgan holda, Turkiston bolsheviklari hokimiyatni mahalliy aholiga berishni, hatto ular bilan bo'lishishni ham istamadilar. Voqealarning keyingi rivoji shuni ko'rsatdiki, bolsheviklar turli va'dalar, nayranglar, qog'ozlardagi "yon berishlar" va albatta, zo'ravonlik yo'llari bilan milliy ziyolilarni ham o'z tomonlariga og'dirib olishga harakat qildilar.

Turkistonda hokimiyat bolsheviklar qo'liga o'tishi bilan o'lkada Muvaqqat hukumatining barcha bo'g'inlari tugatilib, ularning o'rniga avvalo, jazo organlari va sovet boshqaruv tizimi o'rnatildi. Turkiston XKS 1917-yil 28 noyabrda o'lkada qizil gvardiya bo'limlarini tuzish haqida qaror qabul qildi. Bu yangi bo'limlar sovet tuzumi va bolsheviklarga qarshi ko'tarilgan dastlabki ongli chiqishlarni bostirishda faol intirok etdilar.

Turkiston XKS 1917-yil oxirlarida o'z qarori bilan "Sho'roi Islomiya" va boshqa mahalliy demokratik tashkilotlarni tarqatib yubordi. Tarqatib yuborilgan tashkilotlarning etakchilari keyinchalik Turkiston muxtoriyati hukumatiga qo'shildilar, ayrimlari istiqbolchilik harakatlariga g'oyaviy rahnamolik qildilar. "Sho'roi Ulamo"ning Toshkent sho'basi faqat 1918-yil 13 mayda yopildi.

Turkiston o'lkasi XKS o'zining tuzilishi va boshqaruv apparatlari jihatidan tubdan farqlanuvchi hukumat edi. Turkiston XKS takibiga kiruvchi 15ta komissarlik o'lkadagi boshqaruv ishlarini butunlay qamrab olgan bo'lib, boshqaruv tizimining farqli tomoni shunda ediki, Turkiston XKS tashkil topgan paytdayoq Rossiyadagi Markaziy hukumatni tan oldi. Chunonchi, Turkiston XKS raisi F.Kolesov Petrograddagi XKS nomiga yuborgan telegrammada quyidagicha ta'kidlangan edi: "Komissarlar Soveti o'z oldiga sizning hamma dekretlarigizni amalga oshirish vazifasini qo'ydi... Bizning to'la-to'kis qo'llab-quvvatlashimizni hisobga olishingizni so'raymiz".

Turkiston o'lkasi yangi hukumati 1917-yilning 23 noyabridayoq aholiga qilgan murojaatida ham o'zining asl maqsadlarini yashirib o'tirmadi. Ushbu murojaatda ham yuqorida eslatilgan telegrammada bo'lgani kabi quyidagilarga alohida urg'u berilgan edi: "Xalq komissarlari soveti markaziy hokimiyatning barcha dekretlarini og'ishmay amalga oshiradi va o'z faoliyatida s'ezdning... qarorlariga amal qiladi. Bu topshiriqlarni bajarish yo'lidagi har qanday qarshilik sovetlar tomonidan keskin choralar ko'rish yo'li bilan kutib olinadi".

Turkiston XKS o'z faoliyatining birinchi kunlaridan boshlab sovet siyosatini amalga oshirishga, Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatini mustahkamlashga qattiq va astoydil kirishdi. Barcha mahalliy sovetlarga zudlik bilan qizil gvardiya tuzishga kirishish taklif qilindi. O'lka komissarligi takibida bo'lgan va boshqaruvda asosiy rol o'ynaydigan harbiy, tashqi savdo, shuningdek, pochta, telegraf va temir yo'llar boshqaruvi masalalari butunlay Rossiyadagi tegishli idoralarga berib qo'yilishi oqibatida Turkiston XKS ijrochi organga aylanib qoldi. Markazdan yuborilgan barcha ma'sul xodimlar, turli komissiya va tashkilotlar o'z siyosatlarini qo'g'irchoq organga aylantirilgan o'lka XKS orqali yuritdilar.

3. Turkiston Muxtoriyati va uning faoliyati.

Siyosiy partiyalar tuzilishi, ular tomonidan dasturiy xujjatlar qabul qilinishi Turkistonda milliy harakatning keng quloch yoyganidan dalolat berardi. Biroq, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek oktabr to'ntarishi oqibatida 1917-yil oktabr-noyabr oylarida Turkiston o'lkasida, xususan, Toshkent va Qo'qonda yuz bergan voqealar milliy ozodlik harakatini kuchayib ketishiga sabab bo'ldi.

1917-yil 26-28 noyabrda Qo'qon shahrida Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoy ishining butun tafsilotlarini jadidlar o'sha davr gazetalari-da tarix uchun muhrlab qo'ydilar.

Mustafo Cho'qay qurultoyini ochar ekan, Rossiya va Turkistonning siyosiy va iqtisodiy ahvoli xususida qisqacha ma'lumot beradi. Uning aytishicha, «Markazda yuz berayotgan voqealar, chekka o'lkalarda hokimiyat masalasini mustaqil muhokama etuvini taqozo qilur. Oktyabr xunrezligini boshdan kechirgan Rossiya va Turkiston o'z taqdirleri haqida o'zlari mulohaza yuritmoqlari lozim».

Ma'lumki, musulmonlarning ushbu nufuzli qurultoyi va unda qabul qilingan qarorlar o'n-yillar davomida millatchilar guruhining yig'inidan e'lon qilingan "burjua muxtoriyati"

deb noto'g'ri talqin qilib kelindi. Hujjatlar esa ushbu holning aksi bo'lganligini isbotlaydi. Masalan, Turkiston jadidlarining taniqli namoyondasi Behbudiy o'z ma'ruzasida qurultoyning Turkiston xalqlari tarixida ulkan ijobiy, tarixiy hodisa va burilish davri ekanligini ta'kidlab, "Qurultoyimiz qabul qilayotgan qarorlar shuning uchun ham ahamiyatli, unda Turkiston aholisining evropalik vakillari ham ishtirok etmoqdalar", deydi. Behbudiy va Obidjon Mahmudov qurultoy hay'atida musulmonlar bilan bir qatorda boshqa milliy guruhlarining ham vakillari bo'lishini yoqlab chiqdilar.

Turkistonni boshqarish shakli uch kun davom etgan qurultoyning diqqat markazida turdi. Bu masala muhokamasida so'zga chiqqanlarning ko'pchiligi Turkistonning muxtor respublika deb e'lon qilinishi o'lka aholisining ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqqan va unga mos tushishini uqtirdilar. Muxtoriyat va mustaqillik e'lon qilish fikrini hamma qo'llab-quvvatladilar.

Qurultoyda 1917-yil 27 noyabr kuni qabul qilingan qarorda shunday deyiladi: "Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya Respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi. Shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis Majlisiga havola etadi". Qurultoy Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik huquqlarining muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e'lon qildi.

28 noyabr (yangi hisob bilan 11 dekabr)da tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi aniqlanib, Turkiston muxtoriyati deb ataladigan bo'ldi. Qurultoy o'sha kuni yig'ilishda Butunrossiya Ta'sis Majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston Xalq (Millat) Majlisi qo'lida bo'lishi kerak, deb qaror qabul qiladi.

Qurultoyda Turkiston Muvaqqat Kengashi a'zolaridan 8 kishidan iborat tarkibda Turkiston Muxtoriyati hukumati tuzildi. Hukumatning Bosh vaziri hamda ichki ishlar vaziri

etib Muhammadjon Tinishboev saylandi. Islom Sulton o'g'li Shoahmedov-Bosh vazir o'rinbosari, Mustafo Cho'qay-tashqi ishlar vaziri, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev (Ubaydulla Xo'jaev) - harbiy vazir, Hidoyatbek Yurg'uli Agaev-er va suv boyliklari vaziri, Obidjon Mahmudov-ozuq-ovqat vaziri, Abdurahmon O'rozaev-ichki ishlar vazirining o'rinbosari, Solomon Abramovich Gersfeld-moliya vaziri lavozimlarini egalashdi. Hukumat tarkibida keyinchalik ayrim o'zgarishlar yuz berdi. Muhammadjon Tinishboev iste'foga chiqqach, Mustafo Cho'qay Bosh vazir lavozimini bajarishga kirishadi. Vazirlardan uch kishi oliy ma'lumotli huquqshunos, ikki kishi o'rtacha malakali huquqshunos ekanligi muxtoriyat hukumati a'zolari bilim darajasining yuqori darajada ekanidan dalolat beradi.

Qurultoyda 28 noyabr kuni Turkiston Millat Majlisi ochilishi to'g'risidagi qaror ham tasdiqlandi. Millat Majlisi 54 nafar a'zodan iborat bo'lib qurultoy qaroriga binoan "36 nafar musulmonlar va 18 nafar g'ayri musulmonlardan saylanadur. 36 musulmon vakillari Turkistonning 5 viloyatidan bo'lib: Farg'ona-10 nafar, Samarqand-5 nafar, Sirdaryo-9 nafar, Ettisuv-6 nafar, Zakaspiy-2 nafar; 4 nafar esa butun Turkiston shahar dunialari tarafidan tayin bo'lurlar". 18 nafar o'rin esa o'lkaning evropalik tashkilot va fuqarolariga, jumladan, temir yo'pchilar ittifoqi, ishchi va sodat deputatlari soveti, sotsial demokratlar, dashnoqtsutyun (armanlar), erlik yahudiylar, esyerlar, ukrainlar, polyaklarning vakillari va boshqalarga berilishi ko'zda tutilgan edi. Demak, tashkil etilayotgan hukumat tarkibiga turli siyosiy va milliy guruhlar vakillarining qatnashuvi ko'zda tutildi. Demokratik ruhdagi milliy ziyolilar qurultoyda qabul qilingan dasturiy hujjatlarga o'ziga xosligi bilan ajralib turadigan xalqchil va demokratik g'oyalarni kiritishdi.

Qurultoy jarayonida Turkiston Millat Majlisi 32 kishidan iborat qilib saylandi. "Sho'roi Ulamo"ning rahbari Sherali Lapin Millat Majlisi tarkibiga, uning raisi sifatida kiritilgan bo'lsa ham, ammo uning o'zi bu taklifni rad etdi.

Qurultoy tugagach, 1 dekabrda Turkiston Muxtoriyatining Muvaqqat hukumati a'zolari (barcha 8 kishi) imzolagan

maxsus Murojaatnoma e'lon qilindi. Ushbu Murojaatnomada Turkistondagi barcha aholi: irqi, millati, dini, jinsi, yoshi va siyosiy e'tiqodlaridan qat'iy nazar, ular yakdillik va hamjihatlikka da'vat etilgan edi.

Oradan ko'p o'tmay Millat Majlisi tomonidan tasdiqlangan qonunlar e'lon qilindi, shuningdek, yangi hukumat mamlakat Konstitutsiyasini tayyorlash uchun taniqli huquqshunoslarni jalb qildi. "El bayrog'i", "Birlik tug'i", "Svobodnyy Turkestan", "Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turketana" kabi hukumat gezatalari o'zbek, qozoq va rus tillarida nashr qilina boshlandi. Avval chiqayotgan "Ulug' Turkiston" gazetasi ham o'z sahifalarida muxtoriyat hukumati faoliyatiga alohida o'rin berdi. Nashr ishlarini yaxshilash uchun O.Mahmudovning bosmaxonasi hukumat ixtiyoriga o'tdi.

1918-yil yanvar oyi boshlaridagi "Ulug' Turkiston" gazetasi xabarlariga ko'ra, 1917-yil 25 dekabr kuni Qo'qonda musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining I favqulodda s'ezdi o'z ishini boshladi. O'sha kunlarda s'ezd V.Lenin huzuriga maxsus vakillar yuborish masalasi muhokama etildi. Chunki sovet hokimiyatining rahbari shaxsan o'zi turkistonliklarga muxtoriyat qanday bo'lishini berishi umid qilingan edi. Ammo, s'ezd Petrogradga XKSga telegramma yuborishga qaror qildi. 1917-yil 27 dekabrda Petrogradga telegramma jo'natilib, unda "... Toshkent XKSga hokimiyatni Turkiston muvaqqat Kengashiga topshirish to'g'risida..." talab qilingan edi. Markaziy sovet hukumati millatlar ishlari bo'yicha komissari I.Stalin 1918-yil 5 yanvarda bu talab xatiga yuborgan javobida: "Toshkentdagi sovet komissariatini yo'q qilish haqida Petrogradga murojaat etishning hojati yo'q, agar komissariatni istamasangiz, uni kuch bilan yo'qota bilamiz", deb yozdi. Stalin Turkiston Muxtoriyati qo'lida kuch yo'qligini yaxshi bilardi.

Muxtoriyat hukumati milliy qo'shinni tashkil qilishga kirishdi. 1918-yil boshida bu qo'shin saflarida bir mingdan ortiq askar bo'lgan. Harbiy vazir Ubaydulla Xo'jaev ishtirokida o'tkazilgan ko'rik-parad vaqtida askarlar soni 2000 kishiga etgan. Bundan tashqari Qo'qonda taxminan shuncha mirshablar

ham bor edi. Hukumat iqtisodiy sohada 30 million so'm miqdorida ichki zayom chiqarishni yo'lga qo'ydi. Chunki gazetalarni nashr qilish, muxtoriyat qo'shinlarining ta'minoti va hukumatning ichki xarajatlari uchun mablag' zarur edi. Shuningdek, hukumat a'zolari ochlik changalida qolgan Turkiston aholisiga Orenburg orqali g'alla keltirish muammosini hal qilish uchun ham amaliy qadamlar tashladi. Turkiston Muxtoriyati hukumati qisqa muddat ichida xalq o'rtasida katta e'tibor qozondi. Uning faoliyati faqat Qo'qonda yoxud Farg'ona vodiysida emas, balki butun Turkiston mintaqasida yashayotgan tub erli xalqlar tomonidan qizg'in qo'llab-quvvatlandi. Fitrat, Cho'lpon, Hamza muxtoriyat hukumatini alqab, o'tli she'rlar bitishdi. Fitrat muxtoriyat e'lon qilingan 27 noyabr tunini "Milliy Laylatulqadrimiz" deb atadi.

Turkiston xalqining muxtoriyat uchun olib borgan kurashida 1917-yil 13 dekabrda bo'lib o'tgan fojeali voqealar muhim o'rin tutadi. O'sha kuni Toshkentda eski shahar aholisi "Muxtor Turkiston uchun!" shiori ostida tinch bayram namoyishini o'tkazdilar. Ammo, Toshkent sovetidagi bolsheviklar shaharda qurolli kuch bilan «tartib» o'rnatishga buyruq beradilar. Oqibatda tinch namoyish qatnashchilari pulemyotdan o'qqa tutildi, eski shaharlik 16 kishi ana shu to'qnashuv qurboni bo'ldi.

Muxtor hukumatning xalq o'rtasidagi obro'-e'tibori va nufuzi bolsheviklarni tashvishga solib qo'ydi. 1918-yil 19-26 yanvar (yangi hisob bilan 1-8 fevral)da Toshkentda bo'lgan Turkiston o'lkasi ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining favqulodda IV-s'ezdida muxtoriyat masalasi asosiy o'rinda turdi. S'ezd Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning a'zolarini qonundan tashqari holatda deb hukumat a'zolarini qamoqqa olish to'g'risida qaror chiqardi. Bolsheviklar o'zlarining bu qabih va mudhish "hukmi"ni amalga oshirishga zudlik bilan kirishdilar.

30 yanvar (yangi hisob bilan 12 fevral)da Turkiston XKS muxtoriyat hukumatini tugatish uchun harbiy harakatlarni boshladi. Turkiston bolsheviklari buning uchun qizil askarlardan

tashqari armanlarning "Dashnoqsutyun" partiyasi a'zolaridan tuzilgan qurolli to'dalardan ham foydalandi. Ularga qarshi dastlabki jangda muxtoriyatning milliy qo'shinidan tashqari qo'qonlik tinch aholi vakillari ham qatnashdi. Asosan bolta, cho'kich, tayoq ko'targan xaloyiqning soni 10000 kishiga etdi. Shunga qaramay, quolsiz bu kishilar qizil askarlarning Qo'qon shahriga hujumini uch kun davomida mardonavor qaytardilar. Shahar ustiga uch kun davomida to'plardan yondiruvchi snaryadlar otildi. Muxtoriyat qo'shinining tirik qolgan qismi Kichik Ergash qo'rboshi boshchiligida shahardan chiqib ketdi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati qizil askarlar va dashnoqlarning qonli hujumlari oqibatida ag'darib tashlandi. Ammo Qo'qon va uning atrofidagi tinch aholini talash, o'ldirish avjiga chiqdi. Faqat Qo'qonning o'zida uch kun davomida 10000 kishi o'ldirildi. Shahar butkul vayronaga aylantirildi.

Hukumat boshlig'i Mustafo Cho'qay shaharni tark etib, yashirinishga majbur bo'ldi. Vazirlarning ayrimlari halok bo'ldi. Ba'zilarini bolsheviklar qo'lga olishdi.

"Ulug' Turkiston" gazetasi chuqur qayg'u bilan xabar berganidek, "20 (eski hisob bilan 7) fevral Ho'qand (Qo'qon) tarixining eng dahshatli kuni edi. Armanilar ayrica faoliyat ko'rsatganlar ..." Gazetadagi ushbu maqola "Ho'qand hozir o'liklar shahri" degan dahshatli ibora bilan tugaydi.

Nihoyat, 1918-yil 22 (eski hisob bilan 9) fevralda Qo'qon shahridagi Rus-Osiyo banki binosida bolsheviklar tomonidan tayyorlangan "tinchlik sharnoma"si Qo'qon ahli vakillari bilan imzolandi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati atigi 72 kun umr ko'rgan bo'lsa ham, u erksevar xalqimizni milliy mustaqillik va istiqlol uchun kurashga da'vat etdi. 1918-yilning erta bahorida avval Farg'ona vodiysida, so'ngra butun Turkistonda qurolli qarshilik harakati boshlandi. Ammo, bu davrga kelib Turkiston Muxtoriyatini tor-mor etib, o'lkada yakka hukmron bo'lgan, qurol va zo'ravonlikka tayangan bolsheviklar Toshkentda sovetcha andozadagi avtonomiya (muxtoriyat)ni tashkil etishga kirishgan edilar.

1918-yil yanvar oyidayoq bolsheviklar Turkiston Muxtoriyatiga qarshi Turkiston avtonomiyasini tuzish masalasini ko'tarishgan edi. Bu muammo faqat Turkiston sovetlarining V-s'ezdida (1918-yil 20 aprel -1 may) hal qilindi. S'ezd Rossiya Sovet Sotsialistik Federatsiyasi tarkibida Turkiston respublikasi (tarixiy adabiyotlarda Turkiston avtonom respublikasi)ni tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. Turkiston respublikasining Markaziy Ijroiya Komiteti (MIK) va XKS saylandi. Ular tarkibiga ilk marta tub millatlarning vakillari kiritildi. Shuningdek, s'ezdda sanoat korxonalarini musodara (natsionalizatsiya) qilish va boshqa ayrim masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilindi. Shunday qilib, sovet Rossiyasi tarkibida qo'g'irchoq, markazga tobe Turkiston avtonom respublikasi tashkil qilindi.

Turkiston respublikasi XKS va MIK ichida hokimiyat uchun o'zaro kurashlar, mojarolar va janjallar avjiga chiqdi. Oktyabr oyida Turkiston XKS raisi F.Kolesov va boshqa ayrim amaldorlar egallagan lavozimidan bo'shatildi.

1919-yil 19 yanvarda harbiy komissar K.Osipov boshchiligidagi Toshkentda isyon ko'tarildi. K.Osipovning buyrug'i bilan 14 nafarsovet komissarlari otib tashlandi. Isyonchilar tomonidan sovet hokimiyati ag'darildi, hokimiyat masalasi Ta'sis Majlisida hal qilinadi, deb e'lon qilindi. Biroq isyon Toshkent temir yo'l ustaxonalari ishchilari va boshqa harbiy qismlar tomonidan tezda bostirildi. K.Osipov avval Farg'ona vodiysiga, so'ngra Buxoro amirligiga qochib ketdi. Bu isyon bahonasida bolsheviklar 1919-yil mart oyi boshida so'l esyerlarni hukumatdan siqib chiqarib, yakka o'zlari hukmron bo'lib oldilar.

1919-yil 8 oktabrda Moskvada Turkkommissiya (Rossiyaning Turkiston ishlari bo'yicha komissiyasi) tashkil qilinib, u Toshkentga jo'natildi. Turkkommissiya, keyinchalik Turkbyuro va O'rta Osiyo byurosi kabi turli xil komissiya va byurolar muntazam ravishda Rossiya markazidan Turkistonga jo'natib turildi. Markaz o'zining bu favqulodda organlari orqali Turkiston mintaqasini boshqarishga, mahalliy xalqlarni mustamlakachilik asoratida ushlab turishga intildi.

Bu paytda butun Rossiyada bo'lgani singari Turkiston re-

spublikasida ham "harbiy kommunizm" siyosati joriy qilindi. Bu siyosat o'z mohiyatiga ko'ra xalqqa qarshi qaratilgan edi. U xususan harbiy yo'l bilan dehqonlarga katta zarba berdi. Turkistonda ham sovet tuzumi bir qator dekretlar chiqarib, oziq-ovqat razvyorstkasi (taqsimoti)ni joriy qildi. Aslini olganda, dehqondan u etishtirgan mahsulotning deyarli hammasi tortib olindi. Bozorlar yopildi, savdo-sotiq ta'qiqlandi. 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan barcha erkak va ayollar uchun majburiy mehnat majburiyati joriy qilindi. Sovet tuzumining bunday mustamlakachilik siyosati oqibatida milliy-ozodlik harakati mintaqada kuchayib, avj olib ketdi.

Turkiston ASSRning tashkil etilishi. "Harbiy kommunizm" siyosati va uning mohiyati.

Oktyabr to'ntarishidan so'ng, Rossiyada butun hokimiyat proletariat diktaturasi qo'liga o'tdi. Jamiyat turli-tuman guruhlariga parchalab tashlandi. Boshqacha qilib aytganda, davlat qurilishining har qanday shakli va demokratiyadan voz kechilib, zo'ravonlarcha boshqaruv uslubi o'rnatildi. Oqibatda jamiyatda aldov, kuch, qo'rqinch ruhi ustun bo'lib qoldi. Turkistonda ham o'lka aholisining 95 foizini tashkil etgan tub aholi rusiyzabon millatlar o'rnatgan proletariat diktaturasining qaqshatqich hukmiga bo'ysundirildi.

Turkistonda bolsheviklar tomonidan o'rnatilgan sovet hukmronligi podsho Rossiyasining mustamlakachilik siyosatidan ham oshib tushdi. Turkiston o'lkasining sovet Rossiyasiga siyosiy va iqtisodiy jihatdan tobeligi yanada kuchaya boshladi.

1918-yil 20 aprel-1mayda Toshkentda Turkiston ishchi, soldat, musulmon va dehqon deputatlarining V o'lka s'ezdi bo'lib o'tdi. S'ezd delegatlari sovet Rossiyasi hukumati rahbarlari V.I.Lenin va I.V.Stalinning ko'rsatmasi asosida 30 aprelda "Rossiya Sovet Federatsiyasining Turkiston Sovet Respublikasi haqidagi Nizom" ni qabul qildi. Ushbu Nizomning dastlabki ikki moddasi quyidagicha ko'rinishda edi:

1. Turkiston o'lkasining hududi Rossiya Sovet Federatsiyasining Turkiston Sovet Respublikasi deb e'lon qilinadi. Turkiston Respublikasining tarkibiga butun Turkiston mamlakatining Xiva va Buxorodan tashqari, hozirgi geografik chegarasi doirasidagi hamma hududi kiradi.

2. Turkiston Sovet Federativ Respublikasi avtonom tarzda boshqariladi va Rossiya Sovet Federatsiyasi markaziy hukumatini tan oladi hamda o'z faoliyatini u bilan muvofiqlashtiradi".

Turkiston Respublikasi Sovetlarining favqulodda V s'ezdida (1918-yil 5-14 oktabr) da RSFSR Konstitutsiyasi andozasidagi Turkiston Sovet Respublikasi (TSR) Konstitutsiyasi qabul qilindi. Turkiston Sovetlarining IX s'ezdida (1920-yil 19-25 sentabr) TSR ning nomi Turkiston Sovet Sotsialistik Respublikasi (TSSR) deb o'zgartirildi.

Turkiston o'lkasida sovet avtonomiyasi e'lon qilingach (1918-yil 30 aprel), mintaqani sovetlashtirishning yangi davri boshlandi. Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, mana shunday sharoitda davlat organlari va hukumat tarkibi bolsheviklar va so'l esyerlardan iborat bo'lishi rasmiy tarzda tantanali ravishda e'lon qilindi.

Biroq Turkiston ASSR MIK va XKS tarkibini har ikki partiya a'zolaridan proporsional holatda tuzilganligi, bolsheviklarning so'l esyerlar bilan hukmronligi uzoq vaqt davom etmadi. Siyosiy e'tiqodning o'zgachaligi, so'l esyerlarning ijtimoiy kelib chiqishi (ularning ko'pchiligi mulkdorlar sinfiga taalluqli edi) bolsheviklarning jazo organlari tomonidan ularni jazolashga asos bo'ldi.

Farg'ona oblasti maxsus bo'limiga 1919-yil 24 sentabrda yuborilgan "mutlaqo maxfiy" telegrammada ko'rsatilishicha, Qo'qonda maxsus bo'limning front sho'basini tomonidan ommaviy ravishda tintuv qilish va qamoqqa olishlar amalga oshirilgan. Qo'qonda qamoqqa olingan 64 nafar kishiga "sovet tuzumiga qarshi targ'ibot olib bordi", "siyosiy jihatdan ishonchsiz", "josus", "Ergash qo'rboshining guruhida bo'lgan va qurol sotish bilan shug'ullangan", "burjuy bo'lgan", "ofitser

bo'lgan", "esyerlar partiyasining a'zosi", "turli siyosiy partiyalarning a'zosi" kabi turli siyosiy ayblar qo'yilib, qatag'on qilingan. Bolsheviklar tomonidan jazolangan ushbu jabrdiydalar orasida Nizomiddin Toshmuxamedov, Oxunjon Tursumuxamedov, Muhammad Murod Olim, Oxun Muhammad Boboev, Mulla Abdul, Eshon Zokirboev, Oxunjon hoji Dadajon Karimqulov, Sodiq Hoji Aminboev kabi mahalliy aholi vakillari bilan birgalikda Burov, Cherkashev, Edvard Novitskiy, Nikolay Minin, Konstantin Medvedev, Medinskiy, Prokofev singari evropalik aholi vakillari ham bo'lgan.

1918-yil 17-25 iyunda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston bolsheviklarining o'lka konferensiyasi Turkiston bolsheviklar (Kommunistlar) partiyasining I s'ezdi deb nomlandi. O'lkadagi kommunistik guruhlar ushbu s'ezdda ilk marta tashkiliy jihatdan rasmiylashib, Turkiston Kommunistik partiyasi - TKP ga (RKP(b) tarkibida) asos solindi. S'ezdda I.Tobolin raisligida 7 kishidan iborat Markaziy Komitet saylandi. TKP MK tarkibiga mahalliy kommunistlardan Nizomiddin Xo'jaev ham kiritildi. Respublika siyosiy hayotida Turkiston Kommunistik partiyasi etakchilik mavqeini egalladi.

1918-yil 5-14 oktabrda bo'lgan Turkiston Respublikasi Sovetlarining favqulodda VI s'ezdida yangi tarkibdagi Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (raisi - V.Votinsev) va Turkiston Xalq Komissarlari Soveti (raisi - V.D.Figelskiy) saylandi. Turkistonda Sovet hukumati ilk bor faqat kommunistlardan iborat ravishda tuzildi. Holbuki, Turkistondagi avvalgi sovet hukumati tarkibida bolsheviklardan tashqari so'l esyerlar, mensheviklar, maksimalistlar, internatsionalistlar kabi siyosiy partiyalarining vakillari ham bor edi. Bu holat Turkiston Respublikasidagi siyosiy vaziyatni keskinlashtirib yubordi. Chunki bu paytda o'lkadagi siyosiy va iqtisodiy ahvol o'ta qaltis darajada edi. Shunday ahvolda nizo armiya qismlariga ham o'tib ketdi.

Nazariy va siyosiy jihatdan etilmagan, chalasavod bo'lgan kompartiya etakchilari va komissarlar hokimiyat uchun bo'layotgan kurashda o'zlarining shovinistik kayfiyati va man-

manlik darajalarini yaqqol namoyon etdilar. Sovetlarning V s'ezdida etakchi lavozimlardan chetlatilgan I.Tobolin (Turkiston MIK raisi) va F.Kolesov (Turkiston XKS raisi) – “eski kommunistlar” guruhi bilan Markazdan kelgan xodimlar – “yangi kommunistlar” guruhi o'rtasida qattiq kurash avj olib ketdi. Ulug' davlatchilik siyosati va shovinizmning ashaddiy tarafdori bo'lgan I.Tobolin s'ezdda alamzadalik bilan shunday degan edi: “Turkistonda inqilobni men amalga oshirdim. Sizlarni bolshevik qilgan ham men. Sizlarga bo'ysunishni istamayman”.

Turkiston Respublikasining Farg'ona, Samarqand, Sirdaryo viloyatlaridagi 3 mln aholining aksariyat qismi dehqonlar edi. Dastlabki-yillarda sovet hokimiyatining boshqaruvi o'lkaning chekka joylariga etib bormadi. Asosan, shaharlar va ular atrofidagi aholi siyosiy voqealar girdobiga tortilgan. Siyosiy ziddiyatlar keskinlashgan va harbiy harakatlar kuchaygan joylarda, jumladan, Farg'ona viloyatida hokimiyatni favqulodda organlar – inqilobiy qo'mitalar (revkomlar) harbiy sharoit qoidalari bo'yicha boshqardi. 1920-yilda xam sovet qurilishi aholining arzimas qismini qamrab olgan edi.

Turkistonda sovet hokimiyati qurila borishi bilan ijtimoiy munosabatdagi ziddiyatlar kuchaydi. Turkiston Respublikasi “xalq” komissarliklarida kuchli byurokratiya avj olib ketdi. Sovet byurokrtiyasining tabiatini atoqli rus faylasufi N.A.Berdyaev shunday izohlaydi: “Proletariat diktaturasi davlat hokimiyatini kuchaytirar ekan, butun mamlakatni o'rgimchak to'ri singari bosib ketgan haddan tashqari ulkan byurokrtiyani vujudga keltirdi. Bu yangi sovet byurokrtiyasi imperiya byurokrtiyasidan kuchli bo'lib, yangi imtiyozli kishilar tabaqasini etishtirdiki, ular xalq ommasini shafqatsiz ezishi mumkin”.

Amaldorlarning sabotajlarini qiyinchilik bilan enggan bolsheviklar qaytadan ularni davlat boshqaruviga ommaviy jalb etishga majbur bo'lishdi. Natijada, V.D. Bonch-Bruevich yozganidek, «Yangi hayotning boshlanganiga bir necha oy bo'lmay turib, Moskva va Petrograd so'ngra uning orqasi-

dan barcha shaharlar va bepoyon Rossiya yangi amaldorlar qatlami bilan to'lib toshdi. Xuddi dunyo yaralgandan beri bizning kunlarimizgacha, ya'ni Oktyabr revolyusiyasidan keyingi kunlardagidek quyosh nurlari taraladigan biror erda bizdagidek qudratli, to'lib toshgan amaldorlar oqimi bo'lmagandek». Ushbu byurokratiya Rossiya imperiyasi general-gubernatorligi apparatidan hajmi va savod darajasi bilan ajralib turar edi.

Xullas, Turkistonda diktaturani o'z qo'lida mustahkam tutib turishi mumkin bo'lgan proletariat qatlami mahalliy aholi orasida shakllanmadi. Evropali millatlariga mansub ishchilar avvalgi hukumatning imperiyacha siyosatidan zaharlanganligi bois siyosiy elita uchun da'vogarlik qila olmadi. Bolsheviklarning fikricha, Turkistonda sovet hokimiyati qurilishida Rossiya proletariati va uning asosiy kuchi Rossiya Kommunistik partiyasiga tayanish zarur edi.

1920-yil 5 mayda Turkiston Kompartiyasi MK va Butunrossiya MIK hamda RSFSR XKS huzuridagi Turkiston komissiyasi (Turkkomissiya)ning qabul qilingan "mutlaqo mahfiy" rezolyusiyalarining birida Turkistondagi partiya va sovet organlariga quyidagicha ko'rsatma berilgan:

1) Turkistonda alohida guruhlarining RKP (b) asosiy yo'nalishiga qarshi chiquvchi har qanday urinishlarining il-dizini quritish; hususan sovet hokimiyatining tadbirlariga qarshilik qiluvchi turli hil tashkilotlarning partiyasiz va partiyaviy unsurlari: imperiya amaldorlari, qishloq quloqlari, so'l esyerlar, boylar, ruhoniylarga qarshi kurash olib borish; bundan tashqari evropali aholi qatlamlaridan mustamlakachilik qoldiqlarini tugatish hamda O'lka komitetining Ettisuv bo'yicha qabul qilgan qarorlarini amalga oshirish;

2) Turkiston Kommunistik partiyasi saflarida sinchiklab tozalash o'tkazish kerak. Bunda ularning orasidan antikomunistik unsurlar, asosan so'l esyerlarni yulqib tashlash lozim;

4) qizil armiya saflarini mustamlakachilik og'usiga chalingan qatlamdan tozalash lozim. Hozirgacha qog'ozda qolib

kelayotgan musulmon aholisini muntazam armiyaga olish haqidagi qarorlarni amalga oshirish kerak;

5) keng tarqalgan poraxo'rlik va byurokratizmga qarshi kurashish uchun ijroiya qo'mita, inqilobiy qo'mitalar va Turkistondagi boshqa tashkilotlar shtatini imkoniyat darajasigacha qisqartirish kerak;

6) O'lka Komiteti va RKP (b) komitetlari amaldorlar qalamiga aylanib ulgurgan va mahalliy aholi bilan ishlashni istamaydigan Turkiston Kompartiyasi a'zolarining evropali qismini tub aholining (urf-odatlar, til va haq-huquqlarni bilmaydigan) ezilgan mahalliy aholi bilan ommaviy faoliyatni tashkil etishga majbur etish; barcha kommunistlarga mahalliy tillardan birini o'rgatishni shart qilib qo'yish.

Turkiston ASSRdagi Ishchi-dehqon militsiyasi va Ishchi-dehqon inspeksiyasi singari nazorat organlarining 1917-1924-yillardagi faoliyati sinchiklab tahlil qilinsa, partiya tashkilotlarida mavjud bo'lgan ko'plab illatlarularda ham borligini ko'rish mumkin.

Sovet rejimi 1920-yili Turkiston o'lkasini sovetlashtirish jarayonidagi yangi bosqichni boshladi. 1920-yil fevralda Xiva xonligi, 1920-yil sentabrda Buxoro amirligi qizil armiyaning harbiy qismlari tomonidan ag'darib tashlandi. 1919 -yil 8 oktabrda Butun Rossiya MIK va RSFSR XKSning Turkiston ishlari bo'yicha komissiyasi (Turkkomissiya) hamda 1920-yil iyunda RKP (b) MK Turkiston byurosi (Turkbyuro) tuzilib, Turkistonga jo'natildi. Turkbyuro Markazning g'oyaviy-siyosiy ta'sirini kuchaytirish maqsadida bolsheviklar partiyasi saflarini muntazam ravishda "yot unsurlar" dan tozalab turdi. Bu vazifani amalga oshirish uchun Markaz Turkiston mintaqasiga doimiy ravishda "tajribali partiya va sovet xodimlari" ni, ya'ni o'z vakillarini jo'natib turdi. Keyinchalik RKP (b) MK Turkiston byurosi VKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi (Sredazbyuro) ga aylantirildi.

Shu davrdan e'tiboran Turkistonda bolsheviklar partiyasining yakka hukmronligi boshlandi. Sovet hokimiyatining so'nggi 70-yillik tarixi davomida "partiya" so'zi tilga olin-

ganda faqat Kommunistik partiya ko'zda tutildi. Kommunistlar butun sovet jamiyatida hal qiluvchi siyosiy kuchga, davlat ichidagi davlatga aylandilar. Kommunistlarning hukmronlik mavqeiga hatto sovet Konstitutsiyasida maxsus modda bilan huquqiy jihatdan qonuniy tus berildi. Bu holat sovet jamiyatida, bir tomondan, kommunistlarning mavqeini oshirishga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, xalq o'rtasida "kommunistik elita" – boshqaruv tizimining obro'sizlanishiga, kommunistlarning xalq nafratiga uchrashiga olib keldi. Sovet jamiyatida kommunistlarga nisbatan nafrat asta-sekin, biroq muttasil ravishda kuchayib bordi.

Turkiston Sovetlarining V o'lka s'ezdi (1918-yil 20 aprel - 1 may) Sovet Turkistonining qonun chiqaruvchi oliy organi - 36 kishidan iborat (18 tadan bolsheviklar va so'l esyerlar kirgan) – Turkiston Sovet Respublikasi Markaziy Ijroiya Komiteti (TSR MIK) ni sayladi.

Turkiston MIK raisi qilib Markazdagi hukumatning fa-vqulodda komissari P.A.Kobozev (hamrais qilib A.Solkin) saylangan. Shuningdek, Turkiston Sovet Respublikasi Xalq Komissarlari Soveti (TSR XKS) tarkibiga 16 kishi (9 ta bolshevik va 7 ta so'l eser) kiritildi. F.Kolesov Turkiston XKS raisi qilib saylandi. Birinchi marta mahalliy millat vakillaridan 4 kishi S.Jo'raboev, S.Yusupov, Sh.Ostonboev, S.Azimboevlar Turkiston MIK a'zoligiga saylandi. Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jaev (TSR Sog'liqni saqlash xalq komissari), Toshxo'ja Ashurxo'jaev (TSR Millatlar ishlari xalq komissari) - tub xalqlarning dastlabki vakillari sifatida sovet hukumati tarkibiga kiritildi. Shuningdek, tatarlardan Ismoil Obidiy TSR Ichki ishlar xalq komissari va H.Ibrohimov Adliya xalq komissari qilib saylandi.

Markaz Turkiston o'lkasini sovetlashtirish jarayonini amalga oshirish uchun barcha vositalarini ishga soldi. Birinchidan, sovet Rossiyasining Turkistondagi siyosiy hukmronligi o'lkada sovet asosidagi avtonomiyaning o'rnatilishi (1918-yil aprel) bilan yo'lga qo'yilgan bo'lsa, bu jarayonning ikkinchi bosqichi, davlat boshqaruvi asosiy funksiyalarining federal

“qonuniy” hukumatga topshirilishini konstitutsiya yo‘li bilan rasmiylashtirilishi (1918-yil oktabr) bo‘ldi.

Sovet Rossiyasi Turkiston o‘lkasining siyosiy va iqtisodiy qaramligini huquqiy yo‘l bilan “qonuniy” jihatdan mustahkamlagach, o‘lkani boshqarish uchun Markaz manfaatlarining so‘zsiz ijrochisi bo‘lgan o‘z emissarlarini jo‘nata boshladi. Turkiston mintaqasi Markaz bilan vaqtinchalik bog‘lanib turgan qisqa muddat ichida (1919-yil yanvar-aprel) sovet hukumati bu erga “tajribali partiya va sovet xodimlari” dan iborat ana shunday emissarlar yuborishni muntazam yo‘lga qo‘ydi.

1919-yil 12 fevralda RKP(b) MK va RSFSR XKS ning Turkiston ishlari bilan shug‘ullanuvchi Alohida muvaqqat komissiyasi tuzildi. Sh.Z.Eliava raislik qilgan bu komissiyaga A.S.Kiselyov va P.A.Kobozev kiritilgan edi.

Muvaqqat Turkiston komissiyasining vazifalari RKP (b) MK ko‘rsatmasi bilan RSFSR Millatlar ishlari xalq komissari I.V.Stalin tomonidan 1919-yil 12 fevralda yozilgan “Turkistondagi sovetlar va partiya tashkilotlariga” maxsus xat va “Pravda” gazetasida 2 martda bosilgan “Bizning Sharqdagi vazifalarimiz” nomli maqolada batafsil bayon qilindi. 1919-yil 17 martda bo‘lgan RKP (b) MK plenumida muvaqqat Turkiston komissiyasi tarkibiga qo‘shimcha ravishda F.I.Goloshchekin va G.I.Bokiylar kiritildi. Lekin, komissiya a‘zolaridan faqat P.Kobozev boshchiligidagi bir guruh xodimlar 4 mart kuni Toshkentga etib kelishdi, xolos. Komissiya Toshkentda 1919-yil yanvar oyida bo‘lgan Osipov isyoni natijasida deyarli rahbariyatsiz qolgan Turkiston respublikasida butun boshqaruvni o‘z qo‘liga olishi, o‘lkada Rossiya hukumatining dekret va qarorlari so‘zsiz bajarilishini qat’iy nazorat qilishi kerak edi.

Turkiston o‘t-olov ichida yonayotgan bir paytda – 1919-yil 8 oktabrda V.I.Lenin Butun Rossiya MIK va RSFSR XKS ning Turkiston ishlari bo‘yicha komissiyasi (Turkkomissiya)ni Sh.Z.Eliava (rais), V.V.Kuybishev (rais muovini), M.V.Frunze, G.I.Bokiy, F.I.Goloshchekin, R.E.Rudzutakdan iborat tarkibda tuzish to‘g‘risidagi qarorni imzoladi. Turkiston komissiyasining asosiy tarkibi 1919-yil 4 noyabrda Toshkentga etib keldi.

M.V.Frunze va G.I.Bokiy birmuncha vaqt Samarada ushlanib qolib, so'ngra Toshkentga kelishdi. Turkiston komissiyasi amalda mintaqadagi barcha partiya, sovet, xo'jalik va harbiy tashkilotlarga rahbarlik qilib, Markazdagi bolshevistik siyosatni qat'iy ravishda amalga oshirishga kirishdi. Turkiston komissiyasi o'lka tarixida o'ta mash'um rol o'ynadi.

Tarixiy tadqiqotlarda keltirilishicha, vazifalar Turkiston komissiyasi a'zolari o'rtasida quyidagicha taqsimlangan: Sh.Z.Eliava – komissiya raisi, shuningdek, unga Turkiston sovet va ma'muriy muassasalariga rahbarlik qilish ham topshirilgan; V.V.Kuybishev harbiy siyosat masalalari bilan shug'ullandi (u 1920-yil mayidan boshlab Turkkomissiyaga raislik qildi) va F.I.Goloshchekin bilan birga partiyaviy ishlarga rahbarlik qildi; Ya.E.Rudzutak esa iqtisodiy siyosat va oziq-ovqat organlariga rahbarlik qilish bilan shug'ullandi. Shuningdek, M.V.Frunze harbiy harakatlar bilan bevosita shug'ullansa, G.I.Bokiy respublikadagi ChK (Favqulodda komissiya) organlari va Turkiston frontining maxsus bo'lim ishlarini nazorat qilishi lozim edi.

Sovet hokimiyati o'z ko'rsatmalari bajarilishini osonlashtirish, tub xalqlarni yangi hokimiyatdagi boshqaruv ishlariga jalb qilib, turkistonliklarni o'z tomonlariga og'dirish uchun keyinchalik Turkiston komissiyasi faoliyatiga mahalliy xalq vakillaridan iborat "milliy kommunistlar" ni ham jalb qildi. Abdulla Rahimboev va Sobir Yusupov (ikkalasi ham o'zbek), Nazir To'raqulov va Sultonbek Xo'janov (ikkalasi ham qozoq), Qayg'usiz Otaboev(turkman), shuningdek, V.P.Nogin (rus), D.Yu.Gopner (yahudiy) 1920-yil yanvarda Turkiston komissiyasining a'zolari bo'ldilar. Bundan tashqari Turor Risqulov va Yusuf Ibragimovlar Turkkomissiya tarkibiga kiritildi.

Turkiston o'lkasida sovet rejimiga qarshi boshlanib ketgan qurolli harakat Markaziy hukumatning mahalliy aholiga nisbatan olib borayotgan siyosatini bir oz yumshatishga majbur qildi. RKP (b) MK ning 1919-yil 12 iyulda Turkiston Kompartiyasi (TKP) O'lka komiteti hamda Turkiston MIK nomiga yo'llagan radiogrammasida mahalliy aholini davlat faoliyatiga

ishtirok etishga keng jalb qilish zarurligi quyidagicha ko'rsatib o'tilgan edi: "...ishchi-dehqon hukumatining Sharqdagi siyosati manfaatlarini ko'zlab, Turkistonning erli aholisini, partiyaga mansublikni shart qilib qo'yamay, nomzodlarning musulmon ishchi tashkilotlari tomonidan ko'rsatilganligi bilan kifoyalanib, davlat ishlariga keng proporsional tarzda jalb etish lozim".

Buyuk davlatchilik shovinizmi bilan zaharlangan bir guruh mas'ul partiya va sovet xodimlari bu radiogrammaga qarshi chiqishdi. "Aktiv gruppа" deb nomlangan bu guruhga Turkiston MIK raisi A.A.Kazakov, uning o'rinbosari K.Uspenskiy, Turkiston XKS raisi K.E. Sorokin va ularning tarafdorlari kirgan edi. Ular RKP (b) MK nomiga yo'llagan telegrammada o'lkani boshqarishga mahalliy aholini keng jalb qilish haqidagi direktivani tezlik bilan bajarish mazkur mintaqada sovet hokimiyatining halokatiga olib kelishi mumkinligini isbotlab ko'rishga urindilar.

Markaz Turkiston Komissiyasi (Turkkomissiya) faoliyatini yanada kuchaytirish, partiyaviy rahbarlikni amalga oshirish uchun yangi tashkilot tuzdi. 1920-yil iyulda RKP (b) MKning Turkiston byurosi (Turkbyuro) tashkil qilindi va u Mosvadan Turkistonga jo'natildi. Turkbyuro ham Turkkomissiya singari Toshkentda faoliyat ko'rsatdi.

Turkiston byurosi partiya tashkilotlarini nazorat qilishi, respublika kommunistlarining "g'oyaviy shtabi" bo'lishi kerak edi. Turkiston byurosining dastlabki tarkibi RKP (b) MK Tashkiliy byurosi tomonidan 1920-yil 29 iyulda quyidagicha tasdiqlandi: G.Ya.Sokolnikov (rais), L.M.Kaganovich, Ya.X.Peters, G.I. Safarov, Ya.Z.Surits. Turkiston byurosi Turkiston Komissiyasining izdoshi va partiyaviy rahbari sifatida mintaqada Markazning mustamlakachilik siyosatini o'tkazishga intildi. Shuningdek, 1920-yil 29 iyulda Turkiston Komissiyasining yangi tarkibi G.Ya.Sokolnikov boshchiligidagi Moskvada tasdiqlangan edi.

Turkiston byurosi faoliyatini 1920-1922-yillarda G.Ya. Sokolnikov, Ya.E.Rudzutak, A.A.Ioffe va S.I.Gusev boshqardi.

Turkiston byurosi tarkibiga 1921-yil dekabrda boshlab mahalliy rahbarlardan Qayg'usiz Otaboev (turkman), Abdulla Rahimboev (o'zbek), Nazir To'raqulov (qozoq), Fayzulla Xo'jaev (o'zbek) kiritildi.

Turkiston byurosi Markazning Turkiston mintaqasidagi ishonchli mafkuraviy idorasi edi. Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarida bolsheviklar tashkil qilgan kommunistik partiyalarga byuro "g'oyaviy - tashkiliy" jihatdan "yordam berishi va mustahkamlashi" lozim edi. Aslida Turkiston byurosining tashkil qilinishiga Buxoro amirligini bosib olinishi, O'rta Osiyo respublikalarida sovet rejimiga qarshi qurolli harakatning kuchayishi, keyinchalik Turkiston ASSR, BXSr va XXSRdagi bir qator rahbar kadrlarning milliy manfaatlarni qat'iylik bilan himoya qilishi, milliy respublikalarda "sovetlashtirish" jarayonining jadallik bilan amalga oshmayotganligi, eng asosiysi, Markazning O'rta Osiyo respublikalaridagi mahalliy rahbar kadrlarga ishonmasligi sabab bo'lgan edi.

Turkiston byurosi Markazning g'oyaviy-siyosiy ta'sirini kuchaytirish maqsadida partiya saflarini muntazam ravishda "yot unsurlar" dan tozalab turdi. Milliy rahbar xodimlarning "g'oyaviy sofliqi" ni nazorat qildi. Bu vazifani amalga oshirish uchun Markaz Turkistonga muntazam ravishda "tajribali bolsheviklar" ni yuborib turdi. Faqat 1921-yilda RKP (b) MK Turkiston byurosi ixtiyoriga Markazdan 354 nafar kommunistlarni emissarlar sifatida yubordi. Ular Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarida mas'ul lavozimlarda ishladilar. Markaz amaldorlari Turkiston xalqlarining shart-sharoitlari, urf-odatlari va xususiyatlarini bilmagan holda zo'ravonlik bilan hokimiyat organlarida hukmronlik qildilar. Ular mahalliy aholining haq-huquqini mensimay, ularning manfaatlariga qarshi siyosat yuritdilar.

Turkiston komissiyasiga esa Markazning boshqa tashkilotlariga nisbatan amalda ulkan huquqlar berilgan edi. Ularning asosiy vazifasi qanday qilib bo'lsa ham Turkistonda sovet hokimiyatini saqlab qolish va mustahkamlash edi. Turkiston Komissiyasi bu vazifani amalga oshirishda zo'ravonlik usu-

lidan asosiy vosita sifatida foydalandi. U o'z faoliyatining dastlabki kunlaridan boshlab hukmini o'tkazishga harakat qildi. Markazdan kelgan komissiya a'zolari xuddi Turkbyuro a'zolar kabi Turkistondagi milliy rahbar xodimlar (milliy kommunistlar) ni o'lka va xalq manfaatlarini himoya qilishlariga, Markaz siyosatiga qarshi chiqishlarning barcha ko'rinishlariga qarshi ayovsiz kurashdilar. Ayniqsa, Turkiston mintaqasidagi istiqbolchilik harakatini tugatish uchun komissiya barcha imkoniyatlarini ishga soldi. Turkiston komissiyasini tugatish uchun intilgan Turor Risqulov va uning tarafdorlari ma'sul lavozimlardan olib tashlandi va o'lkadan badarg'a qilindi. Milliy rahbar xodimlarga nisbatan ta'qib va qatag'on siyosati qo'llanildi. Sovet hokimiyatiga hayrihox bo'lmagan mahalliy aholi vakillari "bosmachilar" ga sherik sifatida yoki boshqa antisovet harakatlarda ayblanib, qamoqxonalarga tashlashdi. O'sha davr uchun ommaviy bo'lgan sud va so'roqsiz ularning ko'pchiligi otib tashlandi. XX asr 20-yillarida ishchi, soldat va dehqon deputatlari soveti a'zolaridan jazo ekspeditsiyalari tuzish va reja asosida faoliyat ko'rsatish talab etilgan.

Turkiston ASSR da aslida Turkiston MIK yoki Turkiston XKS emas, balki Turkiston Komissiyasi va Turkiston byurosi hukmron edi. Mintaqada amalga oshirilishi zarur bo'lgan barcha ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy masalalar faqat Turkiston Komissiyasi ruxsati va ko'rsatmasi bilan qilindi.

O'rta Osiyodagi oxirgi milliy davlatlar bo'lgan Xiva xonligi va Buxoro amirligini tugatilishida Turkiston Komissiyasi asosiy rol ni o'ynadi. Bu mustaqil davlatlarga nisbatan bosqinchilik rejalari Turkiston komissiyasi a'zolari M.V.Frunze, V.V.Kuybishev, F.Goloshchekin va boshqalar tomonidan ishlab chiqildi hamda Markazning ruxsati bilan amalga oshirildi. Buxoro va Xorazmda sovet respublikalari (BXSR, XXSR; keyinchalik BSSR, XSSR) tashkil qilinishi ham Turkiston Komissiyasi "ssenariysi" asosida qilindi. Turkiston komissiyasi mintaqada mustamlakachilik siyosatini olib bordi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi boyliklarining, mintaqadagi xom ashyo resurs-

larining muntazam ravishda Markazga olib ketilishiga rahbarlik qildi.

Xullas, Turkiston komissiyasi va Turkiston byurosi mintaqadagi barcha hukumat organlaridan ustun turib, respublikadagi yuqori partiya va davlat nazoratini amalga oshirdilar. Siyosiy nazorat sifatida esa xalqning barcha qatlamlari kayfiyatidan tunu-kun boxabar bo'lib borishdi. Bunda na faqat "antisovet elementlar", balki ishchi, dehqon va ayniqsa ziyolilar doimiy nazoratda bo'lishdi. Bundan tashqari Markaz Turkiston o'lkasiga partiya, sovet va xo'jalik xodimlarining ko'p sonli "desantlar" ini muntazam ravishda yuborib turdi. Faqat 1920-yildan 1923-yilgacha bo'lgan davrda Turkiston ASSRga 1396 nafar Markaz vakili jo'natildi. Ular orasida S.M.Budyonniy, G.I.Broydo, G.Bokiy, S.Gusev, V.V.Kuybishev, S.S.Kamenev, L.M.Kaganovich, F.Goloshchekin, A.Ioffe, V.Novin, Ya.E.Rudzutak, Ya.X.Peters, G.Sokolnikov, G.Safarov, S.Orjonikidze, M.Tomskiy, L.D.Trotskiy, M.V.Frunze, Sh.Eliava va boshqa taniqli sovet namoyandalari bor edi. Sovet hokimiyati-yillarida bu "tajriba" muttasil ravishda amalga oshirib turildi.

1922-yil mayda RKP (B) MK Turkiston byurosi partiyaning O'rta Osiyo byurosi (Sredazbyuro)ga aylantirildi. RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosiga Turkbyuro zimmasidagi barcha vazifalar yuklandi, shu bilan birga uning g'oyaviy va siyosiy ta'sir doirasi yanada kengaydi. Turkiston ASSR, BXSr va XXSR da sovetlashtirish jarayonining so'nggi bosqichi, O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish, kollektivlashtirish va quloqlashtirish siyosati, industrlashtirish, O'zbekiston SSRni xom ashyo bazasiga aylantirish, mulkdorlarni sinf sifatida tugatish, O'rta Osiyo va Qozog'istonda amalga oshirilgan repressiya bevosita RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosining g'oyaviy rahnomoligi va qat'iy nazorati ostida amalga oshirildi. O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalaridagi barcha g'oyaviy-siyosiy tadbirlar va o'zgarishlar Sredazbyuroning ruxsati va uning rahbarligida qilindi. Turkiston byurosi va O'rta Osiyo byurosi Markazning ushbu mintaqa ustidan nazorat qiluvchi maxsus

boshqaruv organi edi. O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalari rahbariyati bu tashkilotga so'zsiz bo'ysunishga majbur edilar.

Xullas, Turkiston komissiyasi, Turkiston byurosi, O'rta Osiyo byurosi singari Markazning vakolatli organlari Turkiston ASSR, BXSr, XXSR, O'zbekiston SSRdagi faoliyati davomida mahalliy xalq turmushiga yot bo'lgan kommunistik g'oyani singdirish bilan bir qatorda milliy rahbar xodimlar va ziyolilarga nisbatan ko'plab quvg'in va qatag'onlarni uyushtirdilar. Mahalliy aholining milliy madaniyati, islom dini va qadriyatlari toptalishiga rahbarlik qildi. Markazning vakolatli organlari, ayniqsa, O'rta Osiyo byurosi boshqaruvning shunday shaklini ishlab chiqdiki O'zbekistondagi barcha tashkilotlar pirovardida bu mexanizmning bir qismini tashkil etdi.

Turkiston ASSR MIK raisi T.Risqulovning Moskvaga jo'nab ketishidan sal oldin, 1920-yil 8 martda RKP (b) MK Turkiston avtonomiyasi va partiya qurilishi haqidagi qarorni qabul qildi, natijada "Turkiston turkiy xalqlarining kommunistik partiyasi va Turk Respublikasi tuzish" haqidagi qaror RKP (b) MK tomonidan noqonuniy ravishda rad qilinadi.

"Turkiston avtonomiyasi to'g'risidagi Nizom" deb nomlangan RKP (b) MK ning ushbu qarorida federal hukumat organlari bo'lgan mudofaa, tashqi aloqalar, temir yo'l, pochta va telegraf aloqasi, moliya ishlarini Butunrossiya miqyosida markazlashtirish uqtirildi.

T.Risqulov boshchiligidagi Turkiston delegatsiyasi RKP (b) MKning bu qaroriga norozilik bildirib, "Turkistonda davlat qurilishi to'g'risidagi Nizom" loyihasini himoya qilish uchun 1920-yil 17 mayda Moskvaga etib bordi. Turkiston ASSR MIK raisi T.Risqulov o'sha kuniyoq partiya MKga ushbu hujjat matnini topshiradi. Mazkur Nizom loyihasida quyidagi talablar bitilgan edi:

a) Turkistonda kuchli musulmon armiyasini tashkil etish va ruslardan tuzilgan qizil armiya qismlarini tugatish;

b) Turkiston respublikasida harbiy komissariatni tiklash, unga qizil armiya tuzish va tarbiyalashni topshirish, Turkistonda harbiy qismlarni faqat mahalliy aholidan tuzish;

v) Turkistonda butun hokimiyatni Sovetlar s'ezdiga, Turkiston MIK va XKS ga topshirish;

g) Turkkomissiyani tugatish;

d) Turkistonga musulmon harbiy va siyosiy xodimlarni jo'natish.

Shuningdek, ushbu Nizom loyihasida Turkiston fronti Harbiy inqilobiy kengashi (Turkfront Revolyusion harbiy soveti) huquqlarini cheklash; tashqi aloqalar, tashqi savdo va harbiy masalalarni RSFSR vakolatidan chiqarib, Turkiston MIK ixtiyoriga berish talab qilingan edi.

Turkiston delegatsiyasi Markazga o'z talablarini topshirar ekan, Turkiston komissiyasi faoliyatiga alohida to'xtaldi. Delegatsiya a'zolari T.Risqulov va N.Xo'jaev Turkiston Komissiyasi o'lkada mustamlakachilik siyosatini davom ettirmoqda va musulmon aholisidan qizil armiya tuzishga qarshi chiqmoqda, deb ma'lum qildilar.

T.Risqulov Moskvada bo'lgan chog'ida Turkistonni O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston va Qirg'iziston qilib bo'lib tashlashga qarshi chiqdi va o'zbek, turkman, qozoq, qirg'izlarni yagona turkiy xalq ekanligini isbotlashga harakat qildi.

T.Risqulovning fikricha, "Turk Sovet Respublikasi" Turkiston, Tatariston, Boshqirdistondagi barcha xalqlarni hamda Buxoro amirligi va Xiva xonligida monarxiya tuzumi ag'darilgach, kelajakda u erdagi xalqlarni ham birlashtirishi kerak edi.

V.I.Lenin mazkur hujjat bilan 25 mayda tanishib chiqadi va unga "Arxivga, Turkiston to'g'risidagi" deb yozib qo'yadi. U turkistonliklarning ushbu Nizom loyihasi bilan sinchiklab tanishib chiqqach, bu hujjatni partiyaning milliy siyosatiga zid deb qat'iyon rad qiladi. V.I.Leninning mulohazalari va maxsus tuzilgan komissiyaning loyihasi Markaziy Komitet Siyosiy byurosining 1920-yil 29 iyunda "RKP(b) MK ning Turkistondagi

asosiy vazifalari to'g'risida" degan umumiy nom bilan qabul qilgan to'rtta qaroriga asos qilib olindi. RKP(b) MK qarorida tashqi savdo, tashqi aloqa, harbiy masalalar RSFSR tasarrufidagi sohalar ekanligi ta'kidlandi.

T.Risqulov va uning tarafdorlari 1920-yil 18 iyulda Turkiston Kompartiyasi O'lka Komiteti va Turkiston MIK tarkibidan chiqqanliklarini e'lon qilishdi. T.Risqulov Turkiston ASSR MIK raisi lavozimidan iste'foga chiqdi. Bu hodisa Turkistonning, hatto O'zbekiston SSRning sovet davridagi tarixida respublika rahbarining yagona iste'fosi sifatida tarixga kirgan.

1920-yil boshlarida Turkiston komissiyasi Turkiston ASSRni milliy til belgisiga qarab bo'lib tashlash masalasini qo'ygan edi. Turkiston Komissiyasining bu tezislarga qarshi chiqqan T. Risqulov, N. Xo'jaev va boshqa milliy etakchilar "panturkizm", "panislomizm", "burjua millatchiligi" va "o'ng og'machilik"da ayblandi.

V.I.Lenin 1920-yil may oyida Turkistonni O'zbekiya, Kirgiziya, Turkmeniyaga bo'lingan xaritasini (etnografik va hokazo xaritasini) tuzishni mutasaddi shaxslarga topshirgan. Shuning uchun 1920-yil avgustda Turkiston ASSRning Ettisuv viloyati, Sirdaryo va Zakaspiy viloyatlarining bir qismi yangi tashkil qilingan RSFSR tarkibidagi Qirg'iziston ASSR (aslida Qozog'iston ASSR) ixtiyoriga berilgan. 1920-1924-yillarda mustaqil Buxoro va Xorazm respublikalarini mavjud bo'lib turishi Markazning vaqtinchalik murosasini yo'lini tanlaganligidan boshqa narsa emas edi. Aslini olganda Sovet hukumatining rahbari V.I.Lenin sovet respublikalari asosida SSSRni tashkil qilish prinsiplari to'g'risida 1922-yil kuzida to'xtalar ekan, "qo'shilishdan oldin ajralish kerak", deb masalani aniq qo'ygan edi.

Xullas, Turkiston mintaqasini milliy-hududiy jihatdan qayta chegaralash Markaz va RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi tomonidan ishlab chiqildi va 1924-yilda u o'zining so'nggi bosqichiga kirdi.

“Harbiy kommunizm” siyosati va uning mohiyati.

Ma'lumki, 1917-yilning oktabrida Sovetlarning Butunrossiya II s'ezdida Er haqida dekret qabul qilingan edi. Bu dekretga ko'ra er egalarning xususiy yerlari davlat mulkiga aylantirila boshlandi. Shu bilan birga xususiy mulklarning tortib olinishi Turkiston o'lkasi aholisining ommaviy noroziliklariga sabab bo'ldi. Undan tashqari, o'lkada avj olib ketgan istiqloqlilik harakati, Dutov boshchiligidagi Ural kazaklarining Orenburgni bosib olishi vaziyatni yanada murakkablashtirdi. Buning ustiga 1917-1918-yillarda o'lkada hosilsizlik tufayli iqtisodiyot tang ahvolga tushib, qashshoqlik va ochlik millionlab aholining o'limiga sabab bo'ldi.

O'sha paytdagi og'ir ahvol Turkiston sanoatini ham chetlab o'tmadi. Chunki, sanoat ishlab chiqarishining kamayib ketishi hamda Rossiyaning markaziy rayonlaridan sanoat va oziq-ovqat mahsulotlari olib kelishning deyarli to'xtab qolishi oqibatida narx-navo nihoyatda oshib ketib, chayqovchilik avj oldi. Tadqiqotlarga ko'ra, aholining kundalik ehtiyoji uchun zarur bo'lgan 1 pud bug'doy uni 1916-yilda 5 rubl bo'lsa, 1917-yilda uning narxi 45 rubl bo'lgan. Unga mos ravishda boshqa turdagi mahsulotlarning ham narxlari oshib ketdi.

Sovet hukumati esa, xususiy mulkchilikni yo'qotishga, xo'jalik hayotining barcha sohalarida ijtimoiy davlat mulkchiligini avj oldirishga, xalq xo'jaligini harbiy zo'ravonlik asosida markazlashtirishga, shu bilan birga, aynan zo'ravonlikka asoslangan harbiylashgan iqtisodiy siyosat yurg'izishga qattiq kirishdi. Oqibatda dastlab Farg'ona vodiysida, keyin esa, o'lkaning boshqa chekka hududlarida sovet rejimiga qarshi qurolli harakatlar boshlanib ketdi.

Bunday holatda shunday g'oyat murakkab vaziyat yuzaga keldi-ki, undan chiqib ketish maqsadida sovet hukumati harbiy chora-tadbirlar bilan birgalikda favqulodda iqtisodiy chora-tadbirlarni belgiladi va ularni amalga oshirishda o'ta markazlashgan yo'lni tanladi. Ular tanlangan bu yo'l Lenin-

ning tashabbusi bilan "Harbiy kommunizm" siyosati nomi ostida tarixga kirdi.

"Harbiy kommunizm" siyosati o'z mohiyatiga ko'ra, xalqqa qarshi qaratilgan bo'lib, bu siyosat faqat yirik sanoatnigina emas, balki o'rta va hatto mayda korxonalarni ham davlat qo'lida umumiyLashtirishni taqozo etardi. Aslini olganda bu davrdagi xo'jalik siyosati ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan siyosat bo'la olmas edi. Mohiyatan bu vazifa sovet hokimiyatini saqlab qolishga qaratilgan bo'lib, bunday holatda xalq xo'jaligiga nisbatan asosiy shior uni mustahkam tarzda tiklash emas, balki "ishlab chiqaruvchi kuchlarni qo'porib bo'lsa-da, tezda mahsulot olish"dan iborat bo'lgan.

O'z mohiyatiga ko'ra, Turkiston xalqlari uchun mutlaqo yot bo'lgan "harbiy kommunizm" siyosati o'lkada mavjud bo'lgan ma'lum tarixiy va mahalliy shart-sharoit hamda imkoniyatlarni, vaziyatni hisobga olmasdan amalga oshirila boshlandi. Turkiston bolsheviklari bu siyosatni amalga oshirish borasida Rossiyadagi nisbatan taraqqiy etgan mintaqalardan ham uzib ketdilar. Misol uchun, 1918-yilning o'rtalariga qadar bolsheviklar Rossiyada barcha korxonalarning 11 foizini davlat mulkiga aylantirgan bo'lsa, Turkistonda bu ko'rsatkich 45 foizni tashkil etgan edi.

O'lkada "harbiy kommunizm" siyosatini amalga oshirishda RSFSR Xalq Komissarlari Sovetining 1918-yil 28 iyundagi yirik sanoat va transportni yalpisiga davlat mulkiga aylantirish (natsionalizatsiya qilish) to'g'risidagi Dekreti Turkiston bolsheviklari uchun dasturi amal bo'lib xizmat qildi. Aynan mana shu dekret asosida fabrika va zavod tipidagi barcha yirik va o'rta korxonalar, hunarmandchilik va yarim hunarmandchilik tipidagi mayda korxonalarning bir qismi deyarli hech qanday haq to'lanmasdan davlat ixtiyoriga olindi. Bolsheviklarning "harbiy kommunizm" siyosati natijasida o'lka dehqonlari og'ir ahvolda qolib, oziq-ovqat tanqisligi yuzaga keldi.

Bu paytga kelib oziq-ovqat muammosi Turkiston respublikasining eng muhim muammosiga aylangan edi. Sovet hukumati esa, mahalliy aholida mavjud bo'lgan g'alla va boshqa

oziq-ovqat mahsulotlarini tortib olish uchun qat'iy chora-tadbirlar belgiladi. 1918-yil 15 iyunda Turkistonda o'lkada oziq-ovqat Direktoriyasi tashkil etilgan bo'lsa, "G'alla monopoliyasi to'g'risida", "Siniy non payogi to'g'risida", "Turkiston respublikasida oziq-ovqat siyosatini amalga oshirish yuzasidan oziq-ovqat komissariga favqulodda vakolatlar berish to'g'risida" degan dekretlar bilan 1919-yil 4 iyunda Turkistonda oziq-ovqat diktaturasi joriy etildi.

Turkiston o'lkasida g'alla monopoliyasi o'tkazish mumkin emasligi haqidagi dalillar bolshevistik hukumat rahbarlarini umuman qiziqitirmadi. Turkiston MIQning 1919-yil 4 iyunda bo'lib o'tgan majlisida temir yo'llar komissarining quyidagi so'zlari bunga yaqqol misol bo'ladi: "G'alla monopoliyasi o'tkazilar ekan, qurol kuchidan foydalanmasligimiz kerak. O'lkada 7,5 mln.kishi yashaydi, ularning har biriga-yiliga o'rta hisobda 10 pud g'alla hisoblaganda ham 75 mln.pud g'alla kerak. Amalda 35 mln.pud g'alla yig'ildi. Oziq-ovqat direktoriyasi undan 15 mln.pud g'allani shahardagi ishchilarga berishni mo'ljallagan. Buning natijasida 5 mln. musulmon aholisi ocharchilik girdobida qoldi".

Soha mutaxassislarining ma'lumotlariga ko'ra, Farg'ona sovetlarining XIII viloyat s'ezdida viloyat inqilobiy qo'mitasi raisi vodiydagi ocharchilik to'g'risida to'xtalib shunday degan edi: "1917-1918-yillardagi ocharchilik Farg'ona viloyati xo'jaligining vayron bo'lishida kuchli ta'sir ko'rsatdi. Faqat Qo'qon va Marg'ilon uездlarida ocharchilik oqibatida yarim million aholi o'ldi". Turkiston respublikasidagi dahshatli ocharchilik uning boshqa viloyatlariga ham keng yo'yildi. Arxiv manbalaridan olingan ma'lumotlarga ko'ra, Samarqand viloyati Jizzax uездining 70 foiz aholisi, Samarqand uездining o'zida esa 70 000 aholi qirilib ketdi.

"Harbiy kommunizm" siyosati shusiz ham Turkistonning o'ta murakkab iqtisodiy ahvolini og'irlashtirib yubordi. Bu siyosat natijasida qishloq xo'jaligida ekin maydonlari keskin kamaydi. Misol uchun, ekin yerlari 1915-yildagi 3 mln. 300 ming desyatinadan, 1920-yilda 1 mln.200 ming desyatinaga

qisqardi. O'rtacha paxta tolasini etishtirish esa, 1915-yildagiga nisbatan 1921-yilda 5 foizga kamaygan. Shu bilan birga qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari bo'lgan chorvachilik, parrandachilik, ipakchilik, asalarichilik hamda bog'dorchilik sohalarida ham mahsulot etishtirish kamayib ketgan edi.

1918-yil 20 noyabrda Turkiston respublikasida «Ocharchilikka qarshi kurash Markaziy komissiya»si tuzilib, keyinroq, och qolganlarga yordam uchun turli qo'mitalar tashkil etilib, s'ezd, qurultoy va boshqa yig'ilishlarda ko'p marta ko'rib chiqilgan va qarorlar qabul qilingan bo'lsa-da, biroq, bu harakatlar kutilgan natijalarni bermadi.

Bolsheviklar "harbiy kommunizm" siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida umumiy mehnat majburiyatini joriy qildilar. Turkiston respublikasi XKS 1918-yil 9 sentabrda "Umumiy mehnat majburiyatini hayotga tadbiiq etish to'g'risida" qaror qabul qildi. Yangi adabiyotlarda berilishicha, ana shu qarorga muvofiq "mehnat bilan shug'ullanmaydiganlar"ni zo'rlik bilan jamoat ishlariga jalb etish boshlandi. 1919-yil martidagi sovetlarning VII s'ezdida "umumiy mehnat majburiyatini o'rnatish" maqsadida respublikaning 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan barcha erkak va ayol aholisini hisobga olishga qaror qilindi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad, kelgusida ularni sanoatning ishchi kuchi etishmayotgan tarmoqlariga ishga yuborish edi. Umumiy mehnat majburiyati mahalliy xotin-qizlar uchun ham majburiy edi. Aholi bir hududdan ikkinchi hududga majburiy tarzda mehnatga safarbar etildi.

1920-yilning boshlariga kelib g'alla monopoliyasi siyosati bir qadar yumshatildi. Oziq-ovqat taqsimoti ko'rinishidagi monopoliyani faqat ko'chirib keltirilgan rus dehqonlari rayonlarida o'tkazishga qaror qilindi. Musulmonlar yashaydigan hududlarda mahsulot (natura) solig'i joriy etildi. Ammo, oziq-ovqat taqsimotidagi ushbu tabaqalashtirilgan yondashuv uzoq vaqt saqlanib qolmadi.

"Harbiy kommunizm" siyosatining muhim vazifalaridan biri oziq-ovqat taqsimoti (razvyorstka) ni o'tkazishdan iborat edi. Turkkomissiya a'zolari V.V.Kuybishev va

F.I.Goloshchekinlarning tazyiqi bilan 1920-yilning avgustida butun Turkiston respublikasi hududida oziq-ovqat taqsimoti joriy etish haqida qaror qabul qilindi. Ish shu darajaga borib etdiki, bolsheviklar oziq-ovqat taqsimotini mahsulotlarni zo'rlab davlat ixtiyoriga o'tkazish siyosatiga aylantirib qo'ydilar. Buning oqibatida dehqonlar qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishdan manfaatdor bo'lmay qoldilar. Chunki, dehqon ongida "baribir tortib olishadi", degan fikr haqli tarzda o'rnashib qolgan edi.

Oziq-ovqat taqsimoti o'lka aholisini ochiqdan-ochiq talashga aylanib, ijtimoiy keskinlikni yanada kuchaytirib yubordi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1920-yilning ohirlarida faqat ishchilardan iborat oziq-ovqat to'plovchi otryadlar tuzildi. O'lkadagi bu otryadlar faqatgina 1920-1921 xo'jalik-yilining o'zida mahalliy aholidan 9.708.703 pud g'alla 6.358.144 pud em-xashak, 1.606.210 pud go'sht va boshqa mahsulotlarni zo'rlik bilan tortib oldi.

Oziq-ovqat to'plovchi otryadlarning haddan tashqari o'zboshimchaligi hatto, bolsheviklarning o'zlarini ham tashvishga solib qo'ydi. Ishchi-dehqon inspeksiyasi bu otryadlarning 1920-yil sentabr - 1921-yil avgustdagi faoliyatini tekshirib, quyidagilarni qayd etgan:

"Oziq-ovqat komissarligi Turkistonda g'alla tayyorlash va taqsimotni o'z ichiga olgan oziq-ovqat siyosatini amalga oshirishi lozim edi. Lekin taqsimot sust olib borildi. Belgilangan topshiriqlar qog'ozda qolib ketdi. Kartochka sistemasi amalga oshirildi. Oziq-ovqat komissarligi respublikada o'z sohasini birmuncha vaqt boshqara olmay qoldi. Komissarlik tomonidan rahbarlikning yo'qligi va instruksiyalar to'liq ishlab chiqarilmaganligi uchun oziq-ovqat to'plovchi otryadlar, noto'g'ri va yomon ishladilar. Ular nafaqat ishni barbod qildilar, balki mustamlakachilik siyosatining eng xunuk ko'rinishlarini namoyon qilish bilan sovet hokimiyatini obro'sizlantirdilar. Komissarlikda g'alla tayyorlash borasida jinoyatkorona xo'jasizlik va boshboshdoqlik ko'zga tashlanadi. Bunday ayanchli ahvolning sabablari quyidagicha:

Birinchidan, ko'pchilik xodimlar o'z o'rniga noloyiq, ikkinchidan, musulmon aholisiga e'tiborsizlik va ularning qo'rquvda ekanligi, uchinchidan, musulmon aholisini oziq-ovqat to'plovchi otryadlarga yomon jalb etilganligidir".

Xulosa tarzda ta'kidlash lozimki, sovet hokimiyatining "harbiy kommunizm" siyosati o'zbek xalqiga nisbatan g'ayriinsoniy siyosat ekanligini ko'rsatdi. Buning natijasi o'laroq, haqiqatda bolsheviklar tasavvuridagi harbiylashgan vaziyat vujudga keldiki, uning asosiy belgilari boshqaruvni mutlaq markazlashtirish va yalpi davlatlashtirish, xususiy mulkni bekor qilish, xo'jalik yuritishning musodara usullari, jazo choralari bilan mehnatga majbur qilish, bozor qitisediyoti tizimini barbod qilish, milliy va insonparvarlik qadriyatlarini markscha sinfiy g'oyalar bilan zo'ravonlarcha almashtirishdan iborat edi. Bolsheviklarning ana shu siyosati hayotga joriy qilinishi oqibatida iqtisodiyotning halokatli inqirozi, ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskinlashuvi yuz berdiki, natijada sovet hokimiyatining yashashi gumon bo'lib qoldi. Yuzaga kelgan bu jiddiy vaziyat sovet davlati rahbariyatini bu iqtisodiy siyosatining mazmun va mohiyatini qaytadan ko'rib chiqishga majbur qilgan edi.

5. Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat.

Turkistonda oktabr to'ntarishidan keyin sodir bo'lgan voqealar jarayoni shuni ko'rsatadiki, bolsheviklar o'rnatgan sovet tuzumi o'lka xalqlariga nafaqat mustaqillik, hatto milliy muxtoriyatni ham ravo ko'rmadi. Mustaqillik osonlikcha qo'lga kiritilmasligini tushunib etgan milliy vatanparvarlar qo'lga qurol olib, bolsheviklar va bosqinchi qizil armiyaga qarshi qurolli harakat boshlab yubordilar. Biroq sovet tuzumi va kommunistik mafkura hukmronligi-yillarida, ularga "bosmachi" deb nohaq tamg'a bosildi.

Bu harakat haqida so'z yuritilganda ta'kidlash lozimki, Q.Rajabov tadqiqotlariga ko'ra, 1918-1919-yillarning

o'rtalarigacha bo'lgan davrga tegishli arxiv hujjatlarida ham "bosmachi" so'zi uchramaydi. Bu hujjatlarda "qaroqchi" (raz-boynik), "shayka", juda bo'lmasa "bosqinchi" (bandit) iboralari qo'llanilgan. 1919-yilning o'rtalaridan boshlab avval ayrim rasmiy hujjatlarda, keyinchalik esa sovet vaqtli matbuotida "bosmachi" iborasini qo'llash boshlangan. "Bosmachi" va "bosmachilik" iboralari ozodlik harakatining mohiyatini pasaytirish, ajdodlarimizning bolsheviklar hukmronligiga qarshi olib borgan qonli kurashlarini xaspo'shlash uchun buyuk davlatchi shovinistlar tomonidan o'ylab topildi va "banditlik", "qaroqchilik" so'zlari bilan asossiz ravishda bir qatorga qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, "bosmachi" yorlig'i yopishtirilgan ota-bobolarimizning muborak nomlari qayta tiklandi va ularning haqiqiy qiyofalari istiqlochlilar sifatida namoyon bo'ldi.

Sovetlarga qarshi harakat "Turkiston Muxtoriyati hukumati"ning tor-mor qilinishi bilan boshlanganligi" deyarli barcha tarixchilarning asarlarida e'tirof qilinadi. Aslini olganda, muxtoriyat hukumati ag'darib tashlanmaganida ham yoki bu hukumat hatto mutlaqo bo'lmaganida ham bu harakatining vujudga kelishi tabiiy bir hol edi. Zotan, bu davrda Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat sovet hokimiyatiga qarshi istiqlol kurashining boshlanishini muqarrar qilib qo'ygan edi.

Birinchidan, 1917-yilda sodir bo'lgan oktabr to'ntarishi va buning natijasida hokimiyatni qo'lga kiritgan bolsheviklar tomonidan ilgari surilgan kommunistik mafkura Turkiston xalqlari uchun mutlaqo yot tushuncha edi. Mahalliy aholi bu g'oyani avval boshdanoq o'ziga singdira olmadi va unga qarshi turdi.

Ikkinchidan, sovet hukumati o'rnatilgan dastlabki davrda hokimiyatni boshqarishga mahalliy xalq vakillari jalb qilinmadi, ularning milliy g'ururi, haq-huquqi inkor qilindi. Turkistonda bolsheviklar tomonidan o'rnatilgan sovet tuzumi Rossiya imperiyasi mustamlakachiligining yangi shakli ekanligi o'sha dastlabki kunlardanoq oshkor bo'lgan edi.

Uchinchidan, yangi tuzum o'rnatilgan ilk kunlardan oq mahalliy xalqning asrlar davomida shakllangan urf-odatlar, milliy qadriyatlari toptaldi. Shariat asoslari va qozixonalar bekor qilindi, vaqf yerlari tortib olindi, mulkchilikning barcha shakliga chek qo'yildi.

Turkiston Muxtoriyati hukumatining tugatilishi bu harakatning butun Farg'ona vodiysida ommaviy ravishda boshlanishiga bir turtki vazifasini o'tadi, xolos. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik zulmi ostida ezilib kelgan farg'onaliklar Turkistonda birinchi bo'lib bolsheviklar rejimiga qarshi qurolli kurashga otlandilar. Shu tariqa, Turkistonda sovet hokimiyati va bolshevikcha tuzumga qarshi istiqloлчаilik harakati 1918-yil fevral oyining oxirlarida boshlangan edi.

Bu harakatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, chorikorlar, mardikorlar, hunarmandlar va kosiblar bo'lgan. Turkiston respublikasi rahbarlaridan birining e'tirof etishiicha, unga asosan dehqonlar va hunarmandlar qatnashdi. Ularga shahar aholisining aksariyat qismi: o'ziga to'q badavlat oilalarning vakillari, savdogarlar, islom dini arboblari hamda ba'zi boylar qo'shildi. Harakat qatnashchilari safida oq-qorani tushungan savodxon kishilar ziyolilar ham ko'pchilikni tashkil qilar edi va ular jadidlar orasidan ajralib chiqqan. Bir so'z bilan aytganda, ular safida xalqning barcha tabaqasiga mansub kishilar bor edi.

Dastlabki milliy harbiy harakatning tashkil topishi Kichik Ergash (taxminan 1885-1918 yy.) va Katta Ergash (taxminan 1880-1921 yy.)ning nomlari bilan bog'liqdir. 1918-yil 27 fevralda Qo'qon atrofidagi Bachqirda bo'lgan janglarning birida Kichik Ergash bo'lgach, uning o'rniga Katta Ergash (uni Mulla Ergash ham deyishgan) Farg'ona vodiysida bolsheviklarning mustamlakachilik tartibiga qarshi ozodlik bayrog'ini ko'tardi. Qo'qon uezdida harakatning dastlabki tayanch nuqtasi Bachqir edi. 1918-yil mart oyining oxiriga kelib Katta Ergashning nomi Farg'ona vodiysi aholisi o'rtasida juda mashhur bo'lib ketdi.

Marg'ilonda esa militsiyaning sobiq boshlig'i Muhammad Aminbek Ahmadbek o'g'li-Madaminbek (1892-1920) kurash

boshladi. "O'z oldiga sovet hokimiyatini ag'darish va Farg'ona muxtoriyatini tiklash vazifasini qo'ygan Madaminbek ustomon siyosatchi va uddaburon tashkilotchi fazilatlariga ega edi",-deb tan olinadi 1918-yilga oid arxiv hujjatlarining birida. Farg'ona vodiysida 1918-yilning o'rtalariga kelib, taxminan yuzga yaqin qo'rboshilar o'z dastalari bilan qizil armiya qismlariga qarshi kurash olib bordilar. Bu guruhlarda 15000 yigit bor edi.

Turkistondagi bu harakatning o'ziga xos milliy ko'rinishi va xususiyatlari mavjud bo'lgan. Bu xususiyatlar harakatdagi qo'rboshilar dastalari va guruhlari faoliyatida, ularning maqsad va istaklarida o'z ifodasini topgan bo'lib, unda islom shariati qonun-qoidalariga asosidagi milliy davlat barpo qilishdan tortib, to milliy demokratik tartibdagi mustaqil davlat tuzishgacha kabi g'oyalar mujassamlashgan edi.

Turkiston mintaqasidagi mazkur harakatning muhim xususiyati shundaki, bu harakatda maqsadlar va vazifalar qanday bo'lishidan qat'iy nazar boshdan oxirigacha bir ustuvor g'oya-Turkistonning milliy mustaqilligi yotadi. Bu harakat goh kuchayib, goh pasayib turishiga qaramay, unda ishtirok etuvchilarning tarkibi o'zgarib turishi va ikkilamchi manfaatlar o'rtada turganligi hamda ob'ektiv va subektiv omillar kuchlar muvozanatiga salbiy ta'sir qilishiga qaramay, harakatning asosiy maqsadi Turkiston mustaqilligi bo'lib qolaverdi.

Turkistondagi bu harakatning uyushgan bir shaklda namoyon bo'lishida qo'rboshilar ko'rsatgan g'ayrat-shijoatni alohida ta'kidlab o'tish kerak. Qo'rboshilar harakatning harbiy rahbarlari bo'lib, ular o'z jangovarliklari bilan mashhur edilar. O'z vaqtida Farg'ona vodiysida Kichik Ergash, Katta Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek, Muhiddinbek, Islom Polvon, Yormat Maxsum, Samarqand viloyatida Ochilbek, Bahrombek, Buxoroda Ibrohimbek, Mulla Abdulqahhor, Anvar Posho, Salim Posho, Davlatmandbek, Fuzayl Maxdum, Xorazmda Junaidxon kabi qo'rboshilar bu harakatni yagona kuchga birlashtirish uchun rahbarlikni birin-ketin o'z qo'llariga olsalar-da, lekin Turkiston mintaqasidagi istiqlolchilik harakati

boshdan oxirigacha yagona markazga to'liq uyusha olmadi. Turkiston fido-yillarining ozodlik harakatini yagona markazga birlashtirish uchun izchil kurashayotgan Madaminbek bilan Anvar Poshoning taqdirlari esa fojiali tugadi.

Farg'ona vodiysidagi bu harakat 1919-yil yozining oxiri va kuzida o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. Madaminbek boshchiligidagi istiqlolchilar safiga Jalolobodda turgan rus krestyanlari armiyasining qo'shilishi vodiya sovet hokimiyatini ag'darish uchun real kuch edi. Sentyabr oyining dastlabki kunlarida Madaminbek lashkarlari Jalolobod va O'sh shaharlarini egallashdi. Ular 13 sentabrda Eski Marg'ilon shahrini sovetlardan ozod qildilar. Shu bilan birga vodiydagi eng yirik strategik shahar Andijonni qamal qilishga kirishdilar. Madaminbek boshchiligidagi qo'shinning hujumi Farg'ona vodiysini larzaga keltirdi. 1919-yil 22 oktabrda Pomirning Ergashtom (Irkeshtam) ovulida bo'lgan anjumanda Madaminbek boshchiligidagi Farg'ona muvaqqat muxtoriyat hukumati tuzildi. Hukumat tarkibiga tub aholi vakillaridan 16 kishi va evropaliklardan 8 kishi kiritildi. Madaminbek hukumat boshlig'i bo'lish bilan bir qatorda Farg'ona vodiysidagi bu harakatning oliy bosh qo'mondoni ham etib saylandi.

1919-yilning kech kuziga kelib Madaminbek qo'l ostida 30000ga yaqin yigit qizil armiyaga qarshi janglarni olib bordilar. Bu paytda Shermuhammadbek qo'l ostida 20000, Katta Ergash qo'rboshida 8000 askar bo'lgan. Ana shu uchta lashkarboshi vodiydagi jangovar harakatlarni yo'naltirib turdi.

Madaminbek siymosida sarkardalik, davlat va siyosat arbitriga xos sifatlar uyg'unlashgan edi. U vodiydagi sovet hokimiyati organlariga muqobil ravishda o'z siyosiy boshqaruv usulini joriy qildi. "U bizning rahbarlik faoliyatimizda yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarimizdan ustalik bilan foydalanardi. Uning boshqaruv apparati, o'zining tribunali va gentshabi bo'lgan; u qonunlar chiqargan", - deb e'tirof etadi Madaminbekka qarshi kurashganlardan biri bo'lgan qizil komissar Gramatovich.

Turkistondagi bu harakat 1920-yilning yozi va kuzida o'zining yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Kurash yana ham

shafqatsiz va murosasiz tus oldi. Farg'ona vodiysi va Samarqand viloyatidagi vatanparvarlar bilan bir qatorda endilikda Xorazm va Buxoro respublikalaridagi istiqloлчаhilar ham bosqinchi qizil armiya jangchilariga qarshi kurashga otlandilar. Kurash bayrog'ini vodiya Madaminbek o'rniga endi Shermuhammadbek ko'tardi. Farg'ona vodiysidagi butun qo'rboshilar va tinch aholi vakillari Oltiariq tumanidagi G'oyibota qishlog'ida o'zlarining navbatdagi qurultoylariga to'plandilar. Qurultoy 1920-yil 3 mayda Shermuhammadbek boshchiligida Turkiston-turk mustaqil islom jumhuriyati yoki qisqacha qilib aytganda Turkiston muvaqqat hukumatini tuzdi.

Shermuhammadbek Farg'ona vodiysidagi kurashchilarning oliy bosh qo'mondoni ham qilib saylandi. Shu davr hujjatlarning birining e'tiroficha, "Madaminbek qo'rboshilar o'rtasida eng kuchlisi bo'lgan bo'lsa, Shermuhammadbek shubhasiz eng xavflisi edi".

Turkiston MIK raisi Inomjon Xidiraliyevning keyinchalik yozishiga qaraganda, "1920-yil sentabrda bosmachilarning soni 70000 kishiga etdi va kuchli vahima uyg'otdi".

Qurolli harakatni tashkiliy jihatdan uyushtirishda Farg'ona vodiysi, Buxoro va Xorazmdagi qo'rboshilarning mazkur davrda bo'lib o'tgan o'ttizdan ortiq qurultoylarining ahamiyati katta bo'lgan. Bu qurultoylarda harakat rahbarlari saylangan, qo'rboshilar yagona qo'mondonlik ostiga birlashtirilgan. Ammo bunga doimo ham amal qilinmas edi. Shuningdek, qurultoylarda qo'rboshilar guruhlar harakat qiladigan joylar va ularning ta'sir doirasi belgilab olingan. Ba'zi qo'rboshilar oliy bosh qo'mondonga bo'ysunmay, o'zlaricha mustaqil harakat qilganlar. Ta'kidlash joizki, harakat ichida Xolxo'ja Eshon kabi maishatparast kimsalar ham bo'lgan.

Turkistonda o'sha paytdagi beqaror vaziyatdan foydalangan ba'zi kimsalar talonchilik guruhlarini tuzib, xalqni talaganlar. Ularni Turkiston mustaqilligi uchun qizil armiyaga qarshi hayot-mamot janglari olib borgan vatanparvarlar bilan chalkashtirmaslik lozim. Biroq kommunistik mafkura har ikki toifaga bir xil "bosmachilar" tamg'asini yopishtirgan.

Turkistondagi bu qurolli harakatning g'oyaviy rahnamolari etarli darajada mavjud bo'lib, ular asosan jadidlar va islom ulamolari edi. Harakatga g'oyaviy rahbarlik qilish uchun jadidlar bilan ulamolar o'rtasida o'zaro raqobat mavjud bo'lgan.

Namanganlik Nosirxon to'ra Sayid Kamolxon to'ra o'g'li, toshkentlik muftiy Sadriddinxon Maxsum Sharifxo'ja qozi o'g'li, Turkiston MIK raisining sobiq o'rinbosari To'raqul Jonuzoqov, asli boshqirdistonlik Ahmad Zakiy Validiy va boshqalar bu harakatning g'oyaviy mafkurachilari edilar. Harakatga rahbarlik qilgan islom ulamolari orasida yassaviylik va naqshbandiylik tariqatining pirlari ko'p bo'lgan.

Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalaridagi jadidlarning bir qismi bu paytda sovet tashkilotlarida faoliyat ko'rsatishsa-da, milliy mustaqillik to'g'risidagi o'z g'oyalaridan voz kechishmagan edi. 1921-yil avgustda Buxoro shahrida Validiy boshchiligida tuzilgan Turkiston milliy birligi tashkiloti butun Turkiston mintaqasidagi bu guruhlariga siyosiy jihatdan rahbarlik qiluvchi markaz vazifasini bajardi. Bu davrda Munavvarqori Abdurashidxonov rahbarligida Toshkentda "Milliy Ittihad" va "Milliy Istiqlol" tashkilotlari mahfiy tashkil etilgan bo'lib, ular harakatning keyingi rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

Ma'lumki, Turkiston ayollari uchun Vatan ozodligi va uning tinchligi muqaddas hisoblangan. O'lis va yaqin tarixda bosqinchilarga qarshi xotin-qizlar ham necha bor jang maydonlarida ot surgan, vatanparvar kuchlarga boshchilik qilgan. Hatto ayollardan maxsus bo'linmalar ham tuzilgan. Istiqlolchilar safida ayollar nafaqat oddiy jangchi, balki ayrim hollarda qo'rboshi sifatida jang qilishgan. Farg'ona vodiysida Shakarxon va Muhiddinbekning onasi singari o'zbek va qirg'iz ayollaridan etishib chiqqan qo'rboshilar milliy istiqloq kurashi tarixiga shonli sahifalar qo'shdilar. Karmanalik Nodira qiz esa Ibrohimbek qo'shinida maxsus ayollar guruhiga boshchilik qilib, Sharqiy Buxoroda qizil askarlarga qarshi mardonavor kurashgan.

Farg'ona vodiysidagi vatanparvarlar qo'shiniga 1923-1924-yillarda oldin Islom Polvon (taxminan 1882-1923), so'ng Yormat Maxsum (1929-yil halok bo'lgan) kabi qo'rboshilar rahbarlik qildilar. Bu paytda qo'rboshilarning kichik-kichik guruhlari jang harakatlarini olib bordilar. Farg'onada ularning soni 1923-yilda 350-400 atrofida edi. Lekin qo'rboshilar kurashning mazkur bosqichida turli sabab va mahalliy shart-sharoitlar natijasida doim ham bir-birlari bilan kelishib ish ko'rmadilar.

1920-1924-yillarda bu harakat Buxoro va Xorazm respublikalarida ham avj oldi. Buxoro va Xorazmdagi milliy muxolifatning ozodlik kurashlari alohida o'ziga xos yo'nalish va xususiyatga ega bo'lib, o'ta murakkabligi va ziddiyatligi bilan Turkiston respublikasidagi qurolli harakatdan ajralib turadi. Bolsheviklar qizil armiya yordamida Buxoro amirligi va Xiva xonligini kuch bilan ag'darib, hokimiyatni Buxoroda asosan yosh buxoroliklardan, Xorazmda esa yosh Xivaliklardan iborat demokratik kuchlar qo'liga berdi.

Buxoro va Xorazm Xalq Sovet Respublikalarida yuzaga kelgan qurolli muxolifat shu boisdan ham bir yo'la ikki kuchga qarshi: birinchidan, bu davlatlar hududida joylashib olgan qizil armiya qismlariga qarshi, ikkinchidan esa bolsheviklar yordamida hokimiyatni egallab olgan jadidlarga qarshi muxoliflik urushini olib bordilar. Bu urushning Turkistondagi, xususan, Farg'ona vodiysidagi harakatdan farqi ham ana shunda namoyon bo'ladi.

Biroq, Buxoro va Xorazm respublikalaridagi bu kurashga uning mohiyati va yo'nalishi nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, u ham umumiy sovetlarga qarshi harakatning o'ziga xos ko'rinishi edi. Buxorodagi qurolli harakatning o'ziga xos xususiyati bir guruh qo'rboshilarning Buxoro respublikasi hukumati rahbarlariga yo'llagan maktubida aniq ifodasini topgan edi. Maktubda vatanparvarlar Buxoroning mustaqilligi, erkin va hur Vatan qurish uchun kurashayotganliklari, bunday Vatanda kommunistlar bo'lmasligi lozimligi, "Favqulodda komissiya orqali kambag'al aholining mol-mulki

tortib olingan”ligi, “bolsheviklar jabr va zulmni avj oldirib yuborgan”liklari va “Buxoroning mustaqilligi quruq soʻz boʻlib qolgan”ligi, “haqiqatda undan darak yoʻq”ligi taʼkidlanadi.

Shuning uchun ham Buxorodagi bu harakat qisqa mud-dat ichida ommaviy tus olib hatto, Fargʻona vodiysidagi harakatga nisbatan ham kuchayib bordi. Fayzulla Xoʻjaevning taʼkidlashicha, “Sharqiy Buxorodagi bosmachilik oʻzining strategik mavqei jihatidan qaraganda Fargʻona bosmachilariga nisbatan kuchliroq edi”.

Buxorodagi qoʻrboshilar oʻrtasida Ibrohimbek (1889-1932) alohida salmoqqa ega. U amirlik tuzumi agʻdarib tashlangach, Sharqiy Buxorodagi qoʻrboshilar guruhlariga umumiy rahbarlik qilib, bolsheviklar va bosqinchi qizil armiyaga qarshi mustaqillik kurashini boshladi.

**Buxoro amir-
ligining soʻnggi
hukmdori -
Said Olimxon
(1910-1920 yy.)**

U oʻzoldiga Buxorotuprogʻini qizilaskarlardan tozalab, agʻdarib tashlangan amirlik tuzumini qaytatiklash va saltanatni sobiq amir Sayid Olimxon (1881-1944) qoʻliga olib berishni asosiy maqsad qilib qoʻydi. Shuning uchun ham kurashgakir gandastlab kuni lardan oqso-biq Buxoro amiri tomonidan moddiy vamaʼnaviy jihatdan hartomonlama qoʻllab-quvvatlandi va ragʻbatlantirildi.

Ibrohimbek 1921-yil sentabr daboʻlgan Buxoro qoʻrboshilarining qurultoyida “Islomlashkar boshisi” unvoniga sazovor boʻldi va Buxorodagi barcha istiqloqlachilarning oliy boshqormondon qilib saylandi. U qisqa muddat ichida oʻn ming nafardan ortiq askar toʻplab, Qorategin va Darvoz viloyatlarini qizilaskarlar qoʻlidan ozod qilishga muvaffaq boʻldi.

Ibrohimbek qoʻlostidagi Sharqiy Buxoro hududida oʻzini boshqaruv usulini amalga oshirdi. Joylardagi yangi tuzum tugatilib, uning oʻrniga amirlik davridagi boshqaruv usuli joriy qilindi. Ibrohimbekni bu erdagi mahalliy aholi, xususan, laqaylar qoʻllab-quvvatlashardi. Bundan Turkistonda ish olib borayotgan markaziy hukumat vakillari qattiq tashvishga tushdilar.

“Ibrohimbek-butunSharqiyBuxorodagimarkaziysiymo”, debt-anolinadiulartayyorlaganhujjatlarningbirida.

1921-yiloktabrdaTurkiyaningsobiqharbiyvaziriAnvarPosho (1881-1922) Buxoroshahrigakelib, biroz muddatdanson'g mamlakatningsharqiyqismigajo'naydivasovetlargaqarshikuc hlargaqo'shiladi. U tez orada Buxorodagi istiqloлчаilik harakatining tan olingan yo'lboshchisiga aylandi. Anvar Poshoning sa'yi-harakatlari bilan Sharqiy Buxoroda birlashgan lashkar bunyod etildi va u turk zobitlari bilan mustahkamlandi, g'arbcha qo'mondonlik uslubi joriy qilindi. 1922-yil mart oyida Farg'ona va Samarqand viloyatlaridan tortib to Xorazm va Sharqiy Buxorogacha bo'lgan ulkan hududda Anvar Posho boshchiligida istiqloлчаi kuchlarning umumiy fronti tuzildi. Butun Turkiston hududida bolsheviklarga qarshi kurashayotgan kuchlarning harakatlari yagona markazga muvofiqlashtirildi. Boymirza Hayitning ta'kidlashicha, Anvar Posho ko'rsatmasi bilan Buxoro, Farg'ona, Xorazm qo'rboshilarining uchrashuvlari muntazam o'tkazib turildi va ularga kerakli yo'lyo'riqlar berildi. Anvar Posho bilan Shermuhammadbek va Junaidxon o'rtasida doimiy ravishda o'zaro aloqalar bo'lib turgan. 1922-yil 15 aprelda Boysun atrofidagi Kofirun qishlog'ida bo'lgan Turkiston qo'rboshilarining qurultoyida Anvar Posho istiqloлчаilarning Oliy bosh qo'mondoni va siyosiy rahbari qilib saylandi. “Ular o'sha paytda millatparvarlik harakatining eng qudratli, ehtimol eng ommaviy qismini tashkil qila oldilar”,-deb yozgan edi xorijlik tadqiqotchi Glenda Frezer.

1922-yil 4 avgustda Anvar Posho Baljuvon yaqinida bo'lgan janglarning birida halok bo'ldi. Anvar Poshoning o'limi haqidagi xabar butun Turkistonga yashin tezligida tarqaldi. Unga atab motam marsiyalari to'qildi. Ana shunday motam marsiyalaridan eng mashhuri Cho'lpon qalamiga mansub “Baljuvon” marsiyasidir. Bu marsiya 1922-yil avgust oyida bitilgan.

Buxoroning markaziy va g'arbiy viloyatlarida ham kurash shiddatli tus oldi. Qisqa muddat davomida Mulla Abdulqahhor (1884-1924) boshchiligida poytaxt Buxoro tumanlarida lashkar to'plandi va jangovar harakatlar olib borildi. Shun-

ingdek, Mulla Abdulqahhor rahbarligida Buxoro, Karmana va Nurotada o'nlab qo'rboshi guruhlari faoliyat ko'rsatdi. Bir hujjatda yozilishicha, G'arbiy Buxoroda uning qo'l ostida 20 ta qo'rboshi birlashgan. O'rmon Polvon, Hayit Amin, Oston Qorovulbegi, Hamro Polvon, Azimxo'ja, Metan Polvon uning eng nufuzli qo'rboshilari sanalgan. Ular asosan G'ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Romitan tumanlari va Nurotada o'z faoliyatlarini kuchaytirdilar.

Ularning katta armiyasi 1922-yil mart oyining boshida poytaxt Buxoro shahriga yurish qildi. Ular qizil askarlar bilan shahar atrofida bo'lgan ikki kunlik shiddatli janglardan so'ng Buxoro shahrining katta bir qismini egalladilar va bir necha soat mobaynida o'z qo'llarida tutib turdilar. So'ngra shahar atrofidagi Bahouddin Naqshband ziyoratgohini bosqinchilardan tozaladilar.

Buxorodagi vatanparvarlarga qarshi kurash qizil armiya va uning qo'mondonligidan katta kuch-g'ayrat talab qildi. Moskva, Toshkent, Buxoroda 1923-yil may-iyun oylarida o'tkazilgan oliy darajadagi bir qator rasmiy anjumanlarda bu masala eng dolzarb muammo sifatida kun tartibida turdi.

Mulla Abdulqahhor yigitlari bilan qizil askarlar o'rtasida 1924-yil yozi va kuzida G'ijduvon tumanining G'ishti va Katta G'amxo'r qishloqlarida, Nurota tog'larida, Shofirkon tumaniga tutash Qizilqumning Jilvon qumliklarida, Bog'iafzal va Vardonze qishloqlarida qattiq to'qnashuvlar bo'ldi. Kuchlar teng bo'lmagan ushbu janglarda G'arbiy Buxoro vatanparvarlarining etakchisi mag'lubiyatga uchradi. G'arbiy Buxorodagi qo'rboshilar guruhlariga sezilarli zarba berildi Mulla Abdulqahhor qo'rboshi Qizilqum cho'llarida qizil askarlar bilan bo'lgan to'qnashuvlarning birida, 1924-yilning oxirida halok bo'ldi.

Buxorodagi bu harakat qizil armiya va bolsheviklarning tajovuzkorligi, zo'ravonligi va talonchilikka qarshi qaratilganligi bilan alohida ahamiyatga ega. Mujohidlarning asosiy maqsadi qizil qo'shinni haydab yuborish, milliy qadriyatlar, asriy e'tiqod va urf-odatlarining poymol qilinishi, xo'rlanishiga

barham berish edi. Yuqorida ham aytib o'tilganidek, vatanparvar kuchlar Buxoroda ikki jabhada turib kurash olib borishlariga to'g'ri keldi. Bir tomondan, amirlik tuzumi tarafdorlari bo'lgan istiqolochilar (ular o'zlarini mujohidlar deb atashgan) jadidlardan iborat yosh Buxoro hukumatiga va shuningdek, qizil armiya qo'shinlariga qarshi kurash olib bordilar (Ibrohimbek, Mulla Abdulqahhor va b.). Ikkinchi tomondan, milliy istiqolol g'oyalariga sodiq bo'lgan istiqolochilar Fayzulla Xo'jaev boshliq Buxoro Xalq Respublikasi hukumati bilan yashirin aloqalar o'rnatib, Buxoroning muqaddas tuprog'idan bosqinchi qizil askarlarning olib ketilishi, Buxoro respublikasining mustaqilligi amalda qaror topishi uchun kurashdilar (Anvar Posho, Davlatmandbek, Jabborbek va b.). Aynan ular safiga keyinchalik Buxoro respublikasining juda ko'pchilik rahbarlari (Buxoro MIKning birinchi raisi Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, harbiy ishlar noziri Abdulhamid Oripov, respublika militsiyasi va Cheka (ChK-Favqulodda komissariat) boshlig'i Ali Rizo Afandi va b.) qo'shildilarki, bu arboblarning aksariyati kechagi jadidlar va yosh buxoroliklar edi. Afsuski, Buxoro hukumati tarkibidagi milliy vatanparvar kuchlar bilan muxolifatdagi qurolli istiqolol guruhlarining yo'l boshchilari o'rtasidagi ochiq kelishuv amalga oshmadi.

Xorazm respublikasida ham 1920-yil bahoridan boshlab qizil askarlarning talonchilik va zo'ravonliklariga qarshi harakat boshlandi. Qurolli kurashni turkmanlarning yovmut urug'i boshlig'i Qurbon Mamed Sardor-Junaidxon (1857-1938) boshchiligidagi guruhlar ko'p-yillar davomida olib bordi. Uning qo'shini saflarida o'zbek, qoraqalpoq va qozoqlar ham ko'pchilik edi. Qisqa muddatda Junaidxon o'z qo'shinini 20000 kishiga etkazdi.

O'zbek dehqonlari va hunarmandlaridan iborat guruhlariga Madrayimboy, Sa'dulla bola, Shokir bola, Mavlonbek va boshqalar rahbarlik qildilar. Xususan Ko'hna Urganch, Ilonli, Toshhovuz, Mang'it, Qo'shko'pir, Chimboy, Qo'ng'iro't va To'rtko'lda harakat qilgan o'nlab sardorlarning guruhlari qizil askarlarga jiddiy zarbalar berdi. Junaidxon boshchiligi-

dagi armiya hujumga o'tib, 1920-yil yozida Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Ilonli va Taxtani qayta egalladi, ko'plab qizil askarlarni asir oldi. Junaidxon sovet qo'mondonligiga maxsus maktab yuborib, agar qizil armiya Xorazmdan chiqib ketmasa, asirlarni otib tashlashini bildirdi.

1921-yil yozida Qo'ng'irotda qo'zg'olon ko'tarildi. Bunday ommaviy ko'tarilishlar tez-tez takrorlanib turdi. Qishloq va shaharlar aholisi istiqloлчаilarga xayrixohlik bildirishdi. 1922-1923-yillarda Xorazmda olib borilgan jangovar harakatlarni qizil armiya qo'mondonligini tang ahvolga solibgina qolmay, balki respublikadagi siyosiy muhitga ham jiddiy ta'sir qildi.

Sovet hokimiyati 1923-yil oxirida Junaidxon bilan sulh muzokaralarini boshlashga urinib ko'rdi. Biroq Junaidxon o'zining oldingi talabini, ya'ni: 1) sovet qo'shinlarini Xorazmdan darhol olib chiqib ketish; 2) shariatga to'la erkinlik berish; 3) barcha sobiq hokimlar va oqsoqollarni yana o'z lavozimlariga tiklash; 4) soliqlar va patentlarni bekor qilishni qat'iy talib qildi. Biroq bu talablarni sovet hukumati rad qilgach, muzokaralar o'z-o'zidan to'xtab qoldi.

Junaidxon qo'lida bo' paytda katta miqdorda harbiy kuch to'plangan edi. Shu bilan birga 1923-yilning dekabrda Pitnak, Hazorasp, Bog'ot, Xonqa tumanlarida yangi sovet hukumatiga qarshi dehqonlarning ommaviy qo'zg'olonlari boshlanib ketdi. Qo'zg'olonchilar joylardagi sovet tashkilotlarini tugatib, mamlakat poytaxti Xiva shahri ustiga yurish qildilar. Qoraqumda turgan Junaidxon qo'shini ham g'arb tomondan, bir vaqtning o'zida shaharga qarab harakat boshladi.

1924-yil 10 yanvardan boshlab Junaidxonning 15000 kishilik piyoda va otliqlardan iborat qo'shini Xiva shahrini qamal qilishga kirishdi. 16 yanvarda Xorazm respublikasida harbiy holat joriy qilindi.

Xorazm respublikasida sodir bo'layotgan voqealarning bunday jiddiy tus olishidan tashvishga tushgan RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi 1924-yil 6 yanvarda bu masalani maxsus muhokama qildi. Junaidxon boshchiligidagi istiqloлчаilarga

qarshi kurashish uchun E.Berzin (rais), Gorodetskiy, Adinaev va Xidiralievdan iborat favqulodda komissiya tashkil qilindi va u Xorazm respublikasiga jo'natildi. Xorazmga zudlik bilan Rossiyadan qo'shimcha harbiy qismlar keltirildi. Natijada Junaidxon qo'shini qariyb bir oy davom etgan qamalni to'xtatib, orqaga chekinishga majbur bo'ldi. Katta harbiy kuchni to'plagan qizil armiya qismlari Junaidxon va boshqa vatanparvar kuchlarga qarshi hujumga o'tdi. Mart-aprel oylarida bo'lgan janglarda Junaidxonning piri bo'lgan Og'ajon Eshon va boshqa qator sardorlar asir olindi.

Xorazm vohasida istiqlolchilik harakati ayrim guruhlar tomonidan 1935-yilgacha davom etdi. Harakat Sharqiy Buxoro va Farg'ona vodiysida ham ba'zi uzilishlar bilan yuqoridagi davrgacha mavjud bo'ldi. Turkiston mintaqasidagi qurolli harakat tarixiga yakun yasab, bu harakatni keng xalq ommasi, birinchi navbatda dehqonlar va hunarmandlar qahr-g'azabi hamda noroziligining yuksak darajaga ko'tarilganligi ifodasi deb e'tirof etishiga to'g'ri keladi.

O'zbekiston XKS raisi Fayzulla Xo'jaev 1927-yilda yuqoridagi harakatga baho berib, quyidagilarni yozgan edi: "Bosmachilik harakati shiddatli siyosiy, aksilsovet xususiyat kasb etdi va butun O'rta Osiyoning mavjud uch respublikasi-Buxoro, Turkiston va Xorazmdagi dehqonlar aholisining qariyb ommaviy harakatiga aylandi. Harakatning dohiylari faqatgina... Ko'rshermat (Shermuhammadbek), Ibrohimbek kabilar... bo'lib qolmasdan, balki unga mahalliy milliy ziyolilar, mulla va boylar ham rahbarlik qila boshladilar..."

Bu harakatga aloqador bo'lgan umumiy xususiyat bosqinchi qizil armiyani, bolsheviklarni Vatanimiz hududidan olib chiqib ketish talabi edi. Bu talab butun harakat davomida ilgari surildi.

Shunday qilib, qizil armiya bosqini va mustabid sovet rejimiga qarshi ko'tarilgan qurolli harakat 1935-yilga kelib butun Turkiston mintaqasida mag'lubiyatga uchradi.

Biroq vatanparvar bobolarimiz to'kkan qutlug' qon behuda ketmadi. Turkiston mintaqasidagi bu harakat O'zbekistonni

mustaqillikka erishishi uchun bo'lgan kurashlari bosqichida muhim rol o'ynab, XX asrdagi Vatanimiz tarixining shonli sahifalarini tashkil qiladi. Zero, ona-Vatan mustaqilligi uchun bo'lgan janglarda shahid ketgan ota-bobolarimizning xotirasi hech qachon unutilmaydi.

6. Xiva xonligining tugatilishi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi.

XX asr boshlarida ham Rossiya imperiyasining yarim mustamlakasi hisoblangan Xiva xonligida xon boshliq amaldorlar, ruhoniylar mamlakat boshqaruvida cheklanmagan huquqqa ega bo'lib, iqtisodiy hayotda esa erga egalik munosabatlari ham avvalgi holatdagidek saqlanib qolgan edi. Imperiya hukmronligi ta'sirida ko'pgina yuqori mansablar (inoq, otaliq, biy) oldingidek iqtisodiy asosini yo'qotgan bo'lsa ham lekin, yuqori unvon sifatida mamlakat siyosiy hayotida katta ta'sirga ega edi.

Xiva xonligidagi asosiy shaharlarga Xiva, Urganch, Toshhovuz, Hazorasp, Pitnak va boshqalar kirgan. Xonlik hududi Rossiya bosqinidan keyin 62.236 kv.km bo'lib, u 20 ta beklik va 2 ta noiblikdan iborat edi. Aholi aniq ro'yxatga olinmagan bo'lib, bu davrga oid manbalarda, u 600 mingdan 900 mingga qadar ko'rsatiladi. Ularning 60 foizdan ko'prog'ini o'zbeklar, 28 foizini turkmanlar, qolganlarini qozoq, qoraqalpoq, fors (eroniy), arab, rus va boshqa xalq vakillari tashkil etgan.

Ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotdan ancha orqada qolgan Xiva xonligida sanoat ishlab chiqarishi yo'q darajada bo'lib, bu erda o'ndan ortiq paxta, yog' zavodlarigina bor edi. Aholining asosiy qismi dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, kosibchilik va boshqalar bilan shug'ullangan. Xalq ommasining turmush sharoiti ancha og'ir bo'lib, ular hosildor yerlar, sug'orish manbalarini o'z qo'lida to'plab olgan amaldorlar va ruhoniylarga ko'plab soliqlar to'lab turganlar. O'sha davr manbalarida qayd qilinishicha, Xiva xonligida 20 dan ortiq soliq to'lovlari va majburiyatlar bo'lgan. Ayniqsa,

birinchi jahon urushi-yillarida soliq va to'lovlarning miqdori hamda turi yanada oshgan.

***Xiva xoni
Muhammad
Rahimxon II
(Feruz)
(1864-1910
yy.)***

XX asr birinchi choragida butun Turkiston o'lkasi, Buxoro amirligi kabi Xiva xonligida ham xalq harakatining mafkuraviy asosini jadidchilik harakati, jadidchilik g'oyalari tashkil etdi. Turkiston va Buxorodan farqli o'laroq Xiva xonligidagi jadidchilik harakatining shakllanishida, harakatning asosiy yo'nalishi hisoblangan maktab, maorif ishining taraqqiyotida Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz), qozikalon Salim Oxun va uning o'g'li Bobo Oxun, vazir Islomxo'ja, mirzaboshi va devonbegi lavozimida ishlagan Pahlavonniyoz Komil Xorazmiy, Xonqa hokimi Muhammad va boshqalar katta rol o'ynadilar.

Ular o'z hisoblaridan bir qancha maktablar ochishdi. Bobo Oxun Salimov do'sti Bekjon Rahmonov bilan bu maktablar uchun darslik kitoblarini ham yozishgan. Xonlikda jadidchilik harakatining shakllanishida Munis, Ogahiylar asos solgan va keyinchalik Bayoniy boshchiligida davom ettirilgan tarixchilik va tarjimonlik maktabining mavjudligi, tarix va o'tmishga e'tiborning kuchliligi ham katta rol o'ynagan. Shuningdek, Turkiston va Buxorodagi kabi Xiva xonligida jadidchilik harakatining shakllanishida tashqi omil, ya'ni Rossiyadan kelgan ilg'or fikrli ziyolilar, inqilobiy ruhdagi surgun qilingan yoshlar va Rossiyadagi o'zgarishlar ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Jadidchilikning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan matbuot Xiva xonligi hududida mavjud bo'lmasa ham xonlikdagi ilg'or ziyolilar Turkiya, Eron, Rossiya, shuningdek, Toshkent, Samarqand va Buxoroda chiqadigan jadid gazetalari va jurnallari bilan tanishib borganlar.

Xorazmdagi jadidchilik harakatidan 1914-yil avgust oyida yosh xivaliklar tashkiloti tuzildi, unga rais qilib Polvonniyoz Hoji Yusupov (1861-1936) saylangan. Yosh xivaliklar haraka-

tida bu davrda qozikalon Bobo Oxun Salimov (1874-1929)ning ham o'zni bo'lakcha edi. Yosh xivaliklar dasturining asosini mavjud tuzum doirasida islohotlar o'tkazish, maktab-maorif ishini yaxshilash, xon hokimiyatini cheklash kabi masalalar tashkil qilar edi.

Iqtisodiy qiyin sharoitda yashayotgan xonlik aholisining ahvoli boshlanib ketgan birinchi jahon urushi bois yanada og'irlashdi. Xonlik istibdodiga qarshi 1915-1916-yillarda turkmanlar Junaidxon boshchiligidagi qo'zg'olon ko'tardilar. Turkman, o'zbek, qozoq aholisining mavjud tuzumga qarshi kurashini yosh xivaliklar partiyasi rahbarlari faol qo'llab-quvvatlashdi.

1917-yil fevral inqilobi paytida Xiva xoni Asfandiyorxon Qrimda dam olayotgan edi. Shuning uchun ham u Rossiya imperatorining taxtdan voz kechganini eshitgan zahoti xonlikka shoshildi. Asfandiyorxonni kutib olishga chiqqan davlat arboblari orasida Husaynbek Matmurodov, Polvonniyoz Hoji Yusupovlar ham bor edilar. Xiva garnizonidagi soldatlar ham xuddi Rossiyadagi kabi o'z sovetlarini tashkil qilishgan edilar. Ana shu sovetlarning faollaridan Latipov, Tiniev va boshqalarning tashviqotlari bilan Polvonniyoz Hoji Yusupov boshliq yosh xivaliklar 4 aprelda soldatlarning Muvaqqat hukumatga qasamyod qilishi uchun tuplangan tantanaga kishilarni yig'ib borib, soldatlardan Xiva xonini ag'darib tashlashni so'rashdi. Garnizon boshlig'i xonni taxtdan olib tashlamaslik talabi bilan yosh xivaliklarga yordam berishga ruxsat berdi. 5 aprel kuni Asfandiyorxon rus soldatlari himoyasida saroyga kelib, xalq nomidan qo'yiladigan talab (manifest)ni imzolashga majbur bo'ldi.

Manifestga asosan xon hokimiyati qoshida qonun chiqaruvchi organ majlis va nozirlar kengashi tashkil etildi. Majlisning birinchi yig'ini 1917-yil 26 aprelda bo'lib o'tdi. Unda majlis raisi etib Bobo Oxun Salimov, nozirlar kengashining raisi etib Husaynbek Matmurodov saylandilar. Bu tashkil qilingan davlat organlari tarkibida yosh xivaliklarning a'zolari ko'pchilikni tashkil qilar edi. Lekin, keyinchalik Asfandiyorxon

Xiva garnizoni boshlig'i general Mirbadalov va Zaysevlarning yordami bilan majlisdan yosh xivaliklarning a'zolarini siqib chiqarishga muvaffaq bo'ldi. Turli bahonalar bilan Husaynbek Matmurodov va bir qancha Yosh Xivaliklarni zindonga tashladi. Polvonniyoz Hoji Yusupov, Nazir Sholikorov, Bobo Oxun Salimov, Jumaniyoz Sultonmurodov, Bobojon Yaqubov va boshqalar xonning ta'qibidan qutulish uchun To'rtko'l, Chorjo'y, Toshkent kabi shaharlarga qochib ketishdi.

Bu paytda To'rtko'l va Toshkentda sovet hokimiyati o'rnatilgan edi. Sovet hukumati orqali yosh xivaliklarning Asfandiyorxon, Zaysev, Junaidxonlarga o'z hamfikrlarini zindondan ozod qilishni talab qilib, yuborgan bir qancha telegrammalari hech qanday natija bergani yo'q. Aksincha, oktabr to'ntarishidan keyin Xiva shahridan rus askarlari olib chiqib ketildi va Asfandiyorxon o'zining harbiy tayanchidan mahrum bo'ldi. Bu 1916-yil qo'zg'olonidan keyin Eronga qochib ketgan Junaidxonning Xiva xonligiga qaytib kelishi va bu erda katta mavqega ega bo'lishiga sabab bo'ldi. Chunki, mingdan ortiq qurollangan sarbozlarga ega bo'lgan Junaidxon bilan murosqa qilmasdan Asfandiyorxon va uning atrofidagi a'yonlar bundan keyin hokimiyatni saqlab qolishga tayanchlari yo'q edi. Shuning uchun ham Asfandiyorxon Junaidxonni "sardori karim", ya'ni xonning lashkarboshisi qilib tayinladi. Shu bilan o'zi Junaidxon qo'lidagi qo'g'irchoq xonga aylanib qoldi. Xonlikdagi hokimiyat esa to'la ravishda Junaidxon qo'lga o'tdi. Toshkentga etib kelgan Polvonniyoz Hoji Yusupov boshliq yosh xivaliklar 1918-yil bahorida sovet hokimiyatining faollari-dan biri bo'lgan Yusuf Ibragimovning maslahati bilan o'zlari to'rt kishi bo'lishiga qaramasdan yosh xivaliklar partiyasining markaziy qo'mitasini tashkil qildilar.

1918-yil oktabr oylariga kelganda yosh xivaliklar ta'siri bilan Junaidxon va Asfandiyorxon o'rtasiga nizo solindi va buning oqibatida Junaidxonning o'g'li Eshim tomonidan Asfandiyorxon pichoq urib o'ldirilgan. Uning o'rniga akasi Sayid Abdullaxon xon deb e'lon qilindi. Junaidxon Xiva xonligi hududida bolsheviklardan mustaqil bo'lgan davlatni saqlab

qolishga harakat qildi. 1918-yil noyabr oyida Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi yerlarda tashkil qilingan sovet hukumatiga qarshi Junaidxon bir necha marotaba samarasiz urushlar olib bordi. 1919-yil aprel oyida sovet hukumati bilan Junaidxon o'rtasida Taxta shartnomasi tuzildi. Unga sovet hukumati tomonidan Xristoforov, Xiva xonligi tomonidan Junaidxon imzo chekdilar. Bu vaqtinchalik kelishuv bo'lib, unga ikkala tomon ham amal qilmadi.

Bu paytda To'rtko'lda mulla Jumaniyoz Sultonmurodov boshliq yosh xivaliklar partiyasining qo'mitasi tuzilgan bo'lib, ularning soni Xiva xonligi hududidan qochib o'tganlar hisobiga kundan-kunga ko'payatgan edi. Ularni sovet hukumati xivalik inqilobchilar deb, bolsheviklar partiyasi safiga qayd qilishgan. Mana shu yosh xivaliklarning talablari va turkman urug'lari orasida Qo'shmamedxon, G'ulomalixon kabi urug' sardorlarining Junaidxon bilan kelishmay qolganligi haqidagi xabarni hisobga olgan bolsheviklar Skalov rahbarligida 1919-yil 22 dekabrda mustaqil davlat-Xiva xonligi hududiga bostirib kirdilar. 1920-yil 1 fevralda Junaidxon qo'shinlarini tor-mor qilgan qizil armiya Xiva shahriga kirib bordi. 2 fevral kuni so'nggi Xiva xoni Sayid Abdullaxon taxtdan voz kechdi.

Xivada Jumaniyoz Sultonmurodov raisligida Muvaqqat inqilobiy qo'mita tashkil etildi. 1920-yil 26-30 aprel kunlari Xorazm mehnatkashlarining birinchi qurultoyi bo'lib o'tib, unda Xiva xonligi hududida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilganligi e'lon qilindi va Polvonniyoz Hoji Yusupov raisligida Xalq Nozirlar Sho'rosi tuzildi. Bu hukumat tarkibiga asosan yosh xivaliklar partiyasining a'zolari kirgan bo'lib, ular mamlakatda demokratik tuzumni o'rnatish, mustaqil davlatni barqarorlashtirish borasida katta ishlarni amalga oshirdilar. Ana shunday ishlarning bittasi sifatida Bobo Oxun Salimov raisligidagi delegatsiyaning uch oy davomida Moskva va Petrograd shaharlarida bo'lishdi. 1920-yil 13 sentabrda RSFSR bilan XXSR o'rtasida iqtisodiy-siyosiy shartnomaning imzolandi. Bu hujjatga ko'ra, XXSR mustaqil davlat hisoblanib, sovet Rossiyasi bilan o'zaro teng va bir-birlarining ichki ish-

lariga aralashmaslikka kelishib olindi. Lekin, XXSR hukumati rahbarlari olib borgan mustaqil siyosat sovet tuzumi va uning respublika hududidagi vakillariga yoqmasdi. Chunki, Polvonniyoz Hoji Yusupov boshliq hukumat xususiy mulk, vaqf yerlarini, diniy muassasalarni tarqatib yuborish o'rniga ularni saqlab qolish va mustahkamlashga harakat qilayotgan edi.

XXSRning Konstitutsiyasida ham xususiy mulk e'tirof etilgan edi. Bu narsa o'sha paytdagi sovet hukumatining Xorazmdagi vakillari Skalov, Ioffe, Dubyanskiy, Shokirov va boshqalarga yoqmasdi. Dubyanskiy va Shokirovlar 1920-yil avgust oyida Qo'shmamedxon va G'ulomalixonlarni Xivaga chaqirib, ularni yigitlari bilan qatl qilishga, bu bilan mahalliy o'troq aholi va turkman chorvadorlari o'rtasida nizo tug'dirishga harakat qilishdi. G'ulomalixon qochib qutulgan bo'lsa ham Qo'shmamedxon va uning yigitlari qatl etildi. Bu fitna yosh xivaliklar hukumati zimmasiga yuklatildi. Natijada, 1921-yil 6 martda Xiva shahrida qizil askarlar tomonidan namoyish uyushtirilib, inqilobiy qo'mita tuzildi va Polvonniyoz Hoji Yusupov boshliq hukumat a'zolari qamoqqa olindi. Polvonniyoz Hoji Yusupov va Nazir Sholikorovlar qochib yashirinishga ulgurishdi.

XXSRda kommunistlar olib borgan siyosat mahalliy kadrlar, ziyolilar, umuman mustaqil fikrga ega bo'lgan insonlarni yo'qotishga qaratilgan edi. Xorazm respublikasi mavjud bo'lgan atigi 5-yilga yaqin muddat ichida respublika hukumati Xalq Nozirlar Sho'rosi va Xorazm MIK raislari o'n martadan o'zgartirilganligi fikrimizning yaqqol isbotidir.

1920-1921-yillarda agrar sohada dastlabki o'zgarishlar amalga oshirilib, 10000 desyatina er dehqonlarga bo'lib berildi. Bundan tashqari, ularga urug', dehqonchilik asboblari hamda ssuda (qarz) ajratildi. Dehqonlarga kredit hisobidan 5000 chorva mol sotildi. Eski sug'orish inshootlarini qayta tiklash bilan birga yangilari ham qurildi. Masalan, 1922-yil oxirigacha Xorazm dehqonlari Hazoraspdan Xo'jayligacha bo'lgan hududda 12 ta suv to'g'oni qurdilar. 1922-yilda chorakor va kambag'allarga er bo'lib berish uchun davlat er fondi tuzishga

hamda dehqonlarga uzoq muddatli va qaytarib olinmaydigan ssudalar berish uchun davlat dehqonlar bankini ta'sis etishga qaror qilindi. Bankka 3 mlrd. so'm mablag' ajratilgan. Xullas, 1921-1922-yillarda 400000 tanobdan ortiqroq er kambag'al dehqonlarga bo'lib berildi.

Ta'kidlash joizki, XXSRda iqtisodiy siyosat va xo'jalik sohasidagi islohotlar ziddiyatli tarzda kechdi. Xorazm Respublikasidagi soliq siyosatida sovet Rossiyasining ta'siri kuchliroq bo'lganligi uchun sinfiy yondoshuv yaqqol namoyon bo'ldi. Soliqning og'ir yuki savdogarlar, sudxo'rlar va yirik er egalari zimmasiga to'g'ri keldi. Qishloq xo'jaligida yagona soliq tizimi (1922 y. dekabr) joriy qilindi. Soliq to'lashni to'g'ri yo'lga qo'yish maqsadida davlat banki va soliq palatasi tashkil qilindi. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP)ning e'lon qilinishi bilan karvonsaroylar, korxonalar, ko'llar va to'qaylar ijaraga berila boshlandi. Simlari tortilib, daryo kemachiligini tiklashga kirishildi. Bir qancha yirik ko'priklar qurildi. Paxta maydonlarining hududi 1921-yildagi 10000 tanobdan 1924-yilda 85000 tanobga, hosildorlik 100000 puddan 800000 pudga ko'tarildi. Umumiy ekin maydonlari 1913-yildagi darajaning 62 %ni, hosildorlik 70-75 %ni tashkil qildi. 1923-yilga kelib 6 ta paxta tozalash zavodi, 4 ta teri zavodi, 10 ta g'isht zavodi, yog' zavodi, bosmaxona, elektrostansiya tiklandi. Qog'oz va shisha zavodlari qurildi. Sanoatda davlat sektori ustuvor mavqeni egalladi.

Hukumat madaniy-ma'rifiy va sog'liqni saqlash ishlariga ham katta e'tibor qaratdi. 1920-yil bahorida respublikada yangi tipdagi maktablar tashkil qilina boshlandi. 1921-yil sentabrda Xivada ochilgan xalq dorulfununi respublika madaniy hayotida katta voqea bo'ldi.

Xorazm respublikasi tuzilgan dastlabki oylardan boshlab g'oyaviy-siyosiy vaziyat keskinlashib bordi. Yosh xivaliklar hukumati, demokratik kuchlar mahalliy sharoitni tushungan holda aholining urf-odatlarini va qadriyatlarini e'zozlab ish olib bordi. Ammo Xivani bosib olish jarayonida kirib kelgan qizil armiya, uning qo'mondonlari, bolsheviklar respublikadagi ij-

timoiy-siyosiy hayotga salbiy ta'sir ko'rsatdilar. Ular mahalliy sharoitni, xalq ommasi kayfiyati va qarashlarini nazar-pisand qilmay tezkorlik bilan inqilobiy chora-tadbirlarni amalga oshirishga kirishdilar. Bu ishlarni amalga oshirishda Xorazm kompartiyasi (1921-yil dekabrda tuzilgan) ularning yaqin yordamchisiga aylandi.

Xorazm respublikasida keyingi-yillarda ham g'oyaviy-siyosiy kurash davom etdi. 1923-yil bahorida savdo-sanoat noziri Nurullaev Moskvada RSFSR bilan bo'layotgan muzokarlarda qat'iylik ko'rsatgani uchun Xorazmga chaqirilib, qamoqqa olindi. Sovet Rossiyasining ko'rsatmalari asosida 1923-yil yoz-kuzida Xorazm respublikasida tub siyosiy to'ntarish amalga oshirildi. 1923-yil oktabrda XXSR Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi (XSSR)ga aylantirildi. XSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Bu Konstitutsiya mamlakatni sotsialistik qurilish yo'liga o'tishini qonun yo'li bilan mustahkamladi.

Xulosa qilib aytganda, 1923-yil kuzidan boshlab Xorazm respublikasidagi demokratik o'zgarishlarga butunlay chek qo'yildi. Xorazmni sovetlashtirish jarayoni o'zining yuqori bosqichiga ko'tarildi. Bu holat 1924-yilning oxirigacha davom etdi.

7. Buxoro amirligining ag'darilishi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi.

1917-yil Buxoro amirligi ham muhim o'zgarishlar arafasida turardi. Bu davrda Buxoroda jadidchilik harakati va undan o'sib chiqqan yosh buxoroliklar partiyasining faoliyati kuchaydi. Yosh buxoroliklar 1910-yildayoq o'zlarini alohida tashkilot sifatida e'lon qilgan edi. Ular dastavval mavjud monarxiya tuzumi doirasida demokratik islohotlar o'tkazish, konstitutsion monarxiyani o'rnatish orqali amirning mutlaq hokimligini cheklab qo'yish tarafdori bo'lishgan.

1917-yil 7 aprelda Buxoro amiri Sayid Olimxon mamlakatda islohotlar o'tkazish to'g'risida farmon chiqarsa ham

amalda uni joriy qilmadi. Jadidlar Buxoro shahrida namoyish uyushtirganlaridan so'ng mamlakatda ularni yoppasiga ta'qib etish boshlandi.

Buxorodagi aprel voqealarining yakuni shu bo'ldiki, hukumatda konservativ kuchlar yana ustunlikka erishdilar. Sayid Olimxon qozikalon Sharifjon Maxdumni lavozimidan bo'shatdi, g'azablangan mutaassiblar rais Abdusamadxo'jani olomon qilib o'ldirdilar. Nasrullobek qo'shbegining buyrug'i bilan yosh buxorolik jadidlarning mashhur namoyandasi Sadriddin Ayniy va boshqalar 75 tayoq urib jazolandilar. Islohotchilik harakatining bu bosqichi mana shunday salbiy natija bilan yakunlandi.

Oktyabr to'ntarishidan keyin sovet Rossiyasi bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi munosabatlar keskinlashdi. Turkiston respublikasining bolsheviklardan iborat rahbariyati Buxoro amirligining davlat mustaqilligini rasmiy ravishda tan olishiga qaramay, amalda uning ichki ishlariga doimiy ravishda aralashib turdi.

Yosh buxoroliklar amirlik istibdodiga qarshi kurashni davom ettirdi. Partiya ichida turli guruhlarining borligi, qarashlarning xilma-xilligi tufayli yagona dastur tuzishga ehtiyoj tug'ildi. Markaziy qo'mita bu vazifani 1917-yil noyabrda Fitratga topshirdi. Fitrat tomonidan 1918-yil yanvarda yozilgan yosh buxoroliklar partiyasining dasturi Markaziy qo'mita tomonidan tasdiqlandi va islohot loyihasi sifatida e'lon qilindi. Unda Buxoroda konstitutsiyaviy monarxiya o'rnatish, Buxoroning iqtisodiy, siyosiy va harbiy mustaqilligini ta'minlash, madaniy taraqqiyotga erishish lozimligi, dehqonchilik va soliq tizimiga alohida e'tibor berildi. Buxoroda zamonaviy armiyani tashkil etish, 2-yillik majburiy harbiy xizmatni joriy qilish, davlat hisobidan maktablar va oliy o'quv yurtlari ochish zarurligi ta'kidlandi. Loyihada Buxoroda 10 ta nozirlikdan iborat Nozirlar Sho'rosi tuzish taklif etildi. Keyinchalik Fayzulla Xo'jaev Fitrat loyihasining ancha cheklanganligini tanqid qilib, unda boshqaruvning respublika usulini joriy etish talab qilinmaganligini ko'rsatgan edi.

Turkiston XKS Buxoro davlatiga g'animlik qilib, amir hukumatini kuch bilan ag'darishga urindi. Bolsheviklar shu maqsadda yosh buxorolik jadidlarni qo'llab-quvvatlashdi. 1918-yil mart oyida Turkiston o'lkasi XKS raisi F. Kolesov qo'mondonligidagi qizil askarlar mamlakat poytaxti Buxoro shahriga hujum uyushtirdilar. Ularning hujumi muvaffaqiyatsiz tugagan bo'lsa ham, Buxorodagi siyosiy tuzumni o'zgartirish uchun urinish to'xtamadi. Afsuski, amir Olimxon mamlakat taqdiri hal qilinayotgan ushbu fursatda muxolifatdagi yosh buxoroliklar partiyasi arboblari bilan til topisha olmadi. U mamlakatla konstitutsion monarxiya va demokratik tartibotlarni o'rnatmoqchi bo'lgan jadidlar-yosh buxoroliklarni yo'qotish yo'lini tutdi. Fayzulla Xo'jaevning ta'kidlashicha, Kolesov voqeasidan keyin amir mamlakatda 3000 kishini qatl qilgan. Sadriddin Ayniyning yozishicha faqat poytaxt-Eski Buxoro emas, balki G'ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Qorako'l, Chorjo'y, Xatirchi, Karmana, Qarshi, Shahrisabz bekliklarida ham minglab kishilar jadidlikda ayblanib, nohaq o'ldirildi. Buxorolik jadidarning tirik qolgan vakillari Samarqand, Toshkent va Moskvaga jo'nab ketishga majbur bo'lishdi.

Yosh buxoroliklarning bir qismi 1918-yilning kuzida Toshkentda Buxoro kompartiyasini tuzishdi. Fayzulla Xo'jaev Moskvada muhojirligi davrida (1918-yil oktabr) Turkiston respublikasining RSFSR hukumati huzuridagi muxtor va-kolatxonasi qoshida yosh buxoroliklar partiyasi bo'limini tashkil qildi. 1920-yil yanvarda Toshkentda Fayzulla Xo'jaev boshchiligidagi inqilobchi yosh buxoroliklar partiyasining Turkiston Markaziy byurosi tuzildi. Bolsheviklar yosh buxoroliklardan amirlik hokimiyatini ag'darishda foydalandilar. Ular ham taktik maqsadlarni ko'zlagan holda bolsheviklarga yaqinlashishdi.

Yosh buxoroliklar partiyasining Turkiston Markaziy byurosi 1920-yil 13-14 iyunda bo'lgan birlashgan konferensiyasida Fayzulla Xo'jaev tuzgan dasturni qabul qildi. Dastur "Zulmga qarshi birlashingiz!" degan shior va kirish qismi bilan boshlanadi. Bu qismda Buxoroning umumiy ahvoli va

yosh buxoroliklarning asosiy maqsadlari, ikkinchi qismida esa yosh buxoroliklarning amaliy takliflari, islohot va mamlakatning idora qilishni tashkil qilish rejasi bayon etildi. Shariat-adliya ishlarini olib borishning negizi, deb quyidagicha e'tirof qilindi: "Shariat-adolatni talqin qiluvchi va kambag'allarni himoya etuvchidir". Dasturda amirlikni qurol kuchi bilan ag'darib tashlash va Buxoroni demokratik xalq respublikasi deb e'lon qilish talabi qo'yildi. Yosh buxoroliklar katta boylar qo'lidagi yerlarni musodara qilish, bepul boshlang'ich ta'lim joriy etish, shuningdek, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik sanoati, ichki va tashqi savdoning ahvolini yaxshilash yo'lida amaliy chora-tadbirlar ko'rish zarurligini ta'kidlashdi.

1920-yil 25 avgustda Turkiston fronti qo'mondoni M.V.Frunze qizil askarlarga Buxoroni bosib olish uchun buyruq berdi. Keskin janglardan so'ng, 2 sentabrda Buxoro shahri bosib olinib, Sayid Olimxon hokimiyatdan ag'darib tashlandi. Qizil askarlar Sharqning eng qadimgi shaharlaridan biri, "Islom dinining gumbazi" va "sharif shahar" hisoblangan muqaddas Buxoroni vayron qildilar. Qadimiy Buxoro o't va harobalar ichida qoldi.

Shafqatsiz o'q yomg'iri va bombardimon natijasida shahar obidalarining bir qismi vayron etilib, minglab begunoh odamlar nobud bo'lgan. O'sha davr voqealarining bevosita shohidi bo'lgan mahalliy tarixchi Muhammad Ali Baljuvoni o'zining "Tarixi Nofei" ("Foydali tarix") asarida qizil askarlar tomonidan qilingan Buxoro bosqini oqibatlarini quyidagicha tasvirlaydi: "Buxoroni bosib olish natijasida 34 guzar, 3000 dan ortiq do'kon, 20 ta saroy, 29 ta masjid yonib xarob bo'ldi. Minorai Kalonga ham zarar etib, Olimxon va Mir Arab madrasalari yonib ketdi... Hazrati Imom darvozasidan Guzari Nazargacha, Kofirobod, O'g'lon darvozasi, Masjidi Kalon, Zindondan To'qimdo'ziy hammomigacha, minora ostidan to So'zangaron dahasi, Gul bozor, Lattafurushlar rastasi, Registondan to Puli oshiqonning boshigacha batamom yonib ketdi. Qarshi darvozasi ham yonib ketdi... Shaharda 3000ga yaqin hovli yonib kul bo'ldi. Buxoro shahri qariyb 20 kun yongandi. Buxoroning shu

darajada xarob bo'lganini hech bir tarix ko'rmagan edi". Buxoroliklar bu kunlarni "kichik qiyomat" deb atashgan.

Shaharga kirgan qizil askarlar arkdagi amir xazinasini, Buxoro qozikaloni, qo'shbegi va boshqa amaldorlarning boyligini musodara qilganlar. askarlar va qo'shin rahbarlari katta boylik orttirganlar. Hatto Frunze xazinadagi qimmatbaho boyliklarning bir qismini o'zi uchun saqlab qo'ygan. Turkiston harbiy-inqilobiy byuro "uchligi"ning a'zosi A.Mashitskiyning 1920-yil sentabrda V.I.Leninga yozgan ma'lumotnomasida shahar markazi yakson qilinganligi, Registon va ark yondirilgani, ark erto'lalari va omborxonalaridagi boyliklar-oltin, kumush, brilliantlar talangani, bunda qizil armiya bevosita qatnashgani haqida xabar bergan.

Sentyabr oyining boshida amirlik xazinasini va boshqa boyliklar ortilgan 2 eshelon yuk Samarqand va Toshkent orqali Moskvaga yo'l oldi. Qariyb 15 sentabrgacha davom etgan Buxoro talovining guvohi bo'lgan Turkbyuro raisi o'rinbosari G.Safarov quyidagicha yozgan edi: "Buxoroga kelgan qizil qo'shinlar eng avvalo talonchilik bilan shug'ullandilar. Ular hammani va hamma narsani taladilar. Umuman qizillar Buxoroni talash uchun kelgan edilar". Buxoro shahridan so'ng qizil armiya 27 beklikni ham birin-ketin egallab, Buxoro amirligiga barham berishdi.

1920-yil 14 sentabrda bo'lgan Xalq Nozirlar Sho'rosi, Revkom va Buxoro Kompartiyasi MKning umumiy yig'ilishida 9 kishidan iborat Butun Buxoro inqilobiy qo'mitasi (raisi-Abdulqodir Muhitdinov) va respublika hukumati-11 kishidan iborat Xalq Nozirlar Sho'rosi (raisi-Fayzulla Xo'jaev) tuzildi. Mamlakatni boshqarish maqsadida tuzilgan Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi tarkibi quyidagicha edi: rais va xorijiy-tashqi ishlar (nozir-Fayzulla Xo'jaev), maorif (Qori Yo'ldosh Po'latov), doxiliya-ichki ishlar (Muxtor Sayidjonov), moliya (Usmonxo'ja Po'latxo'jaev), davlat nazorati (Najib Husayinov), favqulodda komissiya (Cheka raisi-Yusuf Ibrohimov), adliya (Mukammil Burhonov), harbiy ishlar (Bahovuddin Shihobud-dinov), er-suv ishlari-dehqonchilik (Abdulqodir Muhitdinov),

savdo va sanoat (Mirzo Muhitdin Mansurov) nozirliklari. Bu paytga kelib inqilobchilik ta'sirida bo'lgan yosh buxoroliklar partiyasi a'zolari Buxoro kompartiyasi safiga kirishga majbur bo'lgan edilar. Ushbu o'rinda ta'kidlash joizki, asosan jadidlardan tashkil topgan Buxoro hukumati o'sha paytda ma'lumotli kishilar yig'ilgan hukumatlardan biri hisoblangan. Buxoro jadidlari o'zlarining islohotchilik g'oyalarini yangi hukumatdagi faoliyatlari davomida amalga oshirishga harakat qildilar.

1920-yil 6-8 oktabrda amirning yozgi saroyi-Sitorai Mohi xosada chaqirilgan Butun Buxoro xalq vakillarining I qurultoyida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tuzilganligi tantanali ravishda e'lon qilindi. Bu davlat tuzumi jihatidan xalq demokratik hokimiyati edi. Uning zimmasiga qisqa muddat ichida o'rta asrchilik an'alaridan meros qolgan amirlik Buxorosini demokratik davlatga aylantirishdek tarixiy vazifani bajarish tushdi. Qurultoy davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi oliy organi bo'lgan Buxoro inqilobiy qo'mitasi (Markaziy Revkom), Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosidastlabki hukumat tarkibini uzil-kesil tasdiqladi. Ularning vakolat muddati II qurultoygacha uzaytirildi. 1920-yil oktabr-noyabr oylarida BXSR bilan RSFSR o'rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy ahdlashuv va shartnoma tuzildi. 1921-yil 4 martda har ikki davlat o'rtasida ittifoq shartnomasi imzolandi. Ushbu shartnomalar mustaqil siyosat yuritishga harakat qilayotgan yosh Buxoro davlati arboblari faoliyatini muayyan darajada cheklashga olib keldi. Ittifoq shartnomasi mustaqil Buxoro davlati hududida sovet qo'shinlari turishini "qonuniy" asoslab berdiki, mazkur hol BXSR ichki ishlariga Rossiyaning to'g'ridan-to'g'ri harbiy jihatdan qurolli aralashuvidan boshqa narsa emas edi.

Buxoro hukumati oldida turgan eng asosiy vazifalardan biri er-suv masalasini hal qilish edi. 1920-yil 30 sentabrda Buxoro Markaziy Revkomi «Er to'g'risida»gi dekretni qabul qildi. Dekretga muvofiq, sobiq amir, uning qarindoshlari va amaldorlari qo'lidagi butun er-mulk kambag'al va ersiz dehqonlarga berilishi kerak edi. Shuningdek, dekretga ko'ra,

«xiroj», «amluk» va boshqa soliqlar bekor qilindi. Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, faqat Eski Buxoro tumanlari va Chorjo'y bekligida sobiq amir va beklarga qarashli 10000 tanob er musodara qilinib, kambag'al dehqonlarga taqsimlab berildi.

Avval boshida Buxorodagi yangi tuzum va uning ijobiy chora-tadbirlarini aholi ma'qullab kutib oldi. Biroq yangi hokimiyat tomonidan mulkdorlar tabaqasiga nisbatan ko'rilgan qattiq choralar, ularga tegishli butun mol-mulkning musodara qilinishi, saroy a'yonlari va amir amaldorlarining yoppasiga hibsga olinishi va otib tashlanishi, amir xazinasining Moskvaga olib ketilishi, majburiy oziq-ovqat razvyorstkasi, uning qattiqqo'llik bilan amalga oshirilishi, islom dini va ulamolarga nisbatan dushmanlik siyosati, respublika hududida turgan qizil armiya ta'minotining aholi zimmasiga yuklatilishi buning ustiga, qizil askarlarning bosqinchilik va talonchilik faoliyati haqqoniy ravishda xalqning kuchli noroziligiga sabab bo'ldi. Respublikadagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlar ham keskinlashdi. Buxoroda amir hokimiyati ag'darib tashlangan dastlabki haftalardayoq mamlakatning g'arbiy, markaziy va sharqiy qismlarida qizil armiyaning bosqinchilik siyosati va bolsheviklar zulmiga qarshi boshlangan qurolli qarshilik harakati avj olib ketdi.

Ayni paytda Buxoro hukumati ichida ham siyosiy bo'linish kuchaydi. Bir tarafdin, Buxoro kompartiyasi ichidagi so'l va o'ng kommunistlarga qarshi g'oyaviy jihatdan kurash olib borishga to'g'ri kelsa, ikkinchi tarafdin, RSFSR va uning favqulodda organlari bo'lgan Turkkommissiya, Turkbyuro, O'rta Osiyo byurosi yosh mustaqil davlatning bosgan har bir qadamini sergaklik bilan nazorat qilib turar edi. Shunday bo'lishiga qaramasdan F.Xo'jaev, U. Po'latxo'jaev, Otaulla Xo'jaev, Fitrat, Muinjon Aminov, Muxtor Sayidjonov, Sattor Xo'jaev, M.Mansurov, A. Muhitdinov va boshqalar hukumatda demokratik yo'l tutib, mo'tadil mavqeda turdilar. Ular BXS-Rning amalda mustaqil bo'lishi, islohotlar o'tkazish zarurligini yoqlab chiqdilar.

1921-yil 18-23 sentabrda bo'lgan Butun Buxoro xalq vakillarining II qurultoyida demokratik ruhdagi BXS-R Konsti-

tutsiyasi qabul qilindi. Buxoro tarixidagi dastlabki Konstitutsiya fuqarolarning demokratik huquq va erkinliklarini qonun yo'li bilan mustahkamladi. Konstitutsiyada davlatni idora etish uchun xalqning barcha tabaqa vakillarining ishtiroki ta'minlandi. Xususiy mulk va savdo-sotiq erkinliklari unda o'z ifodasini topdi. BXSР Konstitutsiyasi barcha fuqarolarga teng siyosiy huquq berdi, milliy tengsizlikni yo'qotdi.

II qurultoyda Butun Buxoro MIK tashkil qilinib, uning raisi qilib Usmonxo'ja Po'latxo'jaev (1887-1968) saylandi. 1922-yil avgustda bo'lgan III qurultoyda bu lavozimni Porso Xo'jaev egalladi.

Buxoro Respublikasidagi iqtisodiy siyosat va xo'jalik sohasidagi islohotlar ziddiyatli tarzda kechdi. Buxoro inqilobiy qo'mitasining 1921-yil 2 fevraldagi dekreti hamma yerlarni umumxalq mulki deb e'lon qildi. Vaqf yerlari tugatildi, ayrim toifadagi xo'jaliklarning chorva mollari va mulklari musodara qilindi. Sug'orish tizimi izdan chiqdi. Ekin maydonlari qisqarib chorva mollarining soni kamayib ketdi. Shu bilan bir vaqtda ko'plab ijobiy ishlar ham amalga oshirildi. 1921-yil kuzida erni tortib olish bekor qilindi. BXSР MIKning umumiy avf to'g'risidagi 1922-yil 25 may dekreti vaqflarni tugatishni to'xtatish, qozixonalar ishini, shariat ko'rsatmalarini tiklash va boshqalarni e'lon qildi. O'sha-yilning noyabr oyida yangi iqtisodiy siyosat (NEP)ga o'tish e'lon qilindi. Buxoro davlat banki tuzilib, «pul islohoti» amalga oshirildi. Dehqonlarni moddiy rag'batlantirish choralari ko'rildi. Bu qishloq xo'jaligini barqaror rivojlanishiga olib keldi. 1923-yili sug'oriladigan yerlar maydoni 1913-yildagi darajaga yaqinlashib qoldi. Temir yo'llar tiklanib, zavod va fabrikalar qaytadan ishga tushdi. Bu paytgа kelib Buxoro Respublikasida 19 ta korxona, 500 dan ortiq bozor ishlab turdi. Asosan 12000 savdogarlar mablag'idan iborat xususiy sarmoya mavjud edi.

1923-yil mart oyida Turkiston, Buxoro va Xorazm iqtisodiy jihatdan birlashtirildi va uni boshqarish uchun O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi (Sredaz EKOSO) tuzildi. BXSР hukumati raisi Fayzulla Xo'jaev O'rta Osiyoning iqtisodiy jihatdan

birlashuvi to'g'risidagi fikrni boshida qo'llab-quvvatlamadi. Chunki u iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish, hatto mintaqa xalq xo'jaligi istiqbollari to'g'risida qaror qabul qilishgacha bo'lgan barcha ishlar markaz qo'liga o'tayotganligini anglab, bu siyosatning mash'um oqibatlarini mushohada qila olgan edi. Buxoro hududida joylashgan sovet Rossiyasi qo'shinlari Buxoro davlatining oziq-ovqati va em-hashagi bilan ta'minlanar edi. Hukumat boshlig'i F.Xo'jaev sovet qo'shinlari sonini 15000 kishigacha qisqartirish to'g'risidagi masalani Moskva oldiga bir necha marta qo'ydi.

Biroq Buxoro respublikasidagi demokratik jarayonlarga mamlakat tashqarisidan tazyiq tobora kuchayib bordi. 1923-yil 3 iyunda Buxoroga SSSR Qurolli kuchlarining Bosh qo'mondoni S.S.Kamenev, Turkfront Inqilobiy harbiy kengashi raisi A.I.Kork, RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi a'zosi Mixaylov va boshqalar kelishdi. Ular Buxoro hukumati faoliyatidan qoniqmayotganliklarini ochiq aytib, sotsialistik o'zgarishlarni jadallashtirish kerakligini ta'kidlashdi. Oradan ko'p o'tmay 12 iyunda RKP (b) MK Siyosiy byurosi maxsus qaror qabul qilib, Buxoro hukumatini sovetlashtirish chora-tadbirlarini belgilab berdi. Sovet hukumati o'z buyruqlarini tez va qarshiliksiz amalga oshirish uchun RKP (B) MK kotibi Ya.E.Rudzutakni Buxoroga jo'natdi. 23 iyunda BKP MK yopiq plenumida Rudzutak ishtirok qilib, Buxoro hukumati rahbarlari va mahalliy kommunistlar oldiga qat'iy talablarni qo'ydi. Fayzulla Xo'jaevning eng yaqin safdoshlari bo'lgan sobiq yosh buxorolik jadidlar Otaulla Xo'jaev (tashqi ishlar noziri), Fitrat (maorif noziri), Sattor Xo'jaev (moliya noziri), Muinjon Aminov (Buxoro EKOSO raisi) lavozimlaridan chetlashtirilib, Buxoro davlati hududidan chiqarib yuborildi. Qori Yo'ldosh Po'latov, Abduraxim Yusufzoda, Muzahar Maxsum Burhonov, Hoji Hamro Yo'ldoshev ham ma'sul lavozimlardan olib tashlandi. Buxoro hukumati Moskva va Toshkentning "kommunistcha sabog'i"ni olgan "tajribali sovet xodimlari" bilan to'ldirildi.

Buxoro hukumatida Turkistondan yuborilgan emissarlarning ta'siri tobora kuchayib bordi. Kommunistik unsurlar bu

bilan cheklanib qolmasdan 14 avgustda bo'lgan Buxoro MIK favqulodda sessiyasida Konstitutsiya matniga o'zgartirish kiritishga ham muvaffaq bo'ldilar. 1923-yil 11-17 oktabrda bo'lgan Butun Buxoro xalq vakillarining IV qurultoyi Konstitutsiyani o'zgartirish to'g'risidagi qarorni tasdiqladi. Unga binoan barcha savdogar, mulkdor va sobiq amaldorlar saylov huquqidan mahrum qilindi. Ammo ishchi va kosiblarning saylov huquqi kengaytirildi. Shuningdek, qurultoy jamiyatda ijtimoiy beqarorlikni kuchaytiradigan "Sovet kurilishi to'g'risida" nomli maxsus qaror qabul qildi. Jamiyat tobora siyosiylashib bordi. Buxoroda o'tkazilayotgan demokratik islohotlarning taqdiri xavf ostida qoldi. Markazning talabi bilan mamlakatda sun'iy ravishda sotsialistik qayta qurishlarni amalga oshirishga kirishildi. Respublikadagi bu keskin vaziyat qurolli muxolifat harakatining kuchayishida ham o'z ifodasini topdi.

Shunday qilib, 1923-yil yozida mustabid sovet tuzumi Buxoroda o'ziga xos davlat to'ntarishini amalga oshirdi. Milliy qo'shin va milliy valyuta bolsheviklar tomonidan tugatildi. Bu holat Buxoro mustaqilligiga katta xavf tug'dirdi. Biroq Xorazm respublikasidan farqli ravishda, faqat 1924-yil kuzidan boshlab Buxoroda sotsialistik taraqqiyot tomon yo'nalish boshlandi.

1924-yil 18-20 sentabrda bo'lib o'tgan Butun Buxoro xalq vakillarining V qurultoyida BXSR Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi (BSSR)ga aylantirildi. BSSRning tuzilishi yuqoridan turib sun'iy tarzda amalga oshirilgan xodisa edi. Natijada taraqqiyotning demokratik yo'li inkor qilinib, sotsialistik yo'nalishi tanlandi. Markazdagi bolshevik rahbarlarining Buxoro va Xorazm respublikalarini sotsialistik respublikalarga aylantirishdan ko'zda tutgan asosiy maqsadi mahalliy xalqlarni tezroq sovetlashtirish, xalq ongiga kommunizm mafkurasini majburan singdirish edi. 1924-yil noyabr oyi oxirida xuddi Xorazm respublikasi singari Buxoro SSR ham tugatilib, uning hududi 1925-yilda tashkil etilgan O'zbekiston SSR (1929-yilgacha tarkibida Tojikiston ASSR ham bo'lgan) va Turkmaniston SSRga kiritildi.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro va Xorazm Xalq respublikalarining demokratik islohotlar tomon bosib o'tgan yo'li o'sha davr uchun ham, bugungi kun nuqtai nazaridan olib qaralganda ham mashaqqatli bo'ldi. Buxoro va Xorazm respublikalari atigi 4-5-yil ichida dunyoviy islohotlar joriy qilinayotgan demokratik davlatga aylana boshlagan edi. Lekin, bu jarayonlar mustabid sovet tuzumi tomonidan sun'iy ravishda to'xtatib qo'yildi va nisbatan mustaqil bo'lgan bu davlatlarning mavjudligiga ham barham berildi.

Tayanch so'zlar.

Fevral inqilobi, burjua-demokratik inqilobi, o'lka, sovet, sho'ro, "Sho'roi Islom", jadid, qurultoy, bolshevik, muxtoriyat, Turkiston, Farg'ona, Xiva, Buxoro, Toshkent, qurolli qarshilik, qo'rboshi, "Yosh xivaliklar", "Yosh buxoroliklar", nozir, kengash, qizil armiya, amirlik, xonlik, "harbiy kommunizm", oktabr to'ntarishi.

Savol va topshiriqlar

1. 1917-yil fevral- oktabr oylari oralig'ida o'lkada ro'y bergan siyosiy jarayonlarning mohiyati nimada edi?

2. "Sho'roi Islom", "Sho'roi Ulamo" qanday tashkilotlar bo'lgan?

3. 1917-yil oktabr to'ntarishiga mahalliy aholining munosabati qanday edi?

4. Turkiston muxtoriyati haqida nimalarni bilasiz?

5. Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat sabablari nimada bo'lgan?

6. Sovet hokimiyatining 1917-1920-yillardagi iqtisodiy siyosat mohiyati qanday edi?

7. "Harbiy kommunizm" atamasi nimani anglatadi?

8. Farg'ona vodiysidagi qarshilik harakati va qurboshilar haqida nimalarni bilasiz?

9. "Yosh xivaliklar" va "Yosh buxoroliklar" haqida gapirib bering.

10. Buxoro va Xiva xonliklarida sovet hokimiyati qay tarzda o'rnatildi?

13-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar.

1. Rajabov Q., Xaydarov M. Turkiston tarixi. Toshkent: Universitet, 2002.

2. A'zamxo'jaev S. Turkiston muxtoriyati. – Toshkent: Fan, 1996.

3. Ibrohim Karim. Madaminbek. – Toshkent: Yozuvchi, 1993.

4. Ibrohimov A., Sultonov X., Jo'raev N. Vatan tuyg'usi. – Toshkent: O'zbekiston, 1996.

5. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash.- Toshkent: Universitet, 1999.

6. Xolboev S. Buxoro amirligining oltin xazinasi. (tarixi, taqdiri, tahlili). – Toshkent, 2008.

7. Otamurod Qo'shjonov, Ne'matjon Polvonov. Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va xarakatlar.(XIX asr II yarmi-XX asr birinchi choragi). - Toshkent, 2007.

8. Rajabov Q. Xorazmdagi istiqloqlilik xarakati tarixi. Jurnaidxon. // Jamiyat va boshqaruv. - №2, 2000.

9. Ibodinov A. Madaminbek.- Toshkent: Sharq, 1998.

10. O'zbekiston tarixi. R.X. Murtazaevaning umumiy taxri-ri ostida.-Toshkent,Universitet, 2005. - 302-330 betlar.

11. Q.Usmonov, M.Sodiqov, S.Burxonova. O'zbekiston tarixi. Darslik.- T.: Iqtisod- moliya, 2006.

12. Xo'jaev M. Shermuhammadbek Qo'rboshi. - Toshkent: Sharq, 2008.

13. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. - Toshkent: Universitet, 2006.

19-MAVZU. SOVET HOKIMIYATINING O'ZBEKISTONDA AMALGA OSHIRGAN IJTIMOIY-SIYOSIY, IQTISODIY TADBIRLARINING MUSTAMLAKACHILIK MOHIYATI.

Reja:

1. XX asr 20-yillari boshlarida Turkiston o'lkasidagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) va uning mohiyati.

2. Turkiston va O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashlari hamda ularning faoliyati.

3. Qishloq xo'jaligini jamoalashtirish va uning asoratli oqibatlari.

4. O'zbekistonda "Madaniy inqilob" va uning oqibatlari.

5. XX asr 20-yillari ikkinchi yarmi - 30-yillardagi siyosiy qatag'onlar.

1. XX asr 20-yillari boshlarida Turkiston o'lkasidagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) va uning mohiyati.

XX asr 20-yillari tariximizga o'ta murakkab va ziddiyatli, turli ijtimoiy guruh va kuchlar siyosiy qarama-qarshiligi avj olgan, sovet tuzumi mustahkamlanayotgan, o'lkadagi ochlik, iqtisodiy tanglik, vayronaga aylangan sanoat, transport, qishloq xo'jaligini tiklash, ya'ni sho'rolarning "tinch sotsialistik qurilish" yo'liga o'tish davri bo'lib kirdi. Ushbu davrdagi eng dolzarb masalalardan biri bu- hokimiyat masalasi edi. Milliy muxolif kuchlar esa hokimiyat masalasini birinchi navbatda xalqning o'z taqdirini o'zi belgilashda ko'rishar edi. Sanoat va qishloq xo'jaligining inqirozi, ochlik, inqilobcha zo'ravonlikning kuchayishi mahalliy xalq milliy manfaatlarining ochiqdan-ochiq inkor etilishi Turkistondagi turli ijtimoiy qatlamlar orasida sovet hokimiyatiga nisbatan ishonchsizlik va norozilikni keltirib chiqarmoqda edi. Aholining aksariyati sovet hokimiyatini qizil armiyachilarning quroli yordamida

zo'rlik bilan olib kirilgan hokimiyat sifatida tan olmas, ular tashkil etayotgan sovetlar va ularning ijroiya qo'mitalari tub aholi orasida obro'ga ega emasligi sovet tuzilmalariga qarshi chiqishlarni keltirib chiqarmoqda edi.

Kommunistik partiya o'zining siyosiy pozitsiyalari hamda sovet davlat tuzumini mustahkamlash bilan birga sovetlarning ijroiya qo'mitalarini qaytadan tiklash ishlarini olib bordi. Ushbu tartib joylarda o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotida demokratik jarayonlarni kengaytirish, xalq hokimiyatini tiklash shiorlari ostida o'tdi. Ammo, aslida bu jarayon tashviqot-mafkuraviy xarakterda bo'lib, jamiyat va davlat boshqaruvida keng xalq ommasining ishtirokini ko'rsatishdek tuyulardi. Ko'p joylarda mahalliy aholi saylash huquqidan mahrum edi. Masalan, "BXSRda sud qurilishi haqida nizom"ning xalq maslahatchilarini saylash tartibi haqidagi 3-bob 20-moddasida ko'rsatilishicha taqsimot taxminan maslahatchilarning 25% ishchilardan, 50% qishloqlar va kentlardan, ya'ni dehqonlar va 25% harbiy qismlardan bo'lishi lozim edi. Bolsheviklar keng huquqlar va imtiyozlar bergan ishchi va soldatlarning mutlaqo ko'pchilik qismi ruslar bo'lib, oqibatda rahbar lavozimlarning aksariyati ulardan tashkil topgan, milliy ziyolilarning asosiy qismi esa saylov huquqidan umuman mahrum qilingan, bu erda ziyoli tabaqa umuman odil sudlovga yaqinlashtirilmagan. 1923-yilda Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona viloyatlarida saylovga xalq sud'yasi va 46624 ta xalq maslahatchilarining tarkibi 73,5% ishchi, 19% dehqon va 7,5% qizil askarlardan iborat edi. Bundan ko'rinib turibdiki xalqni himoya qilish kerak bo'lgan sudga birorta mutaxassis yaqinlashtirilmay, faqat bolsheviklarning siyosatini to'g'ri degan kishilar kirgizilgan. TASSRda esa 1920-yilda aholining 93-97%ni musulmon aholisi, 3-7%ni evropalik aholi tashkil qilgani holda, xalq sud'yalarining 48%ni evropaliklar, 52%ni musulmonlar, sud hay'ati a'zolarining 75%ni evropaliklar, 25%ni musulmonlar tashkil etgan.

Sovet hukumati mahalliy aholiga nisbatan bepisand bo'lib, aksariyat hollarda unga ishonmas edi. Shuning uchun ham u

o'z siyosiy tuzilmalariga milliy xodimlarni nihoyatda kam jalb qilgan edi.

Kompartiiyaning ushbu mustabidlik yo'nalishi Turkiston xalqi hayotiga salbiy ta'sir qildi, mahalliy aholi mustaqil huquqlarga ega emas, o'z manfaatlarini himoya qilishga bo'lgan urinishlar esa "millatchilik" deb baholanib, qatag'ongacha olib kelingan.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi respublika milliy daromadining asosiy qismini berganligi, dehqonlar esa aholining 80 foizini tashkil etganligi tufayli sovet hokimiyatining dastlabki-yillarida agrar masala markaziy o'rinni egallardi.

Markazdan farqli o'laroq, O'rta Osiyo respublikalarining 20-yillardagi agrar siyosatida nisbatan keskin choralar ko'rilgan. 1920-1921-yillardagi er-suv islohotining amalga oshirilishi yangi iqtisodiy siyosat (NEP) bilan birga olib borildi. Yangi iqtisodiy siyosatdan ko'zlangan maqsad - mahsulot ishlab chiqaruvchi yakka dehqonlarning manfaatini oshirish, uning erga egalik qilishini ta'minlash, imtiyozli soliq olish va bozor iqtisodiyoti, tovar-pul munosabatlariga o'tish edi. Uning asosiy bo'g'inlarini oziq-ovqat razvyortkasining oziq-ovqat solig'i bilan almashtirilishi, erkin savdo, sanoatda xususiy tashabbuskorlik va tadbirkorlikning joriy qilinishi tashkil etdi.

Oziq-ovqat razvyortkasining soliq bilan almashtirilishi qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni ko'paytirishning iqtisodiy rag'batlarini vujudga keltirdi hamda dehqon hosilning qat'iy belgilangan qismini topshirgach, unga o'z mehnati mahsulini o'zi istaganicha tasarruf etish huquqi berildi. Yangi iqtisodiy siyosat yo'lining o'ziga xos xususiyati - tovar-pul munosabatlarining jonlanishi, savdo va ayirboshlashda cheklashlardan ozod bo'lish edi. Erkin savdoning sog'lomlashuviga 1922-1924-yillarda o'tkazilgan pul islohoti ma'lum darajada yordam berdi. Muomalaga kursi oltinga tenglashtirilgan valyuta-chervonetsning chiqarilishi bozor rolining tiklanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Er-suv islohotini amalga oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad-mahalliy hamda Turkistondagi boy rus dehqonlarin-

ing er va suvga bo'lgan huquqlarini tenglashtirish edi. Chunki o'z vaqtida mustamlakachi ma'murlari tomonidan rus dehqonlariga eng yaxshi va hosildor yerlar ajratilgan edi.

Er-suv islohotining xarakteri 1920-yil sentabrda bo'lib o'tgan Turkiston Sovetlari IX qurultoyining qarorlarida aks etdi. Ushbu dasturning asosida mehnat bilan shug'ullanmaydigan boy-quloq xo'jaliklarini tugatish va ko'chmanchilarni o'troq hayotga o'tkazish, ersiz va kam erli dehqonlarni er bilan ta'minlash va eng asosiysi rus dehqonlarining ortiqcha yerlarini musodara qilish orqali Rossiya imperiyasi mustamlakachilik sarqitlarini engish yotar edi. Lekin vaqt o'tishi bilan ko'chirib keltirilgan evropalik aholi yerlarini musodara qilish bilan bir qatorda vaqf yerlari tortib olindi, boylar, savdogarlar, diniy xizmatchilar va qishloq hamda ovullarning "mehnat bilan shug'ullanmaydigan yuqori tabaqalari" degan boshqa vakillarining yerlari kamaytirildi.

Er va suvni taqsimlash jarayoni bir tomondan ersiz va kam erli dehqonlarni er bilan ta'minlagan bo'lsa, ikkinchi tomondan qishloqdagi siyosiy vaziyatni keskinlashtirib, sinfiy ziddiyatlarni kuchaytirdi. Shuningdek, islohot davomida Ettisuv va Jalolobod tumanlarining ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholisini o'troq hayotga o'tkazish siyosati salbiy oqibatlariga olib keldi. Zero, ko'chmanchilikdan o'troqchilikka o'tish, na faqat xo'jalik faoliyat shakllarini o'zgartiribgina qolmay, balki asrlar davomida shakllanib kelgan ushbu ijtimoiy guruhning turmush tarzi hamda kasb-hunarining tamomila o'zgartirib yuborishi muqarrar edi. Islohot o'tkazishning inqilobiy-zo'ravonlik usullari Turkiston qishloqlarida ijtimoiy tanglikni vujudga keltirdi.

Er-suv islohoti 1922-yil kuzida o'z poyoniga etdi. Uni amalga oshirish davomida hamma joylarda, qishloq va ovullarning ersiz va kam erli mahalliy dehqonlarini birlashtirgan "Qo'shchi" uyushmalari tashkil etila boshladi. Lekin, ta'kidlash joizki, "Qo'shchi" Turkiston dehqonlari uyushgan birinchi tashkilot emas edi. 1918-yildayoq Toshkentda "Dehqon" ittifoqi vujudga kelgan edi. O'shanda Toshkent

va shahar atrofidagi tumanlar dehqonlari hamda savdo doiralarining turli qatlamlari yangi hokimiyatning muayyan keskin choralarga qarshilik ko'rsatishiga hamda o'z mulklarini saqlab qolishga harakat qilgan edi. Tashkilot dehqonlar ommasining ozchilik qismini qamrab olgan bo'lib, mahalliy xarakterga ega edi. 1919-yili Turkiston respublika va Er ishlari Xalq Komissarligining ko'magi bilan kambag'allar qo'mitalari tuzildi. "Qo'shchi" uyushmasi kambag'allarning qo'mitalari va ittifoqlari o'rniga vujudga kelgan edi. Ushbu uyushma qishloq va ovullarda sovet hokimiyatining tayanchi, "mehnatkash dehqonlarni sinfiy tarbiyalashning o'ziga xos maktabi" sifatida er-suv islohoti davomida "mehnat bilan shug'ullanmaydigan xo'jaliklar" hamda ularning mol-mulkinini aniqlashda, sovetlar siyosatidan norozi bo'lgan dehqonlar chiqishlarini bostirishda va ularning oldini olishda ham qatnashdi. Uyushma kooperatsiya ishiga o'z hissasini qo'shgan bo'lsa ham, uning faoliyatidagi asosiy e'tibor qishloqning boy qatlamlari bilan kurash olib borish va qishloqni "sotsialistik asosda qayta qurish"ga qaratilgan edi.

Markaz Turkiston o'lkasiga asosiy xomashyo bazasi sifatida qarab kelganligi bois, o'lka qishloq xo'jaligining bosh sohasi hisoblangan paxtachilikni rivojlantirishga alohida e'tiborini qaratgan. Xususan, RKP (b) MKning 1922-yil 11 yanvaridagi "Turkiston Kompartiyasiga" deb nomlangan xatida, Turkiston Kompartiyasining qishloq xo'jaligi sohasidagi faoliyatida birinchi o'ringa sug'oriladigan yerlarda ekin maydonlarini tiklash, paxtachilikni rivojlantirish hamda mavjud sug'orish tizimini tuzatish masalalari hal etilishi lozimligi ta'kidlangan edi. Paxtachilikni tiklash va rivojlantirish ishlariga rahbarlik qilish uchun 1920-yilda Bosh Paxtachilik Qo'mitasi va paxta etishtiruvchi respublikalarda unga bo'ysunuvchi paxtachilik qo'mitalari tuzildi.

Turkiston respublikasidagi barcha haydaladigan maydonlar, seleksiya stansiyalari, irrigatsiya inshootlari, Paxtachilik qo'mitasi ixtiyoriga o'tkazildi. Bosh Paxtachilik qo'mitasi katta vakolatlarga, ya'ni, boshqa qishloq xo'jalik

ekinlari hisobiga chigit ekiladigan maydonlarni kengaytirish, paxta xarid narxlarini belgilash, markaziy davlat organlarining ruxsatisiz maxsus qaror qabul qilish huquqlariga ega edi. Paxtaning narxi hukumat tomonidan belgilanishi uning bu masalada yakka hokimligidan dalolat berar edi. Turkistonlik ko'pgina arboblar paxtachilikda davlat monopoliyasini tugatish zarurligini bir necha marotaba ko'tarib chiqqan edilar. Xususan, Er ishlari Xalq komissari S. Asfandiyorov va hukumatning boshqa a'zolari davlatning paxtaga bo'lgan yakkahokimligiga qarshi chiqib, Bosh Paxtachilik qo'mitasini tugatish masalasini o'rta tashlagan edi. Biroq, Turkiston respublikasi va RSFSR partiya-davlat apparatining aksariyat xodimlari paxta monopoliyasi tarafdori edilar. 1922-yilning 1 yanvarida RSFSR Oliy Xalq Xo'jaligi Kengashi (OXXK) tomonidan qabul qilingan qarorda esa "paxtaga davlat monopoliyasini saqlash" masalasi qat'iy ko'tarilgan edi.

Paxtachilikni tiklash ishlari hamda respublikaga don olib keltirishni jadallashtirish maqsadida, OXXK Ettisuv temir yo'lini tezroq tugatishga qaror qildi.

1923-yilning yanvarida SSSR Mehnat va Mudofaa Kengashi qabul qilgan qarorda "Respublika ichida paxtani xarid qilish davlat monopoliyasi bekor qilinsin" de-yilgan edi. Shu bilan bir vaqtda paxtaning qat'iy narxi bekor qilindi.

Turkiston respublikasida paxtachilikni rivojlantirish ishlarini sug'orish inshootlarini tiklamasdan amalga oshirib bo'lmardi. Sug'orish ishlarini tiklashni tezroq amalga oshirish, dehqonchilik uchun yaroqli yerlarni suv bilan ta'minlash va qishloq xo'jaligini, birinchi navbatda esa paxtachilikni rivojlantirish uchun suvdan to'g'ri foydalanishni yo'lga qo'yish maqsadida, 1921-yilning fevralida TASSRdagi barcha suvlarni respublika mulki deb e'lon qilgan suv to'g'risida qonun qabul qilindi. Qonunda, suvni taqsimlash odat (boy va ruhoniylarga beriladigan imtiyozlar) bo'yicha emas, balki, birinchi navbatda dehqonlar manfaatini ko'zlagan holda berilishi kerak deb aytilgan edi. 1921-yilning noyabrida, aholining daromadlari-

ni sug'orish ishlarini tiklashga safarbar qilish maqsadida suv solig'i joriy qilindi.

Shu-yilda TASSRning sug'orma er maydoni 1920-yildagi ko'rsatkichga qaraganda 300 ming desyatinaga ko'paygan edi. Paxta ekin maydonlari esa deyarli 100 ming desyatinaga ortdi.

Ittifoq hukumati avval boshdanoq yosh O'zbekiston respublikasi rahbariyati oldiga "Sovet O'zbekiston"ini SSSRning asosiy paxta bazasiga aylantirish strategik vazifasini qo'ydi. "Oq oltin"ning aksariyat qismi, ya'ni 90%dan ko'prog'i "Sovetlar mamlakati"ning to'qimachilik markazlariga yuborildi. Masalan, 1922-yilning boshlarida Turkistondan markazga Krasnovodsk yo'nalishi bo'yicha 1150 vagon (63470 ta toy paxta), Orenburg yo'nalishi bo'yicha 1547 vagon (85030 ta toy paxta), hammasi bo'lib, 2697 vagon (148500 ta toy paxta) paxta tolasi jo'natilgan edi.

Sovet hukumatining paxta mustaqilligiga erishishga qaratilgan chora-tadbirlari zoe ketmadi. O'zbekistonda paxta etishtirishni ko'paytirish sovet hukumatiga har-yili chetdan paxta sotib olinishga sarflanadigan 100 mln. rubl oltinni tejash imkonini bergan edi. 1928-yilda esa, O'zbekiston paxtakorlarining davlatga topshirgan 543,7 ming tonna "oq oltin"i evaziga SSSR paxta etishtirish bo'yicha dunyoda 4-o'ringa chiqdi va bu paxta mustaqilligiga erishish yo'lida qo'yilgan dastlabki qadamlardan biri bo'ldi. O'sha-yillardagi hukumat hujjatlarida rasman e'tirof qilinishicha, "...Sovet Ittifoqining chetdan paxta keltirishdan ozod bo'lishida va SSSR to'qimachilik sanoatining paxta xom ashyosi bilan to'lato'kis ta'minlanishida O'zbekiston hal qiluvchi rol o'ynaydi". Haqiqatan ham, agar 1925-yilda SSSRga chetdan 103,1 ming tonna, 1930-yilda-57,9 ming tonna paxta keltirilgan bo'lsa, 1933-yilda bor yo'g'i 24,3 ming tonna paxta keltirildi. O'zbek paxtakorlarining mashaqqatli mehnati evaziga esa sovet davlati paxtani chetdan sotib olmay, paxta etishtirish bo'yicha jahonda ikkinchi o'ringa chiqdi. Mana shu tariqa sobiq SSSR paxta mustaqilligiga erishdi.

Paxta yakkahokimligini ta'minlash maqsadini amalga oshirilishi oqibatida qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlari, xususan, chorvachilik inqirozga uchradi, g'alla tayyorlash keskin kamayib ketdi. Hosildor yerlar miqdori kamaydi. Don, poliz ekinlarining hosildorligi qisqardi.

Yangi iqtisodiy siyosat tufayli qishloq xo'jaligida kooperativ va shirkatchilik harakati avj oldi. 1923-yilda Turkiston respublikasida qishloq xo'jaligi va kredit kooperatsiyalar tizimi tashkiliy jihatdan tugal ravishda shakllandi deyish mumkin. Davlatning kooperativ qurilish siyosati ikki yo'nalishda olib borildi. Bir tomondan, kooperatsiya mayda tovar xo'jaligini sotsializmga jalb qilish vositasi, shaxsiy va jamoa manfaatlarining kelishuv shakli sifatida baholansa, ikkinchi tomondan kooperatsiyaga xususiy sektorni siqib chiqaruvchi ijtimoiy qurol deb qaraldi.

Markaz qishloq xo'jalik krediti - I.Xidralievning hayoti 1928-yilda fojiali tarzda tugaydi.

Sovet tuzumi davridagi milliy rahbarlar ustida so'z borar ekan, davlat va siyosat arbobi Akmal Ikromov(1898-1938) faoliyati haqida to'xtalib o'tish lozim bo'ladi. A.Ikromov sovet hokimiyatiga sodiqlik bilan xizmat qildi.

Akmal Ikromov
- O'zbekiston
Kompartiyasi
birinchi kotibi

Uning er-suv islohoti va jamoalashtirish xususida bildirgan fikrlari buning yorqin dalilidir. Er-suv islohotini o'tkazishdan maqsad nima degan savolga Akmal Ikromov: "er bir guruh boylar to'dasi qo'lida to'planib qildi,...boy xo'jaliklarni tugatmasdan turib, paxtachilikni rivojlantirib bo'lmaydi" degan edi. Shuningdek, u "18lar guruhi", "inog'omovchilik"ka qarshi chiqishlar qilib, ularni millatchilikda ayblaydi va ularga qarshi kurash olib borishga chaqiradi. 20-yillarning oxiri-30-yillarning o'rtalaridagi bir qator qatag'onlar uchun Akmal Ikromov ham javobgardir. Lekin mustabid tuzumning sodiq xizmatchisi bo'lgan Akmal

Ikromovning ham 1938-yilda “xalq dushmani” sifatida otib tashlanadi.

Yo‘ldosh Oxunboboyev – birinchi o‘zbek sovet rahbarlaridan biri

Tadqiq qilinayotgan davrdagi davlat arboblari yana biri Yo‘ldosh Oxunboboev hisoblanadi (1885-1943). U 1926-27-yillarda O‘zbekistonda er-suv islohotini o‘tkazish markaziy komissiyasi raisi sifatida ish olib borgan, Farg‘ona viloyati hamda respublika qishloq xo‘jaligini tiklashda ishtirok etgan. Yo‘ldosh Oxunboboev 1943-yilda Toshkentda vafot etgan.

***Fayzulla Xo‘jayev
– O‘zbekiston SSR
hukumati raisi***

Shu davrdagi ko‘zga ko‘ringan davlat arbobi - Fayzulla Xo‘jaevdir (1896-1938). 1920-yili inqilobchi Yosh buxoroliklar Turkiston markaziy byurosi raisi, 1920-24-yillarda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Nozirlar Kengashining raisi (shuningdek, Tashqi ishlar, Harbiy ishlar noziri) bo‘lib ishlagan. Fayzulla Xo‘jaevning faoliyati nihoyatda murakkab siyosiy vaziyatda o‘tgan.

O‘zbekistonda yuz berayotgan o‘zgarishlardan qoniqmaganligini u o‘zining bir qancha tanqidiy chiqishlarida bildiradi. Masalan, 1924 yildagi bolsheviklarning milliy-hududiy chegaralanishiga qarshi o‘z fikrlarini ilgari surgan, “Buxoro inqilobi tarixiga doir” asari-

da Fayzulla Xo'jaev jadidchilikka xolis baho berishga harakat qilgan.

***Qatag'on qurbonlari
muzeyi***

1938-yilda otib tashlangan.

20-30-yillarda ko'zga ko'ringan milliy etakchi - Abdulla Rahimboevdir (1896-1938). Abdulla Rahimboevning siyosiy faoliyati erqirra bo'lib, mustabid tuzum siyosatiga qarshi dadil chiqishlari buning yorqin ifodasidir. Masalan, u 1921-yilning dekabrda bo'lib o'tgan RSFSR Sovetlarining IX qurultoyi minbaridan turib, sovet hukumatiga ochiqdan-ochiq "Turkistondagi sovetlarning jazolash siyosati har qanday chegaralardan o'tib tushdi. Farg'ona viloyatidagi jazo otryadlari esa mutlaqo muxtor holatda, hech kim bilan, partiya organlari bilan ham, sovet organlari bilan ham hisoblashmasdan, turli shubhali shaxslarni xizmatga olib harakat qilmoqdalar" degan bayonot bilan chiqdi. Lekin, bunday tarzda sovetlar siyosatini tanqid qilish kechirilmas edi va 1922-yilda ishda yo'l qo'yilgan "qo'pol xatolari" uchun TASSR MIQ raisi A.Rahimboev lavozimidan chetlashtirildi. Biroq vaqt o'tishi bilan Markaz unga "o'z xatolarini tuzatish" imkonini beradi va yana rahbarlik ishiga jalb qiladi.

A.Rahimboev RKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosining a'zosi hamda TKP MQning ma'sul kotibi sifatida milliy-hududiy chegaralanishni o'tkazishning tepasida turdi. 1924-yilning fevralida u Buxoroga yuboriladi va bu erdagi BXSР rahbar xodimlarining kengashida milliy-hududiy chegaralanishi to'g'risida ma'ruza qildi. 1924-yilning 10 martida Turkiston Kompartiyasi MQsi va Turkiston MIQ rahbar xodimlarining

Ushbu asardagi jadidchilikning ijtimoiy mohiyatiga ijobiy munosabati va jadidchilikni ijtimoiy-inqilobiy harakat sifatidagi qarashlari xato deb baholandi. Fayzulla Xo'jayev ham mustabid tuzumning qatag'on qurbonlari-dandir.

U 1937-yil Moskvada "xalq dushmani" sifatida qamoqqa olinib,

kengashida ham ma'ruza qilib, Rahimboev milliy-hududiy chegaralanishni "...nisbatan ma'qul tarzda, og'riqsiz usullar" bilan o'tkazish kerakligini uqtirdi.

Abdulla Rahimboevning qismati ham milliy etakchilarni kabi qatag'on to'lqinlari avj olgan paytda hal qilindi. U 1938-yilda qurbon bo'ldi.

Turkiston xalqlarining ildizi bir, degan g'oya avloddan-avlodga o'tib, milliy etakchilar, jamoat arboblari va milliy ziyolilar qarashlari hamda faoliyatlarida o'z aksini topib kelgan. Tarixan tarkib topgan uchta davlatni tugatib, o'rniga yangi tuzilmalarni vujudga keltirish markaz va o'lkadagi bolshevistik rahbarlar tashabbusi bo'ldi. 1920-yil boshidayoq Turkkomissiya Turkiston ASSRni bo'lib tashlab, milliy til belgisiga qarab muxtor respublikalar tashkil qilish masalasini qo'ygan edi. Bu o'sha-yili iyun oyida RKP (b) ning Turkistonga oid qabul qilgan hujjatlarida o'z aksini topdi. Lenin Turkistonning "O'zbekiya, Qirg'iziya, Turkmaniya" ga bo'lingan xaritasini tuzish kerakligini uqtirdi. Bu rejaning amalga oshishi qarshilik harakati tufayli bir oz kechikdi. Turkistonni milliy jihatdan qayta chegaralash markaz va RKP(b) O'rta Osiyo byurosi tomonidan ishlab chiqildi va 1924-yilda qat'iylik bilan amalga oshirildi.

1924-yilda milliy-hududiy chegaralanish natijasida O'rta Osiyo xaritasida ittifoqdosh respublikalar bilan birga muxtor tuzilmalar ham paydo bo'ldi. Shular orasida Qoraqalpog'iston muxtor viloyati ham bor edi. Ushbu viloyat Qirg'iziston (Qozog'iston) ASSR tarkibida bo'lib, unga volostlardan iborat To'rtko'l, Chimboy, Xo'jayli va Qo'ng'iro't okruglari kirdi. 1925-yil 12-19 fevralda viloyat markazi To'rtko'l shahrida bo'lib o'tgan Qoraqalpog'iston avtonom viloyati sovetlarining birinchi qurultoyi "Qoraqalpog'iston avtonom viloyati tashkil topganligi to'g'risida Deklaratsiya"ni qabul qildi va "qoraqalpoq milliy davlatchiligi" tashkil etilganligini qonuniy rasmiylashtirdi. Qoraqalpog'iston avtonom viloyati ijroiya qo'mitasining raisi etib A.Qudaboev saylandi. Qoraqalpog'istonda yashaydigan asosiy elatlar qoraqalpoqlar-38,5%, o'zbeklar-28,7%, qozoqlar-28,6%dan iborat edi.

Qoraqalpog'iston Muxtor viloyati tashkil etilgandan so'ng, sovet hukumati bu erda ham sotsialistik qurilishni avj oldirib yubordilar. Jumladan ovul va qishloqlarni sovetlashtirish keng miqyosda olib borildi. Sovetlarga batrak va kambag'allar saylanib, ularning asosiy qismini kommunist va komsomollar tashkil qildi. Mamlakatda vayron bo'lgan sanoatning turli sohalarini, qishloq xo'jaligi va sug'orish ishlarini tiklash amalga oshirildi. Qoraqalpog'iston iqtisodiyotining taraqqiyoti bir tomonlama xususiyatga ega bo'lib, SSSRning markaziy mintaqalari sanoatini rivojlantirish ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan edi. Masalan, 1933-yilning 3 oktabrida SSSR Er ishlari Xalq Komissarligi Qoraqalpog'istonni mamlakatning beda urug'i etkazib beruvchi asosiy bazasi deb tan olgan edi. Buning asosiy sababi mamlakat xalq xo'jaligida ittifoqdosh respublikalar o'rtasidagi mehnat taqsimotida Qoraqalpog'istonga oliy sifatli paxta, beda hamda baliq bilan ta'minlab turish yuklatilganligida edi.

Muxtor viloyat sanoatining etakchi tarmoqlarini paxta tozalash va baliq-konserva zavodlari tashkil etar edi. Sanoatni yuksaltirish bilan bir qatorda qishloq xo'jaligining barcha sohalarini rivojlantirishga ham katta e'tibor qaratildi va bu erga ko'p miqdorda qishloq xo'jalik anjomlari keltirila boshlanib, boy va ruhoniylardan tortib olingan yerlar hisobiga ersiz va kam erli dehqonlar er bilan ta'minlandi.

1930-yilda Qoraqalpoq muxtor viloyati RSFSR tarkibiga kiritildi. 1932-yilning 20-martida esa, SSSR MIQ Rayosati "Qoraqalpog'iston avtonom viloyatini Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirish va uni RSFSRga kirishi to'g'risida" qaror qabul qildi. O'sha-yilning may oyida avtonom respublika Sovetlarining I Ta'sis qurultoyi hukumatni tuzdi. Unda QQASSR MIQ raisi etib, K.Nurmuhamedov, Xalq Komissarlari Kengashi raisi etib esa Q.Avezovlar saylandilar. 1936-yilda SSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi va unga ko'ra QQASSRning O'zbekiston SSR tarkibiga kiri-

shi ko'zda tutilgan edi. Buning asosiy sababi hududiy yaqinlik, yagona tarixga ega bo'lganligi deb e'tirof etildi. 1937-yil 12 fevralda O'zSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi. O'sha-yilning 6 martida esa, QQASSRning yangi Konstitutsiyasi e'lon qilinadi. Qoraqalpog'iston O'zbekiston tarkibida o'zbek va qoraqalpoq xalqlari o'rtasidagi do'stlik yanada mustahkamlandi.

Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) va uning mohiyati

Bolsheviklarning "harbiy kommunizm" siyosati iqtisodiyotni boshqarishda nomaqbul ekanligini ko'rsatdi. Xususan, Sovet Rossiyasi asosan 1921-yil boshlaridan tinch qurilish yo'liga o'tgach, bu siyosat yaroqsiz ekanligini bolsheviklar partiyasi rahbariyatining bir qismi ham tan ola boshladi. Asosiy maqsadga erishish uchun "taktik yon berishlarga usta" bo'lgan sovet davlati va kommunistik partiyaning rahbari V.I.Lenin "sotsialistik qurilish" ning yangi andozasini joriy qilish kerak, degan fikrga keldi. U o'z safdoshlarini "chekinishga", "qayta guruhlanish" ga, "harbiy kommunizm" siyosati davrida bo'lgan "shturm va tazyiq o'tkazish" ning keskin usullaridan voz kechishga chaqirdi. V.I.Leninning o'zi ham "harbiy kommunizm" siyosati xato bo'lganligini tan olib, 1921-yil 17 oktabrda qilgan "Yangi iqtisodiy siyosat va siyosiy – oqartuv muassasalarining vazifalari" nomli ma'ruzasida bunday e'tirof etgan edi: "Qisman bizning ustimizga yopirilib kelgan harbiy vaziyatlar ta'sirida va o'sha mahalda, imperialistik urush tamom bo'layotgan vaqtda respublika juda og'ir ahvolda qolganligi ta'sirida, mana shu va bir qancha hollar ta'siri bilan to'g'ridan-to'g'ri kommunistik ishlab chiqarishga va taqsimotga o'tishga qaror qilib xato ish qilgan edik".

Nemis tarixchisi L.Lyuks o'zining "Rossiya va Sovet Ittifoqi tarixi: Lenindan to'lsingacha" nomli asarida sovet Rossiyasida 1921-1922-yillarda yuz bergan dahshatli ocharchilik

to'g'risida gapirib, bu holatni "harbiy kommunizm" siyosatining natijasi deb hisoblaydi. Uning fikricha, bolshevistik rejimni "harbiy kommunizm" sistemasidan voz kechishi juda qiyin bo'ldi. Dehqonlarni ommaviy ravishda ekspluatatsiya qilinishi natijasida mamlakat tarixidagi eng yirik ocharchilik 1921-1922-yillarda (yangi iqtisodiy siyosat davrida) bo'lib, buning natijasida taxminan 5 mln. kishi halok bo'ldi. Sovet hokimiyati o'zining "sinfiy kapitalistik dushmanlari" dan yordam so'rashga majbur bo'ldi: o'z kuchlari bilan 30 mln (ba'zi bir manbalarda - 40 mln) ochlarni u boqishga qodir emas edi. Rejim hatto muhojirlikdagi mustaqil rus jamoatchiligi qatnashchilariga ocharchilikni tugatish uchun ishtirok etishlariga ruhsat berdi. 1921-yil 21 iyunda hukumat Butunrossiya ochlarga yordam komiteti (Pomgol) tashkil topganligini quvvatladi. Bu komitetni tashkil qilishda bolsheviklar tomonidan ta'qiqlangan kadetlar partiyasi yo'lboshchilari - E.Kuskova, S.Prokopovich va N.Kishkin markaziy rol o'ynashdi.

Yangi iqtisodiy siyosat davrida ocharchilik Rossiyaning markaziy guberniyalaridan tashqari Turkiston ASSRning Farg'ona, Samarqand, Ettisuv viloyatlarida ham bo'ldi. Xususan, Farg'ona va Ettisuv viloyatlarida ocharchilik dahshatli oqibatlariga olib keldi. Bu paytda odamxo'rlik (kannibalizm) uchray boshladi.

Sotsialistik jamiyatni barpo etish" vazifasini amalga oshirishga yangi taktik yondoshuvlar RKP(b)ning X s'ezdida (1921-yil mart) rasman qabul qilingan yangi iqtisodiy siyosat (NEP) da o'z ifodasini topdi. Yangi iqtisodiy siyosatning muhim bo'g'inlari oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirish; savdo-sotiqni erkinlashtirish; sanoat, mayda hunarmandchilik sohalari va xizmat ko'rsatish sohasida xususiy tadbirkorlikka ruxsat berish; bozorni tartibga solish mexanizmlaridan qisman foydalanish; ijaraga olish va yollanma mehnatning cheklanishini bekor qilishdan iborat bo'ldi. Oziq-ovqat solig'i 8 ta natural soliqdan tarkib topgan edi.

“Toshkent yangi shahar. Kadetlar korpusi.

Biroq yangi iqtisodiy siyosatni amalga oshirish jarayonida chuqur ziddiyatlar namoyon bo‘ldi. Ularning eng asosiysi yangi iqtisodiy siyosat prinsiplarini hukmron kommunistik mafkura g‘oyasiga mos kelmasligida ko‘rinadi. Yangi iqtisodiy siyosatning asosiy vazifasi sotsializm manfaatlariga va sovet tuzumini mustahkamlashga xizmat qilishi lozim edi, biroq kommunistik ta‘limotda mulkchilik shakllarining xilma-xilligi, xususiyl mulkchilik va tadbirkorlik, iqtisodiy va siyosiy fikr erkinligi inkor etilardi.

Yangi iqtisodiy siyosat yo‘lining ziddiyatlari uni Turkistonda amalga oshirishda yaqqol ko‘zga tashlandi. Turkistonda yangi iqtisodiy siyosat bir qator yo‘nalishlar bo‘yicha markaziy Rossiya guberniyalariga nisbatan birmuncha kechroq o‘tkazila boshlandi. Turkiston o‘lkasida “harbiy kommunizm” siyosatining ta‘siri kuchli edi. Rasmiy jihatdan Turkistondagi yangi iqtisodiy siyosat yo‘li Turkiston Kompartiyasining VI s‘ezdi (1921-yil avgust) va Turkiston ASSR Sovetlarining X s‘ezdi (1921-yil sentabr) qarorlarida tasdiqlandi. Ularda o‘lkaning iqtisodiy rivojlanishi sovet tuzumining mustahkamlanishi va sotsializm qurilishi bilan bog‘landi. Bularning hammasi sog‘lom bozor munosabatlari namoyon bo‘lish imkoniyatlarini cheklar, mustaqil ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlariga to‘siq bo‘lar edi.

Turkiston ASSR MIK 1921-yil aprel-may oylaridayoq respublikada yangi iqtisodiy siyosatni o'tkazishga oid qator qarorlar qabul qilgan edi.

Xo'jalik boshqaruvining yangi sharoitlariga o'tish boshqaruv sohalarini qayta qurish va tashkil qilish bilan ham bog'liq hisoblanadi. Turkiston o'lkasi iqtisodiyotini dastlab TASSR Xalq Xo'jaligi Markaziy Kengashi (SSNX) boshqarar edi. 1921-yil yanvar oyida SSNX boshqaruvida 857 ta korxona mavjud bo'lgan. 1921-yil mart oyida Turkiston Iqtisodiy Kengashi (TES yoki Turk EKOSO) tashkil qilingan. Turkiston ASSR MIK va XKSning 1921-yil oktabrdagi qarori bilan unga Turkiston Respublikasining xo'jalik qurilishiga rejali rahbarlik qilish vazifasi topshirildi. Turkiston Iqtisodiy Kengashi qarorlari o'lkaning oliy xo'jalik organi sifatida barcha komissarliklar va tashkilotlar uchun majburiy qilib belgilandi.

Xullas, 1921-yilning fevral oyida Turkistondagi respublika iqtisodiyotiga rahbarlik qilish uchun Toshkentda Turkiston Iqtisodiy Kengashi (TES), viloyatlarda esa viloyat iqtisodiy kengashlari tuzila boshlagan edi (ular viloyat ijroiya qo'mitalari bo'limlarining huquqlariga ega bo'lgan).

1921-yil 14 martda Turkiston ASSR MIK ning markaziy va mahalliy iqtisodiy organlarni birlashtirish to'g'risidagi qarori chiqdi. Bu sana Turkiston Iqtisodiy Kengashi tashkil topgan rasmiy kun hisoblanadi.

Turkistonda yangi iqtisodiy siyosat olib borilayotgan sharoitda Turkiston Iqtisodiy Kengashi Turkiston ASSR hududidagi oliy boshqaruv organi sifatida o'ziga xos ma'muriy tizimdan iborat bo'lib, markaziy, oblast va uezd iqtisodiy kengashlaridan tashkil topgan edi.

1921-yil 6 oktabrda Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va Turkiston Xalq Komissarlari Soveti TES faoliyatini kuchaytirish maqsadida "Turkiston Respublikasi Iqtisodiy Kengashi haqida" Nizom qabul qilindi. Unga ko'ra, Turkiston Iqtisodiy Kengashi (TES) Turkiston xalq xo'jaligi qurilishida, iqtisodiy komissariatlar faoliyatini umumiy boshqarish va unga rahbarlik qilish uchun, shuningdek, yagona xalq xo'jaligi rejasini

o'tkazish ishini RSFSR Mehnat va Mudofaa Kengashi bilan muvofiq tarzda tuzish uchun XKS qoshida joriy etildi. U XK-Sning doimiy komissiyasi huquqiga ega bo'lgan holda Turkiston ASSR hududidagi oliy xo'jalik boshqaruv idorasi bo'lib, faoliyati davomida Turkiston XKS va Turkiston MIK oldida javobgar hisoblanardi.

Turkiston Iqtisodiy Kengashi tuzilganidan keyin qariyb olti oydan keyin o'tgach bo'lib o'tgan Turkiston Sovetlarining X s'ezdi (1921-yil 21-25 avgust) bu tashkilotning faoliyatida o'zgarish yasadi va uni o'zining asosiy vazifasini bajarishga yo'naltirdi. Bu tashkilot to'liq ravishda Moskvaning farmoyishlari asosida ish yuritdi.

Turkiston Iqtisodiy Kengashi tarkibiy tuzilmasini Turkiston ASSR oblastlari: Farg'ona, Samarqand, Sirdaryo, Turkman (avvalgi Zakaspiy), Ettisuv hamda Amudaryo bo'limi iqtisodiy kengashlari tashkil qilar edi. Oblast iqtisodiy kengashdari o'z navbatida uezd iqtisodiy kengashlariga bo'lingan.

1921-yil 20 aprelda Turkiston ASSR MIK oziq-ovqat, em-xashak va xom ashyo razvyorstkasini natural soliq bilan almashtirish to'g'risida dekret qabul qilgan edi. Asta-sekin qishloq xo'jaligida ijobiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Rossiya mahalliy sanoat uchun asbob-uskunalar kela boshladi. Shaharlarda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun o'rta va mayda korxonalar, savdo shoxobchalari va boshqalar ijaraga berildi. Iqtisodiyot liberallashtirildi, ukladlararo aloqalar qaytadan tuzildi. 1921-yil yozidan er-suv islohoti o'tkazila boshlandi. Markaz paxtachilik, ipakchilik kabi muhim xom ashyo etkazib beruvchi sohalarni, shuningdek, yirik korxonalarni davlat tasarrufida qoldirdi. Xususiy kapital bilan aksionerlik jamiyatlari tuzishga, ishchi kuchini yollashga ruxsat berildi. Lekin shunday bo'lishiga qaramasdan Turkiston san'atida davlat sektorining ulushi bu paytda mutloq ko'pchilik - 93.1 foizni tashkil qilardi.

Turkiston xalq xo'jaligi inqirozdan jonlanish tomon asta-sekin yuz burdi. Bunda sovet hukumatining liberallashtirish siyosati ancha ta'sir qildi. Yangi iqtisodiy siyosat munosa-

bati bilan Turkiston respublikasi iqtisodiyotida paydo bo'lgan siljishlar, ijtimoiy xo'jalik sohasidagi o'zgarishlar bu erda bolshheviklar siyosatining bir oz yumshaganligidan dalolat beradi.

Yangi iqtisodiy siyosatning dastlabki natijalari Turkiston ASSR MIKning II sessiyasi (1922-yil fevral)da muhokama qilindi. Sessiyada Turkiston Iqtisodiy Kengashining iqtisodiy siyosat va yagona xo'jalik rejasi to'g'risidagi ma'ruzalari tinglandi. Turkistonning iqtisodiy ahvolini muhokama qilish respublikaning xo'jalik hayotida ayrim siljishlarga erishilganligini ko'rsatdi.

Bu davrda Turkiston o'lkasi ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan to'la-to'kis ravishda Markazga bo'ysundirildi. Bu hol Butun Rossiya MIK tomonidan Turkiston respublikasi uchun chiqarilgan ushbu dekretda ham yaqqol ko'zga tashlanadi. "Turkiston ASSR Xalq Xo'jaligi Markaziy Kengashi va Oziq-ovqat xalq komissarligi RSFSR Xalq Xo'jaligi Oliy Kengashi va Oziq-ovqat xalq komissarligi o'rnatgan reja asosida ish olib boradi. Turkiston Xalq Xo'jaligi Markaziy Kengashi raisi va Oziq-ovqat komissari RSFSR ning tegishli xalq komissarlari roziligi bilan Turkiston MIK tomonidan tayinlanadi".

Xo'jalik tashkilotlarining Markazga bo'ysundirilishi 1921-yildagi Turkiston Xalq Xo'jaligi Markaziy Kengashining tarkibiy tuzilishi sxemasida yaqqol ko'rinadi. Unda xo'jalik qurilishidagi eng quyi tashkilot – uezd Xalq xo'jaligi kengashlari (uezd sovnarxozlari) dan tortib to Xalq Xo'jaligi Markaziy Kengashigacha bo'lgan barcha bo'g'indagi funksiyalarni bajaruvchi xo'jalik tashkilotlari RSFSR XKS va Xalq Xo'jaligi Oliy Kengashiga bo'ysunishi aks etgan.

Turkiston respublikasida xalq xo'jaligini tiklashda yangi iqtisodiy siyosat davrida ham bir qator jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi. Avvalo yangi iqtisodiy siyosat Turkiston ASSR da notekis amalga oshirildi. 1921-yili Turkistonda ekin maydonlari oldingi-yildagiga qaraganda ancha kengaytirildi. Biroq keyingi uch-yilda (1922-1924-yillar) ekin maydonlari yana qisqardi. 1924-yili Turkiston ASSR ning asosan o'zbeklar yashaydigan uchta oblasti (Farg'ona, Samarqand, Sirdaryo)da ekin may-

donlari ham, sug'oriladigan ekin maydonlari ham urushdan oldingi davr (1913-yil)ning 60 foizi atrofida edi. Xullas, yangi iqtisodiy siyosat dastlabki-yillarda o'lka xalq xo'jaligining asosiy sohasi- qishloq xo'jaligiga sust ta'sir ko'rsatdi.

Turkiston respublikasida sanoat asosan ikki yo'l bilan rivojlandi: eski zavodlarni tiklash hamda yangi korxonalar va soha tarmoqlarini tashkil etish. Bunda birinchi galda paxtani qayta ishlaydigan korxonalar va xom ashyo tayyorlashga alohida e'tibor qaratildi.

1921-yil 40 ta paxta tozalash va 2 ta yog' zavodi qayta tiklandi. Toshkentda-yiliga 120.000 pud kanakunjut etkazib beradigan zavod qurilishi tugallandi. 1923-yilga kelib, Turkiston respublikasida 23 ta, 1924-yili esa 95 ta paxta tozalash zavodlari ishga tushirildi. Ular ishlab chiqargan mahsulot 57,8 mln rublni tashkil qildi. Tiklash ishlari yog'-moy sanoatida ham yuqori sur'atlar bilan bordi. 1923-yil bu sanoat korxonalari 61.000 pud toza moy ishlab chiqargan bo'lsa, 1924-yilga kelib bu miqdor 201.000 pudni tashkil etdi.

Biroq shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, Rossiya imperiyasi davrida boshlangan Turkiston o'lkasida paxta yakka-hokimligi siyosati sovet davrida yangicha ko'lamda rivojlantirildi. O'zbekiston hududida paxta yakkahokimligining uzil-kesil shakllanishi yangi iqtisodiy siyosat davriga to'g'ri keladi.

Turkiston o'lkasida 1922-yilning ikkinchi yarmi - 1923-yilning boshlaridan e'tiboran xo'jaliklar hayotida sezilarli o'zgarishlar yuz bera boshladi. Bu o'zgarishlarning asosiy sababi yangi iqtisodiy siyosatni yanada amaliy tarzda ro'yobga chiqarishga qaratilgan choralar bo'ldi.

Turkistonda yangi iqtisodiy siyosatni mustahkamlash sohasidagi qonunchilik majmuida Turkiston ASSR Sovetlari MIK ning 1922-yil 11 apreldagi "Natura solig'i haqida" gi qarori muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur qarorga ko'ra dehqonlarning noroziligiga sabab bo'lgan oziq-ovqat razvyorstkasi o'rniga yalpi hosilning 10 foizi miqdorida oziq-ovqat solig'i belgilandi. Lekin oradan ko'p o'tmay xo'jalikning katta - kichikligidan kelib chiqib, soliqni tabaqalashtirish joriy qilin-

di. Bu nafaqat qishloqdagi xo'jalikning turli toifalari, ayniqsa, kambag'al batraklardan olinadigan soliqni kamaytirdi, shu bilan birga ishlab chiqarishni boshqarishda iqtisodiy omillardan foydalanishga urinib ham ko'rildi.

Yangi iqtisodiy siyosat paxtachilik siyosatiga ham muayyan o'zgarishlar kiritdi. Lekin bu o'zgarishlar cheklangan tarzda edi. Yangi iqtisodiy siyosatning chinakam mohiyatini namoyon qilish yo'lidagi asosiy to'siq Moskvada 1921-yil 12 sentabrda tashkil etilgan RSFSR Xalq Xo'jaligi Oliy Kengashi huzuridagi Paxta Bosh Qo'mitasi (Glavxlopkom) bo'ldi. Glavxlopkomning paxta etishtiruvchi respublikalarda unga bo'ysunadigan paxta qo'mitalari ta'sis etildi. Turkiston paxtachilik qo'mitasi (Turkxlopkom) ham uning tarkibiga kiritildi. Turkistonlik mahalliy rahbar xodimlar paxtachilikda davlat monopoliyasini tugatish zarurligini bir necha marta ko'tarib chiqdilar. Mazkur monopoliya paxtachilikda raqobat va sog'lom tovar-pul munosabatlarining namoyon bo'lish imkoniyatlariga to'siq bo'lardi. Xususan, Turkiston ASSR Er ishlari xalq komissari Sanjar Asfandiyorov o'lkada paxtaning davlat monopoliyasini tugatish masalasini faollik bilan o'rta qo'ydi. Yangi iqtisodiy siyosat sharoitida bu ishni amalga oshirish mantiqan to'g'ri bo'lishini bolsheviklar tan olishga majbur bo'ldi.

Turkiston ASSR XKSning 1922-yil 8 iyundagi 121-sonli qaroriga muvofiq, Turkiston Respublikasidagi barcha paxtani qayta tiklash korxonalari, yog'-moy va sovun zavodlari hamda paxta sanoati mahsulotlari va paxta qabul qilish punktlari Turkiston paxtachilik Qo'mitasi ixtiyoriga o'tkazildi. Qarorga binoan, paxtachilik qo'mitasiga katta vakolatlar berildi. Unga ko'ra, respublikadagi mahalliy hokimiyatlarning hech bir organi, hattoki Markazning vakolatli organlari ham paxtachilik qo'mitasining xo'jalik ishiga xalaqit qilmasligi va uning ko'rsatmalarini bajarishi shart ekanligi qat'iy qilib belgilab qo'yildi.

Umuman olganda, Paxta Bosh Qo'mitasi va uning mahalliy qo'mitalari tashkil etilishi natijasida paxta etishtirishga

rahbarlik qilish va uni boshqarish yagona tashkilot doirasida markazlashtirildi. Bu boshqarma o'z faoliyati davomida paxtachilikni qayta tiklash ishlari barobarida davlat paxta yakahokimligini amlda joriy etish va uni rivojlantirish hamda Markaz manfaatlarini himoya qilish ishlari bilan ham uzviy ravishda shug'ullandi. Shu bilan birga, u yangi iqtisodiy siyosat sharoitini ham hisobga olishga majbur bo'ldi.

1923-yil yanvarda SSSR Mehnat va Mudofaa Kengashi qabul qilgan qarorda: "Respublika ichida paxtani xarid qilish davlat monopoliyasi bekor qilinsin", deya belgilandi. Shu bilan bir vaqtda paxtaning qat'iy davlat xarid narxi bekor qilindi, chunki u paxta etishtirish xarajatlarini qoplamas edi. Paxtakor dehqonlarni sanoat tovarlari bilan ta'minlashga e'tibor kuchaytirildi. Ularga yollanma mehnatdan foydalanishga ruhsat etildi, ular suv bilan birinchi navbatda ta'min etiladigan bo'ldi, ot-ulov solig'idan, ayrim nochor xo'jaliklar oziq-ovqat solig'idan ozod qilindi.

Turkiston respublikasi rahbarlaridan biri I.E. Lyubimov sovet hokimiyatining paxta siyosatini quyidagicha ifodalagan edi: "Turkiston yoppasiga paxta maydoniga aylantirilishi lozim, buning uchun g'alla ekiladigan maydonlar nihoyatda qisqartirilishi zarur".

1921-1922-yillarda Turkiston ASSR da o'tkazilgan er-suv islohoti qishloq aholisining ahvolini yaxshilashga aytarli ijobiy ta'sir ko'rsatmadi. Buning ustiga bu-yillarda aholidan oziq-ovqat mahsulotlarini tortib olish davom etdi. Aholidan oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarni zo'rlab yig'ib olish natijasida Turkistonda 1922-1923-yillarda ocharchilik qaytadan boshlandi. Masalan, Farg'ona oblastida 500.000 kishi, Samarqand oblastida 30180 kishi, umuman, respublikada 600.000dan ortiq kishi ocharchilik va qashshoqlikni o'z boshidan kechirdi. Ko'plab xo'jaliklar vayron bo'ldi. Shuning uchun ham Farg'ona oblastidagi ahvolni o'rganib chiqish va ko'mak berish uchun 1922-yilning yozida maxsus komissiya tuzildi. Maxsus ocharchilik solig'i joriy qilindi. Ular tomonidan aholiga turli darajada yordam ko'rsatildi. Ammo shahar va tuman

markazlaridan olisdagi qishloq aholisiga bu gal ham hech qanday madad berilmadi. Shu bois qishloqlarda portlash yuz bermasligini oldini olish maqsadida ocharchilik solig'i 1923-yil yanvarda bekor qilindi.

Soliq ishlari tartibga solinib, xilma-xil ko'rinishdagi oziq-ovqat solig'idan yagona qishloq xo'jalik solig'iga o'tila boshlandi. 1923-yil o'rtalarida Farg'ona oblastidagi dehqon xo'jaliklaridan olinadigan yagona qishloq xo'jalik solig'i hajmini yarmiga qisqartirish, mayda chorvador xo'jaliklarni soliqdan batamom ozod qilish va bir muncha yirikroq xo'jaliklarga solinadigan soliqlar summasini 50 foizga kamaytirish to'g'risida qarorlar chiqarildi. Xususiy va xo'jalik faoliyatining ijara, yollash, artellarga birlashish va hokazolar singari xilma-xil shakllari bo'lishi tan olindi.

Yangi iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda banklar faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Sovet hokimiyati bunday banklarni Markaziy Rossiyadan tashqari O'rta Osiyo respublikalarida ta'sis etishiga to'g'ri keldi.

1921-yil 12 yanvarda RSFSR XKSning dekreti bilan RSFSR Davlat banki tashkil qilingan edi. 1921-yil noyabrda Toshkentda Davlat bankining O'rta Osiyo kontorasi (idorasi) ish boshladi. 1922-yilda O'rta Osiyo kontorasining-yillik sarmoyasi 25 mln rubl bo'lgan.

1923-yilning may oyida RSFSR hukumati Davlat qishloq xo'jalik bankini ta'sis etdi. Tez orada uning filiallari Turkiston ASSRda ham ta'sis etildi. O'rta Osiyo qishloq xo'jalik banki (Selxozbank) deb nomlangan bu bankning oltin hisobidagi kapitali 3 mln. rublni tashkil etgan. Bu pul kredit shirkatlariga birlashgan dehqonlarga qarz berish uchun mo'ljallangan edi. Qishloq xo'jalik banki o'z aylanmalarini kredit shirkatlari va qishloq xo'jalik kooperatsiyasi orqali amalga oshirar edi. Bunday shirkatlarning soni ortib bordi. 1923-yil oxiridayoq ular 3 barobar ko'payib, 1169 taga etdi va uning mablag'lari oltin hisobida 58, 8 mln. rublni tashkil etdi. Xullas, O'rta Osiyo qishloq xo'jalik banki kreditlaridan foydalanadigan barcha xo'jaliklarning soni 28.000 dan ortiq edi.

1924-yil 31 yanvarda SSSR Mehnat va Mudofaa Kengashi O'rta Osiyo Kommersiya (tijorat) banki (Sredazkombank)ni ta'sis etdi. Bu bank ayrim hujjatlarda qisqacha qilib Osiyo banki deb ham yuritiladi.

Bundan tashqari Toshkentda SSSR Savdo-sanoat bankining O'rta Osiyo kontorasi, Butunrossiya Kooperativ bankining O'rta Osiyo kontorasi (Vsekobank) kabi banklar ham faoliyat ko'rsatgan.

Yangi iqtisodiy siyosat islohotlarini sanoat sohasida qo'llanishining tarkibiy elementlaridan biri "davlat kapitalizmi" g'oyasi edi. U xo'jalik yuritishning nosotsialistik shakllarini vaqtincha tiklashni nazarda tutardi, biroq muhim voqealar, birinchi navbatda og'ir va yirik sanoat sotsialistik qayta qurishning asosiy ijrochisi, mulkdori va boshqaruvchisi bo'lgan davlat qo'lida shakllanayotgan edi.

Sanoat ishlab chiqarishining sotsialistik sektorida etakchi bo'lgan yangi iqtisodiy siyosat yo'nalishi sanoatda va korxonalarda qat'iy rejalashtirishni va xo'jalik hisobini joriy etish asosida boshqaruvni keng miqyosda qayta qurishga qaratildi.

1921-yilga kelib sanoatni pul bilan ta'minlab turish uchun zarur mablag'lar etishmay qolganligi sababli sohaga rahbarlik qilish qayta tashkil etildi. Undan ko'zlangan asosiy maqsad yirik va davlat ahamiyatiga molik bo'lgan korxonalarda ishlab chiqarishni markazlashtirish, aniq xo'jalik hisobini o'rnatish va ularni xom ashyo bilan ta'minlash, foyda keltirmaydigan korxonalarni yopish, ijaraga berish va mayda hunarmandchilik sanoatini rivojlantirish uchun sharoit yaratishdan iborat edi.

Ishlab chiqarish birlashmalari sifatida markazlashtirilgan trestlar davlatning sanoatni qayta tashkil etish siyosatida eng maqbul shakl deb e'tirof etildi. 1921-yilda ana shunday trestlardan 10 tasi tashkil etilib, ularga xo'jalik hisobiga o'tkazilgan 99 ta yirik korxona birlashtirildi. Bu trestlardagi ishchilar soni 5557 nafarni tashkil etgan.

1921-yilda Xilkovo sement zavodi qurilishi yakunlandi. Farg'ona pillachilik fabrikasi, Toshkentda gidroelektrostansiya barpo etila boshlandi. Shu bilan birga bu vaqt ichida RSFSR

XKS qaroriga binoan Rossiyaning markaziy sanoat rayonlaridan Turkiston o'lkasiga pillachilik, to'qimachilik, qog'oz fabrikalari uchun asbob-uskunalar, teri va sovun zavodlari uchun kerakli narsalar keltirildi. Ayni vaqtda ularning ishini yo'lga qo'yish uchun hududga ishchi va mutaxassislar yuborilgan edi.

Iqtisodiy o'sish sur'atlari 1923-yilning boshidan boshlab sanoatda ayniqsa ko'zga tashlana boshladi. Turkiston ASSR da 1923-yil neft ishlab chiqarish oldingiga qaraganda 60 foiz, un ishlab chiqarish 66 foiz, vinochilik 70 foiz, qand ishlab chiqarish 90 foiz ko'paydi.

Sanoatni qayta tiklash davrida sanoat ishlab chiqarishiga mo'ljallangan muayyan korxonalar tashkil etib borildi, byudjetdan mablag'lar ajratildi, shu bilan birga, Markaz sanoat fabrikalarining yordami bilan ishchilar sinfini shakllantirish harakatlarini amalga oshirdi. Biroq bularning hammasi hukmron bolsheviklar partiyasi va Markaz manfaatlariga qaratilgan edi. O'zbek xalqining tabiiy boyliklari, uning mehnati doimiy ravishda sovet tuzumiga xizmat qilishga tomon yo'naltirildi. Turkiston o'lkasi arzon paxta xomashyosi va sanoat uchun kerakli boshqa xom ashyo turlari etkazib berishi, so'ngra bu xom ashyo turlaridan tayyorlangan turli sanoat mahsulotlaridan olinadigan foyda esa Markazda qolishi kerak edi. Bu holat O'zbekiston SSR tuzilgach ham, o'zgarmasdan davom etdi.

O'zbekiston rahbariyati Markazning targ'ibotchilik va'dalariga ishonsa-da, o'z xalqining tub manfaatlaridan kelib chiqib, darhol respublikaning ishlab chiqaruvchi kuchlarini har tomonlama rivojlantirish maqsadga muvofiqligi, Rossiya imperiyasi davridagidan farqli ravishda shahar va qishloqdagi ishlab chiqarishni texnikaviy asosda tubdan qayta qurish masalasini qo'ydi. Xususan, mahalliy xom ashyoni, avvalo paxtani qayta ishlashga mo'ljallangan sanoat tarmoqlarini vujudga keltirishning muhimligi ta'kidlandi. Buning uchun birinchi galda to'qimachilik sanoatini vujudga keltirish taklif etildi.

O'zbekiston SSR tashkil topgandan keyin bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi II s'ezdida (1925-yil noyabr) respublika rahbariyati s'ezd minbaridan foydalanib, o'z sanoati-

ni birinchi navbatda, to'qimachilik sanoatini tiklash zarurligini oshkora ma'lum qildi, bu "mahalliy aholining to'qimachilik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga, shuningdek, ularni keyinchalik qo'shni mamlakatlarga ham etkazib berish"ga mo'ljallangan edi.

Yosh respublikaning Fayzulla Xo'jaev boshchiligidagi hukumati asosli ravishda o'ylaganidek, tegishli iqtisodiy yordam ko'rsatilgan taqdirda O'zbekiston o'zida etishtirilgan xom ashyoni mustaqil ravishda qayta ishlab, undan to'laqonli tayyor mahsulot tayyorlashga, bevosita tashqi iqtisodiy aloqalar o'rnatishga qodir bo'lardi. Birinchi qarashda, sanoatlashtirishning boshlanishi bilan go'yoki bu dolzarb vazifani hal qilish bo'yicha amaliy qadamlar qo'yilayotganday edi. Masalan, "faktik tengsizlik"ni bartaraf etishga qaratilgan ko'rsatmalarga binoan, birinchi navbatda, O'zbekistonni iqtisodiy rivojlantirish dasturini resurs bilan ta'minlash sezilarli darajada ko'paydi. Biroq o'zining iqtisodiy va ijtimoiy taqdirini o'zi belgilashga, ishlab chiqarish tarmoqlari va turlarining muvozanati va nisbatlarini tartibga solish muammolarini mustaqil hal etishga bunday intilish Ittifoq rahbariyatining shovinistik manfaatlariga butunlay zid kelardi. Ittifoq rahbariyati shior darajasida emas, balki real hayotda o'lkadagi ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishning mustamlakachilik tizimini mustahkamlashga asoslanardi.

Sovet hokimiyati tomonidan Turkiston o'lkasida iqtisodiy siyosatni amalga oshirish hamda iqtisodiy markazlashtirish siyosatida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi tashkiloti muhim o'rin tutadi. Bu tashkilot Markazning iqtisodiy siyosatini O'rta Osiyo respublikalarida amalga oshirdi.

RKP (b) MK 1921-yil oktabr oyidayoq Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalarini xo'jalik tomonidan qayta tuzilishini, bu respublikalar bilan sovet Rossiyasining xo'jalik yo'nalishlarini birlashtirish kerakligini zarur deb topgan edi. 1922-yil 13 fevralda RKP (b) MK Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalarini iqtisodiy birlashtirish to'g'risida qaror qabul qildi.

1922-yil 9 martda RKP (b) MK Turkiston byurosining 18-sonli majlisida O'rta Osiyo respublikalari konferensiyasini tayyorlash uchun S.I.Gusev raisligida komissiya tuzildi. Bu konferensiya O'rta Osiyo respublikalarini iqtisodiy jihatdan birlashtirishi va RSFSRdan yuborilgan farmoyishlar asosida uni boshqarish rejasini belgilashi kerak edi.

1923-yil yanvar oyida RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi O'rta Osiyo respublikalarini iqtisodiy faoliyatini boshqarib turish taklifini ishlab chiqdi. 1923-yil 5 martda Toshkentda shu takliflar asosida Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalarining I-iqtisodiy konferensiyasi o'z ishini boshladi. Konferensiyada oliy boshqaruv masalalarida ishtirok etish uchun Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikasi hukumatlari tomonidan vakillar konferensiya faoliyatiga Turkiston komissiyasi nomidan I.E.Lyubimov raislik qildi. Konferensiyada so'zga chiqqan N.Paskutskiy o'z ma'ruzasida to'liq Markaz manfaatlarini himoya qilib, Turkistonni Markazning xom ashyo bilan ta'minlovchi bazasiga aylantirish zarur, degan fikrlarni bayon qildi.

Konferensiya raisi I.E.Lyubimov o'z nutqida konferensiya oldida turgan maqsad va vazifalar to'g'risida gapirar ekan: "Bizning oldimizda turgan asosiy vazifa xo'jalik sohalari, tashqi savdo, axborot va aloqa yo'llari, moliya kabi sohalarni birlashtirish hamda yagona boshqaruvni joriy etishni talab etadi", deb ta'kidladi.

Konferensiyaning 1923-yil 9 martda bo'lib o'tgan oxirgi majlisida uch respublikani iqtisodiy jihatdan birlashtirish to'g'risida qaror qabul qilinib, Toshkentda O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi (SES) tashkil qilindi. Konferensiyada shu vaqtdan boshlab uchala respublikaning iqtisodiy faoliyati va xo'jalik rejalarini yagona iqtisodiy siyosat doirasida birlashtirishga qaror qilindi. O'n kishidan iborat O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi Prezidiumi tuzildi. Unga RSFSRdan 1 vakil (I.Lyubimov), Turkistondan 4 vakil (T.Risqulov, Pribitkov, I.Xidiraliev, N.Paskutskiy), Buxorodan 3 vakil (Otaulla Xo'jaev, Fayzulla Xo'jaev va b), Xorazmdan 2 vakil (Yakubov,

Sarsonboev) saylandi. Shunday qilib, anjumanda O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi raisi etib TES ning rahbari N.A.Paskutskiy tayinlandi.

O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi tuzilganidan so'ng 1923-yilning aprel va iyun oylarida BXSr va XXSR Nozirlar Sho'rosi qoshida yangidan iqtisodiy kengashlar tashkil qilindi. Turkiston Iqtisodiy Kengashi esa o'z faoliyatini davom ettirib, Buxoro Iqtisodiy Kengashi va Xorazm Iqtisodiy Kengashi bilan teng huquq asosida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashining rahbarligida ishlay boshladilar.

O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi o'z faoliyatida SSSR Mehnat va Mudofaa Kengashi oldida javobgar hisoblangan va uning tashkiliy strukturasiga kirgan.

Shunday qilib, O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi (SES)ning tashkil qilinishi bilan sovet hokimiyati Turkiston o'lkasini (Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarini) iqtisodiy jihatdan boshqarish uchun markazlashgan iqtisodiy tashkilotga ega bo'ldi. SES o'z faoliyati davomida Markaz topshiriqlarini bajardi va unga xizmat qildi.

O'rta Osiyoda milliy - hududiy chegaralanish o'tkazilishi natijasida dastlab Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalari iqtisodiy kengashlari o'z faoliyatini to'xtatdi. 1924-yil 25 noyabrda esa O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi (SES) tugatildi va uning vazifalari SSSR Mehnat va Mudofaa Kengashining O'rta Osiyodagi Muxtor vakillik boshqarmasi ixtiyoriga o'tkazildi. Biroq 1926-yil iyul oyida bu boshqarma tugatilgach, 1926-yil 30 iyulda SSSR XKS huzurida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi (SredazEKOSO) qaytadan tashkil qilindi. O'rta Osiyo respublikalari (O'zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Tojikiston ASSR, Qirg'iziston ASSR) bilan SSSR o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishda, ularni Ittifoq iqtisodiy majmuasidagi o'rni va vazifalarini belgilashda O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashning o'rni katta bo'ldi. Markazning mustamlakaga asoslangan iqtisodiy boshqaruv organi - SredazEKOSO O'rta Osiyo respublikalarini iqtisodiy jihatdan boshqaruv tizimini markazlashtirishda muhim rol o'ynadi. O'rta Osiyo Iqtisodiy

Kengashi bu vazifani bajarib bo'lgach, 1934-yil 3 oktabrda SSSR XKS va VKP (b) MK maxsus qarori bilan tugatildi.

Shuningdek, O'zbekiston SSRda 1925-1926-yillarda O'zSSR Iqtisodiy Kengashi (EKOSO) ham faoliyat ko'rsatgan. Bu paytda O'zbekiston SSR ning poytaxti Samarqand shahrida bo'lganligi uchun bu tashkilot xam shu erda joylashgan edi. O'zbekiston SSR Iqtisodiy Kengashining raisi Fayzulla Xo'jaev bo'lgan.

1925-1928-yillarda yangi iqtisodiy siyosat asta-sekin buzila boshladi. Sanoat va qishloq xo'jaligida qiyinchiliklar ko'payib qoldi, rejalashtirilgan industrlashtirish uchun mablag'lar etishmas edi, tovarlar tanqisligi keskinlashdi. Bu holatni butun Sovet Ittifoqi boshidan kechirayotgan bo'lsa ham biroq u O'zbekiston SSR da yana ham keskinroq namoyon bo'ldi, chunki respublika dehqonlari sanoat mollarini olishda ko'plab qiyinchiliklarga uchrar edi. Tovar tanqisligining kuchayib borishi narx-navoning oshib ketishiga, rubl kursining o'zgarib turishiga olib keldi. Sanoat mollari va qishloq xo'jalik mahsulotlari baholarining o'rtasida katta tafovut bo'lishi dehqonlarning kuchli noroziligiga olib keldi.

1927-yili g'alla tayyorlashdagi qiyinchiliklar munosabati bilan baholarni tartibga solish muammosi yana ko'ndalang bo'lib qoldi. Bu narsa shahar bilan qishloq, ishchilar bilan dehqonlar o'rtasida katta ziddiyatlar paydo bo'lib qolganligini ko'rsatar edi. Sovet davlati qishloq aholisi tomonidan ist'mol qilinadigan sanoat mollariga nisbatan yuqori va qishloq xo'jaligi mahsulotlariga esa nisbatan past baholarni qo'yib, dehqonlarni industrlashtirish uchun mablag' beradigan o'ziga xos ustama soliq to'lashga majbur qildi.

Xullas, Sovet hokimiyati yangi iqtisodiy siyosatdan asta-sekinlik bilan, biroq qat'iy ravishda voz kecha boshladi. Xususan, mamlakatda sanoatni industrlashtirish va qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish davrida bu siyosat butunlay tugatildi. SSSR davlati va bolsheviklar partiyasining rahbari I.V.Stalin 1929-yil 3 noyabrda yozgan "Buyuk burilish-yili" maqolasida SSSR da sotsialistik jamiyat qurilishi jarayonida

davlat sektorining hal qiluvchi roli to'g'risida o'z qarashlarini bayon qildi.

Xulosa tarzida ta'kidlash joizki, yangi iqtisodiy siyosat davrida Turkiston o'lkasida vayron bo'lgan iqtisodiyot tiklandi. Sanoat va qishloq xo'jaligida jonlanish yuzaga keldi. Sovet davlati rahbariyati iqtisodiyotni liberallashtirish va siyosiy yon berishlar orqali mamlakatda sotsialistik davlat mulkidan tashqari mulkchilikning boshqa shakllari mavjud bo'lishiga yo'l qo'yib berdi. Xususiy mulk va bozor munosabatlari jamiyat hayotiga qaytadan kirib keldi va muhim rol o'ynay boshladi. Turkiston ASSR da ham bu davrda sanoat korxonalari qayta tiklandi. Yangi zavod va fabrikalar qurildi, sanoatning mutlaqo yangi tarmoqlari vujudga keltirildi. Qishloq xo'jaligida oziq-ovqat razvyorstkasi o'rniga oziq-ovqat solig'ining joriy etilishi, bozorlarning ochilishi va erkin savdoga ruxsat berilishi qishloq aholisi bo'lgan dehqonlar turmushini ancha yaxshiladi.

Biroq sovet hokimiyati yangi iqtisodiy siyosat davomida ham o'zining pirovard maqsadlaridan voz kechmadi. U iqtisodiyotni markazlashtirish siyosatini olib bordi. Turkiston o'lkasidagi sanoat korxonalari Markaz manfaatlariga xizmat qilishi kerak edi va shunday bo'ldi ham. O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashining tashkil topishi va uning 10-yildan ortiq davom etgan faoliyati natijalari shuni ko'rsatadiki, mintaqadagi oliy iqtisodiy organ bo'lgan bu tashkilot Markazning ko'rsatmalari asosida ish yuritdi va uning talablarini bajardi. O'rta Osiyo respublikalari iqtisodiyoti Markaz manfaatlariga bo'ysundirildi.

Agrar siyosat. Kollektivlashtirish.

O'zbekiston SSRda "agrar inqilob"ning strategiya va taktikasi O'zbekiston Kompartiyasining 2-s'ezdi (1925-yil noyabr)da tasdiqlangan edi. Bu jarayon O'zSSR MIK ning "Suv va suvni natsionalizatsiya qilish to'g'risida" va "Er-suv islohoti to'g'risida" dekretlari (1925-yil 2 dekabr) bilan boshlangan edi.

1925-1929-yillarda O'zSSRda er-suv islohotining 2-bosqichi o'tkazildi. Bu islohot joylarda shart-sharoitlar va tayyorgarlik darajasiga qarab 3 bosqichda amalga oshirilgan. Birinchi bosqich 1925-1926-yillarda Farg'ona, Toshkent, Samarqand viloyatlarida bo'ldi. Ikkinchi bosqichda 1927-yil Zarafshon viloyati (Buxoro va O'rta Zarafshon okruglari)da er-suv islohoti o'tkazildi. Uchinchi bosqich - 1928-1929-yillarda Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm okruglarida islohot amalga oshirilgan edi. Qabul qilingan dekretlar asosida belgilanganidan ortiq yerlar, ish hayvonlari va mehnat qurollari tortib olindi. Boylar, yirik savdogarlar, ulamolar va boshqa mulkdorlarning yerlari va butun mol-mulki musodara qilindi.

1929-yil kuzidan SSSRda qishloq xo'jaligini ma'muriy-buyruqbozlik usuli bilan kollektivlashtirish (jamoalashtirish) ga kirishilgan vaqtda O'zbekistonda ahvol ana shunday edi. VKP(b) MK Siyosiy byurosining "Yoppasiga jamoalashtirish to'g'risida"gi qarori va VKP(b) MK O'rta Osiyo byurosining "Quloqlarni sinf sifatida tugatish bilan bog'liq tadbirlar to'g'risida"gi ko'rsatmalari (1930-yil 26 yanvar) asosida O'zbekiston Kompartiyasi MK 1930-yil 17 fevralda "Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida" qaror qabul qilgan. O'zbekiston SSRda quloqlashtirish kompaniyasi 1930-yil fevraldan boshlab avj olgan.

Ayni paytda quloqlarni sinf sifatida tugatish 1930-yil 1 fevralda SSSR MIK va XKS qarorlarida ham rasman qonuniylashtirildi. Quloqlarga qarshi kurashda ularning mol-mulklarini musodara etish va o'zlarini boshqa hududlarga surgun qilish uchun tegishli tashkilotlarga hamda respublikalardagi partiya tashkilotlariga tegishli huquqlar berildi.

O'zbekiston Kompartiyasi rahbarlaridan birining VKP(b) MK Bosh kotibi I.V.Stalinga yozgan xatida O'zbekistonda kollektivlashtirish jarayoni va kolxozlarni tashkil qilish sur'atlari haddan tashqari oshirib yuborilganligi ko'rsatiladi. Hatto Andijon va Qo'qon (Farg'ona) okruglarida yoppasiga kolxozlashtirishni 1931-yil bahorida 100 foizga bajarish e'lon qilinadi. Bunday natijalarga ma'muriy bosim va dehqon-

larni qo'rqitish orqali erishilgan. Dehqonlarga quyidagicha dag'dag'a qilingan: "Ovozini chiqarma, agar kolxozga kirmasang non ham, sanoat mollari ham ololmaysan, saylov huquqidan mahrum qilinib, rayondan ko'chirib yuborilasan".

Natijada dehqonlarni majburiy ro'yhatga olishga qarshi faqat Farg'ona vodiysida emas, balki butun O'zbekiston SSR hududida ommaviy noroziliklar va qo'zg'olonlar boshlandi. Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, joylarda raykom va qishloq soveti xodimlari kaltaklanib, o'ldirila boshlandi.

Bundan tashqari kolxozlar (jamoalar xo'jaliklari)ni tashkil qilish jarayonida juda katta xatolarga yo'l qo'yildi. Ayrim sovet xodimlari o'z vazifasini suiiste'mol qildi. Boshqa bir arxiv hujjatida keltirilishicha, O'rta Zarafshon okrugidagi Xatirchi rayonida 3 oyda faqat bitta kolxozning raisi 20 marta almashtirilgan. Bunday ahvol boshqa rayonlardagi o'nlab kolxozlarda ham uchrab turgan.

O'zbekistonda kolxozlar va sovxozlar (davlat xo'jaliklari) tashkil qilinishi davrida chorva mollarini umumlashtirish jarayonining boshlanishi bilan chorva mollarining miqdori keskin kamayib ketdi, ularning bozordagi narxi tushib ketdi. Chunki aholi xonadonida mavjud bo'lgan chorva mollarini ko'p miqdorda oilaviy ehtiyoj uchun so'ya boshladi, ularni ommaviy sotish boshlandi. Bundan tashqari qo'shni Afg'oniston davlatiga chorva mollari ko'plab haydab o'tildi.

O'zbekistonda partiyaning kollektivlashtirish siyosatiga barcha mas'ul xodimlar xayrixohlik bilan qarashmagan. Ayrim rahbar xodimlar o'sha paytlarda ham bu siyosatning noto'g'ri jihatlarini ko'ra bilganlar, uning mudhish oqibatlaridan kela-jak avlodlarni ogohlantirishgan. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Sovetining raisi Fayzulla Xo'jaev kolxozlashtirish borasidagi tanqidiy fikrlarini shunday bayon etgan: "Biz o'zimizni kuchimizga mos bo'lmagan sur'atda ish yuritdik. O'rta Osiyo rayonlari, xususan, O'zbekistonga xos xususiyatlarni hisobga olmadik. O'zimizning tayyorgarligimizga ortiqcha baho berish, kolxoz shakllarini qorishtirib va oshirib yuborganimiz ham qo'shib vaziyat yanada chuqurlashib bordi. Bizda yana

nosog'lom musobaqalashish ham bo'lib o'tdi. Dehqonlar bu sur'atlarga tushunmadi va umuman kolxozlashtirish tuzuk-roq tashviqot ham qilinmadi. Bularning ustiga dehqonlarni kolxozga majburlovchi ma'muriy choralar ham qo'shildi. Natijada kambag'al va o'rtahol dehqonlarning ham ommaviy noroziligiga ega bo'ldik. Bunday holat Buxoro, Farg'ona, Andijon, Xorazm, Surxondaryo va boshqa barcha okruglarda bo'lib o'tdi".

Kolxozlashtirish siyosatining oqibatlari o'zini ko'p kuttirmadi. SSSR hududida sovet tuzumiga qarshi ommaviy ravishda dehqonlar qo'zg'oloni boshlanib ketdi. Bu qo'zg'olonlar bir vaqtda tashkiliy uyushgan holatda ko'tarilmagan bo'lsa ham u o'zining haqli talablariga ega bo'lgan, intizomli xalq noroziligi edi.

1930-yil kuzidan dehqonlarni jamoa xo'jaliklariga kirishga majburlash yana avj oldi. 1931-yil yoziga kelib, barcha dehqon xo'jaliklarining 56,7 foizi kolxozlarga birlashtirilgan edi. 1932-yil oxirida sovxozlar soni 62 taga etdi. Yakka xo'jaliklarga katta soliq solish bilan tazyiq o'tkazish davom etdi.

O'zbekiston SSRda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish rasmiy ravishda 1932-yilda tugatildi. Biroq bu davrda dehqonlarning qariyb 92 foizi kolxozlarga kirgan edi. Yakka xo'jaliklarga turli choralar qo'llanishi natijasida kollektivlashtirish 1939-yilda 99,55 foizga etdi.

Xullas, O'zSSRdagi jamoalashtirish qishloq xo'jaligiga juda katta zarar etkazdi. G'alla etishtirish keskin qisqardi. Chorvachilikka haddan tashqari katta ziyon etdi. RSFSRning markaziy guberniyalari, Volgabo'yi va Qozog'istonni qamrab olgan ocharchilik 1932-1933-yillarda O'zbekistonda ham yuz berdi.

Sovet hokimiyatining dastlabki o'n-yilliklarida O'zbekiston butunlay agrar o'lkadan agrar – sanoatlashgan o'lkaga aylanishi borasida muhim qadam qo'yilganligini e'tirof etish lozim. Buning natijasida Ikkinchi jahon urushi arafasida respublikada sanoat korxonalari soni 1445 taga ko'paydi. O'rta Osiyo respublikalarini agrar – chorvachilik mintaqalariga aylantirishga qaror qilindi.

O'zbekistonda yangi sanoat korxonalarini barpo etilishi va qishloq xo'jaligini ekstensiv yo'l bilan rivojlantirilishi ham bu davrda ishsizlikka barxam bera olmadi. O'zbekistonda ishsizlik XX asr 30-yillarining oxirigacha o'tkir muammo bo'lib turdi.

O'zbekistonda mustamlakachilikka asoslangan iqtisodiy siyosatning oqibatlari.

Respublika iqtisodiyoti tabiatan agrar tusga ega, sanoati asosan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, uning uchdan ikki qismini paxtachilik sanoati tashkil qilar edi. O'lkaning ishlab chiqarish hayotida kustar-hunarmandchilik ishlab chiqarishi hamon oldingi o'rinni egallab, aholining poyafzal, kiyim-kechak va uy-ro'zg'or buyumlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirar edi. Hunarmandlar bozorga chiqarilgan poyafzalning 86%ni, oshtirgan terining 76%ni, kiyim-kechak va bosh kiyimlarining 85%ni, idish-tovoqlarning 60%ni ishlab chiqarar edilar. 1925-yilning oxiriga kelib sobiq SSSRda xalq xo'jaligini tiklash ishlari asosan o'z nihoyasiga etkazildi. 1925-yilning dekabrda bo'lib o'tgan VKP(b) XIV s'ezdi sotsializm g'alabasining asosiy sharti sifatida sho'rolar mamlakatida "sotsialistik industrlashtirish"ni avj oldirishga e'tiborini qaratdi.

Sanoatlashtirish O'zbekistonda dastlab sekinlik bilan amalga oshirildi. Chunki kosib-hunarmandchilik ustuvor soha edi. Mamlakatni jadal industrlashtirish uchun mablag' masalasi keskin munozaralarga sabab bo'ldi. Industrlashtirishni jadallashtirish tarafdorlari mablag'ni qishloq xo'jaligi hisobidan olish rejasini ilgari surdilar, muxolif taraf esa, sanoatlashtirish siyosatini yoqlagani holda uni aholining moddiy ahvoli, turmush sharoitini yaxshilash va qishloq xo'jaligida kooperatsiyani asta-sekin ixtiyoriy ravishda amalga oshirish bilan birgalikda olib borishni taklif qildi. Keskin siyosiy bahs munozaralardan keyin mablag'ni agrar sektordan olishga qaror qilindi. O'zbekiston iqtisodiyoti agrar xarakterda edi. Zero,

1927-28-yillarda iqtisodiyotda qishloq xo'jaligining hisssasi 61,6%ni, sanoatniki esa 38,4 %ni tashkil qilardi edi. Respublikadagi mavjud sanoatning 90%i qishloq xo'jalik xomashyosini ishlashga ixtisoslashgan, mahsulotlarni qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, uning 60%ni paxtachilik sanoati tashkil qilardi.

Birinchi besh-yillik (1928-1932)da 289 ta yangi sanoat korxonasi, jumladan, Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozlik zavodi, Quvasoy sement va ohak zavodlari ishga tushirildi, Chirchiqqurilish, Olmaliqqurilish, Toshkent to'qimachilik kombinati qurilishi davom etdi. Farg'onada to'qimachilik fabrikasi va yog' zavodi, Toshkent, Buxoro, Marg'ilon va boshqa shaharlarda tikuvchilik fabrikalari ishga tushirildi. Sanoatlashtirish-yillari respublika paxta tozalash zavodlarining texnik imkoniyatlari oshib, 1927-28-yillarda 3363 tonna paxta tolasi etishtirildi va paxta tozalash sanoatining yalpi mahsuloti esa 165,7 mln. rublni tashkil etgan edi.

Respublikani sanoatlashtirishda elektrlashtirish ham muhim o'rinlardan birini egallaganligi tufayli, elektrostansiyalar qurilishi avj oldirildi. Masalan, Toshkent yaqinida quvvati 4 ming kilovatni tashkil etgan Bo'zsuv GESi barpo etildi. 1932-yilga kelib esa, elektr stansiyalarining soni 49 taga etdi. Shuningdek, respublikada neft sanoati ham jadal sur'atlar bilan o'sdi, 1925-26-yillarda neft ishlab chiqarish 5,6 tonna bo'lgan bo'lsa, 1927-28-yillarda bu ko'rsatkich 47,7 tonnani tashkil etdi.

Ayrim sanoat mahsulotlari bo'yicha O'zbekiston sobiq Ittifoqda etakchi o'ringa chiqdi. 1932-yilda paxta tolasining 89,7 %, sementning 54,2%, o'simlik moyining 56,4%, xom ipakning 42% ishlab chiqarildi.

Faqatgina birinchi besh-yillikning o'zida yirik sanoatdagi ishchilar soni deyarli 3,5 baravar ko'paydi. Lekin ular orasida mahalliy millat vakillari ozchilikni tashkil qilganligi bois, ularni tayyorlashga yordam tariqasida ittifoqdosh respublikalar, asosan Rossiyadan ko'plab sanoat mutaxassislari kela boshladi. 1926-yildan 1940-yilgacha O'zbekiston aholisi yangi kelganlar hisobiga 750 ming kishiga yoki 10%dan ortiqroq

ko'paydi. Markazning rusiyzabon aholining ko'chirib keltirishda milliy o'lkalarda o'zining tayanch ijtimoiy qatlamini vujudga keltirish hamda ruslashtirish siyosatini amalga oshirish manfaati yotar edi.

Sanoatni jadal rivojlantirish natijasida O'zbekiston Markazga rangli va nodir metallar, oltingugurt, ozokerit, molibden, paxta tolasi, xom ipak bilan ta'minlaydigan va sho'rolar mamlakatini xom ashyo qaramligidan xalos etishga yordam beradigan yirik xom ashyo mintaqasiga aylandi. O'zbekistonning oltin sanoati butun mamlakatning to'lov balansini mustahkamlash uchun katta mablag'lar berib turdi. Biroq, aholining ijtimoiy ehtiyojlari nazar-pisand qilinmadi, uning moddiy farovonligiga e'tibor berilmadi, bu esa turmush darajasining pasayib ketishiga olib keldi.

Bu davrda sovetlar mamlakatida shahar va portlarni birlashtiruvchi yangi temir yo'l liniyalari qurilishiga ham e'tibor berildi. Farg'ona (Iskobil)-Quvasoy (1922), Qarshi-Kitob (1924), Amudaryo (Samsonovo)-Termiz (1925). 1928-29-yillarda paxtachilikni rivojlantirish maqsadida Asaka-Shahrixon, Sirdaryo-Paxtaorol temir yo'llari qurildi, shuningdek, Qorasuv-O'sh (1935) va boshqa temir yo'l liniyalari qurilib foydalanishga topishirildi. 1929-1931-yillarda uzunligi 1452 km bo'lgan Turkiston-Sibir (Turksib) temir yo'li qurildi.

20-yillardan O'zbekistonda avtomobil transporti vujudga keltirildi. 1921-yilda respublika avtomobil transporti ixtiyorida 40ta engil va 15ta yuk avtomobili hamda Toshkent avtomobil ta'mirlash ustaxonasi bor edi. 1940-yilgacha Lenin nomidagi katta avtomobil yo'li (710 km), Farg'ona avtomobil yo'li (343 km) qayta ta'mirlandi va bir qancha yangi yo'llar qurib bitkazildi.

1924-yilga kelib respublikadagi avtomobil korxonalarida 223 avtomobil bo'lib, 145 ming tonna yuk tashildi. 30-yillarda avtomobil transportining rivojlanishi bilan qattiq qoplamali yo'llar qurilishi boshlandi, ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish korxonalari, kadrlar tayyorlaydigan o'quv yurtlari ochildi.

Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) tufayli O'zbekiston qishloqlaridagi ahvol nisbatan yaxshilandi, dehqonlar o'z mahsulotini sotish, g'oz va boshqa ekin maydonlarini kengaytirish orqali turmush darajasini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'lishdi. Biroq, 20-yillarning ikkinchi yarmidan YaIS (NEP) o'z mohiyatini yo'qotib, erkin savdo va xususiy tadbirkorlikka chek qo'yila boshladi. Sovet hukumati boylarning erlarini musodara qilish hisobiga kambag'al dehqonlarni er bilan ta'minlash orqali qishloqda "sotsialistik ijtimoiy tuzum" ning asosi bo'lgan jamoa bo'lib xo'jalik yuritishni rivojlantirishni ko'zlab, keng miqyosli agrar islohotini avj oldirdilar. 1925-yil 2dekabrdagi O'zSSR MIQning favqulodda sessiyasida qabul qilingan "Er va suvni natsionalizatsiya qilish" to'g'risidagi dekreti qabul qilindi.

Yirik er egalariidan tortib olingan erlarda 60603 dehqon xo'jaligi tashkil etildi. Bulardan tashqari, yangi va tiklangan sug'orma erlarida yana 14751 batrak va ersiz dehqonlar xo'jaliklari tuzildi.

Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlaridagi er-suv islohoti davomida sug'oriladigan lalmi erlar, sobiq amir va xon xizmatchilari, ruhoniylar hamda savdogar, sudxo'rlarning xo'jaliklari musodara qilindi. Umuman, 1925-29-yillardagi er-suv islohotini o'tkazish natijasida O'zbekistonda pomeschchik turidagi 4801 xo'jaliklar tugatildi, 23036 xo'jaliklarning ortiqcha erlari musodara qilindi, er jamg'armasi 474893 desyatina erga ega bo'ldi, 89729 xo'jaliklar er bilan ta'minlandi. Er bilan birga ko'pgina xo'jaliklar mol-mulk, urug', asbob-uskunalariga ham ega bo'ldilar.

Biroq, islohot o'tkazishning repressiv-majburiy usullari, boy dehqonlarning davlat tomonidan terror qilinishi o'z navbatida ularning keskin norozilik chiqishlariga sabab bo'ldi. Shu tariqa, er-suv islohoti qishloqda sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelgan edi. Davlat o'z navbatida "boy-quloq unsurlari"ning qarshiliklarini bartaraf etish uchun o'zining bor kuchini ishga soldi. Tortib olingan erlarning asosiy qismi kolxoz va sovxozlar ixtiyoriga topshirilgan edi.

Islahotning jiddiy salbiy oqibatlari qishloq iqtisodiy hayotining qashshoqlashishi, fermerlik kurtaklarining bo'g'ib qo'yilishi va bozor-savdo munosabatlarining rivojlanishining to'sib qo'yilishi hamda ijara imkoniyatlarining cheklanishi bo'ldi.

Shunday qilib, 1925-29-yillardagi er-suv islohoti sovet hukumatining mulkdor sinflarni tugatish, sinfsiz jamiyat qurish uchun qilgan chora-tadbirlaridan biri bo'ldi. Ushbu jarayon keyingi-yillarda qishloq xo'jaligini majburiy jamoalashtirishga zamin yaratgan edi.

1929-yil sovetlar tarixiga "buyuk burilish-yili" deb nom olgan-yil bo'lib kirib keldi. Bu dehqonlar sinfini ijtimoiy qatlam sifatida maqsadli yo'q qilishning boshlanish davri edi. Bunda "quloqlar" va "boylar" toifasiga asosan yangi iqtisodiy siyosat sharoitida o'z xo'jaliklarini oyoqqa turg'azib olgan o'rta hol dehqonlar kiritildi. Chunki birmuncha badavlatroq qatlamlar oldingi-yillarda tugatilgan edi. 1929-yilning yozida "quloqlar"ni jamoa xo'jaliklariga (kolxoz) kiritishini ta'qiqlovchi qaror qabul qilinadi. O'sha-yilning 7 noyabrida "xalqlar otasi" Stalinning matbuotda bosilib chiqqan "Buyuk burilish-yili" nomli maqolasi hamda 27 dekabrda qishloq xo'jalik xodimlarining ilmiy konferensiyasida so'zlagan nutqi "quloqlar"ni sinf sifatida tugatish va jadal jamoalashtirish siyosatini boshlab berdi. Yoppasiga jamoalashtirish bu-boy va o'rta hol dehqonlarga tegishli ishlab chiqarish vositalari, mollar, uy-joy, qishloq xo'jalik mahsulotlari va urug' zahiralarini tortib olinishi hisobiga kolxozlar tuzish degani edi.

O'zbekistonda jamoalashtirish O'zKP MQning 1930-yil fevralda qabul qilgan "Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish" to'g'risidagi qarori e'lon qilingandan so'ng boshlab yuborildi.

O'zbekistonda yoppasiga jamoalashtirishni tezlashtirish hamda "quloqlar" bilan kurash olib borishni kuchaytirishga yordam tariqasida Markaz 25 ming tashkiliy-siyosiy tajribaga ega bo'lgan evropalik ishchilarni yubordi. "25 mingchilar" asosan Moskva, Leningrad, Ivanovo-Voznesensk va SSSRning

boshqa sanoat markazlaridan O'zbekistonga 433 ishchi yuborildi. Ulardan tuzilgan brigadalar o'zbek qishloqlarida kolxozlar tuzish hamda "quloq qilish" kampaniyasida "faol" ishtirok etdilar.

1930-yilning o'zidayoq respublikada 2648 ta boy va "quloq" xo'jaliklari tugatilib, qishloq ahlining tadbirkor qismi oyog'iga bolta urildi. "Quloq qilish" siyosati dehqonlarda ishonchsizlik va xavotirni kuchaytirdi. Ko'plab dehqonlar o'z xo'jaliklarini tashlab qochdilar. Chorva soni keskin kamayib ketdi. Respublikadagi siyosiy vaziyat keskinlashib bordi. Dehqonlarning noroziligi 1930-yil 25 fevralda Farg'ona okrugida g'alayonga aylandi. Norozilik chiqishlari Andijon, Toshkent, Xorazm, Samarqand okruglariga ham yo'yildi. Masalan, Chust va Olmosda boy dehqonlar chorva mollarini yoppasiga sotishni avj oldirdilar. Jamoalashtirishga qarshi bu harakat ba'zi joylarda sovet hokimiyatiga qarshi chiqishlarga aylandi. Mana shunday norozilik chiqishlarining oldini olish uchun 1930-yilda O'z MQ KP(b) qoshida "quloq" va boylarni yo'q qilish bo'yicha maxsus respublika komissiyasi tuziladi va "quloq qilish" siyosati yanada shiddatliroq tus oladi.

O'zbekistonda jamoalashtirish asosan 1932-yilning oxiri 1933-yilning boshlarida tugallandi. Bu davrga kelib respublikaning 79 dan 61 tumanida barcha dehqon xo'jaliklarini kolxozlarga birlashtirish nihoyasiga etkazilgan edi. Jami O'zbekistonda jamoalashtirilgan xo'jaliklar 74,9%ni tashkil etdi. Birinchi besh-yillik(1928-1932) oxirlarida respublikada 9734 kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgan edi.

1930-33-yillarda O'zbekistonda 5550 dehqon xo'jaligi a'zolari hibsga olinib, quloq qilindi va Ukraina, Sibir, Qozog'iston va boshqa joylarga zo'rlik bilan ko'chirildi. Lekin shuni ham ta'kidlash joizki, bunda nafaqat o'ziga to'q, mulmulkka ega dehqonlar, balki o'rta hol, ayrim hollarda esa batrak xo'jaliklarga mansub kishilar ham "quloq" sifatida surgun qilindi.

Sovet davlatining bunday g'ayriinsoniy siyosatini amalga oshirishdan maqsadi, birinchidan, qishloqdagi o'ziga to'q

kishilarning er-suvi, mol-mulkini tortib olish, ikkinchidan, tortib olingan boylik va ishlab chiqarish vositalari hisobiga jamoa va davlat xo'jaliklarining dastlabki moddiy bazasini yaratish, uchinchidan, kambag'al dehqonlarning bu xo'jaliklarga "o'z hohishlari" bilan kirishlariga erishish va ularning arzon mehnatidan foydalanish, to'rtinchidan, "quloq" bo'lib surgun qilingan kishilar yordamida masalan, Ukrainaning iqlimi O'zbekistonga yaqin zonasida paxtachilik sovxozlarini tashkil etish va pirovardida paxta yordamida SSSRning moddiy imkoniyatlarini yaxshilash edi. Sovet davlati bu maqsadlarga asosan erishdi. Quloqlar hisobiga qaddini tikladi, sotsialistik qurilishning moddiy bazasini yaratdi. Paxta mustaqilligiga erishdi.

Majburiy jamolashtirish siyosati qishloqning mustaqil rivojlanishini barbod qildi, qishloq ahli ongiga salbiy ta'sir ko'rsatdi, dehqonlarning erga egalik tuyg'usini yo'q qildi.

O'zbekiston uchun suv inshootlari qurish muhim edi va shuning uchun 1939-yildan bunday qurilishlar umumxalq hashar yo'li bilan amalga oshirila boshladi. 1939-yil 1 avgustda boshlangan 270 km uzunlikdagi Katta Farg'ona kanali xalqning mashaqqatli mehnati evaziga 45 kunda barpo etildi. Kanal qurilishida 160 ming kishi ishtirok etdi va asosan qo'l mehnati bilan qurildi.

Chorvachilik O'zbekiston qishloq xo'jaligining muhim sohalarini qatorida sovetlar davrida ham muhim o'rin egallab keldi. Xususan, 1932-yildan 1937-yilgacha yirik qoramollar soni 150 mingga, qo'ylar 230 mingga ko'paydi. Lekin, shunga qaramasdan chorvachilik qishloq xo'jaligining boshqa sohalariga qaraganda orqada edi. Buning asosiy sababi paxtachilikka e'tiborning kuchaytirilganligi va chorvadorlarning moddiy rag'batlantirilmaganligi bo'ldi.

O'zbekiston KPning 1934-yilda bo'lib o'tgan VI qurultoyidan so'ng, respublikaga ko'p miqdorda qoramol keltirila boshladi.

Pillachilik respublika qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlaridan bir edi. 1922-yilda Toshkentda "Turkipak" aksioner-

lik jamiyatining tashkil etilishi pillachilikni rivojlantirishda muhim bosqich bo'ldi. 1927-yilda Toshkent ipakchilik stansiyasi negizida O'rta Osiyo ipakchilik ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etildi. 1930-yillarda tut ko'chatlari etishtirishga alohida e'tibor qaratildi. Birinchi va ikkinchi besh-yilliklarda O'zbekiston ipak ishlab chiqarish bo'yicha birinchi o'rinda edi. 1932-yilda 5674 tonna pilla etishtirilgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 1937-yilda 11 422 tonnaga ko'paydi.

Respublika qishloq xo'jaligida mevalar va uzum etishtirish qadimdan oziq-ovqat hamda sanoat xom ashyosi beradigan asosiy tarmoqlar qatoriga kiradi. 20-yillarning ikkinchi yarmidan ixtisoslashtirilgan bog'dorchilik va tokchilik davlat xo'jaliklari barpo etila boshladi, tog' va tog' etaklari zonalarida joylashgan jamoa xo'jaliklarida ham bu tarmogga katta e'tibor berildi. Mevalarning nav tarkibini yaxshilash maqsadida olma, nok, uzum va boshqalarning yangi navlari keltirilib ekildi. O'zbekistonning 1937-yilda etishtirgan meva hosili 800 ming sentnerni tashkil etdi. Shuning uchdan bir qismi sobiq ittifoqning turli viloyatlariga yuborilar edi.

2. Turkiston va O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashlari hamda ularning faoliyati.

«Harbiy kommunizm» siyosati tufayli sovet hokimiyati inqirozli holatga kelib qolgan bo'lib, bolsheviklar bu vaziyatdan chiqishning birdan-bir yo'lini iqtisodiyotni ham bir joydan turib boshqarish va taqsimotni ham bir joyda amalga oshirish zarurligida deb bildilar. Bu yo'nalishda bolsheviklar rahbari V.Lenin sovet davlati organlarining amaliy faoliyatini sotsializm qurish istiqboliga bog'lagan holdagi g'oyalarini ishlab chiqib, quyidagicha ta'kidladi: "Mahalliy xo'jalik organlari ishini muvofiqlashtirish, shuningdek, nazoratni amalga oshirish uchun mahalliy iqtisodiy kengashlar tuzish taklif etiladi. Iqtisodiy Kengashlar mahalliy organlarga partiya va hukumat ko'rsatmalarini, qaror va direktivalarini amalga os-

hirish, joylarda Markazning nazoratini kuchaytirish imkonini beradi”.

Leninning bu ko'rsatmasi asosida barcha hududlarda Iqtisodiy Kengashlar tuzish boshlandi. Jumladan, 1920-yilning fevral oyida Toshkentda Turkiston Iqtisodiy Kengashi (TIK) – Turk EKOSO tashkil etildi. Viloyatlarda esa, viloyat iqtisodiy kengashlari tuzila boshlandi.

TIK raisi Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi tomonidan tasdiqlanib, XKS raisining birinchi o'rinbosari hisoblangan. TIKning birinchi raisligiga N.A.Paskutskiy, unga o'rinbosarlar qilib esa A.Asatkin va Sherg'ozievlar tayinlandi. TIK turli xo'jalik tadbirlari, ma'muriy nazorat vazifalarini bajarishda, barcha iqtisodiy komissarliklar idoralari bilan bir qatorda, zaruriyat yuzasidan Turkiston ASSR markaziy va mahalliy muassasalar idoralaridan foydalanardi. TIK o'ziga berilgan vakolatlar va huquqlar doirasida o'lka hayotining barcha jabhalarini o'z nazoratiga oldi.

1921-yil 14 martda Turkiston ASSR MIQning Markaziy va mahalliy iqtisodiy organlarini birlashtirish to'g'risidagi qarori chiqdi. Unda shunday de-yilgan edi:

1. Turkiston Respublikasi Xalq Komissarlari qoshida komisiya huquqiga ega bo'lgan “Iqtisodiy Kengash” tashkil etilsin.

2. Iqtisodiy Kengash tarkibiga Turkiston Respublikasi Xalq Komissarlari kichik kengashi va quyidagi xalq komissarlari kiradi: mehnat va erni qayta ishlash, aloqa yo'llari okrugi, kasaba uyushmalari kengashi raisi, Turkfront inqilobiy harbiy kengashi a'zosi hamda maslahat berish ovozi bilan Turkiston Respublikasi statistika boshqarmasi boshqaruvchisi.

3. Iqtisodiy Kengashga xo'jalik qurilishi sohasidagi idoralarni boshqarish va muvofiqlashtirish hamda ular faoliyatni kuchaytirish topshirilsin.

TIK tarkibiga viloyat va uezd iqtisodiy kengashlaridan tashqari turli sohalarda ish olib boruvchi 19ta komissariat mavjud bo'lib, shulardan 10tasi moddiy ishlab chiqarish va iqtisodiy sohaga, 9tasi nomoddiy sohaga tegishli bo'lib, jumladan, pochta va telegraf, statistika, sog'liqni saqlash komis-

sarliklari va boshqalar faoliyat ko'rsatgan. Bir qator komissarliklar (asosan, moddiy ilab chiqarish va iqtisodiy sohada) hamda ularning viloyat hamda uездlardagi bo'limlarida Davlat reja qo'mitasi (Gosplan) mavjud bo'lgan.

1921-yil 6 oktyabrda Turkiston MIK va Turkiston XKS TIKning faoliyatini kuchaytirish maqsadida "Turkiston Respublikasi Iqtisodiy Kengashi haqida" Nizom qabul qildi. Ushbu Nizomga ko'ra, TIK quyidagi huquqlarga ega edi:

1. Turkiston ASSRning yagona xo'jalik rejasini ishlab chiqish uchun dastlabki topshiriqlarni belgilash, XKS va TMIQ tomonidan butkul tasdiqlanguniga qadar, ularni alohida qismlarda tasdiqlash.

2. Sovet hukumatining markaziy va mahalliy idoralariga ularning rahbarlari shaxsiy javobgarligi ostida, xo'jalik qurilishi bo'yicha majburiyatlar belgilash.

3. Yagona xalq xo'jaligi rejasi asosida respublikaning yuqori xo'jalik idoralariga tegishli ko'rsatmalar berish hamda xalq komissarliklari bergan ta'minot va moddiy mablag' ajratish rejalarini tasdiqlash.

4. Turkiston ASSR xo'jalik qurilishi bo'yicha yagona rejaga zaruriyat tug'ilmaganda tegishli tarzda o'zgarishlar kiritish, unga asosan moddiy resurslarni, ishchi kuchi va pul mablag'larini qayta taqsimlashni amalga oshirish.

5. Xo'jalik faoliyati sohasida majburiy qarorlar va ko'rsatmalar chiqarish, ularning bajarilishini ta'minlamaganlarni javobgarlikka tortish.

6. O'z ixtiyoriga ko'ra taftishlar va nazorat ishlarini o'tkazish (ishchi-dehqon inspeksiyasi va favqulodda holat idoralarini jalb qilgan holda).

7. Mulkni xatlash, musodara qilish, zavod, fabrika, boshqa sanoat va mol ayirboshlash muassasalarini natsionalizatsiya qilish, shuningdek, birinchi toifali muassasalarni ijaraga berish masalalarini ko'rib chiqish.

8. RSFSR va Turkiston ASSR mulkiy xo'jalik rejasiga muvofiq konsentratsiya, trestlashtirish, sindikatlashtirishni amalga oshirish.

Umuman olganda TIK o'ziga berilgan vakolatlar va huquqlar doirasida o'lka hayotining barcha jabhalarini o'z nazoratiga oldi. Ammo, Markaz TIKga hech qanday erkinliklar bermadi. Xususan, Iqtisodiy kengashlarning joylardagi quyi tarmoqlarini tashkil etish RSFSR Mehnat va Mudofaa Kengashi raisi V.Leninning qat'iy ko'rsatmalari asosida belgilab berilgan edi.

Mehnat va Mudofaa Kengashi barcha iqtisodiy kengashlarning hisoblari, statistik ma'lumotlari, majlis bayonnomalari va hatto xabarlarini qattiq tekshirib bordi. Bu vazifani amalga oshirish XKS hamda Mehnat va Mudofaa kengashi ishlari yordamchisi bolshevik Smolyanikovga topshirilgan. Bundan ko'rinadiki, joylardagi mahalliy va markaziy iqtisodiy kengashlar ishi to'la Markaz ixtiyori va muntazam kuzatuvida bo'lgan hamda uning faoliyatiga katta ahamiyat berilgan.

Shu tariqa Markaz butun mamlakatni, xususan, Turkiston ASSRni iqtisodiy jihatdan "jilovlab" olish uchun quyidan to yuqorigacha iqtisodiy kengashlar tashkil qildi. TIK aslida Turkkomissiya, Tukrbyuro kabi sovet davlatining o'lkani Markazning xom ashyo bazasiga aylantiruvchi yana bir muhim "quroli" bo'lib, Turkistonda RSFSR Mehnat va Mudofaa kengashining umumiy qoidalariga mos keluvchi o'zgarishlarni amalga oshirishi, bu bilan birga, Markazning ko'rsatmalariga qat'iy amal qilgan holda o'lkani yagona xalq xo'jaligi rejasi asosida boshqarishi lozim edi. Aynan shuning uchun ham Turkistonda sovet davlatining iqtisodiy islohotlarini amalga oshirishda TIKning roli katta bo'ldi.

TIK 1921-yilning fevral oyidan to oktyabr oyigacha bo'lgan faoliyati davrida 35 ta majlis o'tkazib, unda 160dan ziyod masala ko'rib chiqilgan. Kengash bu jarayonda asosiy e'tiborni ishlab chiqarish (46,2 foiz) va sanoat (24,4 foiz)ga qaratgan. Keyingi o'rinda qurilishni tashkil qilishga (21,1 foiz), ya'ni, mehnat ta'minoti, qurilish, kooperatsiya va mahsulot ayirboshlash kabi boshqa masalalarga e'tibor qaratilgan.

Umuman olganda, Turkiston iqtisodiyotidagi inqirozli holatdan chiqish, ayniqsa, sanoat va hunarmandchilikda yuz bergan ayrim ijobiy tiklanishlar Iqtisodiy Kengashlar faoliyati

bilan chambarchas bog'liq edi. Bolsheviklar "ijodi" bo'lgan Iqtisodiy Kengashlar Markaz manfaatlarini qanchalik himoya qilgan bo'lmasin, Turkiston o'lkasi sanoatining qisman tiklanishiga, mahsulot ishlab chiqarishiga, mahalliy aholining ish bilan ta'minlanishiga imkon yaratdi. Bu Turkiston xalqlari ijtimoiy – iqtisodiy ahvolining ijobiy tomonga siljishiga olib keldi.

Ikkinchi tomondan esa, Iqtisodiy Kengashlar Turkistonni sovet Rossiyasining asosiy xom ashyo etishtiruvchi, sanoat mahsulotlariga birlamchi ishlov berib, yarim xom ashyo mahsulotlari tayyorlab beruvchi o'lka sifatida Markazga bog'lab berdi. Shu davrdan boshlab Turkistonla uning aholisi istagan sanoat markazlari emas, balki, Markaz istagan, uning ehtiyojlariga mos keladigan, zaruriy xom ashyo etkazib beradigan sanoat korxonalari barpo etishga kirishildi.

1921-yilning boshlaridagi amaldagi vaziyat taqozosi bilan sovet hokimiyati va uning rahbari V.Lenin jamiyatda yuzaga kelgan ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy tanqislikdan tezda chiqib ketish maqsadida "harbiy kommunizm"dan yangi iqtisodiy siyosat (YaIS - NEP) yo'liga o'tish zarurligini tushundi. 1921-yil martda bo'lib o'tgan RKP (b)ning X s'ezdi yangi iqtisodiy siyosatga o'tish haqida qaror qabul qildi. Bu yo'l mamlakatda "bolshevikcha diktaturani amalga oshirish" hamda "sotsialistik jamiyat barpo etish" vazifasini amalga oshirishda yangi-cha taktik yondashuv bo'lib, u yangi iqtisodiy siyosatda o'z ifodasini topdi. Ushbu siyosatning asosiy mohiyati oziq-ovqat taqsimotini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirish, savdo-sotiqni erkinlashtirish, sanoatda, xizmat ko'rsatish va mayda hunarmandchilik sohalarida xususiy tadbirkorlikka ruxsat etish, bozorni tartibga solish, ijaraga olish hamda yollanma mehnatning cheklanishini bekor qilishdan iborat edi.

Oziq-ovqat taqsimotining oziq-ovqat solig'i bilan almashtirilishi dehqon xo'jaligining davlat bilan-yil oxiriga qadar tuziladigan shartnomasini ko'zda tutib, davlat bilan dehqon xo'jaligi o'rtasida mahsulot etkazib berishga qaratilgan edi. Natijada dehqonlar o'zlarining shartnomadan ortiqcha

mahsulotlarini bozorlarda erkin sotish huquqiga ega bo'ldilar. Bu holat dehqonlarning mehnatga bo'lgan munosabatini o'zgarishiga olib keldi. Undan tashqari, narxlarni tartibga solish yuzasidan chora-tadbirlar ham ko'rildi.

Yangi iqtisodiy siyosat iqtisodiy sohalarining qisman bo'lsa-da, siljishiga olib keldi. "Harbiy kommunizm" siyosati davrida davlat ichki va tashqi bozorni o'z qo'liga olgan bo'lsa, yangi iqtisodiy siyosat ichki bozorga erkinlik berdi. Ammo, tashqi bozor davlat hukmronligi ta'sirida qoldi. Bu siyosat shahar bilan qishloq o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirishga, yaqinlashtirishga, iqtisodiy munosabatlarni yo'lga qo'yishga qaratildi.

Ta'kidlash lozimki, 1922-yilning ikkinchi yarmi – 1923-yilning boshlarida mahalliy xo'jaliklar hayotida sezilarli iqtisodiy o'zgarish ko'zga tashlandi. Bu jarayonda iqtisodiyotni jonlantirishdagi qarorlarning ahamiyati katta bo'ldi. Misol uchun, Turkiston sovetlari MIK 1922-yil 11 aprelda "Natura solig'i haqida" qaror qabul qildi. Yangi iqtisodiy siyosatni mustahkamlashga qaratilgan ushbu qarorga ko'ra, dehqonlarning noroziligiga sabab bo'lgan oziq-ovqat taqsimoti o'rniga yalpi hosilning 10 foizi miqdorida oziq-ovqat solig'i belgilandi. Ammo, oradan ko'p o'tmay dehqon xo'jaliklarining katta-kichikligidan kelib chiqib soliqni tabaqalashtirish joriy etildi.

Soliq-yilning oxirida olingan hosilga qarab emas, balki ekin ekiladigan maydon hajmiga qarab belgilangan edi. Soliqlar qo'yidagi hajmda olinishi belgilab qo'yilgan: 2 desyatinagacha eri bo'lgan xo'jaliklardan hosilning 5 foizi, 2-4 desyatinagacha – 10 foiz, 4-6 desyatinagacha – 12 foiz, 6-8 desyatinagacha – 14 foiz, 8-20 desyatinagacha – 16 foiz.

Turkistonda yangi iqtisodiy siyosat asosida xalq xo'jaligining aсосiy tarmog'i hisoblangan sanoatni rivojlantirishga qaratilgan ishlar yo'lga qo'yila boshlandi. Kichik va o'rta bo'g'indagi sanoat tarmoqlari bilan qatorda Xilkovo sement zavodi, Farg'ona pillakashlik fabrikasi qurilib, Xilkovo-Qizilqiya temir yo'l shaxobchasi barpo etildi.

Xorazm Respublikasida sanoat korxonlari (asosan hunarmandchilik ustalari) davlat ixtiyoriga o'tkazilib, davlat nazoratiga olindi. Mang'it, Gurlan, Toshhovuz kabi paxta tozalash zavodlari davlat ixtiyoriga o'tkazildi. 1923-yilda Xiva shahrida 120ga yaqin temirchilik ustaxonalari, 131ta duradgorlik ustaxonalari, 50ta bo'yoqchilik hamda 136ta terini qayta ishlash korxonalari faoliyat ko'rsatib, ularda 2058 nafar hunarmand ish bilan ta'minlangan edi. Buxoro Respublikasida ham bir qancha sanoat korxonalari davlat tasarrufiga olindi. Xususan, 1923-yilda Buxoroda 23ta sanoat korxonasi davlat ixtiyoriga o'tkazildi. Ammo, ulardan atigi 6tasi faoliyat ko'rsatar edi.

Yangi iqtisodiy siyosat asosida cheklashlar bilan bo'lsa-da, qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i hisoblangan paxtachilik sohasida ham ma'lum bir ishlar amalga oshirildi. Adabiyotlarda berilishicha, mahalliy rahbar xodimlarning talablariga ko'ra, qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, 1923-yil yanvar oyida Ittifoq Mehnat va Mudofaa Kengashi qabul qilgan qarorda "Respublika ichida paxtani xarid qilishda davlat monopoliyasi bekor qilinsin", deb ko'rsatib o'tilgan edi. Shunga ko'ra, paxtaning qat'iy narxi bekor qilindi. Chunki, paxta etishtirishdagi xarajatlar o'zini qoplamas edi. Dehqonlarni kerakli qishloq xo'jalik vositalari bilan ta'minlash, ot-ulov solig'ini bekor qilish, ba'zi kambag'al xo'jaliklarni esa oziq-ovqat solig'idan ozod etish tartibi joriy etildi.

Xorazm sovetlarining 1923-yil 18-20 oktyabrda bo'lib o'tgan kengashi erga nisbatan xususiy mulkchilikni bekor qilish haqida qaror qabul qildi. Bu qarorga ko'ra, er-suv islohotini bolsheviklar andozasi bo'yicha sinfiy yondashuv asosida keskin tusda amalga oshirish boshlandi. Natijada 1923-yil oxirlariga kelib Xorazmdagi 64 ming tanob er o'z egalaridan tortib olindi.

Shuningdek, 1923-yilning oktyabrida Buxoro respublikasida sovetlarning umumbuxoro IVqurultoyida yangi Er kodeksi tasdiqlandi. Bu kodeksga ko'ra, "barcha erlar, ulardan kim foydalanishidan qat'iy nazar, ishchi-dehqon davlatining

mulki”, deb e’lon qilindi. Erga kim ishlov bersa, unga “egalik qilish huquqi” berildi. Bitta xo’jalikka mo’ljallangan cheklangan er normasi 30 tanob (7,5 desyatina) qilib belgilandi. O’rta Osiyo respublikalarida faoliyat ko’rsatayotgan Ittifoq Bosh Paxta Qo’mitasi ba’zi o’zgarishlarni amalga oshirgan bo’lsa-da, o’zining asl maqsadi bo’lgan monopoliya siyosatini saqlab qoldi.

Asta-sekinlik bilan o’lka iqtisodiyoti, uning qishloq xo’jaligi Ittifoq manfaatlariga bo’ysundirib borildi. O’lkaning barcha boyliklari asosan paxta va boshqa xom ashyolar, mustamlaka davrida bo’lgani kabi, tashib ketila boshlandi. O’lka iqtisodiyotining tobora qaram bo’lib borishi uning izdan chiqishiga, xalqning ijtimoiy – iqtisodiy ahvolidan yanada og’irlashuviga olib keldi. Turkiston o’lkasiga chetdan g’alla, metall buyumlar va boshqa ko’plab mahsulotlar keltirish kamayib ketdi. Buning asosiy sababi, O’rta Osiyo respublikalarida totalitar tuzumining ma’muriy buyruqbozlik boshqaruv usulining kuchayib borishi edi. Aynan shuning uchun ham yangi iqtisodiy siyosat o’zining asl mohiyatini yo’qotib bordi. Bu esa 1920-yillarning oxirlariga kelib, yangi iqtisodiy siyosatga barham berilishiga olib keldi.

1923-yil 5-9 mart kunlari Toshkentda Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalarining 1 iqtisodiy konferensiyasi bo’lib o’tdi. Ushbu konferensiyaning 9 mart kuni bo’lib o’tgan oxirgi majlisida uch respublikani iqtisodiy jihatdan birlashtirish haqida qaror qabul qilinib, Toshkentda O’rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi (SES) tashkil etildi. Konferensiyada shu vaqtdan boshlab uchala respublikaning iqtisodiy faoliyati va xo’jalik rejalarini yagona iqtisodiy siyosat doirasida birlashtirishga qaror qilindi. O’rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi raisi etib TIK rahbari N.A.Paskutskiy tayinlandi.

O’rta Osiyo IK tuzilganidan so’ng 1923-yilning aprel va iyun oylarida BXSР va XXSR Nozirlar Sho’rosi qoshida ham iqtisodiy kengashlar tashkil etildi. Ma’lumotlarga ko’ra, “O’rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi to’g’risidagi” Nizomda uning asosiy vazifasi etib, “Buxoro, Xorazm va Turkiston respublikalarin-

ing xo'jalik hayotini rivojlantirish va boshqarish, shuningdek, uch respublikaning xo'jalik hayotiga rahbarlik qilish hamda boshqarish va ularga ko'rsatmalar berish" belgilab qo'yilgan. O'z navbatida O'rta Osiyo IK o'z faoliyatida SSSR Mehnat va Mudofaa kengashi oldida javobgar hisoblanar edi.

O'rta Osiyo IK tashkil etilishi bilan uning qoshida O'rta Osiyo davlat reja komissiyasi va hakamlilik sudi komissiyasi tuzildi. Davlat reja komissiyasi tarkibiga qishloq xo'jaligi, suv xo'jaligi, byudjet va kredit hamda umumiy bo'limlar mavjud bo'lib, har bir bo'lim o'z sohasiga ko'ra, o'ziga yuklatilgan vazifa bo'yicha uch respublika miqyosida ish olib bordi. Hakamlilik sudi komissiyasining asosiy vazifasi esa, O'rta Osiyo respublikalaridagi davlat idoralari va korxonalararo mulk masalalari bo'yicha yuzaga keladigan nizolarni ko'rib chiqish va hal qilish, shuningdek, SSSR iqtisodiy siyosati va qonunchiligining O'rta Osiyo respublikalarida o'rnatilishi, ularning ijrosini nazorat qilish edi.

Shu tariqa O'rta Osiyo IK tashkil etilishi O'rta Osiyo respublikalari iqtisodiyotini Markaz tomondan boshqarish yo'lidagi birinchi qadam bo'lib, bu tashkilot orqali uch respublika xalq xo'jaligi ma'muriy buyruqbozlik usulida boshqarila boshlandi. SES tashkil etilgan vaqtdan boshlab o'ziga yuklatilgan vazifalar asosida uch respublikaning iqtisodiyotini Markazning ehtiyojini qondirish uchun moslashtirishga harakat qildi.

Yangi tadqiqotlarga ko'ra, bolsheviklar avval boshdan-oq yakkahokimlikda markazlashgan davlat tuzishni asosiy maqsad qilib qo'ygan edilar. Sovet hukumati ko'zlangan maqsadga erishish uchun turli ma'muriy boshqaruv bo'g'inlarini ko'paytirib, yirik byurokratik davlat apparatini vujudga keltirdilar. Iqtisodiy Kengashlar mamlakatning eng nozik va muhim bo'g'inini boshqaruvchi, milliy respublikalardagi Iqtisodiy Kengashlar esa tub erli aholi yaratgan moddiy boyliklarni "oqilona" tarzda Markazga etkazib beruvchi vositaga aylandilar.

Iqtisodiy Kengashlarning harakatlari tufayli Buxoro va Xorazm respublikalarining mustaqillik ramzlaridan biri

bo'lgan valyutasi bekor qilinib, sovet puli muomalaga kiritildi. Shuningdek, har ikkala respublikada mavjud bo'lgan soliq tizimi bekor qilinib, sovetlarning soliq tizimi joriy etildi. BXSR va XXSR tashqi aloqalar masalasida ham mustaqillikni boy berdi. Ularning tashqi aloqalari faqat Markaz orqali yoki uning ruxsati bilan olib boriladigan bo'ldi.

Mavzu bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijalariga e'tibor beradigan bo'lsak, Iqtisodiy Kengashlar Turkiston, Xorazm va Buxoro respublikalarining o'sha davrdagi og'ir iqtisodiy ahvolini tiklash borasida bir qancha ishlarni amalga oshirgan edi. Buning natijasida milliy respublikalarning iqtisodiyoti birmuncha integratsiyalashib, bir-biriga yordam berish asosida iqtisodiyotning qiyin va og'ir jabhalari rivojlanib, izga tushdi. Afsuski, Iqtisodiy Kengash butun faoliyati davomida iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni birinchi galda Markaz manfaatlarini hisobga olgan holda, Markaz andozalari asosida olib bordi. Buning natijasi o'laroq, milliy respublikalardagi siyosiy, iqtisodiy va moliyaviy sohalarni boshqarish mahalliy rahbarlar qo'lidan Markaz ixtiyoriga o'tdi.

O'rta Osiyoda milliy-hududiy davlat chegaralanishi o'tkazilishi natijasida O'rta Osiyo IK o'zining 1924-yil 24 noyabrda bo'lgan oxirgi majlisida 25 noyabrdan e'tiboran o'z faoliyatini to'xtatganligi haqida qaror qabul qildi.

3. Qishloq xo'jaligini jamoalashtirish va uning asoratli oqibatlari.

O'zbekiston SSRda "agrar inqilob"ning strategiya va taktikasi O'zbekiston Kompartiyasining 2-s'ezdi (1925-yil noyabr)da tasdiqlangan edi. Bu jarayon O'zSSR MIK ning "Suv va suvni natsionalizatsiya qilish to'g'risida" va "Er-suv islohoti to'g'risida" dekretlari (1925-yil 2 dekabr) bilan boshlangan edi.

1925-1929-yillarda O'zSSRda er-suv islohotining 2-bosqichi o'tkazildi. Bu islohot joylarda shart-sharoitlar va tayyorgarlik darajasiga qarab 3 bosqichda amalga oshirilgan.

Birinchi bosqich 1925-1926-yillarda Farg'ona, Toshkent, Samarqand viloyatlarida bo'ldi. Ikkinchi bosqichda 1927-yil Zarafshon viloyati (Buxoro va O'rta Zarafshon okruglari)da er-suv islohoti o'tkazildi. Uchinchi bosqich - 1928-1929-yillarda Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm okruglarida islohot amalga oshirilgan edi. Qabul qilingan dekretlar asosida belgilanganidan ortiq erlar, ish hayvonlari va mehnat qurullari tortib olindi. Boylar, yirik savdogarlar, ulamolar va boshqa mulkdorlarning erlari va butun mol-mulki musodara qilindi.

1929-yil kuzidan SSSRda qishloq xo'jaligini ma'muriy-buyruqbozlik usuli bilan kollektivlashtirish (jamoalashtirish) ga kirishilgan vaqtda O'zbekistonda ahvol ana shunday edi. VKP(b) MK Siyosiy byurosining "Yoppasiga jamoalashtirish to'g'risida"gi qarori va VKP(b) MK O'rta Osiyo byurosining "Quloqlarni sinf sifatida tugatish bilan bog'liq tadbirlar to'g'risida"gi ko'rsatmalari (1930-yil 26 yanvar) asosida O'zbekiston Kompartiyasi MK 1930-yil 17 fevralda "Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida" qaror qabul qilgan. O'zbekiston SSRda quloqlashtirish kompaniyasi 1930-yil fevraldan boshlab avj olgan.

Ayni paytda quloqlarni sinf sifatida tugatish 1930-yil 1 fevralda SSSR MIK va XKS qarorlarida ham rasman qonuniylashtirildi. Quloqlarga qarshi kurashda ularning mol-mulklarini musodara etish va o'zlarini boshqa hududlarga surgun qilish uchun tegishli tashkilotlarga hamda respublikalardagi partiya tashkilotlariga tegishli huquqlar berildi.

O'zbekiston Kompartiyasi rahbarlaridan birining VKP(b) MK Bosh kotibi I.V.Stalinga yozgan xatida O'zbekistonda kollektivlashtirish jarayoni va kolxozlarni tashkil qilish sur'atlari haddan tashqari oshirib yuborilganligi ko'rsatiladi. Hatto Andijon va Qo'qon (Farg'ona) okruglarida yoppasiga kolxozlashtirishni 1931-yil bahorida 100 foizga bajarish e'lon qilinadi. Bunday natijalarga ma'muriy bosim va dehqonlarni qo'rqitish orqali erishilgan. Dehqonlarga quyidagicha dag'dag'a qilingan: "Ovozingni chiqarma, agar kolxozga kir-

masang non ham, sanoat mollari ham ololmaysan, saylov huquqidan mahrum qilinib, rayondan ko'chirib yuborilasan".

Natijada dehqonlarni majburiy ro'yhatga olishga qarshi faqat Farg'ona vodiysida emas, balki butun O'zbekiston SSR hududida ommaviy noroziliklar va qo'zg'olonlar boshlandi. Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, joylarda raykom va qishloq soveti xodimlari kaltaklanib, o'ldirila boshlandi.

Bundan tashqari kolxozlar (jamoalar xo'jaliklari)ni tashkil qilish jarayonida juda katta xatolarga yo'l qo'yildi. Ayrim sovet xodimlari o'z vazifasini suiiste'mol qildi. Boshqa bir arxiv hujjatida keltirilishicha, O'rta Zarafshon okrugidagi Xatirchi rayonida 3 oyda faqat bitta kolxozning raisi 20 marta almashtirilgan. Bunday ahvol boshqa rayonlardagi o'nlab kolxozlarda ham uchrab turgan.

O'zbekistonda kolxozlar va sovxozlar (davlat xo'jaliklari) tashkil qilinishi davrida chorva mollarini umumlashtirish jarayonining boshlanishi bilan chorva mollarining miqdori keskin kamayib ketdi, ularning bozordagi narxi tushib ketdi. Chunki aholi xonadonida mavjud bo'lgan chorva mollarini ko'p miqdorda oilaviy ehtiyoj uchun so'ya boshladi, ularni ommaviy sotish boshlandi. Bundan tashqari qo'shni Afg'oniston davlatiga chorva mollari ko'plab haydab o'tildi.

O'zbekistonda partiyaning kollektivlashtirish siyosatiga barcha mas'ul xodimlar xayrixohlik bilan qarashmagan. Ayrim rahbar xodimlar o'sha paytlarda ham bu siyosatning noto'g'ri jihatlari ko'ra bilganlar, uning mudhish oqibatlaridan kelajak avlodlarni ogohlantirishgan. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Sovetining raisi Fayzulla Xo'jaev kolxozlashtirish borasidagi tanqidiy fikrlarini shunday bayon etgan: "Biz o'zimizni kuchimizga mos bo'lmagan sur'atda ish yuritdik. O'rta Osiyo rayonlari, xususan, O'zbekistonga xos xususiyatlarni hisobga olmadik. O'zimizning tayyorgarligimizga ortiqcha baho berish, kolxoz shakllarini qorishtirib va oshirib yuborganimiz ham qo'shib vaziyat yanada chuqurlashib bordi. Bizda yana nosog'lom musobaqalashish ham bo'lib o'tdi. Dehqonlar bu sur'atlarga tushunmadi va umuman kolxozlashtirish tuzuk-

roq tashviqot ham qilinmadi. Bularning ustiga dehqonlarni kolxozga majburlovchi ma'muriy choralar ham qo'shildi. Natijada kambag'al va o'rtahol dehqonlarning ham ommaviy noroziligiga ega bo'ldik. Bunday holat Buxoro, Farg'ona, Andijon, Xorazm, Surxondaryo va boshqa barcha okruglarda bo'lib o'tdi".

Kolxozlashtirish siyosatining oqibatlarini o'zini ko'p kuttirmadi. SSSR hududida sovet tuzumiga qarshi ommaviy ravishda dehqonlar qo'zg'oloni boshlanib ketdi. Bu qo'zg'olonlar bir vaqtda tashkiliy uyushgan holatda ko'tarilmagan bo'lsa ham u o'zining haqli talablariga ega bo'lgan, intizomli xalq noroziligi edi.

1930-yil kuzidan dehqonlarni jamoa xo'jaliklariga kirishga majburlash yana avj oldi. 1931-yil yoziga kelib, barcha dehqon xo'jaliklarining 56,7 foizi kolxozlarga birlashtirilgan edi. 1932-yil oxirida sovxozlar soni 62 taga etdi. Yakka xo'jaliklarga katta soliq solish bilan tazyiq o'tkazish davom etdi.

O'zbekiston SSRda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish rasmiy ravishda 1932-yilda tugatildi. Biroq bu davrda dehqonlarning qariyb 92 foizi kolxozlarga kirgan edi. Yakka xo'jaliklarga turli choralar qo'llanishi natijasida kollektivlashtirish 1939-yilda 99,55 foizga etdi.

Xullas, O'zSSRdagi jamoalashtirish qishloq xo'jaligiga juda katta zarar etkazdi. G'alla etishtirish keskin qisqardi. Chorvachilikka haddan tashqari katta ziyon etdi. RSFSRning markaziy guberniyalari, Volgabo'yi va Qozog'istonni qamrab olgan ocharchilik 1932-1933-yillarda O'zbekistonda ham yuz berdi.

Sovet hokimiyatining dastlabki o'n-yilliklarida O'zbekiston butunlay agrar o'lkadan agrar – sanoatlashgan o'lkaga aylanishi borasida muhim qadam qo'yilganligini e'tirof etish lozim. Buning natijasida Ikkinchi jahon urushi arafasida respublikada sanoat korxonalari soni 1445 taga ko'paydi. O'rta Osiyo respublikalarini agrar – chorvachilik mintaqalariga aylantirishga qaror qilindi.

O'zbekistonda yangi sanoat korxonalarini barpo etilishi va qishloq xo'jaligini ekstensiv yo'l bilan rivojlantirilishi ham bu

davrda ishsizlikka barxam bera olmadi. O'zbekistonda ishsizlik XX asr 30-yillarining oxirigacha o'tkir muammo bo'lib turdi.

Respublika iqtisodiyoti tabiatan agrar tusga ega, sanoati asosan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, uning uchdan ikki qismini paxtachilik sanoati tashkil qilar edi. O'lkaning ishlab chiqarish hayotida kustar-hunarmandchilik ishlab chiqarishi hamon oldingi o'rinni egallab, aholining poyafzal, kiyim-kechak va uy-ro'zg'or buyumlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirar edi. Hunarmandlar bozorga chiqarilgan poyafzalning 86%ni, oshlangan terining 76%ni, kiyim-kechak va bosh kiyimlarining 85%ni, idish-tovoqlarning 60%ni ishlab chiqarar edilar. 1925-yilning oxiriga kelib sobiq SSSRda xalq xo'jaligini tiklash ishlari asosan o'z nihoyasiga etkazildi. 1925-yilning dekabrda bo'lib o'tgan VKP(b) XIV s'ezdi sotsializm g'alabasining asosiy sharti sifatida sho'rolar mamlakatida "sotsialistik industrlashtirish"ni avj oldirishga e'tiborini qaratdi.

Sanoatlashtirish O'zbekistonda dastlab sekinlik bilan amalga oshirildi. Chunki kosib-hunarmandchilik ustuvor soha edi. Mamlakatni jadal industrlashtirish uchun mablag' masalasi keskin munozaralarga sabab bo'ldi. Industrlashtirishni jadallashtirish tarafdorlari mablag'ni qishloq xo'jaligi hisobidan olish rejasini ilgari surdilar, muxolif taraf esa, sanoatlashtirish siyosatini yoqlagani holda uni aholining moddiy ahvoli, turmush sharoitini yaxshilash va qishloq xo'jaligida kooperatsiyani asta-sekin ixtiyoriy ravishda amalga oshirish bilan birgalikda olib borishni taklif qildi. Keskin siyosiy bahs munozaralardan keyin mablag'ni agrar sektordan olishga qaror qilindi. O'zbekiston iqtisodiyoti agrar xarakterda edi. Zero, 1927-28-yillarda iqtisodiyotda qishloq xo'jaligining hissasi 61,6%ni, sanoatniki esa 38,4 %ni tashkil qilardi edi. Respublikadagi mavjud sanoatning 90%i qishloq xo'jalik xomashyosini ishlashga ixtisoslashgan, mahsulotlarni qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, uning 60%ni paxtachilik sanoati tashkil qilardi.

Birinchi besh-yillik (1928-1932)da 289 ta yangi sanoat korxonasi, jumladan, Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozlik zavodi, Quvasoy sement va ohak zavodlari ishga tushirildi, Chirchiqqurilish, Olmaliqqurilish, Toshkent to'qimachilik kombinati qurilishi davom etdi. Farg'onada to'qimachilik fabrikasi va yog' zavodi, Toshkent, Buxoro, Marg'ilon va boshqa shaharlarda tikuvchilik fabrikalari ishga tushirildi. Sanoatlashtirish-yillari respublika paxta tozalash zavodlarining texnik imkoniyatlari oshib, 1927-28-yillarda 3363 tonna paxta tolasi etishtirildi va paxta tozalash sanoatining yalpi mahsuloti esa 165,7 mln. rublni tashkil etgan edi.

Respublikani sanoatlashtirishda elektrlashtirish ham muhim o'rinlardan birini egallaganligi tufayli, elektrostansiyalar qurilishi avj oldirildi. Masalan, Toshkent yaqinida quvvati 4 ming kilovatni tashkil etgan Bo'zsuv GESi barpo etildi. 1932-yilga kelib esa, elektr stansiyalarining soni 49 taga etdi. Shuningdek, respublikada neft sanoati ham jadal sur'atlar bilan o'sdi, 1925-26-yillarda neft ishlab chiqarish 5,6 tonna bo'lgan bo'lsa, 1927-28-yillarda bu ko'rsatkich 47,7 tonnani tashkil etdi.

Ayrim sanoat mahsulotlari bo'yicha O'zbekiston sobiq Ittifoqda etakchi o'ringa chiqdi. 1932-yilda paxta tolasining 89,7%, sementning 54,2%, o'simlik moyining 56,4%, xom ipakning 42% ishlab chiqarildi.

Faqatgina birinchi besh-yillikning o'zida yirik sanoatdagi ishchilar soni deyarli 3,5 baravar ko'paydi. Lekin ular orasida mahalliy millat vakillari ozchilikni tashkil qilganligi bois, ularni tayyorlashga yordam tariqasida ittifoqdosh respublikalar, asosan Rossiyadan ko'plab sanoat mutaxassislari kela boshladi. 1926-yildan 1940-yilgacha O'zbekiston aholisi yangi kelganlar hisobiga 750 ming kishiga yoki 10%dan ortiqroq ko'paydi. Markazning rusiyzabon aholining ko'chirib keltirishda milliy o'lkalarda o'zining tayanch ijtimoiy qatlamini vujudga keltirish hamda ruslashtirish siyosatini amalga oshirish manfaati yotar edi.

Sanoatni jadal rivojlantirish natijasida O'zbekiston Markazga rangli va nodir metallar, oltingugurt, ozokerit, molibden, paxta tolasi, xom ipak bilan ta'minlaydigan va sho'rolar mamlakatini xom ashyo qaramligidan xalos etishga yordam beradigan yirik xom ashyo mintaqasiga aylandi. O'zbekistonning oltin sanoati butun mamlakatning to'lov balansini mustahkamlash uchun katta mablag'lar berib turdi. Biroq, aholining ijtimoiy ehtiyojlari nazar-pisand qilinmadi, uning moddiy farovonligiga e'tibor berilmadi, bu esa turmush darajasining pasayib ketishiga olib keldi.

Bu davrda sovetlar mamlakatida shahar va portlarni bir-lashtiruvchi yangi temir yo'l liniyalari qurilishiga ham e'tibor berildi. Farg'ona (Iskobil)-Quvasoy (1922), Qarshi-Kitob (1924), Amudaryo (Samsonovo)-Termiz (1925). 1928-29-yillarda paxtachilikni rivojlantirish maqsadida Asaka-Shahrixon, Sirdaryo-Paxtaorol temir yo'llari qurildi, shuningdek, Qorasuv-O'sh (1935) va boshqa temir yo'l liniyalari qurilib foydalanishga topishirildi. 1929-1931-yillarda uzunligi 1452 km bo'lgan Turkiston-Sibir (Turksib) temir yo'li qurildi.

20-yillardan O'zbekistonda avtomobil transporti vujudga keltirildi. 1921-yilda respublika avtomobil transporti ixtiyorida 40ta engil va 15ta yuk avtomobili hamda Toshkent avtomobil ta'mirlash ustaxonasi bor edi. 1940-yilgacha Lenin nomidagi katta avtomobil yo'li (710 km), Farg'ona avtomobil yo'li (343 km) qayta ta'mirlandi va bir qancha yangi yo'llar qurib bitkazildi.

1924-yilga kelib respublikadagi avtomobil korxonalarida 223 avtomobil bo'lib, 145 ming tonna yuk tashildi. 30-yillarda avtomobil transportining rivojlanishi bilan qattiq qoplamali yo'llar qurilishi boshlandi, ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish korxonalari, kadrlar tayyorlaydigan o'quv yurtlari ochildi.

Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) tufayli O'zbekiston qishloqlaridagi ahvol nisbatan yaxshilandi, dehqonlar o'z mahsulotini sotish, g'o'za va boshqa ekin maydonlarini kengaytirish orqali turmush darajasini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'lishdi. Biroq, 20-yillarning ikkinchi yarmidan YaIS (NEP)

o'z mohiyatini yo'qotib, erkin savdo va xususiy tadbirkorlikka chek qo'-yila boshladi. Sovet hukumati boylarning erlarini musodara qilish hisobiga kambag'al dehqonlarni er bilan ta'minlash orqali qishloqda "sotsialistik ijtimoiy tuzum" ning asosi bo'lgan jamoa bo'lib xo'jalik yuritishni rivojlantirishni ko'zlab, keng miqyosli agrar islohotini avj oldirdilar. 1925-yil 2dekabrdagi O'zSSR MIQning favqulodda sessiyasida qabul qilingan "Er va suvni natsionalizatsiya qilish" to'g'risidagi dekreti qabul qilindi.

Yirik er egalaridan tortib olingan erlarda 60603 dehqon xo'jaligi tashkil etildi. Bulardan tashqari, yangi va tiklangan sug'orma erlarida yana 14751 batrak va ersiz dehqonlar xo'jaliklari tuzildi.

Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlaridagi er-suv islohoti davomida sug'oriladigan lalmi erlar, sobiq amir va xon xizmatchilari, ruhoniy hamda savdogar, sudxo'rlarning xo'jaliklari musodara qilindi. Umuman, 1925-29-yillardagi er-suv islohotini o'tkazish natijasida O'zbekistonda pomeschchik turidagi 4801 xo'jaliklar tugatildi, 23036 xo'jaliklarning ortiqcha erlari musodara qilindi, er jamg'armasi 474893 desyatina erga ega bo'ldi, 89729 xo'jaliklar er bilan ta'minlandi. Er bilan birga ko'pgina xo'jaliklar mol-mulk, urug', asbob-uskunalariga ham ega bo'ldilar.

Biroq, islohot o'tkazishning repressiv-majburiy usullari, boy dehqonlarning davlat tomonidan terror qilinishi o'z navbatida ularning keskin norozilik chiqishlariga sabab bo'ldi. Shu tariqa, er-suv islohoti qishloqda sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelgan edi. Davlat o'z navbatida "boy-quloq unsurlari"ning qarshiliklarini bartaraf etish uchun o'zining bor kuchini ishga soldi. Tortib olingan erlarning asosiy qismi kolxoz va sovxozlar ixtiyoriga topshirilgan edi.

Islohotning jiddiy salbiy oqibatlari qishloq iqtisodiy hayotining qashshoqlashishi, fermerlik kurtaklarining bo'g'ib qo'-yilishi va bozor-savdo munosabatlarining rivojlanishining to'sib qo'-yilishi hamda ijara imkoniyatlarining cheklanishi bo'ldi.

Shunday qilib, 1925-29-yillardagi er-suv islohoti sovet hukumatining mulkdor sinflarni tugatish, sinfsiz jamiyat qurish uchun qilgan chora-tadbirlaridan biri bo'ldi. Ushbu jarayon keyingi-yillarda qishloq xo'jaligini majburiy jamoalashtirishga zamin yaratgan edi.

1929-yil sovetlar tarixiga "buyuk burilish-yili" deb nom olgan-yil bo'lib kirib keldi. Bu dehqonlar sinfini ijtimoiy qatlam sifatida maqsadli yo'q qilishning boshlanish davri edi. Bunda "quloqlar" va "boyarlar" toifasiga asosan yangi iqtisodiy siyosat sharoitida o'z xo'jaliklarini oyoqqa turg'azib olgan o'rta hol dehqonlar kiritildi. Chunki birmuncha badavlatroq qatlamlar oldingi-yillarda tugatilgan edi. 1929-yilning yozida "quloqlar"ni jamoa xo'jaliklariga (kolxoz) kiritishini ta'qiqlovchi qaror qabul qilinadi. O'sha-yilning 7 noyabrida "xalqlar otasi" Stalinning matbuotda bosilib chiqqan "Buyuk burilish-yili" nomli maqolasi hamda 27 dekabrda qishloq xo'jalik xodimlarining ilmiy konferensiyasida so'zlagan nutqi "quloqlar"ni sinf sifatida tugatish va jadal jamoalashtirish siyosatini boshlab berdi. Yoppasiga jamoalashtirish bu-boy va o'rta hol dehqonlarga tegishli ishlab chiqarish vositalari, mollar, uy-joy, qishloq xo'jalik mahsulotlari va urug' zahiralari tortib olinishi hisobiga kolxozlar tuzish degani edi.

O'zbekistonda jamoalashtirish O'zKP MQning 1930-yil fevralda qabul qilgan "Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish" to'g'risidagi qarori e'lon qilingandan so'ng boshlab yuborildi.

O'zbekistonda yoppasiga jamoalashtirishni tezlashtirish hamda "quloqlar" bilan kurash olib borishni kuchaytirishga yordam tariqasida Markaz 25 ming tashkiliy-siyosiy tajribaga ega bo'lgan evropalik ishchilarni yubordi. "25 mingchilar" asosan Moskva, Leningrad, Ivanovo-Voznesensk va SSSRning boshqa sanoat markazlaridan O'zbekistonga 433 ishchi yuborildi. Ulardan tuzilgan brigadalar o'zbek qishloqlarida kolxozlar tuzish hamda "quloq qilish" kampaniyasida "faol" ishtirok etdilar.

1930-yilning o'zidayoq respublikada 2648 ta boy va "quloq" xo'jaliklari tugatilib, qishloq ahlining tadbirkor qismi oyog'iga bolta urildi. "Quloq qilish" siyosati dehqonlarda ishonchsizlik va xavotirni kuchaytirdi. Ko'plab dehqonlar o'z xo'jaliklarini tashlab qochdilar. Chorva soni keskin kamayib ketdi. Respublikadagi siyosiy vaziyat keskinlashib bordi. Dehqonlarning noroziligi 1930-yil 25 fevralda Farg'ona okrugida g'alayonga aylandi. Norozilik chiqishlari Andijon, Toshkent, Xorazm, Samarqand okruglariga ham yo-yildi. Masalan, Chust va Olmosda boy dehqonlar chorva mollarini yoppasiga sotishni avj oldirdilar. Jamoalashtirishga qarshi bu harakat ba'zi joylarda sovet hokimiyatiga qarshi chiqishlarga aylandi. Mana shunday norozilik chiqishlarining oldini olish uchun 1930-yilda O'z MQ KP(b) qoshida "quloq" va boylarni yo'q qilish bo'yicha maxsus respublika komissiyasi tuziladi va "quloq qilish" siyosati yanada shiddatliroq tus oladi.

O'zbekistonda jamoalashtirish asosan 1932-yilning oxiri 1933-yilning boshlarida tugallandi. Bu davrga kelib respublikaning 79 dan 61 tumanida barcha dehqon xo'jaliklarini kolxozlarga birlashtirish nihoyasiga etkazilgan edi. Jami O'zbekistonda jamoalashtirilgan xo'jaliklar 74,9%ni tashkil etdi. Birinchi besh-yillik(1928-1932) oxirlarida respublikada 9734 kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgan edi.

1930-33-yillarda O'zbekistonda 5550 dehqon xo'jaligi a'zolari hibsga olinib, quloq qilindi va Ukraina, Sibir, Qozog'iston va boshqa joylarga zo'rlik bilan ko'chirildi. Lekin shuni ham ta'kidlash joizki, bunda nafaqat o'ziga to'q, mol-mulkka ega dehqonlar, balki o'rta hol, ayrim hollarda esa battrak xo'jaliklarga mansub kishilar ham "quloq" sifatida surgun qilindi.

Sovet davlatining bunday g'ayriinsoniy siyosatini amalga oshirishdan maqsadi, birinchidan, qishloqdagi o'ziga to'q kishilarning er-suvi, mol-mulkini tortib olish, ikkinchidan, tortib olingan boylik va ishlab chiqarish vositalari hisobiga jamoa va davlat xo'jaliklarining dastlabki moddiy bazasini yaratish, uchinchidan, kambag'al dehqonlarning bu xo'jaliklarga

“o‘z hohishlari” bilan kirishlariga erishish va ularning arzon mehnatidan foydalanish, to‘rtinchidan, “quloq” bo‘lib sur-gun qilingan kishilar yordamida masalan, Ukrainaning iqlimi O‘zbekistonga yaqin zonasida paxtachilik sovxozlarini tash-kil etish va pirovardida paxta yordamida SSSRning moddiy imkoniyatlarini yaxshilash edi. Sovet davlati bu maqsadlarga asosan erishdi. Quloqlar hisobiga qaddini tikladi, sotsialistik qurilishning moddiy bazasini yaratdi. Paxta mustaqilligiga er-ishdi.

Majburiy jamolashtirish siyosati qishloqning mustaqil rivojlanishini barbod qildi, qishloq ahli ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi, dehqonlarning erga egalik tuyg‘usini yo‘q qildi.

O‘zbekiston uchun suv inshootlari qurish muhim edi va shuning uchun 1939-yildan bunday qurilishlar umumxalq hashar yo‘li bilan amalga oshirila boshladi. 1939-yil 1 av-gustda boshlangan 270 km uzunlikdagi Katta Farg‘ona kanali xalqning mashaqqatli mehnati evaziga 45 kunda barpo etildi. Kanal qurilishida 160 ming kishi ishtirok etdi va asosan qo‘l mehnati bilan qurildi.

Chorvachilik O‘zbekiston qishloq xo‘jaligining muhim so-halari qatorida sovetlar davrida ham muhim o‘rin egalalab keldi. Xususan, 1932-yildan 1937-yilgacha yirik qoramollar soni 150 mingga, qo‘ylar 230 mingga ko‘paydi. Lekin, shunga qaramasdan chorvachilik qishloq xo‘jaligining boshqa so-halariga qaraganda orqada edi. Buning asosiy sababi pax-tachilikka e’tiborning kuchaytirilganligi va chorvadorlarning moddiy rag‘batlantirilmaganligi bo‘ldi.

O‘zbekiston KPning 1934-yilda bo‘lib o‘tgan VI qurul-toyidan so‘ng, respublikaga ko‘p miqdorda qoramol keltirila boshladi.

Pillachilik respublika qishloq xo‘jaligining asosiy tarmo-qlaridan bir edi. 1922-yilda Toshkentda “Turkipak” aksioner-lik jamiyatining tashkil etilishi pillachilikni rivojlantirishda muhim bosqich bo‘ldi. 1927-yilda Toshkent ipakchilik stan-siyasi negizida O‘rta Osiyo ipakchilik ilmiy-tadqiqot insti-tuti tashkil etildi. 1930-yillarda tut ko‘chati etishtirishga

alohida e'tibor qaratildi. Birinchi va ikkinchi besh-yilliklarda O'zbekiston ipak ishlab chiqarish bo'yicha birinchi o'rinda edi. 1932-yilda 5674 tonna pilla etishtirilgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 1937-yilda 11 422 tonnaga ko'paydi.

Respublika qishloq xo'jaligida mevalar va uzum etishtirish qadimdan oziq-ovqat hamda sanoat xom ashyosi beradigan asosiy tarmoqlar qatoriga kiradi. 20-yillarning ikkinchi-yarmidan ixtisoslashtirilgan bog'dorchilik va tokchilik davlat xo'jaliklari barpo etila boshladi, tog' va tog' etaklari zonalarida joylashgan jamoa xo'jaliklarida ham bu tarmoqqa katta e'tibor berildi. Mevalarning nav tarkibini yaxshilash maqsadida olma, nok, uzum va boshqalarning yangi navlari keltirilib ekildi. O'zbekistonning 1937-yilda etishtirgan meva hosili 800 ming sentnerni tashkil etdi. Shuning uchdan bir qismi sobiq ittifoqning turli viloyatlariga yuborilar edi.

«Harbiy kommunizm» siyosati tufayli sovet hokimiyati inqirozli holatga kelib qolgan bo'lib, bolsheviklar bu vaziyatdan chiqishning birdan-bir yo'lini iqtisodiyotni ham bir joydan turib boshqarish va taqsimotni ham bir joyda amalga oshirish zarurligida deb bildilar. Bu yo'nalishda bolsheviklar rahbari V.Lenin sovet davlati organlarining amaliy faoliyatini sotsializm qurish istiqboliga bog'lagan holdagi g'oyalarini ishlab chiqib, quyidagicha ta'kidladi: "Mahalliy xo'jalik organlari ishini muvofiqlashtirish, shuningdek, nazoratni amalga oshirish uchun mahalliy iqtisodiy kengashlar tuzish taklif etiladi. Iqtisodiy Kengashlar mahalliy organlarga partiya va hukumat ko'rsatmalarini, qaror va direktivalarini amalga oshirish, joylarda Markazning nazoratini kuchaytirish imkonini beradi".

Leninning bu ko'rsatmasi asosida barcha hududlarda Iqtisodiy Kengashlar tuzish boshlandi. Jumladan, 1920-yilning fevral oyida Toshkentda Turkiston Iqtisodiy Kengashi (TIK) – Turk EKOSO tashkil etildi. Viloyatlarda esa, viloyat iqtisodiy kengashlari tuzila boshlandi.

TIK raisi Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi tomonidan tasdiqlanib, XKS raisining birinchi o'rinbosari hisoblangan.

TIKning birinchi raisligiga N.A.Paskutskiy, unga o'rinbosarlar qilib esa A.Asatkin va Sherg'ozievlar tayinlandi. TIK turli xo'jalik tadbirlari, ma'muriy nazorat vazifalarini bajarishda, barcha iqtisodiy komissarliklar idoralari bilan bir qatorda, zaruriyat yuzasidan Turkiston ASSR markaziy va mahalliy muassasalar idoralaridan foydalanardi. TIK o'ziga berilgan vakolatlar va huquqlar doirasida o'lka hayotining barcha jabhalarini o'z nazoratiga oldi.

1921-yil 14 martda Turkiston ASSR MIQning Markaziy va mahalliy iqtisodiy organlarini birlashtirish to'g'risidagi qarori chiqdi. Unda shunday de-yilgan edi:

1. Turkiston Respublikasi Xalq Komissarlari qoshida komissiya huquqiga ega bo'lgan "Iqtisodiy Kengash" tashkil etilsin.

2. Iqtisodiy Kengash tarkibiga Turkiston Respublikasi Xalq Komissarlari kichik kengashi va quyidagi xalq komissarlari kiradi: mehnat va erni qayta ishlash, aloqa yo'llari okrugi, kasaba uyushmalari kengashi raisi, Turkfront inqilobiy harbiy kengashi a'zosi hamda maslahat berish ovozi bilan Turkiston Respublikasi statistika boshqarmasi boshqaruvchisi.

3. Iqtisodiy Kengashga xo'jalik qurilishi sohasidagi idoralarni boshqarish va muvofiqlashtirish hamda ular faoliyatni kuchaytirish topshirilsin.

TIK tarkibiga viloyat va uezd iqtisodiy kengashlaridan tashqari turli sohalarda ish olib boruvchi 19ta komissariat mavjud bo'lib, shulardan 10tasi moddiy ishlab chiqarish va iqtisodiy sohaga, 9tasi nomoddiy sohaga tegishli bo'lib, jumladan, pochta va telegraf, statistika, sog'liqni saqlash komissarliklari va boshqalar faoliyat ko'rsatgan. Bir qator komissarliklar (asosan, moddiy ilab chiqarish va iqtisodiy sohada) hamda ularning viloyat hamda uezdlardagi bo'limlarida Davlat reja qo'mitasi (Gosplan) mavjud bo'lgan.

1921-yil 6 oktyabrda Turkiston MIK va Turkiston XKS TIKning faoliyatini kuchaytirish maqsadida "Turkiston Respublikasi Iqtisodiy Kengashi haqida" Nizom qabul qildi. Ushbu Nizomga ko'ra, TIK quyidagi huquqlarga ega edi:

1. Turkiston ASSRning yagona xo'jalik rejasini ishlab chiqish uchun dastlabki topshiriqlarni belgilash, XKS va TMIQ tomonidan butkul tasdiqlanguniga qadar, ularni alohida qismlarda tasdiqlash.

2. Sovet hukumatining markaziy va mahalliy idoralariga ularning rahbarlari shaxsiy javobgarligi ostida, xo'jalik qurilishi bo'yicha majburiyatlar belgilash.

3. Yagona xalq xo'jaligi rejasi asosida respublikaning yuqori xo'jalik idoralariga tegishli ko'rsatmalar berish hamda xalq komissarliklari bergan ta'minot va moddiy mablag' ajratish rejalarini tasdiqlash.

4. Turkiston ASSR xo'jalik qurilishi bo'yicha yagona rejaga zaruriyat tug'ilmaganda tegishli tarzda o'zgarishlar kiritish, unga asosan moddiy resurslarni, ishchi kuchi va pul mablag'larini qayta taqsimlashni amalga oshirish.

5. Xo'jalik faoliyati sohasida majburiy qarorlar va ko'rsatmalar chiqarish, ularning bajarilishini ta'minlamaganlarni javobgarlikka tortish.

6. O'z ixtiyoriga ko'ra taftishlar va nazorat ishlarini o'tkazish (ishchi-dehqon inspeksiyasi va favqulodda holat idoralari jalb qilgan holda).

7. Mulkni xatlash, musodara qilish, zavod, fabrika, boshqa sanoat va mol ayirboshlash muassasalarini natsionalizatsiya qilish, shuningdek, birinchi toifali muassasalarni ijaraga berish masalalarini ko'rib chiqish.

8. RSFSR va Turkiston ASSR mulkiy xo'jalik rejasiga muvofiq konsentratsiya, trestlashtirish, sindikatlashtirishni amalga oshirish.

Umuman olganda TIK o'ziga berilgan vakolatlar va huquqlar doirasida o'lka hayotining barcha jabhalarini o'z nazoratiga oldi. Ammo, Markaz TIKga hech qanday erkinliklar bermadi. Xususan, Iqtisodiy kengashlarning joylardagi quyi tarmoqlarini tashkil etish RSFSR Mehnat va Mudofaa Kengashi raisi V.Leninning qat'iy ko'rsatmalari asosida belgilab berilgan edi.

Mehnati va Mudofaa Kengashi barcha iqtisodiy kengashlarning hisoblari, statistik ma'lumotlari, majlis bayonnoma-

lari va hatto xabarlarini qattiq tekshirib bordi. Bu vazifani amalga oshirish XKS hamda Mehnat va Mudofaa kengashi ishlari yordamchisi bolshevik Smolyanikovga topshirilgan. Bundan ko'rinadiki, joylardagi mahalliy va markaziy iqtisodiy kengashlar ishi to'la Markaz ixtiyori va muntazam kuzatuvida bo'lgan hamda uning faoliyatiga katta ahamiyat berilgan.

Shu tariqa Markaz butun mamlakatni, xususan, Turkiston ASSRni iqtisodiy jihatdan "jilovlab" olish uchun quyidan to yuqorigacha iqtisodiy kengashlar tashkil qildi. TIK aslida Turkkomissiya, Tukrbyuro kabi sovet davlatining o'lkani Markazning xom ashyo bazasiga aylantiruvchi yana bir muhim "qurol" bo'lib, Turkistonda RSFSR Mehnat va Mudofaa kengashining umumiy qoidalariga mos keluvchi o'zgarishlarni amalga oshirishi, bu bilan birga, Markazning ko'rsatmalariga qat'iy amal qilgan holda o'lkani yagona xalq xo'jaligi rejasi asosida boshqarishi lozim edi. Aynan shuning uchun ham Turkistonda sovet davlatining iqtisodiy islohotlarini amalga oshirishda TIKning roli katta bo'ldi.

TIK 1921-yilning fevral oyidan to oktyabr oyigacha bo'lgan faoliyati davrida 35 ta majlis o'tkazib, unda 160dan ziyod masala ko'rib chiqilgan. Kengash bu jarayonda asosiy e'tiborni ishlab chiqarish (46,2 foiz) va sanoat (24,4 foiz)ga qaratgan. Keyingi o'rinda qurilishni tashkil qilishga (21,1 foiz), ya'ni, mehnat ta'minoti, qurilish, kooperatsiya va mahsulot ayirboshlash kabi boshqa masalalarga e'tibor qaratilgan.

Umuman olganda, Turkiston iqtisodiyotidagi inqirozli holatdan chiqish, ayniqsa, sanoat va hunarmandchilikda yuz bergan ayrim ijobiy tiklanishlar Iqtisodiy Kengashlar faoliyati bilan chambarchas bog'liq edi. Bolsheviklar "ijodi" bo'lgan Iqtisodiy Kengashlar Markaz manfaatlarini qanchalik himoya qilgan bo'lmasin, Turkiston o'lkasi sanoatining qisman tiklanishiga, mahsulot ishlab chiqarishiga, mahalliy aholining ish bilan ta'minlanishiga imkon yaratdi. Bu Turkiston xalqlari ijtimoiy – iqtisodiy ahvolining ijobiy tomonga siljishiga olib keldi.

O'zbekiston SSRda esa "agrар inqilob"ning strategiya va taktikasi O'zbekiston Kompartiyasining 2-s'ezdi (1925-yil noyabr)da tasdiqlangan edi. Bu jarayon O'zSSR MIK ning "Suv va suvni natsionalizatsiya qilish to'g'risida" va "Er-suv islohoti to'g'risida" dekretlari (1925-yil 2 dekabr) bilan boshlangan edi.

1925-1929-yillarda O'zSSRda er-suv islohotining 2-bosqichi o'tkazildi. Bu islohot joylarda shart-sharoitlar va tayyorgarlik darajasiga qarab 3 bosqichda amalga oshirilgan. Birinchi bosqich 1925-1926-yillarda Farg'ona, Toshkent, Samarqand viloyatlarida bo'ldi. Ikkinchi bosqichda 1927-yil Zarafshon viloyati (Buxoro va O'rta Zarafshon okruglari)da er-suv islohoti o'tkazildi. Uchinchi bosqich - 1928-1929-yillarda Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm okruglarida islohot amalga oshirilgan edi. Qabul qilingan dekretlar asosida belgilangandan ortiq erlar, ish hayvonlari va mehnat qurollari tortib olindi. Boylar, yirik savdogarlar, ulamolar va boshqa mulkdorlarning erlari va butun mol-mulki musodara qilindi.

1929-yil kuzidan SSSRda qishloq xo'jaligini ma'muriy-buyruqbozlik usuli bilan kollektivlashtirish (jamoalashtirish) ga kirishilgan vaqtda O'zbekistonda ahvol ana shunday edi. VKP(b) MK Siyosiy byurosining "Yoppasiga jamoalashtirish to'g'risida"gi qarori va VKP(b) MK O'rta Osiyo byurosining "Quloqlarni sinf sifatida tugatish bilan bog'liq tadbirlar to'g'risida"gi ko'rsatmalari (1930-yil 26 yanvar) asosida O'zbekiston Kompartiyasi MK 1930-yil 17 fevralda "Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida" qaror qabul qilgan. O'zbekiston SSRda quloqlashtirish kompaniyasi 1930-yil fevraldan boshlab avj olgan.

Ayni paytda quloqlarni sinf sifatida tugatish 1930-yil 1 fevralda SSSR MIK va XKS qarorlarida ham rasman qonuniylashtirildi. Quloqlarga qarshi kurashda ularning mol-mulklarini musodara etish va o'zlarmi boshqa hududlarga surgun qilish uchun tegishli tashkilotlarga hamda respublikalardagi partiya tashkilotlariga tegishli huquqlar berildi.

O'zbekiston Kompartiyasi rahbarlaridan birining VKP(b) MK Bosh kotibi I.V.Stalinga yozgan xatida O'zbekistonda kollektivlashtirish jarayoni va kolxozlarni tashkil qilish sur'atlari haddan tashqari oshirib yuborilganligi ko'rsatiladi. Hatto Andijon va Qo'qon (Farg'ona) okruglarida yoppasiga kolxozlashtirishni 1931-yil bahorida 100 foizga bajarish e'lon qilinadi.

4. O'zbekistonda "Madaniy inqilob" va uning oqibatlari.

XX asr 20-30-yillardagi murakkab ijtimoiy-siyosiy vaziyat respublika ma'naviy-madaniy hayotida ham o'z aksini topdi. Sovet davlatining "madaniy inqilob" tadbiri jamiyatning barcha jabhalari qatorida ilm-fan, madaniyat, san'at, maorif, oliy ta'lim sohalarini ham o'z izmiga solgan edi. Ta'lim-tarbiyaning o'choqlari bo'lgan milliy maktablarga ham bu siyosat o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Sovet hokimiyatining dastlabki-yillaridanoq an'anaviy ta'lim tizimini yo'q qilish avj oldirildi.

Davlat "proletariat diktaturasi"ning mavjud barcha kuchlaridan foydalanib, sovet siyosiy rahbariyati qisqa muddat ichida Turkistonda Rossiya imperiyasi o'rnatgan ta'lim tizimini tag-tomiri bilan yo'q qilishga erishdi. Bir vaqtning o'zida an'anaviy maktablarga nisbatan ham ma'muriy-repressiv hamda iqtisodiy choralar ko'rildi. Biroq, keng xalq ommasi an'anaviy maktab tarafdori bo'lib qolaverdi. Turkiston musulmonlariga o'zining mafkuraviy ta'sirini kengaytirish maqsadida, sovet "milliy" maktablari tarmog'ini tashkil etishga alohida e'tibor qaratildi. Mustabid davlat muqobil o'quv maskanlari faoliyatining barcha imkoniyatlarini cheklab qo'ydi. 1927-yil iyundagi O'z KP MQ VI plenumi qarorlari boshlab bergan, din asoslarini emirish bo'yicha yangidan avj olgan harakat eski maktabga etkazilgan asosiy zarba bo'ldi. Plenumning "Musulmon ruhoniylari va maktab to'g'risida"gi rezolyusiyasida: "isloh qilingan maktablar zararli ekanligini hisobga olib, bundan buyon vaqf maktablarini isloh qilishga

aslo yo'l qo'yilmasin, shu vaqtgacha isloh qilingan maktablarga kelganda esa shu rayonda yangi sovet maktablarini ochish, shuningdek isloh qilingan maktablarda diniy fanlarni o'qitishni hamda umuman ruhoniylar shaxslar o'qitishini ta'qiqlash yo'li bilan ham ularni yopish uchun butun choralar ko'rilsin" deb ta'kidlangan edi.

Ayniqsa, 1927-yilning dekabrda VKP (b)ning XV s'ezdida qabul qilingan qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish to'g'risidagi qarordan keyin maxsus ma'rifiy hayriya mulklari bo'lmish vaqf mulklari tugatilib, buning oqibatida an'anaviy maktablar ham iqtisodiy asosdan mahrum bo'ldilar. Ushbu choralar kamdek, ularga din-xurofot o'choqlari tamg'asi yopishtirilib, o'n asrdan ortiq to'plangan an'anaviy qadriyatlar keraksiz, zararli, yangi tuzumning taraqqiyot etishiga to'siq bo'luvchi ijtimoiy institutlar sifatida izsiz tugatib yuborildi. Oxir oqibatda 1920-yilga kelib, TASSRda "sotsialistik" turdagi 2080 maktab faoliyat ko'rsatib, ulardagi o'quvchilar soni esa, 174820 ni tashkil qilardi.

An'anaviy maktab va madrasa hamda jadid maktablarini yo'q qilish bilan birga sovet organlari mahalliy aholi farzandlari maktablariga ham jiddiy e'tibor berishmagan bo'lsa-da, sovet o'quv maskanlarini o'qituvchi kadrlar hamda kerakli mablag' bilan ta'minlay olish imkoniyatlarini topa olishgan. Chunonchi, sovet ta'lim tizimiga mos o'qituvchi kadrlarning miqdoriy o'sishini ta'minlash keng yo'lga qo'yilib, 1917-yilning o'zidayoq Toshkent, Andijon, Samarqand, Qo'qonda dastlabki o'qituvchilar tayyorlaydigan qisqa muddatli kurslar tashkil etilgan edi. 1920 -yillarning boshlariga kelib, mana shunday kurslar orqali 3 ming mahalliy millat va 802 ta evropalik o'qituvchi tayyorlandi.

Mana shunday sharoitda mahalliy ziyolilar zamonaviy milliy oliy ta'lim tizimini yaratish, dunyoviy bilimlardan dars bera oladigan o'qituvchilar tayyorlash davr talabi ekanligini teran his etib, zamonaviy milliy universitet yaratish ishiga bel bog'ladilar. Milliy universitet haqida gap borar ekan, shuni ta'kidlash lozimki, O'rta Osiyoning birinchi universiteti hiso-

blanmish hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti 1918-yil 12 mayda jadid ziyolilari tomonidan tashkil etilgan.

Munavvar Qori Abdurashidxonov tashabbusi bilan Musulmon Xalq universiteti (dorilfununi)ni tashkil etish guruhi saylanadi va 1918-yilning 9 aprelida uning hovlisida shu dorilfununining 9 kishidan iborat tashkiliy hay'ati ta'sis etiladi. Musulmon Xalq dorilfununi 1918-yilning 12 mayida Toshkent shahrining eski shaharida tantanali ravishda ochildi. Uning 13 ta maktabi 14 maydan ochila boshladi, eng oxirgisi esa 17 iyunda tarkib topdi. Ulardan 4 tasi ayollar maktabi edi.

1918-yilning 31mayida esa, Musulmon Xalq dorilfununining oliy ta'lim bosqichi- musulmon dorilmuallimini tashkil etiladi. Lekin sovetlar siyosiy va ijtimoiy muhitining murakkabligi va Rossiyadagi siyosiy voqealarni ro'kach qilib, 5-yillik o'qishga mo'ljallangan dorilmualliminni faqat 4 oylik o'qituvchilar kurslari bilan chegaralab qo'ydilar. Dorilfununning "Xalq dorilfununi" nomli gazetasi birinchi sonining chiqishi ham ayni shu kunga to'g'ri kelgan edi.

Mazkur o'quv dargohida mashg'ulotlar 1918-yilning 1 iyunida quyidagi o'qituvchilar tarkibi bilan boshlandi: Abdurauf Fitrat, Ibrohim Ismoil, Burhon Habib, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Rahimboev, Abdurahmon Ismoilzoda, Xaydar Shavqiy, Anna Poroykova, Vladimir Sergeev. Institut mudiri qilib Ibrohim Ismoilov va kotib Abdulla Rahimboev tayinlandi.

Musulmon dorilmuallimini Turkiston Xalq universiteti mablag' bilan ta'minlaganligi sababli, moddiy tomondan tamoman unga bo'ysungan edi. Olingan mablag' ko'p hollarda nochor ahvolda yashagan o'qituvchilarning hayotini birmuncha bo'lsa ham engillashtirishga sarflanar edi. Mana shu muammolarning barchasi ko'rsatib turganidek, musulmon o'qituvchilari tayyorlaydigan kurslar emas, oliy ta'lim maskani-institut nihoyatda zarurligini tushunib etgan musulmon ziyolilari qanchalik harakat qilishmasin ularning talablari turli bahonalar bilan e'tibordan chetda qolaverdi. Tez orada Turkiston Xalq universiteti boshqarmasi dorilmualliminda

1918-yil 15 avgustdan 1 sentyabrgacha o'qish to'xtatilishi haqida qaror qabul qiladi va shu-yilning kuzida dorilmuallimin ikkinchi darajali tashkilot qatorida yopib qo'yiladi.

Musulmon Xalq dorilfununi 1918-yilning kuzigacha, bor yo'g'i 100 kun faoliyat ko'rsatgan bo'lsa ham, Turkiston musulmonlarining savodini chiqarish, ilm-ma'rifatli qilish, oliy malakali milliy ziyolilar etishtirish kabi ijobiy va himmatli, o'sha davr uchun nihoyatda muhim ishlarni amalga oshirishga, yurtimizda maorif sohasini rivojlantirishga erishdi. O'lkada milliy ziyolilarni etishtirishda muhim ahamiyat kasb etgan Musulmon Xalq dorilfununi faoliyati sovet davri adabiyotida mutlaqo yoritilmagan, u erda dars bergan 300 ga yaqin o'qituvchilarning nomlari hozirgi kunga kelib aniqlandi.

Oktyabr to'ntarishidan so'ng sovetlar sharq ayollarini ozodlikka chiqarish uchun kurash, ularning siyosiy faolligini oshirish hamda yangi hayot qurilishiga jalb qilish kampaniyasini avj oldirib yubordilar. Ushbu jarayonning eng cho'qqisi 1927-yil bo'lib, u tarixga "Hujum" harakati nomi bilan kirdi. Ya'ni, sovet adabiyotlari talqinida bu eski turmush tarziga hujum qilish ma'nosini anglatar edi. Hujumning oldiga qo'yilgan birinchi navbatdagi vazifalaridan biri bu- ko'p xotinlikni, balog'atga etmagan qizlarni turmushga berishi va qalin pulini yo'q qilish edi.

Biroq, sovetlar shiddatli tus bergan ushbu harakat asriy an'analarni hisobga olmagan qarorlar, ko'rsatmalar asosida olib borildi, ko'p hollarda zo'rlik ishlatildi. Qaysi viloyat, qaysi tumanda, shahar va qishloqlarda qancha xotin-qizlar paranjisini tashlaganligi haqidagi ma'lumotlar muntazam talab qilina bordi.

Ishda beboshlik tus olgandi: ko'chalarda ayollarning paranjisini tortib olishar, bir joyga yig'ib yoqib yuborishardi.

Sharq ayollarining asrlar davomida muayyan urf-odatlar va shariat mezonlari bilan shakllangan ijtimoiy mavqeini ularni ozodlikka chiqarish va erkaklar bilan teng huquqli qilish shiori ostida favqulodda va shiddat bilan o'zgartirilishi ko'p to'qnashuvlar va qurbonlar bo'lishiga sabab bo'ldi. Ma-

salan, 1928-yil 8 martda O'zbek davlat konsert va etnografiya guruhi ishtirokchisi To'paxon sahnaning o'zida o'ldiriladi, birlildan so'ng esa Nurxon ismli aktrisa xalok bo'ldi.

Shubhasiz, "Hujum" sharq ayollariga birmuncha erkinlik, huquqlar berdi. Lekin, ushbu xarakat bosqichma-bosqich, zo'rvonlik usullarini ishlatmasdan, o'ta noziklik bilan keng xalq omma ongini ushbu jarayonga tayyorlab amalga oshirilganda norasmiy nikohlar, ajralishlar, yolg'iz onalar, demografik jihatdan ayollarning erkaklarga nisbatan ko'pligi sababli jamiyatda oila qurish huquqidan mahrum bo'lgan "ortiqcha" ayollar ko'payib ketmas, erkaklar bilan ayollar o'rtasida "tenglik" o'rnatilishi oqibatida ayollar o'zining sharqona noziklik latofatini yo'qotib qo'ymagan bo'lar edi.

Kompartiyaning madaniy merosni inkor etish siyosati arab yozuvini lotin grafikasiga almashtirish haqidagi qarorida ham o'z aksini topdi. Buning sababini sovet hukumati "madaniy o'sishda texnik xususiyatga ega to'siqlardan biri bu qoloq transkripsiyadir" hamda "an'anaviy arabcha yozuv faqatgina diniy musulmon an'analari nuqtai nazaridangina qimmatlidir" deb uqtirib, arab yozuvining mavqeini pasaytirishga harakat qildilar. Shu munosabat bilan O'zbekiston kommunistlarining III -qurultoyi (1927-yil noyabr) "yangi lotin alifbosiga yanada shiddatliroq yo'l bilan o'tish kerak" deb ta'kidladi va 1929-yilda o'zbek yozuvi lotin grafikasiga o'zgartirildi. Chunki, O'rta Osiyoni arablar istilo qilgan VIII asrdan boshlab nafaqat diniy kitoblar, balki fanning barcha sohalarida o'n uch asr mobaynida yaratilgan yozma madaniyat yodgorliklari, o'lka aholisi amal qilib kelgan huquq manbalari ana shu yozuvda yaratilgan edi. Shu sababdan bu mahalliy xalqni nafaqat dinidan balki madaniyati, milliylikdan ajratib, sovet qolipiga majburan solish edi.

1940-yilda esa lotin grafikasining kirillitsa bilan shoshilinch almashtirilishi, O'zbekiston aholisining bilim darajasining o'sishiga, o'zbek tilining rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu holat savodsizlar sonining sun'iy o'sishini keltirib chiqardi. Lekin eng achinarlisi, ma'naviy hayot to'la rus-

lashtirilib, hamma joylarda o'zbek tili imkoniyatlarining cheklanishiga olib keldi.

Mustabid tuzum sovetlarcha savodli shaxslarni shakllantirish, "savodsizlik"ni tugatish borasida shiddatli kurashni avj oldirib yubordi va 1920-yilning 17 sentyabrida TASSR Maorif xalq komissarligi tomonidan aholi orasida savodsizlikni tugatish to'g'risida dekret qabul qilinadi. Unga muvofiq, 8 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan barcha fuqarolar o'qish va yozishni o'rganishlari shart bo'lgan. TASSR Maorif xalq komissarligi huzurida esa savodsizlikni tugatish bilan shug'ullanuvchi favqulodda komissiya ta'sis etiladi. "Savodsizlikni tugatish" (likbez) maktab va kurslari tarmog'ini yaratish borasida bir qator ta'dbirlar amalga oshirildi. Xususan, 1920-yilning oxiriga kelib, "likbez"larning soni bir mingdan oshib ketadi. Ularni bitirganlar esa 70 mingta edi. Ushbu maktablar uchun o'qituvchilar tayyorlashga ham katta e'tibor qaratilib, qisqa muddatda mahalliy millatga mansub 2000 ta o'qituvchi tayyorlandi.

1924-yilning boshida esa "Bitsin savodsizlik!" jamiyati vujudga keladi. Uning o'zagini o'qituvchilar, talabalar tashkil qilgan. Savodsizlikni tugatish bo'yicha ushbu jamiyat tomonidan dastlabki paytda 35 maktab ochilib, 10200 kishi o'z savodini chiqardi. Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1937-yilga kelib, respublikamizda savodsizlik tugatilib, kamsavodli kishilar soni 2 mlndan ziyod bo'lgan. Aholining sovetlar idrokidagi umumiy savodxonligi 67,8% ga etgan edi.

Shu o'rinda aytish muhimki, sovet sotsialistik davlatchiligi o'zbek xalqining tub ma'naviy, axloqiy qadriyatlariga mos kelmas edi. Tarbiyaviy ishlar harn milliy manfaatlarni aks ettirmas edi.

Sovet hokimiyati-yillarida, ayniqsa, 20-yillarda adabiy-madaniy hayot qizg'in tus oldi. Jadid adabiyoti asr boshidan 20-yillik rivojlanish tajribasiga tayangan holda taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarilgan, ham shaklan, ham mazmunan barkamollik kasb etgan hamda mazmun mohiyatiga ko'ra 20-yillarda yangi bir bosqichga ko'tarilib, umumturkiy badiiy

tafakkurning zabardast siymolari sifatida etirof etilgan Fitrat, Qodiriy, Cho'lponni ma'naviyat maydoniga chiqardi.

Abdurauf Fitrat (1886-1938) iste'dodli san'atkor, adib bo'lishi barobarida ijtimoiy-siyosiy faoliyat bilan ham chuqur shug'ullangan davlat arbobidir. Masalan, birgina "Buxoro xalq sho'rolar jo'mhuriyatining Konstitutsiyasi" Fitrat tahriridan keyingina qurultoyda qabul qilinishi uning siyosiy-ijtimoiy sohada nechog'li katta hurmatga ega bo'lganini ko'rsatadi. U Buxoro xalq jumhuriyatida mas'ul vazifalarni ado etdi. Fitrat sovet hukumati belgilagan yo'ldan emas, o'z yo'ldan borishga harakat qildi. Bu esa, Moskvaga ma'qul kelmadi. Uni tuhmatlar bilan Buxoro jumhuriyatidagi barcha lavozimlardan ozod etadilar.

Fitrat Buxorodagi jadidchilik harakatida faol ishtirok etibgina qolmay, bu harakatga rahbarlik ham qildi. Bu boradagi o'z qarashlarini "Munozara", "Hind sayyohi qissasi" singari asarlariga singdirdi. Fitrat "Sayha", "Hind sayyohi", "Begijon", "Oila" singari asarlarida "mavjud tuzumni qattiq tanqid qildi, uning barcha kamchiliklarini ayovsiz fosh etib tashladi", degan edi bu haqda Fayzulla Xo'jaev.

Jurnalistik va muharrirlik Fitrat faoliyatida muhim o'rin tutadi. U o'zi muharrirlik qilgan "Hurriyat" gazetasida "Yurt qayg'usi" umumiy sarlavhasi ostida uchta sochma she'r e'lon qildi. "Turkning nomusi, e'tibori, iymoni, vijdoni zolimlarning oyoqlari ostida qoldi. Turkning yurti ulog'i, o'chog'i, Turoni yot qo'llarga tushdi" deb yozgan edi shoir.

Fitrat matbuot bilan birga, butun umr maorif sohasida ham jonbozlik ko'rsatdi. Hatto Turkiyada o'qib yurgan kezlari u yurtdoshlarining o'qishiga ko'mak berish maqsadida "Buxoro ta'limi maorif jamiyati"ni tashkil etishda tashabbus ko'rsatdi. Fitrat 1921-yilning bahoridan Buxoroda maorif ishlarini tashkil etish hay'atiga rahbarlik qildi shu vaqtda Buxoro jumhuriyatida turkiy til davlat tili deb e'lon etilishi bevosita Fitratning jonbozligi natijasidir. U isloh qilingan lotin alifbosiga o'tish ishlarining tashkilotchilaridan biridir.

Biroq, sovet davlati siyosati va kommunistik mafkura mil-latparvar adib dunyoqarashi va asarlarini baholashga asta-

sekin o'zining omonsiz tazyiqini o'tkaza boshladi. Abdurauf Fitrat barcha asarlari va butkul faoliyati bilan istiqloq uchun kurashdi.

Abdulla Qodiriy (1894-1938) o'zining noyob iste'dodi, jasorati bilan xalqimiz madaniyati, adabiyoti tarixida yorqin iz qoldirdi, ko'p asrlik milliy adabiyotimiz rivojida tub burilish yasagan, yangi bosqichni boshlab bergan romanlar yaratdi. Adib "O'tgan kunlar", "Mehrobdan chayon" asarlari bilan o'zbek romanchiligiga asos soldi.

"O'tgan kunlar" romani bilan o'zbek adabiyotida yangi davr boshlandi. Roman qahramonlari qismati ifodasi orqali adib jamiyat hayoti, axloqini, rus bosqini arafasidagi xalqning ahvoli, kayfiyatini teran tadqiq qildi. Buyuk tarixga, qudratli davlatchilik, madaniy, ma'naviy an'analarga ega Turkiston o'lkasining tanazulliga yuz tutish, Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylanish sabablarini ochib berdi.

Qodiriyning asarlari XX asrning ko'plab balo-ofatlariga, qora bulutli kunlariga duch keldi va ulardan eson-omon chiqdi. Bu o'lmas asarlar hozirda o'zbek adabiyoti osmonida quyoshdek porlab, odamlar vujudini, qalblarini charog'on etmoqda.

Cho'lpon (1897-1938)-ko'p qirrali iste'dod sohibi edi. Cho'lpon ehtirosli asarlari bilan o'zbek xalqining milliy ongini uyg'otishda, uning yangicha ma'naviyatini shakllantirishda katta xizmat qildi. 20-yillarda Cho'lpon bolsheviklar olib borgan siyosatga nisbatan muxolifatga o'tgani va bu qarashlarini yashirmay, she'rlarida oshkora kuylagani tufayli, uni millatchiga chiqarib qo'ydilar. Qo'yilgan aybnomalarini isbotlash uchun asosiy dalil sifatida "Buzilgan o'lkaga" she'rini keltirdilar. Chindan ham bu she'rda sovet voqeligini madh etish yo'q. Bu tom ma'noda vatanparvarlik tuyg'usi bilan sug'orilgan she'r. She'rda ulug' o'lka boshiga tushgan fojealar, haqsizliklarga, adolatsizlikka qarshi, anna shu yurtning erki va ozodligi uchun kurashga undovchi misralar bor. Adibning "Kecha va kunduz" romanida Turkistonning zulmga, jaholatga, adolatsizlik va haqsizlikka to'la hayotini ochib berilgan.

Turkistonning tuganmas dardlarini, jarohatlarini anglash va anglatish, uni birlikka, erkka, mustaqillikka chorlash va bu yo'ldagi fido-yilik har uch adib ijodining mushtarak jihatini tashkil qiladi.

Hamza o'z she'rlarida faqat ma'rifatga chaqirish bilan cheklanmaydi, u qadimiy Turkistonning siyosiy-ijtimoiy ahvolini o'ylaydi, muxtoriyat g'oyalari ulug'laydi. Masalan, uning "Turkiston muxtoriyatiga" degan she'rida "islom davlati"ni bir sanjoq ostida birlashishiga chaqiradi, "arab, turk, qobil, hindiston" kabi xalqlardan tashkil topgan "islom millatini ahillikka, ittifoq bo'lib ish yuritishga" undaydi.

Mustabid tuzum-yillari respublikamizda adabiyot bilan bir qatorda milliy san'at ham rivojlandi. 1918-yilda Hamza Farg'onada "O'lka Sayyor" siyosiy truppasini tashkil etdi. M.Qori-Yoqubov, Y.Egamberdiev, H.Islomov, M.Kuznetsovalar shu teatr qaldirg'ochlari bo'ldilar. O'sha-yili Mannon Uyg'ur Toshkentda "Turon" jamiyati qoshida teatr tuzdi. Bu guruh keyinchalik O'lka Davlat namuna teatriga aylandi. Teatrning birinchi aktyorlari-Abror Hidoyatov, Muzaffar Muhamedov, Obid Jalilov, Fatxulla Umarov, Sayfi Olimov, Ma'suma Qorieva, Bosit Qoriev, Ziyoy Saidlardir. Mannon Uyg'ur vatanparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan Fitrat, G'ulom Zafariy, Cho'lpon, Qodiriy, ozarbayjon dramaturgi Husayn Jovid asarlarini sahnalashtirdi.

Shu-yillarda Qori Yoqubov tomonidan birinchi bo'lib o'zbek xalq musiqa ansambli tashkil etildi. 1926-yilda esa yuzaga kelgan birinchi o'zbek davlat konsert etnografik ansambliga atoqli o'zbek xonanda, aktyor, sozandalari jalb etilib, 1929-yilda uning zaminida Samarqandda O'zbek davlat musiqali teatri tashkil topdi. Aynan o'sha davrlarda atoqli o'zbek ijrochilari chet el gastrollarida bo'lishgan: Tamaraxonim va Qori Yoqubovlar Parij va Berlin(1925)da katta muvaffaqiyat qozonishgan. 1936-yilda O'zbek davlat filarmoniyasining tashkil etilishi ijrochilik san'atini ma'lum darajada tizimlanishiga asos bo'ldi. O'zbek xalq cholg'u asboblari orkestri, ashula va raqs ansambllari, xor kapellasi, simfonik orkestr uning tarkibida ish boshladi.

Oktyabr to'ntarishidan so'ng, respublikamizda bir qancha ilmiy va o'quv muassalari tashkil etildi. Xususan, 1918-yilda tashkil etilgan Turkiston Xalq Universiteti qoshida bir qancha ilmiy-tadqiqot institutlari faoliyat ko'rsata boshladilar. Tuproqshunoslik va geobotanika, biologiya, zoologiya, pedagogika va psixologiya, fizika-matematika, ekologiya ilmiy-tadqiqot institutlari shular jumlasidandir.

Shuningdek, respublikada 20-yillar oxiri-30-yillar boshida Tropik tibbiyot instituti, Tibbiy parazitologiya va gelmintologiya ilmiy-tadqiqot instituti, Suv xo'jaligi tajriba-tadqiqot instituti va boshqa ilmiy muassasalar tashkil qilindi.

30-yillarda respublikamiz hamda mintaqada ilm-fan ravnaqiga munosib hissa qo'shgan mahalliy millatga mansub olimlar etishib chiqdilar. Ular: T.Qori-Niyoziy, T.Sarimsoqov, S.Sirojiddinov, O.Sodiqov, N.Dolimov, T.Zohidov, U.Oripov, S.Umarov va boshqalardir.

Ilmiy-tadqiqot muassasalari tarmog'i va ilmiy kadrlar sonining jadal o'sishi, olimlar oldiga yangi vazifalarning qo'yilishi, ilmiy-tadqiqot ishlariga rahbarlik qilish va ularni muvofiqlashtirib turish ishlarini takomillashtirishni taqozo qildi. 1932-yilda Fan qo'mitasi ta'sis etilib, 1940-yilda uning negizida Ittifoq FA O'zbekiston filiali (O'zFAN) tuzildi. Shu davrdan O'zFAN O'zbekistonning ilmiy-tadqiqot markaziga aylandi. Uning tarkibiga geologiya, botanika, kimyo, suv xo'jaligi muammolari, tarix, til va adabiyot institutlari; tuproqshunoslik, zoologiya, fizika va matematika sektorlari; Toshkent astronomiya observatoriyasi; iqtisodiy tadqiqotlar va kartografiya byurosi kiritildi.

1943-yilda O'zbekiston Fanlar Akademiyasi (O'zFA) tashkil etildi, uning birinchi prezidenti etib akademik Toshmuhammad Niyozovich Qori-Niyoziy saylandi.

O'zbek matematika atamashunosligi asoschisi, taniqli matematik Toshmuhammad Qori Niyoziy zamonaviy o'zbek matematik tafakkurining shakllanishi va rivojiga bebaho hissa qo'shgan olimdir. Uning Beruniy mukofotiga sazovor bo'lgan uch jildlik "Asosiy matematik analiz kursi" nomli asarining

ilmiy qimmatli oliy matematikadan birinchi o'zbek tilidagi original qo'llanma ekanligidadir. O'zbekiston xalqlarining madaniy hayoti tarixiga oid ilmiy ishlar, o'zbek matematika va astronomiya ilmlari tarixi, xususan, Ulug'bekning astronomiya maktabiga oid asarlar ham Qori Niyoziy qalamiga mansubdir.

5. XX asr 20-yillari ikkinchi yarmi - 30-yillardagi siyosiy qatag'onlar.

1922-yil 30 dekabrda tashkil topgan SSSR qudratli unitar (qo'shma) davlat bo'lib, unda rasmiy federatsiya sub'ektlari suveren huquqlar va real mustaqillikdan mahrum edilar. O'zbekiston ham faqat nomigagina SSSR tarkibidagi suveren ruspublika hisoblangan, aslida esa ittifoqqa har tomonlama qaram edi. SSSRda qaror topgan boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi jamiyatning barcha sohalarini o'z maqsad va vazifalariga bo'ysundirgan, ijtimoiy-siyosiy hayot o'ta siyosiy lashtirilib, o'zgacha fikrlashlarga qarshi shafqatsiz kurash olib borilar edi.

20-30-yillarda mustabid tuzumga qarshi fikr bildirganlarni ta'qib ostiga olish avj oldi. Ayni shu paytda "18 lar guruhi", "inog'omovchilik", "qosimovchilik" kabi siyosiy ishlar to'qib chiqarilgan edi.

O'zbekistondagi hukumat va partiya organlarining va-kolatlari masalasi tadqiq etilganda o'n sakkizlar guruhining faoliyati va qismatini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixdan ma'lumki, asosan hukumat a'zolari kirgan o'n sakkizlar guruhi a'zolari O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti siyosatiga qarshi chiqqan edilar.

1925-yil noyabrda O'zbekistonda faoliyat ko'rsatgan milliy rahbar xodimlardan 18 kishi (ular tarixiy adabiyotlarda "o'n sakkizlar guruhi" deb atalardi) 1925-yil 19-22 noabrda Samarqandda bo'lgan O'zbekiston Kompartiyasi Makaziy Komiteti plenumiga quyidagi ariza bilan murojaat qilgan edilar:

ARIZA

Do'stona va samarali ishlash uchun toqat qilib bo'lmaydigan sharoit yuzaga kelganligi munosabati bilan bizni O'zbekistondagi ishdan bo'shatishni va RKP(b) MK ixtiyoriga jo'natishingizni so'raymiz.

Agar lozim bo'lsa, sababini yanada mufassalroq bayon qilishimiz mumkin".

Ariza ostida O'zbekistonda faoliyat olib borgan 18 nafar mas'ul milliy xodimlarning familiyasi va lavozimi yozilib, imzolari qo'yilgan. O'zbekiston SSR hukumati a'zolari, ayrim okruglar, viloyatlar, uездlar, tumanlar va shaharlar rahbarlari, yirik xo'jalik boshliqlari va partiya xodimlaridan iborat bo'lgan va mazkur arizaga qo'l qo'ygan 18 nafar milliy xodimlar quyidagilar bo'lib, ular ariza yozilgan 1925-yil noyabrda quyidagi rasmiy lavozimlarda faoliyat ko'rsatishgan:

1. Abduraxim Hojiboev - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zosi; Farg'ona okrugi partiya komiteti mas'ul kotibi.

2. Nuritdin Qoriev - O'zSSR Markaziy Ijroiya Komiteti Prezidiumi a'zosi; O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Komiteti Prezidiumi mas'ul kotibi.

3. Bahodir Maqsumov - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zosi; "O'zbekxlopkom" boshqarmasi raisining o'rinbosari.

4. Rahimjon Rahimboboev - O'zbekiston SSR Ichki ishlar komissari o'rinbosari.

5. Inomjon Xidiraliev - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zosi; O'zbekiston SSR Er ishlari xalq komissari.

6. Mirzaxo'ja O'rinxo'jaev - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zoliciga nomzod; Samarqand viloyati ijroiya komiteti raisi.

7. Muxtorjon Saidjonov - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zosi; Zarafshon okrugi partiya komiteti mas'ul kotibi.

8. Ismoil Bozorboev - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zosi; Qashqadaryo okrugi partiya komiteti tashkiliy bo'limi boshlig'i.

9. Rahmat Rafiqov - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zosi; O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissari.

10. Zokir Hasanov - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zosi; "Qizil Sharq" to'qimachilik korxonasining Samarqand bo'limi boshlig'i.

11. Muhammadjon Karimjonov - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zosi; Toshkent shahar kasaba uyushmasi raisi.

12. Obid Maqsudov - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zosi; Toshkent shahri 1-rayon partiya komiteti mas'ul kotibi.

13. Hayitdin Eshonov - Konibodom rayon partiya komiteti kotibi.

14. Abdurashid Mukamilov - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zolidiga nomzod; Zarafshon okrugi ijroiya komiteti raisining birinchi o'rinbosari.

15. Rahmatulla Muzaffarov - O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti a'zosi; Zarafshon okrugi partiya komiteti targ'ibot tashviqot bo'limi boshlig'i.

16. Abdumajid Zokirov - O'zbekiston Kompartiyasi obkomi (oblast partiya komiteti) a'zosi; O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti zaxirasida turgan.

17. Nasm Shirinov - kommunistik partiya, ya'ni O'zbekiston Kompartiyasi a'zosi; Samarqand uyezdi partiya komiteti mas'ul kotibi.

18. O'rinboy Ashurov - kommunistik partiya, ya'ni O'zbekiston Kompartiyasi a'zosi; Marg'ilon uezd - shahar partiya komiteti mas'ul kotibi.

O'zbekiston Kompartiyasi MK plenumi ushbu arizani ko'rib chiqishini RKP(b) MK O'rta Osiyo byurosiga topshirgan.

Mazkur arizadan so'ng plenum va O'zbekiston Kompartiyasi MK kotibiyatiga o'n sakkizlar arizasini qo'llab quvvatlab, 21 noyabrda yana 8 kishi (Abdurahmonov, Qodirov, Mirxo'jaev, Saidxonov, Musaxo'jaev, Olimjonov, Qurbonov, Isamuxamedov)dan ikkita ariza tushgan. Bu arizalarning birinchisini Zarafshon viloyati delegatlari va ayrim xodimlaridan Abdurahmonov, Qodirov, Mirxo'jaev, Saidxonov, Musaxo'jaev, Olimjonov, ikkinchisini O'ratepa uyezdi ijroiya komiteti raisi Qurbonov va O'zbekiston LKSM MK tashkiliy ishlar bo'limi boshlig'i va O'zbekiston SSR MIK a'zosi Isamuhamedov kabi mas'ul xodimlar berishgan.

Ariza berganlar bilan RKP(b) MK O'rta Osiyo birinchi kotibi I.A.Zelenskiy va Markazdan yubrilgan boshqa mas'ul xodimlar suhbatlashgan. Bu suhbat aslida tergov tusini olgan. Partiyaning ichki intizomiga qat'iy amal qilish, partiya saflarida hech qanday guruhbozlikka o'rin bo'lmasligi kabi talablar va turli tazyiqlardan so'ng 18 nafar kishidan 8 kishi (A. Hojiboev, I.Xidiraliev, M. O'rinxo'jaev, O'.Ashurov, H.Eshonov, A. Mukamilov, A.Zokirov, N.Shirinov) xato qilganliklarini "tan olib", arizadagi o'z imzolarini qaytarib olganliklari xususida ariza berganlar. Qolgan 10 nafar kishi (N.Qoriev, A.Muzaffarov, M. Saidjonov, R.Rafiqov, B.Maqsomov, I.Bozorboev, O. Maqsomov, M. Karimjonov, Z.Hasanov, R.Rahimboboev) qaytadan ariza yozishib, ishlarini O'rta Osiyo byurosida ko'rib chiqishni talab qilishgan.RKP(b) Markaziy Kontrol Komissiyasi Prezidiumi a'zosi M.V. Kosarev, RKP (b) Markaziy Kontrol Komissiyasi a'zosi D.Manjara va O'rta Osiyo byurosi tashkiliy – taqsimlov bo'limi boshlig'i A.Zdobnovdan iborat maxsus komissiya 1925-yil 22- 29 noyabrda ariza beruvchi har bir kishi bilan alohida savol-javob, aslida o'ziga xos so'roq o'tkazib, ariza yozishining sabablarini tekshirgan. Dekabr oyining boshlarida bu savol - javob yana takrorlangan.

Mazkur komissiyasining xulosalariga tayanib tarixchi Q.Rajabovning yozishicha, o'n sakkizlar guruhining harakatlarini O'zbekiston SSR hukumati boshlig'i Fayzulla Xo'jaev faol qo'llab- quvvatlagan. Hujjatda qayd qilinishicha, Fayzul-

la Xo'jaev bu guruhning rasmiy a'zosi bo'lmasa ham, aslida ularning g'oyaviy ilhomchisi bo'lgan. O'n sakkizlar guruhi a'zolari VKP(b) MK O'rta Osiyo byurosining O'zbekistondagi shovinistik siyosati hamda bu siyosatni yurituvchilari bo'lgan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti kotiblari Vladimir Ivanov va Akmal Ikromovning o'lkada olib borayotgan siyosati va ish yuritish uslubiga qarshi norozilik izhor etib, mazkur arizaga imzo chekkanlar.

Eng qizig'i shundaki, so'roq qilingan rahbarlarning barchasi mahalliy millatga mansub kishilardan iborat bo'lib, so'roq qilgan komissiya a'zolarining birortasi ham o'zbek tilini bilmagan. Shu boisdan so'roq qilish va stenogramma rus tilida olib borilgan. U davrda hali so'roqqa tortilgan mahalliy millatga mansub rahbarlarning hammasi ham rus tilini birdek mukammal bilavermasligi, ruschani sal-pal tushunganlari ham o'z mulohazalarini mazkur tilda erkin ifoda eta olmasliklari so'roqqa tortilgan xodimlarda katta qiyinchilik tug'dirgan. Shu boisdan ularning ba'zilari ariza yozishdan maqsadlari nima ekanligini oldindan qog'ozga yozib olib, unga tayangan holda javob berishga harakat qilishgan. Komissiya a'zolari esa bu holatga siyosiy tus berib, ushbu "shpargalkalar" guruhbozlik kurashining g'oyaviy rahnamolari tomonidan maxsus tayyorlab berilgaligi xususidagi xulosaga kelganlar.

O'n sakkizlar guruhi ishtirokchilari ariza berishlariga partiya ichida guruhbozlik kurashining davom etayotganligi, buning natijasida esa samarali ishlash uchun sharoitning yo'qligi, rahbarlarning xodimlarga ishonmasligi asosiy sabab bo'lganligini ko'rsatib o'tganlar. Buni ular O'rta Osiyo byurosi majlisida bergan ko'rsatmalarida ham ta'kidlab o'tishgan. Masalan, Rahmat Rafiqov mulohazalarida shunday de-yiladi: "Respublika partiya tashkilotidagi guruhbozlik kurashi to'xtamayotganligi ariza yozishga majbur qildi. Men to'ralarcha ishlashni xohlamayman, balki halol partiya kishisi sifatida ishlashni xohlayman. Ivanov va Ikromovning guruhbozlik kurashi masalasi bo'yicha xodimlarni qabul qilish

va eshitish uchun vaqtlari yo'q edi, ular tomonidan do'stona maslahatlar berish ham amalda yo'q edi".

Muhamadjon Karimjonov ko'rsatmalarida esa quyidagi fikrlar mavjud: "Men bu guruhbozlarning tugatilganligini ko'rmayapman, aksincha ular kuchayib bormoqda. Agarda ularning nufuzi oldin partiya a'zolarining 25 foizini tashkil qilgan bo'lsa, hozirda ular 90 foizga etgan. Markaziy Komitet rahbaligining mustahkamligi va yaxshiligini tan olgan holda aytish kerakki, baribir MK bu borada hech qanday chora ko'rmadi, men shaxsan do'stona ishlash va guruhbozlarni tugatish mumkin emas, deb hisoblayman". Zokir Hasanov esa yana ham keskinroq fikr bildirgan: "Markaziy Komitet lozim darajada yaxshi va keragicha rahbarlik qila olmadi".

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti V plenumida (1925-yil 22 noyabr) so'zga chiqqan RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi birinchi kotibi I.Zelenskiy quyidagicha fikr bildirgan edi: "Men o'rtoqlarga (ariza bergan o'rtoqlarga) yangi xo'jalik-yili boshlanayotganda MK rahbariyati to'g'risidagi masalani kun tartibiga qo'yish barcha sohadagi ishlarga salbiy ta'sir qilishini, shuningdek, hozir rahbariyatni almashtirish partiya va sovet organlarining quyi bo'g'in rahbarlarini ham almashtirishga sabab bo'lishini tushuntirdim". Demak, bundan ko'rinib turibdiki, o'n sakkizlar guruhi a'zolarining talablaridan biri Markaz manfaatlarini O'zbekistonda amalga oshirayotgan respublika kommunistik tashkilotining rahbarlari V.Ivanov va A.Ikromovni o'z vazifalaridan ozod qilishdan iborat bo'lgan.

RKP(b) Mk O'rta Osiyo byurosi komissiyasi xulosasiga ko'ra, Fayzulla Xo'jaev, Abdurahim Hojiboev va Bahodir Maqsumov o'n sakkizlar guruhining g'oyaviy rahnamosi va tashkilotchisi deb topildi. Bundan tashqari xulosada ta'kidlanishicha, Fayzulla Xo'jaev, A.Hojiboev va R. Islomov O'zbekistonda uchta gruppaga tuzib, go'yoki Markaziy Komitetga qarshi birgalikda yagona jabhada turib kurash olib borganlar.

O'n sakkizlar guruhi a'zolari RKP(b) MK O'rta Osiyo byurosi komissiyasi va O'zbekiston Kompartiyasi MK ikkinchi chaqiriq 1 plenumi qaroriga ko'ra 1925-yil dekabrda quyidagi-

cha jazolandi: Rahmat Rafiqov, Muxtorjon Saidjonov, Inomjon Xidiraliev, Nuritdin Qoriev o'z vazifalaridan olib tashlandi, Rahmat Rafiqov va Bahodir Maqsumov partiya a'zolidan chiqarildi, Zokir Hasanov va Obid Maqsumovga qattiq hayfsan e'lon qilindi, Raxmatulla Muzaffarovning ishi ko'rib chiqish uchun O'zbekiston Kompartiyasi MKKga topshirildi, Rahimjon Rahimboboev va Abdurahim Hojiboega tanbeh berildi, o'z xatolarini "tan olgan" 8 kishini shaxsiy ishiga esa guruhbozlik kurashida ishtirok etganligi yozib qo'yildi.

Fayzulla Xo'jaevning O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti 1927-yil mart plenumida so'zlagan nutqida aytgan fikrlari o'sha-yillarda partiyada vujudga kelgan ahvolni to'la - to'kis ta'riflab beradi: "Biz o'tgan vaqt davomida mazkur ari-zaning siyosiy vazifalari yoki amaliy maqsadlari nimadan iborat bo'lganligini bilishga biror marta ham urinib ko'rmadik".

Biroq o'n sakkizlar guruhi a'zolarining keyingi taqdiri ayanchli kechdi. Inomjon Xidiraliev 1928-yil 31 dekabrda Moskvada fojiali o'lim topdi, ayrim kishilar 1930-yili B. Mavlonbekov guruhida ishtirok etganlikda ayblandi va jazolandi, qolganlari esa 1934, 1937-1938-yillardagi ommaviy qatag'onlarning qurboni bo'lishdi. Faqat umrining katta qismini surgun va qamoqxonalarda o'tkazgan Mirzaxo'ja O'rinxo'jaev 1958-yilda tug'ilgan yurti Samarqandga qaytib, keyinchalik o'z ajali bilan vafot etdi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston SSR va O'zbekiston Kompartiyasi tashkil topgach, hukumat va partiya organlarining vakolatlari doirasi qizg'in munozaralarga sabab bo'ldi. O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti rahbariyati VKP(b) MK O'rta Osiyo byurosi a'zolari hamda Markazning boshqa vakillari madadi va ko'rsatmasiga tayanib, respublikadagi sovet va xo'jalik organlari ishiga, xususan, O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti faoliyatiga bepisandlik bila qaradilar. 1925-1926-yillarda partiya saflari o'rtasida qat'iy tartib va intizom yo'qligi turli guruhbozlik holatlarini keltirib chiqardi. Markaziy Komitetdan o'rnak olgan joylardagi partiya tashkilotlari sog'lom raqobat va o'zaro tanqid muhitida

ishlash o'rnida sovet va xo'jalik organlari faoliyatiga bilar-bilmas aralashib, ularning mustaqil ish ko'rishiga monelik qildi.

Partiya tashkilotlari rahbar kommunistlarni xo'jalik, ijtimoiy va madaniy qurilishining barcha sohalariga mutasaddi qilib qo'ygan edi. Ma'muriy – buyruqbozlik usullari bilan ish olib borgan partiya tashkilotlari korxonalar va muassasalar rahbarlari hamda mehnat jamoalarining mustaqilligini cheklab, ularning tashabbusini bo'g'ar, ular faoliyatidagi demokratik jihatlarni yo'qqa chiqarar edi.

Hukumat va partiya organlarining funksiyalari konstitutsiya va turli qonunlarda ko'rsatilgan bo'lishiga qaramasdan, partiyaviy vakolatlar doirasi tabora kengayib, keyinchalik jamiyatning barcha sohaları ustidan hukmron kuchga aylandi. Bu holatga qarshi chiqqan milliy rahbar xodimlar (o'n sakkizlar guruhi, R.Inog'omov va b.) muxolifatda ayblanib, ular avval g'oyaviy jihatdan, so'ngra jismoniy jihatdan mahv etildi. Sovet rejimining repressiv xususiyati O'zbekistonda ham yaqqol namoyon bo'la boshladi.

“Inog'omovchilik” 1926-1931-yillarda mustabid tuzum tomonidan milliy rahbar va ziyolilarning qatag'on qilinishiga sabab bo'lgan uydirma. “Inog'omovchilik”- o'sha-yillarda O'zSSR Maorif Xalq Komissari vazifasini bajarib kelgan Rahim Inog'omov (1902-1938) nomi bilan bog'liq.

R.Inog'omov va uning tarafdorlari xalq ta'limi va madaniyatini proletarlashtirishga qarshi chiqib, VKP (b) MQ O'rta Osiyo byurosi faoliyatini tugatish talabini ko'tarib chiqadilar. Shuningdek, R.Inog'omov o'zbek mehnatkashlarining oktyabr to'ntarishiga tayyor bo'lmaganliklari va uning evropalik proletar kuchlar tomonidan amalga oshirilganligi hamda rus istibdodiga qarshi mustaqillik harakatida tarixiy rol ni faqat ziyolilar o'ynagan, bizda esa hali proletariat yo'q degan dadil fikrlarni bildiradi.

Maxsus uyushtirilgan viloyat plenumlarida “inog'omovchilik” qoralanib, u bilan ayovsiz kurash olib borishga da'vat etiladi. Hatto “inog'omovchilik” ni partiya saflaridagi burjuaziya agenturasi deb baholashadi.

“Inog‘omovchilik” ka qarshi kurash matbuotda ham davom etadi. O‘rta Osiyo byurosining “Za partiyu” degan jurnalida I.Zelenskiy “inog‘omovchilik” ni qattiq tanqid qilib, uning kommunistlar tomonidan qo‘llab-quvvatlanmaganligi, unga qat‘iy zarba berilganligini alohida ta‘kidlaydi.

Rahim Inog‘omovga shu kabi asossiz “aybnomalar” qo‘yilgandan so‘ng, uni Qashqadaryo viloyatining eng chekka qishloqlarining biriga ishga yuborishadi. Quvg‘in va ta‘qiblar ta‘sirida R.Inog‘omov matbuot orqali tavba-tazarru mazmunidagi “ochiq xat”i bilan chiqadi.

Inog‘omovning qarashlari xususida Mustafo Cho‘qaeв quyidagi fikrlarni bildirgan: “...Biz ruslarga iqtisodiy jihatdan qaram bo‘lishni istamaymiz.. Mana shu haqiqatni kommunist bo‘lishga shoshilgan turkistonlik yoshlar anglay boshladi.. R.Inog‘omov boshliq guruh o‘zbeklarga o‘z-o‘zini boshqarish huquqini berish, Turkiston ustidan O‘rta Osiyo byurosi nazoratini bekor qilinishini talab qilgan.”

“Qosimovchilik”-1929-1930-yillarda milliy an‘anaviy sud va huquq sohasidagi qadriyatlarni saqlab qolish tarafdorlari bo‘lgan vatanparvar ruhdagi huquqshunos mutaxassislarni mustabid sovet tuzumiga majburan bo‘ysundirish yo‘lidagi (repressiya) qatag‘onga qarshi harakat bo‘ldi.

1929-yilda O‘zSSR Oliy sudining raisi Sa‘dulla Qosimovning “qosimovchilik” deb nomlangan ishini ko‘rib chiqish boshlanadi.

S.Qosimov, B.Sharipov, sudyalari M.Mirzokirov, I.Xo‘jaev, sud idorasi xodimi Spiridonov ustidan 1930-yilning martida boshlangan sud jarayoni natijalari oldindan tayyorlangan yolg‘onga aylantirilgan edi. Davlat va jamoat ayblovdchilari S.Qosimov va maslakdoshlarining haqiqiy jinoiy ishlarini isbot qila olmadilar. Biroq, ularning Munavvar Qori Abdurashidxonov tomonidan tashkil etilgan “Turk odami markaziyati” partiyasi bilan aloqalari, S.Qosimovning Sulton Segizboev va advokat Ubaydulla Xo‘jaev (Asadullaxo‘jaev), Yaponiyadagi Turkiston milliy qo‘mitasining muxtor vakili (aslida bunday qo‘mita bo‘lmagan) Hasanxon Qori Karimov

bilan do'stona munosabatda bo'lganligi bir necha marotaba esga olindi. S.Qosimov va uning tarafdorlari "bosmachilar"ni qo'llab-quvvatlashda, "aksilinqilobchi millatchi tashkilotlar" a'zolari bilan aloqa bog'laganlikda, islom dinini himoya qilishda ayblandilar. Holbuki, S.Qosimov va B.Sharipov o'z xizmat vazifalarini bajarish vaqtida tub millat manfaatlarini imkoniyat doirasida himoya qilishgan edi. S.Qosimov tergov va sud jarayonida SSSR Oliy sudi tomonidan O'zbekistonning suverenlik huquqi va milliy manfaatlari poymol qilinayotganligini ochib tashlashdan cho'chimadi.

1930-yilning 22 iyunida xukm e'lon qilinadi. Ularning hammasi yot sinf manfaatlarini himoya qilganliklarida, Sharipov esa bosmachilarga faol yordam berganlikda ayblanadilar. Katanyan so'nggi sud jarayonida: "...adolatli qonun g'alaba qilsin va qon to'kilsin!" deb xitob qiladi. Qosimov va uning 3 tarafdori otib tashlanadilar.

Bu jarayonning asl mohiyati ko'zga ko'ringan mahalliy arboblarni tugatishga qaratilgan edi.

Minglab ziyolilar yo'q qilinishining cho'qqisi 1937-39-yil-larga to'g'ri keldi.1937-yil dekabr-1938-yil yanvarida XKS va O'Z KP (b) MQning "O'zSSR Xalq Maorif Komissarligi tizimida ziyonchilik oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori e'lon qilingandan so'ng, xalq ta'limining barcha sohalarida, ayniqsa mahalliy tilda dars beriladigan maktablar, pedagogik bilim yurtlari va institutlarida o'qituvchi kadrlar va talabalarni "tozalash" ishlari avj oldirib yuborildi.

Xalq ta'limi tizimidagi maorifparvar ziyolilarga qarshi olib borilgan quvg'in va qatag'onlarga "xalq dushmanlari, chet el josuslari"-A.Ikromov, F.Xo'jaev, N.Karimov va boshqalar o'zlarining Maorif komissarligidagi "odamlari"- Usmonov, Ro'ziev, Sorokin, Kojuxovlar orqali xalq maorifiga katta ziyon etkazishgan, degan bo'htonlar "asos" qilib olindi: "Ular turli choralar bilan o'zbek xalqini sotsialistik madaniyatning ilg'or vakili-buyuk rus xalqidan ajratmoqchi bo'ldilar, yoshlarni millatchilik bilan zaharlashga harakat qildilar... Ular bir tomondan, o'zbek maktablarida Lenin va Stalin asarlarini o'rganishga

imkon beruvchi rus tili o'qitilishiga qarshilik ko'rsatib, ikkinchi tomondan, marksizm-leninizm klassiklarining asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilinishiga to'sqinlik qildilar."

Abdulla Qodiriy

G'afur G'ulom

Yunus Rajabiy

Obid Sodiqov

Ayni paytda istiqlol va erk kuychilari, o'zbek xalqining mashhur yozuvchilaridan Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir Stalin istibdodining begunoh qurboni bo'ldilar. 30-yillarda o'zbek adabiyotining Fitrat va Cho'lpon kabi "keksa" avlodi vakillarining erkin ijod etishiga yo'l qo'yilmadi. Fitrat 1938-yil 4 oktyabrda "...sovet hokimiyatiga qarshi aksil-inqilobiy, panturkistik ishlar olib borganlikda" ayblanib, otib tashlanadi.

Cho'lpon 1932-yili F.Xo'jaevning maslahati bilan Moskvaga borib, SSSR XKS va SSSR xalqlari markaziy nashriyotida tarjimon bo'lib xizmat qilayotganida, Toshkentda **badriddinovchilar** ustidan sud boshlanadi. "Badriddinovchilik"-O'zbekiston SSR Oliy sudining prokurori Shamsutdin Badriddinov nomi bilan bog'liq ish. Sh.Badriddinovga "Milliy ittihad" tashkiloti a'zolari va bosmachilar bilan aloqa bog'lagan, Munavvar Qori va S.Qosimovning yaqin do'sti va ham fikri bo'lgan degan ayblar qo'yilgan Sh.Badriddinov va uning 5 tarafdori ustidan sud jarayoni 1932-yil 5 may-15 iyunda Toshkentda bo'lib o'tadi. Ana shu sudda fosh etuvchi nutq bilan so'zga chiqqan Olimov ismli guvoh Cho'lponning ham nomini g'ayrli niyatda tilga oladi. Bu uning 1937-yilda qamoqqa olinishiga sabab bo'ladi. Cho'lpon o'z oldiga sovet hokimiyatini qurol bilan ag'darib tashlash va O'zbekiston muzofotida burjua davlatini barpo etish maqsadini qo'ygan, aksilinqilobiy millatchilik tashkilot a'zosi bo'lgan..., sovet hokimiyatiga qarshi kurash uchun milliy kadrlar tayyorlagan..., tashkilotning topshirig'iga muvofiq aksilsho'roviy-millatchilik ruhidagi she'rlarni yozgan. Xorijiy razvedka organlarining ayg'oqchilari Shohid Eson Musaev, Fitrat va G'ozi Olim Yunusov bilan doimiy aloqada bo'lgan..." degan soxta aybnomalar asosida sovetlarning jazo organlari tomonidan 1938-yil 4 oktyabrda qatl etiladi.

O'zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriy 20-yillarda "O'tgan kunlar" dan keyin, "Mehrobdan chayon" asarlarini yaratib, o'zbek romanchiligini jahon madaniyati darajasiga olib chiqdi. Biroq, sovet rejimi uning "O'tkan kunlar" asari kitobxonlarni sovet voqeligidan uzoqlashtiradi va unda millatchilik qarashlari ochiq aks etgan deb tanqid ostiga olishadi va bu uning 1937-yilda qamoqqa olinishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Adabiyotimizning eng sara arboblari qatorida A.Qodiriy ham 1938-yil 4 oktyabrda otiladi.

Taniqli o'zbek shoiri, dramaturg va tarjimon Usmon Nosir o'zining "Yurak", "Mehrim", "Norbo'ta", "Naxshon" va boshqa she'riy dostonlari bilan shuhrat qozongan. Shuningdek, u Dobrolyubov, Lermontov asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan.

Usmon Nosir ham 1944-yilda sovet rejimining begunoh qurboni bo'lgan.

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, respublika NKVDsi "uchlik" lari tomonidan 1937-39-yillarda 41 mingdan ziyod kishi qamoqqa olinib, ulardan 6 ming 920 tasi otib tashlangan edi.

Millatning ilg'or taraqqiyparvar ziyolilari qatag'on qilinishi oqibatida xalqimiz ularning noyob asarlarini o'qishdan uzoq vaqt mahrum bo'ldi.

Ma'lumki, sovet hukmronligi davrida din davlatdan ajratilgan, deb e'tirof etilgan, nomigagina vijdon erkinligi e'lon qilingan bo'lsa-da, aslida diniy e'tiqod goh oshkora, goh pinhona tarzda ta'qibu tazyiqqa olinar edi. Holbuki jamiyatsiz din, dinsiz jamiyat bo'lishi mumkin emas. Sovet tuzumida bunga mutlaqo e'tibor berilmas edi. Balki, iloji boricha, dinga, diniy tarbiyaga to'sqinlik ko'p bo'lib, jamiyatdan ularni siqib chiqarishga harakat qilingan. Sovetlarning e'tiqodi dahriylik edi. 30-yillarning boshi dindor va e'tiqodli kishilarga zo'ravonlik va siyosiy qatag'onlikning cho'qqisi bo'ldi.

Hatto Alloh taoloning uyi hisoblanmish masjidlar xudosisizlar uyiga, ateizm muzeyiga aylantirilgan. Ushbu siyosat oqibatida ko'plab qo'hna masjidlar uzoq vaqtgacha qarovsiz qolib ketdi, yangi masjidlar qurish to'g'risida esa hatto so'z bo'lishi mumkin emas edi. Bu davrda O'zbekistondagi diniy ulamolarning asosiy qismi qamoq lagerlariga jo'natildi. Inson huquqlari amalda poymol etildi. Qamoqxonalarda mahbuslar shafqatsiz jismoniy jazolarga mahkum etildilar.

20-30-yillardagi mustabid tuzumning qatag'onlik siyosati jiddiy va fojiali oqibatlarga olib keldi. Milliy ziyolilarning jismonan yo'q qilinishi oqibatida milliy madaniyat to'lato'kis rivojlana olmadi. Millatning aql-idrokli kishilari mahv etilgach, hamma "yo'l boshchi"ning itoatkor quliga aylantirildi. Shunday qilib, har qanday o'zgacha fikrni kuch bilan bo'g'adigan, ommaviy o'zboshimchalik va zo'rlik bilan Vatanga sodiq necha o'n minglab kishilarni qirib tashlagan mustabid tartibot qaror topdi va kuchaya bordi.

Tayanch so'zlar.

Yangi iqtisodiy siyosat, "Qo'shchi", kooperatsiya, savodsizlik, milliy, davlat, muxtor respublika, er-suv islohot, jamoalashtirish, quloq, sanoatlashtirish, kengash, maorif, madaniyat, "Hujum" harakati, ma'muriy-buyruqbozlik, qatag'onlar, jadid, "18lar guruhi", "Inog'omovchilik", "Qosimovchilik", iqtisodiy kengash.

Savol va topshiriqlar

1. 20-yillar boshlarida o'lkadagi iqtisodiy-ijtimoiy ahvolni xarakterlab bering.
2. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) mohiyati nimada edi?
3. Milliy-davlat chegaralanishi deganda nimani tushunasiz?
4. 20-yillarda amalga oshirilgan er-suv islohotlari mazmun-mohiyatini so'zlab bering.
5. O'zbekistonda jamoatlashtirish jarayoni qanday kechgan?

6. Quloqlashtirish siyosati qanday kechgan?
7. "Madaniy inqilob" haqida nimalarni bilasiz?
8. "Hujum" kampaniyasiga ehtiyoj bo'lganmi?
9. 20-yillar ohiri - 30-yillar qatag'onliklari haqida gapirib bering.
10. Sovet diniy siyosat qanday bo'lgan?

14-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar

1 Shamsutdinov R.T. Qishloq fojeasi: jamoatlashtirish, quloqlashtirish, surgun (O'rta Osiyo respublikalari misolida). – Toshkent: Sharq, 2003.

2. Tarix shohidligi va saboqlari.T.: Ma'naviyat, 2002, 285-294 betlar.

3. Vorobev V.P. Deyatelnost Turkestanskogo legiona v istochnikax i istoricheskoy literature, opublikovannoy v Germanii.- Toshkent,1991, str.54-55.

4. Djuraev P.D. Uzbekistansы-uchastniki partizanskoy voyny. - Toshkent: Uzbekistan, 1975.

5. O'zbekiston tarixi. R.X.Murtazaevaning umumiy taxriri ostida. – Toshkent: Universitet, 2005. - 372-387 betlar.

6. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S.. O'zbekiston tarixi. Darslik. -T.: Iqtisod-moliya, 2006.

20-MAVZU. IKKINCHI JAHON URUSHI-YILLARIDA O'ZBEK XALQINING FASHIZM USTIDAN QOZONILGAN G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI.

Reja:

1. Urushning boshlanishi. Umumiy harbiy safarbarlik.
2. Urush-yillarida O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi.
3. Urush-yillarida fan va madaniyat.
4. O'zbekistonliklarning urush jangohlarida ko'rsatgan jasoratlari.

1. Urushning boshlanishi. Umumiy harbiy safarbarlik

Insoniyat juda ko'plab urushlarni boshidan kechirgan bo'lib, bular ichida eng dahshatlisi, 50 mlndan ortiq kishining yostig'ini quritgan, XX asr fojiasi bo'lmish ikkinchi jahon urushidir. Olti-yil (1939-yil sentyabr-1945-yil sentyabr) davom etgan bu urush er sharining 80% aholisi joylashgan hududni o'z ichiga olgan 61 ta mamlakatni qamrab oldi.

Ikkinchi jahon urushini Angliya, Fransiya va SSSR kabi yirik davlatlar o'rtasidagi ixtiloflar, xususan, paydo bo'lgan dastlabki damlaridanoq tashqi siyosat strategiyasi "jahon proletar inqilobi" mafkurasiga tayanib, butunjahon kommunistik imperiyasini tuzishga qaratilgan sovet davlati hamda Germaniya va Yaponiya kabi agressiv kuchlarning dunyoga hukmron bo'lish uchun intilishlari keltirib chiqardi. Urushning asosiy aybdorlari jahonga hukmronlik qilish da'vosi bilan maydonga chiqqan Adolf Gitler va Iosif Stalin yurgizgan agressiv siyosat bo'ldi. Fransiya va Angliya siyosiy etakchilarning javobgarligi shundan iborat bo'ldiki, ular bolshevizm xavfiga qarshi turuvchi kuchni tashkil qilish g'oyasi bilan Germaniyada gitlerchilar partiyasining mustahkamlashuviga yordam beribgina qolmasdan, Avstriyaning Germaniya tarkibiga qo'shib olinishiga (1938y mart) va Myunxen bitimiga (1938 y sentyabr) yo'l ochib berdilar. Bu esa, Ikkinchi jahon urushining boshlanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi.

30-yillar oxirlarida xalqaro keskinlikning va Ikkinchi jahon urushining boshlanishida Stalin boshliq sovet rahbarlari kapitalistlarni o'zaro urishtirib, ularning kuchi kamayishi bilan qizil armiya kuchlarining qaqshatqich zarbasini berishga intilishlari va aynan shu maqsadda 1939-yil 23 avgustda Germaniya bilan 10-yil muddatga o'zaro hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomasi ularning javobgarliklarini tashkil qiladi. Sovet-german bitimining maxfiy qo'shimcha bayonnomasiga ko'ra, Germaniya bilan SSSR ta'sir doiralari bo'lib olishgan edi. Ularning manfaatdor hududlari chegarasi Polshadan o'tgan bo'lib, G'arbiy Ukraina va G'arbiy Belorussiya hududlari hamda Boltiqbo'yi mamlakatlari SSSR ta'sir doirasidagi hudud ekanligi Germaniya tomonidan tan olingan edi.

Eng so'nggi tarixiy tadqiqotlar "avgust bitimi" mamlakat xavfsizligini mustahkamlab, sovet-german urushining boshlanishini orqaga surgan emas, balki, ikkinchi jahon urushini va unga SSSR ning tortilishini tezlashtirgan hujjat bo'lganligini ko'rsatadi. Chunki Germaniya davlatining ham, Sovet davlatining ham strategik maqsadlarini aks ettirgan bu shartnomaga muvofiq Germaniya bilan SSSR Polshaga bir vaqtda qo'shin kiritishlari lozim bo'lgan. Shunga ko'ra 1939-yil 1 sentyabrda fashistlar Germaniyasi Polshaga bostirib kirdi. 3 sentyabrda esa Angliya va Fransiya Germaniyaga urush e'lon qildilar hamda Ikkinchi jahon urushi boshlandi. Natijada Germaniya ikki frontda urush holatida bo'lib qoldi. Gitler jahon jamoatchiligi ko'z o'ngida halokatli urush yong'inining asosiy aybdori bo'lib namoyon bo'ldi. Stalin esa aynan shuni kutgan edi. U sovet qo'shinlarini 17 sentyabrdagina Polsha hududlariga kiritish boshladi va Sharqiy Evropaning «xaloskori» sifatida G'arbiy Belorussiya erlarini bosib olib, keyinroq rasmiy ravishda SSSR ga qo'shib oldi.

1939-yil oxiri-1940-yil boshlarida bo'lgan sovet-fin urushi natijasida Finlandiya Leningrad va Murmansk oralig'idagi o'z erlarini SSSRga berishga majbur bo'ldi. Sovet davlati 1940-yil iyunda Estoniya, Latviya va Litva davlatlarini bosib olib, avgust oyida o'z tarkibiga kiritdi. O'z hududlarini bunday ken-

gaytirish siyosati Germaniya va SSSRni 1939-1940-yillarda yanada yaqinlashtirdi. G'arbiy Evropada fashistlar Germaniyasi Polsha, Norvegiya, Fransiya, Belgiya, Gollandiya, Daniya, Lyuksemburg kabi davlatlar poytaxtlarini bosib olganda, sovetlar hukumati nemis qo'mondonligini tabriklab borgan.

Kapitalistlar o'zaro urush natijasida zaiflashishini kutayotgan Stalin boshliq sovetlar hukumati bir zarba bilan Evropani sovetlashtirishga tayyorlanar, buni zimdan his qilgan Gitler hukumati Stalindan xavfsirar, ularning har biri "hujum qilmaslik haqidagi bitim"ini o'zi uchun qulay bo'lgan paytda bekor qilishni oqilona ish deb o'ylardilar. Aynan shu narsa ikkita "do'st" davlat o'rtasidagi muqarrar urushni tezlashtirdi.

1941-yil 22 iyun yakshanba kuni tongotarida avgust shartnomasini buzib, fashistlar Germaniyasi SSSR ga hujum boshladi. Germaniya bilan uning ittifoqchilari-Italiya, Finlyandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya ham Sovet Ittifoqiga qarshi urushga kirdilar. Bu urushga majburan tortilgan Sovet Ittifoqi xalqlari mustamlaka asoratida bo'lgan barcha respublikalar shu jumladan, O'zbekiston xalqlari uchun og'ir sinovlar vaqti va ularning nemis fashist bosqinchilariga qarshi fidokorona kurashi boshlandi.

Urushning dastlabki kunlaridanoq, butun mamlakatda bo'lganidek, O'zbekistonda ham partiya tashkilotlari tomonidan mitinglar va yig'ilishlar tashkil qilindi. 1941-yil 22 iyundayoq Toshkent to'qimachilik kombinatining ishchilari ana shu daqiqadan boshlab o'zlarini Vatan himoyasiga safarbar qilingan deb hisoblashlarini bildirdilar. 23-24 iyunda Samarqand, Buxoro, Andijon, Namangan, Farg'ona, Nukus va boshqa shaharlardagi yig'ilishlarda Vatan himoyasi uchun har qanday vazifani bajarishga shay ekanliklarini bildirgan o'zbekistonliklar harbiy komissarliklarga frontga ko'ngilli sifatida jo'natishlarini so'rab arizalar bera boshladilar.

Urushning dastlabki kunlarida respublikaning shahar va tuman harbiy komissarliklariga 14 mingdan ortiq ariza tushgan. Bu o'zbekistonliklarning o'z vatanparvarlik burchlarini, har bir urush insoniyat boshiga kelgan ofat ekanligini yuk-

sak darajada anglab, urush olovini yoquvchilarga qattiq nafrat bilan qaraganliklarini ko'rsatadi. Chunki boshlangan urush yuqori hokimiyat rahbarlari orasida sarosimalikni keltirib chiqargan bo'lib, faqat 29 iyundagina Xalq Komissarlari Kengashi nomidan joylarga ko'rsatmalar jo'natib, unda urush ahvolni keskin o'zgartirib yuborganligi, Vatan jiddiy xavf ostida qolganligi, barcha ishlarni harbiy izga solish uchun tez va qat'iy ravishda qayta qurishni amalga oshirish zarurligi ko'rsatilib, keyinroq esa, "hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!" chaqirig'i talab darajasiga ko'tarilgan edi.

1941-yil 30 iyunda I.V.Stalin boshchiligida Davlat Mudofaa Qo'mitasi tashkil etilib, davlat, harbiy va partiyaviy hokimiyat uning qo'lida o'tdi. Stalin hukumat nomidan 3 iyulda radio orqali xalqqa murojaat qilib, haqiqiy ahvolni bayon qildi. Qurolli kuchlarga strategik rahbarlikni amalga oshirish uchun Oliy Bosh Qo'mondon Qarorgohi tashkil etilib, 8 avgustda Stalin Oliy Bosh Qo'mondon lavozimini qabul qildi. Barcha muhim harbiy-siyosiy qarorlarni qabul qilish xaqiqatdan uning qo'lida to'plangan bo'lib, bu qarorlar DMQ yoki VKP (b) MQ Siyosiy byurosining qarorlari sifatida rasmiylashtirilgan.

Urushning dastlabki kunlaridanoq sovet xalqi-o'zbekistonliklar ham bosqinchilar ustidan g'alabaga erishishga butun kuchlarini baxshida etdilar. Mustabid tuzum zulmi ostida ezilayotgan xalqlar qandaydir g'oyalarni emas, balki ona-yurt-Vatanlarini himoya qildilar. O'zining vatanparvarlik burchini yuksak darajada his qilgan o'zbek xalqi fashizmdan faqat SSSRni emas, eng avvalo O'zbekistonni himoya qilishni, uni yana bir bosqinchidan saqlab qolishni maqsad qilib qo'ygan edi. Chunki xalqimiz sotsializm niqobi ostida qilingan bosqinchilik siyosiy qatog'onlar zahmini hali unutmagan bir davrda gitlerchi bosqinchilarning bosib olingan hududlarda qilgan ashaddiy jinoyatlari, ular o'rnatayotgan tartib to'g'risidagi xabarlarini eshitib fashizmning mustabid tuzumdan ham dahshatliroq, insoniyat boshiga kelgan ofat ekanligini anglab etgan edi. Ya'ni, xalq o'zini dushmanni

to'xtashishga va uloqtirib tashlashga qodir bo'lgan birdan bir kuch deb his qildi. U kommunistik tizim foydasini emas, balki fashizmga qarshi kurashning adolatli ekanligi g'oyasini tanladi. Shu jihatdan ham I.A.Karimovning "urush davri voqealarini, jangchilarimizning jasoratlarini tahlil etishda va ta'riflashda ham mafkurabozlikni... kamroq aytish" ga doir chaqirig'i nihoyatda dolzarb bo'lib jaranglaydi. Prezident haqli ravishda bunday deb ta'kidlagan edi: "Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin, bu urush qaysi g'oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo'lmasin, o'z Vatani, el-yurtining yorug' kelajagi, beg'ubor osmoni uchun jang maydonlarida halok bo'lganlarni, o'z umrlarini bevaqt xazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz. Bu achchiq, lekin oliy haqiqatni unutishga xech kimning haqqi yo'q va bunga yo'l ham bermaymiz!" Chunki o'zbekistonliklarning jang maydonlaridagi jasorati, front orqasidagi fidokorona mehnati mustabid davlat mashinasining tazyiqi, erksiz harakat tarzida emas, balki ongli, asl vatanparvarlikning manbai bo'lgan Vatanga muhabbat tuyg'usining yuksak darajadagi ko'rinishi bo'ldi.

Urushning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonning barcha moddiy va ma'naviy kuchlari, resurslari front uchun safarbar qilina boshlandi. Umumiy harbiy safarbarlik e'lon qilindi.

O'rta Osiyo harbiy okrugi front uchun 1941-yil iyun-dan 1942-yil oxirigacha harbiy safarbarlik asosida 109 ta harbiy qo'shilma tuzdi, harakatdagi armiyaga va Oliy Bosh qo'mondonlik qarorgohi rezerviga 86 diviziya va brigada jo'natdi.

O'zbekiston hukumati milliy harbiy qo'shilmalar tuzish tashabbusi bilan chiqdi. 1941-yil 13 noyabrdan 1942-yil martigacha 14 ta milliy harbiy qo'shilma, jumladan, 9 ta o'qchi brigada, 5 ta otliq askarlar diviziyasi tuzilib frontga jo'natildi. Umuman, urush boshlarida 6,5 million kishidan iborat bo'lgan O'zbekiston aholisining 1.433.230 nafari urushga safarbar etilgan. Ularning ko'pchiligi mardlik namunalarini ko'rsatib, jangovar orden va medallar bilan taqdirlandi. Chunki ota va onalar, O'zbekiston xalqi o'z o'g'lonlarini frontga jo'natar

ekanlar, ularga bosqinchilarga qarshi sharaf bilan kurashish, o'tmishda bosqinchilarga qarshi kurashlarda g'olib chiqqan qahramonlarning jangovar jasoratlaridan namuna olishni, mard, botir askar bo'lib, dushmanlar ustidan g'alaba qozonishlarini tilab qolgandilar.

Harbiy vaziyat front orqasini mustahkamlash yuzasidan shoshilinch chora-tadbirlar ko'rishni talab qildi. Xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga tushirish umumiy dasturning tarkibiy qismi bo'ldi. O'zbekiston iqtisodiyoti ham harbiy vaziyatdan kelib chiqib zudlik bilan front manfaatlariga bo'ysundirildi. Respublika sanoat korxonalari urush boshlanishi bilanoq qayta qurilib, mudofaaga zarur mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tkazildi. Qayta qurish grajdanlar urushi-yillarida sinovdan o'tgan harbiy-kommunistik usullar bilan amalga oshirildi. 26 iyundan boshlaboq mamlakatda ishchilar va xizmatchilar uchun ishdan tashqari vaqtda majburiy ishlab berish joriy etildi. Katta yoshdagilar uchun ish kuni olti kunlik ish haftasida 11 soatgacha uzaytirildi. Aslida ish kuni 12-14 soatga cho'zilardi. Ta'tilga chiqish bekor qilindi. Bu hol ishchi xizmatchilar sonini ko'paytirmasdan turib ishlab chiqarish quvvatlari hajmini taxminan 1-3 ga oshirish imkonini berdi.

Ishchi kuchining etishmasligi natijasida idora xizmatchilari, uy bekalari, o'quvchilar ishlab chiqarishga jalb etildi. 1941-yil dekabrda harbiy korxonalarning barcha xodimlari safarbar deb e'lon qilindi va mazkur korxonalarga biriktirib qo'yildi. Korxonalardan o'zboshimchalik bilan ketib qolganlar 5-yildan 8-yilgacha muddat bilan qamoqqa hukm qilinardi. Biroq odamlar mamlakat ichkarisida-O'zbekistonda ham "yuqoridan" ortiqcha qistovsiz ozodlik va mustaqillik yo'lida fidokorona mehnat qildilar.

Respublika hukumati 1941-yil sentyabr-dekabrda O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishni harbiy izga moslab qayta qurishning umumiy rejalarini belgilab berdi. Qabul qilingan qarorlarda xalq xo'jaligini qayta qurishga doir aniq vazifalar belgilangan bo'lib, sanoat korxonalarining mudofaa mahsulotlarini ishlab chiqarishga o'tish muddatlari belgi-

lanib, ichki imkoniyatlardan foydalanish tavsiya etilgan.

Kadrlar, xom ashyo, ishlab chiqarish vositalari tanqisligiga qaramasdan 1941-yil dekabrdayoq respublikadagi 30 ga yaqin korxona mudofaa uchun mahsulot bera boshladi. Korxonalar-da front brigadalari nomini olgan brigadalar tuzila boshlandi. Bunday brigadalar dastlab 1941-yil oktyabrda "Tashselmash" zavodida tashkil etilgan bo'lsa, 1942-yil boshlarida ularning soni 1,5 mingga etgan. 1942-yil o'rtalariga kelib xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga o'tkazish O'zbekistonda asosan oxiriga etkazildi.

O'lka aholisi an'anaviy vatanparvarligining ajoyib namunalaridan biri frontga umumxalq yordami ko'rsatish edi. O'zbekistonliklar urushning dastlabki kunlaridanoq mudofaa jamg'armasini tashkil etish harakatida faol ishtirok etdilar. Mudofaa jamg'armasiga ishchilar, ziyolilar bir kunlik ish haqlari, "kommunistik shanbalik"larda ishlab topilgan pullar, fuqarolarning shaxsiy jamg'armalari, qimmatbaho boyliklari, davlat zayomlari, buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari topshirildilar. Urushning dastlabki kunlarida respublika aholisidan 30 million so'mlik miqdorda pul, obligatsiya va qimmatbaho buyumlar to'plandi. O'zbekiston aholisi urush-yillarida mudofaa jamg'armasiga jami 649, 9 mln. sum pul va 55 kg.ga yaqin oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallar topshirdi. Bu jamg'arma hisobiga tank kolonnalari, evakuatsiya eskadrilyalari, bronepoezdlar qurilib frontga jo'natildi.

Aholi tomonidan issiq kiyimlar to'plash va tayyorlash keng avj oldi. Respublika aholisi urushning dastlabki olti oyi mobaynida 421,5 mingta turli issiq kiyimlar frontga yubordi. Jangchilar uchun to'plangan buyumlar, oziq-ovqatlarni O'zSSR Oliy Soveti Prezidiumining raisi Y.Oxunboboev (1885-1943) rahbarligidagi delegatsiya frontning oldingi marralariga etkazib berdi.

Mustabid tuzum tazyiqi, qatag'onlarga qaramasdan o'zbekistonliklarning ikkinchi jahon urushi-yillarida ko'rsatgan yuksak vatanparvarlik namunalari bu xalqning ko'p ming-yillik tarixga, boy ma'naviy merosga ega ekanligi,

umuminsoniy va milliy qadriyatlarni bir xilda his qilishini ko'rsatadi.

Urushning og'ir-yillarida o'zbek xalqining asosiy ma'naviy-ahloqiy xususiyatlari, uning insonparvarligi yorqin namoyon bo'ldi. Ya'ni, Yurtboshimiz aytganlaridek: "tarixning o'yini ham, ommonsiz jangu jadallar ham, tabiiy ofatlar va ochlik ham xalqimizning insoniylik tabiatiga dog' tushiraolmadi".

Urushning dastlabki kunlaridan boshlab butun mamlakatda bo'lgani kabi O'zbekistonda ham oziq-ovqat va sanoat mollari kamayib ketdi. Aholining ahvoli keskin yomonlashdi. Shahar aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash "chiptalar" bo'yicha amalga oshirila boshlandi. Ishchilar va xizmatchilar kuniga faqat 400-500 gr. past navli non olardi, Ularning qaramog'idagilar esa, yuqoridagi miqdordan 1,5 barobar kamroq olishardi. Aholiga go'sht, baliq, yog', yorma, makaron sotishda ham me'yorlangan taqsimot joriy qilindi. Me'yorlangan taqsimot qishloq aholisiga umuman tadbiiq etilmagan. Qishloq mehnatkashlari mehnat kunlariga oladigan natura (mahsulot bilan) to'lovi va shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida etishtirilgan qishloq xo'jalik mahsulotlari hisobiga oziq-ovqat bilan ta'minlanishlari lozim edi. Lekin bu mahsulotlar juda cheklangan miqdorda edi. 4-yil urush mobaynida kolxozlar dehqonlarga amalda pul to'lamaganlar va mehnat kunlariga nihoyatda kam miqdorda mahsulot berganlar. Urush tufayli qiyin va og'ir sharoitda qolganiga qaramasdan ko'chirib keltirilganlarga, yarador va nogironlarga, frontga ketganlarning xotinlari va bolalariga ko'rsatgan g'amxo'rliqi o'zbek xalqining birlik va qardoshlarcha do'stlikka insonparvarlik bilan intilishining yorqin timsoli, ulkan ahloqiy kuch-qudrati va haqiqiy samimiy olijanobligining chin ma'nodagi isboti bo'ldi.

O'zbek xalqining bag'rikengligi urush-yillarida namoyon bo'ldi. Rossiyaning bosib olingan rayonlardan-Ukrainadan, Belorussiyadan hammasi bo'lib bir milliondan ortiq kishini qabul qildi. Ulardan 200 ming nafari bolalar edi. Aholi ularga turar-joy berib, o'zi siqilib yashadi, ko'chib kelganlarni to'ydirish uchun oxirgi bo'lak nonini ham bo'lib berdi, ular

poyafzal, kiyim bosh to'pladi. Ularga 135 ming kv.m turarjoy maydoni ajratib berildi. Ko'chirib keltirilganlarni ishga joylashtirish yuzasidan katta ishlar amalga oshirildi. Faqat Toshkent shahrining o'zida 1941-1942-yillarda qariyb 240 ming kishi joylashtirildi va ish bilan ta'minlandi.

Ko'chirib keltirilgan bolalarni qabul qilishni tartibli yo'sinda tashkil etish maqsadida respublika hukumatining qarori bilan 1941-yil oktyabrda evakuatsiya qilingan bolalarni qabul qilish uchun markaziy punkt tashkil etilib, joylashtirish bo'yicha respublika, viloyat, shahar va tuman komissiyalari tuzildi. Faqat 1941-yil 25 noyabridan 1942-yil oktyabrga qadar respublikaning evakuatsiya punktlari orqali 15649 nafar bola o'tdi. Ko'pgina oilalar ikki va undan ortiq etim bolalarni o'z tarbiyalariga oldilar. Toshkentlik Shomahmudovlar turli millat farzandlaridan 14 bolani o'z oilalariga tarbiyaga oldilar. Kattaqo'rg'onlik Hamid Samadov oilasi 12 bolani asrab oldi. F. Qosimova 10, M. Jo'raeva va Ashurxo'jaevalar 8 bolani o'z oilalariga oldilar. 1943-yilning oxiriga kelib shaharlarda 4672 bola, qishloqlarda esa, 870 bola o'zbek oilalari tomonidan tarbiyaga olingan edi. Urush arafasida respublikada 106 ta bolalar uyida 12 ming bola tarbiyalanayotgan bo'lsa, 1945-yilga kelib, ularning soni O'zbekiston viloyatlarida va Qoraqalpog'istonda 263 ta bolalar uyida 31300 bolaga etdi. 1943-yilda bolalar bog'chalarida tarbiyalanayotgan 53072 boladan 15108 nafari evakuatsiya qilingan bolalar edi. Yuqoridagi aniq dalillar xalqimizning boshqa millatlarga bo'lgan mexr-muhabbatini, bag'rikenglik fazilatlarini aks ettiradi.

Urush-yillarida O'zbekistonga frontda yarador bo'lgan jangchilar ko'plab keltirildi. Urush boshlangandayoq respublika hukumati gospital bazasini tashkil qilishga kirishgan edi. 1941-yil 1 oktyabrgacha O'zbekiston sog'liqni saqlash xalq komissarligi tizimida 14950 o'ringa ega bo'lgan 47 gospital barpo etildi va zarur uskunalar bilan jihozlandi. Faqat Moskva, Kalinin, Rostov va boshqa viloyatlardan 15900 o'rin-karovatga ega bo'lgan 48 gospital respublikamizga ko'chirib keltirildi va ishga tushirildi. Evakuatsiya qilingan gospitallarga Toshkent-

dagi va O'zbekistonning boshqa yirik shaharlardagi eng yaxshi binolar ajratib berildi. 1942-yilning oxirida O'zbekiston hududida 39140 o'ringa ega bo'lgan 113 ta evakuatsiya gos-pitallari joylashtirildi. Urush-yillarida bu gos-pitallarga 164382 yarador keltirilgan bo'lib, ulardan 87 foizi davolanib chiqdi. Davolanayotgan jangchilar uchun to'laqonli ovqatlanishni tashkil qilish uchun 750 dan ortiq korxona, tashkilot, kolxoz va sovxozlar gos-pitallarni otaliqqa oldi va butun o'zbek xalqi yaradorlarga g'amxo'rlik qildi.

2. Urush-yillarida O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi.

Yashin tezligida urush olib borish rejasiga ega bo'lgan nemis-fashist qo'shinlari shiddat bilan Sharqqa qarab harakat qilar edi. Front yaqinidagi shahar va qishloqlardan yuz minglab aholi, sanoat korxonalari, o'quv yurtlari, ilmiy tashkilotlar va boshqa moddiy boyliklarni mamlakat ichkarisiga-Sharqqa ko'chirish boshlandi. O'rta Osiyo respublikalariga evakuatsiya qilingan 308 korxonaning 104 tasi (Leningrad to'qimachilik mashinalari zavodi, "Qizil-Oqsoy", "Rosselmash", Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk karborund zavodlari, Moskvadagi "Elektrokabel" va "Pod'yomnik" zavodlari, Temir yo'llar xalq komissarligining mashinasozlik zavodi, Chkalov nomidagi aviatsiya zavodi, "Krasnyy put" zavodi, Kiev-dagi "Transsignal" zavodi, Stalingrad kimyo kombinati va boshqalar) O'zbekistonga; ulardan 55 ta korxona Toshkent va Toshkent viloyatiga, 14 ta zavod va fabrika Samarqandga, 22 tasi Farg'ona vodiysiga, ikkitasi Buxoro viloyatiga joylashtirildi. Bu korxonalarni joylashtirish, montaj qilish va g'oyat qisqa muddatlarda ishga tushirish vazifasini tashkiliy jihatdan ta'minlash ishi bilan maxsus komissiya shug'ullandi.

Evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalarni tiklashda talabalar, o'quvchilar, uy bekalari, fan va madaniyat xodimlari, xizmatchilar va kolxozchilar katta kuch g'ayrat bilan tinim bilmay mehnat qildilar va qisqa kunlarda, ya'ni "Rosselmash"

25 kunda, "Qizil Oqsoy" zavodi bu erga etib kelganidan keyin oradan 29 kun o'tganda ishga tushirilib, mahsulot bera boshladi. 1941-yil dekabrga kelib evakuatsiya qilingan korxonalarning qariyb 50 tasi ishga tushirildi. 1942-yil birinchi yarmida esa barcha keltirilgan sanoat korxonalari mahsulot chiqara boshladi.

Elektr energiyasi va yoqilg'i ishlab chiqarish, ko'mir, qora va rangli metall bazalarini tashkil etish, kimyo sanoatini rivojlantirish, qurilish materiallarini ishlab chiqarishni ko'paytirish urush-yillaridagi O'zbekiston sanoatining asosiy yo'nalishlari edi. Harbiy ishlab chiqarish quvvatlarini oshirib borish zarurati sanoat qurilishini ko'paytirishni talab qilar edi. Asosiy qurilish ishlari hashar usuli bilan olib borildi. Elektr energiyasi ishlab chiqarishni ko'paytirish maqsadida 7 ta yirik va 30 ga yaqin kichik GESlar qurildi. Ayniqsa, O'zbekistonning eng yirik gidroelektrostansiyasi bo'lib qolgan Farhod GESi qurilishi umumxalq qurilishga aylanib, 10 oy ichida Sirdaryo to'silib, GES ishga tushirildi. Salar, Quyi Bo'zsuv, Tovoqsoy, Oqqovoq, Oqtepa, Qibray GESlari ham muddatidan oldin qurilib ishga tushirildi. Bu respublikada elektr energiyasi ishlab chiqarishni ko'paytirdi. Elektr energiyasi 1940-yilga qaraganda 1943-yilda 3,5 barovarga oshdi, 1945-yilda esa 1187 million kilovatt soatga ko'paydi.

Respublikada ko'mir, neft konlaridagi ish sur'atlarini ko'paytirish, yangi konlarni ochish borasida ham samarali ishlar olib borildi. Natijada 1945-yilga kelganda 1940-yildagiga nisbatan 30 marta ko'proq, ya'ni 103 million tonna ko'mir qazib olindi. Urush-yillarida respublikada "Chuqurlangar", "Tolmozor", "Naymon", "Shahrixon-Xo'jaobod", "Janubiy Olamushuk" va boshqa yangi neft konlari ishga tushirilishi bilan birga Farg'ona vodiysida ishlab turgan "Andijon", "Polvontosh", "Changartosh", "Chimyon" neft konlarida mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish tadbirlari natijasida respublikada neft ishlab chiqarish 4 marta ko'paydi.

Volfram, molibden, mis va oltin zahiralarning topilishi natijasida O'zbekistonda rangli metallar sanoati yaratildi. Ol-

maliqda mis koni, Langarda molibden fabrikasi ishga tushirildi. Chirchiq elektr kimyo kombinatining ikkinchi navbati, Qo'qon tukqorish (aralash meneral o'g'itlar) zavodining superfosfat zavodiga aylantirib ishga tushirilishi bilan respublika kimyo sanoatida ham sezilarli rivojlanish ko'zga tashlandi.

O'zSSR XKS ning 1942-yil 17 iyunda Bekobodda metallurgiya zavodini qurish to'g'risidagi qarorini bajarishga 30 mingdan ko'proq kishi jalb etilib, 1944-yil 5 martda O'zbekistonning birinchi metalurgiya zavodi ishga tushirildi. 1945-yil fevralda Bekobod metalurgiya zavodining ikkinchi navbati ham mahsulot bera boshladi.

Urush-yillarida qurilish materiallari, to'qimachilik va poyafzal, oziq-ovqat va mahalliy sanoat tarmoqlari ham rivojlandi.

Sanoatning yangi yo'nalishlarining paydo bo'lishi, zavod va fabrika tarmoqlarining kengayishi kadrlarga bo'lgan talabni ham oshirdi. Shuningdek, ko'p minglab tajribali ishchilarning frontga ketishi ham zavod va fabrikalarda ishchilar sonining qisqarishiga olib keldi. Natijada kasbga ega bo'lmagan kishilarni ham ishga jalb qilib, ishlab chiqarish jarayonida kasb o'rgatila boshlandi. Ayniqsa 1942-yil 13 fevraldagi O'zSSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan ishlamayotgan mehnatga layoqatli ayollar, o'smir yoshlar, nafaqaxo'rlar hisobiga ishchilar safi to'ldirildi. 1942-yilga kelib respublika sanoat korxonalarida ishlayotgan xotin-qizlar 63,5 % ni tashkil qilgan. Respublika ishchilar sinfining o'sishida salmoqli o'rin tutgan yoshlarni kasbga o'rgatish uchun 1942-yil oxirida 31 ta FZO (fabrika-zavod ta'limi) maktabi ochildi. Umuman 15 ta hunar maktabi va 45 ta FZO maktablari yoshlarga kasb mahoratlarini o'rgatdi. Ayniqsa qisqa kurslarda ishchilarni ommaviy tayyorlash, yakka tartibda va brigada usullarida shogirdlarni tayyorlash bu davrda keng yo'yildi. Natijada urushning ikki-yili davomida O'zbekistonda 105673 nafar ommaviy kasbdagi sanoat ishchilari tayyorlangan bo'lib, shundan 73 ming nafari bevosita ishlab chiqarish jarayonida hunar egalladi. Ishchilar sinfining umumiy soni urush oxirlariga kelib 196,2

ming kishiga etdi-ki, bu urush boshlangandagi sonidan 54,6 mingga ko'pdir. Ochlik, charchoq, toliqish, qiyin sharoitlarga qaramasdan ilg'or ishchilar kunlik normalarini 300-400, hat-ta 500 foizga qadar bajargan vaqtlari ham bo'lardi. Bularga: Qirg'izboev, Hamroev, Yusupov, Nishonov kabi "Yangi tur-mush" artelining ishchilarini sanab o'tish mumkin.

Respublika ishchilari front orqasidagi og'ir mehnatda haqiqiy jasorat namunalari ko'rsatdilar. Sharoit og'ir, oziq-ovqat etishmas, siyosiy vaziyat og'ir, berilgan rejani qattiq talab qilish ko'pchilikni toliqtirar, ba'zilar bardosh berolmas-dan halok bo'lardilar. Shunga qaramasdan 1943-yilga kelgan-da SSSR harbiy ishlab chiqarishda Germaniyaga etib, hatto o'tib ketishida mamlakat ichkarisidagi ishchilarning xizmati juda katta bo'ldi. Urush-yillarida O'zbekistonda vujudga kel-gan harbiy sanoat kompleksi tomonidan front uchun 2100 ta samolyot, 17342 ta aviamotlar, 2318 ming dona aviabomba, 17100 ta minomyot, 4500 birlikdan iborat minalarni yo'q qi-luvchi qurol, 60 mingga yaqin harbiy-kimyoviy apparatura, 22 mln. dona mina va 560 ming dona snaryad, 1 mln dona granata, dala radiostansiyalari uchun 3 mln. radio lampa, qariyb 300 mingta parashyut, 5 ta bronepoezd, 18 ta harbiy sanitariya va hammom kir yuvish poezdi, 2200 dona ko'chma oshxona va 7518,8 mingta gimnastyorka, 2636,7 mingta pax-tali nimcha, 2861,5 mingta armiya etigi tayyorlab berdilar. Bu o'zbekistonliklarning fashist-bosqinchilarini tor-mor etishga, g'alabaga qo'shgan katta hissasi bo'ldi.

Urush-yillarida respublikamizda 280 ta yangi korxonaning qurilib ishga tushirilishi natijasida 1945-yilga kelib, sanoat ishlab chiqarishi urush arafasidagiga nisbatan deyarli ikki barabar ortdi, neft qazib olish 4, metall ishlab chiqarish 4,8, mashinasozlik mahsulotlari 13,4 baravar, ko'mir qazib chiqar-ish 30, energiya ishlab chiqarish 2,42 ko'paygan.

Ikkinchi jahon urushi-yillarida respublikada transport va aloqa vositalarining uzluksiz va unumli ishlashini tashkil qilishga alohida e'tibor berildi. Muhim va asosiy transport vositasi hisoblangan temir yo'l ham harbiy holatga o'tkazildi.

Joriy qilingan poezdlar harakatining yangi grafigiga asosan harbiy yuklarni birinchi navbatda to'xtovsiz o'tkazib yuborish ko'zda tutildi.

Mamlakat sharqi va O'rta Osiyo respublikalarini Markaz bilan bog'lab turishda Toshkent temir yo'li katta ahamiyat kasb etdi. Ko'chirib keltirilayotgan sanoat korxonalarining asbob uskunalarini G'arbdan Sharqqa, Sharqdan G'arbga esa qurol-aslaha, o'q-dorilar, oziq-ovqat, qo'shnlarni etkazib berishda u katta rol o'ynadi.

O'zbekiston temir yo'llarining fidokorona mehnati natijasida 1941-1942-yillar davomida ko'chirilgan sanoat korxonalarining asbob-uskunolari orilgan 17,5 ming vagon tashib berildi. Front orqasi bilan front o'rtasidagi asosiy aloqa vositasi bo'lib xizmat qilgan temir yo'l tarmoqlari 1941-1945-yillarda 2 baravar uzaydi. Avtotransport vositasi ham urush-yillarida yuk tashish va aloqa vositasi sifatida muhim o'rin tutdi. 1945-yilda respublika avtotransportida tashilgan yukning hajmi 1940-yildagiga nisbatan 2 baravar o'sdi.

Urush-yillarida front orqasida og'ir, qiyin sharoitda mehnat qilishlariga, ishchi kuchining etishmasligiga qaramasdan Itifoqning mudofaa qurilishlari va sanoat korxonalariga 155 mingdan ortiq o'zbekistonlik jalb qilingan. Ular RSFSR ning Ural, Sibirdagi zavodlari, qurilishda, asosan toshko'mir, qora va rangli metallurgiya korxonalarida mehnat qilishgan. Bu o'zaro yordam xalqlarning hamkorligini yanada mustahkamladi.

Nemis-fashistlarni tor-mor keltirish uchun olib borilgan umumxalq kurashiga o'zbek dehqonlari ham munosib hissa qo'shdilar. Ular oldiga front va mamlakat ichkarisidagi aholini qishloq xo'jalik mahsuloti bilan, sanoatni xom-ashyo bilan ta'minlash vazifasi qo'yildi. Buning uchun qishloq xo'jaligini ham harbiy izga o'tkazish, don, kartoshka, sabzavotlar va texnika ekinlarini ko'paytirish lozim edi. Chorvadorlar ham armiya, ham aholini go'sht-sut mahsulotlari bilan ta'minlashlari zarur edi.

Markaz ko'rsatmalari bilan asosan paxta ekishga moslashtirilgan, qishloq xo'jaligidagi yaxshi texnika vosital-

ari, otlar front uchun olib ketilgan, tajribali dehqonlarning ko'pchiligi front va front orqasidagi ishlarga jalb qilingan bir paytda yuqoridagi vazifani bajarish yanada mushkullashar edi. Stalincha ma'muriyat O'zbekistonga oziq-ovqat bilan "o'z-o'zini ta'minlash" vazifasini qo'yar ekan, mudofaa sanoati uchun g'oyat muhim bo'lgan xom ashyo-paxta etishtirishni kamaytirmaslikni talab qildi. Buning ustiga dehqonlarni qishloq xo'jalik mashinalari bilan ta'minlash to'xtalishi bilan bir paytda mexanizatorlarning soni ham qisqardi, ya'ni urush arafasida O'zbekistonda 27 888 mexanizator bo'lgan bo'lsa, 1942-yilda ularning soni 2775 kishiga tushib qoldi, keyinchalik yanada kamaydi. Ular o'rnida ayollar, bolalar, keksalar mehnat qila boshladilar. Ketmon va omochlar asosiy ish quroliga aylanib qoldi. "Mehnat intizomini mustahkamlash" sohasida haddan oshishlar avj oldi. 12 yoshdan boshlab mehnat kuni belgilanib, uni bajarmaganlarning oilasi sudga berilgan. Lekin qattiq qiyinchiliklarga qaramay o'zbek dehqonlari o'z oldilariga qo'yilgan vazifani sharafla bilan bajardilar.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirishni ko'paytirish, suvdan foydalanishni yaxshilash va yangi erlarni o'zlashtirish bilan bog'liqdir. Urush-yillarida hashar yo'li bilan O'zbekistonda shimoliy Toshkent, yuqori Chirchiq, shimoliy Farg'ona, So'x-Shohimardon, Uchqo'rg'on kanallari, Rudasoy, Kattaqo'rg'on suv omborlari qurilib ishga tushirilishi yangi erlarni o'zlashtirishga imkon berdi. 1942-1943-yillarda O'zbekistonda sug'orilib ekin ekiladigan erlar maydoni 546 ming gektarga ko'paydi.

Urush-yillarida O'zbekiston dehqonlari qand lavlagi, kungaboqar kabi oziq-ovqat ekinlari, zig'ir va kanop kabi texnika ekinlarini etishtirishni o'zlashtirdilar, makkajo'xori, kunjut ekishni ko'paytirdilar. Samarqand, Farg'ona, Toshkent va Qashqadaryo viloyatlaridagi hosildor va suv bilan yaxshi ta'minlangan yangi erlar ham qand lavlagi etishtirishga ajratildi. Qishloq mehnatkashlari 1565 ming sentner qand lavlagi etishtirgan 1945-yilda respublikadagi Zirabuloq, Krasnogvardeysk, Qo'qon, Yangiyo'l qand zavodlarinigina emas balki

boshqa respublikalarni ham qand lavlagi bilan ta'minlash imkoniga ega bo'ldi. Bu bilan O'zbekiston mamlakatda etishtiriladigan qandning to'rtidan birini ishlab chiqarishga erishgan bo'lsa, 1942-yilda SSSR dagi kunjut ekiladigan maydonning 50 foizi O'zbekistonga to'g'ri kelgan edi.

Urush-yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligida ipakchilik, qorako'lchilik alohida ahamiyat kasb etgan bo'lsa, meva, uzum, sabzavot va poliz mahsulotlarini etishtirish ham salmoqli o'ringa ega edi. 1942-1943-yillarga kelganda sabzavot maydonlari urush arafasiga qaraganda 12,5 ming, uzumzorlar maydoni 5,1 ming gektarga ko'paydi.

Paxta etishtirishni ko'paytirish urush-yillaridagi O'zbekiston dehqonlarining oldidagi eng muhim vazifalardan biri bo'lib qolaverdi. Ob'ektiv sabablarga ko'ra 1942-1943-yillardagi paxta topshirish rejalari bajarilmay qoldi. Lekin urush davri sharoitidagi texnika vositalari, ishchi kuchining etishmovchiligi, mineral o'g'itlarning kamligi sababli ro'y bergan bu holatni Markaz tan olishni istamadi va o'sha paytdagi O'zbekiston rahbari Usmon Yusupov qattiq ogohlantirish oldi 1944-yil yanvarida o'tkazilgan respublika paxtakorlarining birinchi qurultoyida paxtachilikni yuksaltirish vazifalari to'g'risidagi fikr almashuv va ko'rilgan chora tadbirlar natijasida O'zbekiston-yillik paxta tayyorlash rejasini 101,4 foizga bajardi.

Urush-yillarida O'zbekiston qishloq mehnatkashlari 4 mln. 148 ming t. paxta, 82 mln pud g'alla, 54067 t. pilla, 195 ming t. sholi, 57 ming 444 t meva, 36 ming t. quruq meva, 159 ming 300 t. go'sht, 22 ming 300 t. jun va boshqa mahsulotlar etkazib berish bilan dushman ustidan qilingan g'alabaga munosib hissa qo'shgan bo'lsa, nemis-fashist okkupantlaridan ozod qilingan hududlarda qishloq xo'jaligini tiklash ishlari uchun texnika va ishchi kuchlari bilan yordam berib, o'zbek xalqi o'zining insonparvarlik, do'stlik, birodarlik tuyg'ularini namoyon etdi. 1943-yilda O'zbekistondan ozod qilingan tumanlarga 1152 ta traktor, 25 ta kombayn, 1138 ta plug, 379 ta seyalka kabi texnikalar, Ukraina va Stavropol o'lkasiga 1596

nafar kombaynchi, 41 nafar mexanik, 30 nafar agronom, 11 nafar buxgalter yuborildi. RSFSR, Ukraina, Belorussiya, Boltiq bo'yi respublikalarining xalq ho'jaligini tiklashda minglab o'zbekistonliklar faol ishtirok etdilar.

3. Urush-yillarida fan va madaniyat.

O'zbekiston ishchi va mehnatkashlari bilan bir qatorda fan, maorif va madaniyat xodimlari ham nemis-fashist bosqinchilari ustidan qozonilgan g'alabaga o'zlarining munosib his-salarini qo'shdilar. "Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!" shioriga "labbay!" deb javob bergan ko'pgina olimlar urushning birinchi kunlaridayoq frontga ketdilar. Ular orasida O'zbekistonning mashhur olimlaridan-U.A.Orifov, Ya.X.To'raqulov, I.Ismoilov, X.Uzmanov va boshqalar bor edi. T.N.Qori-Niyozov, V.I.Romanovskiy, T.Z.Zohidov, I.A.Raykova, O.S.Sodiqov kabi olimlar natijasi xalq xo'jaligi va front zaruriyati uchun xizmat qilgan muammolarni hal qilishda katta kuch bilan mehnat qildilar.

O'zbek matematik, mexanik va astronomlari evakuatsiya, o'q-dori, harbiy texnika sifatini oshirishga aloqador bo'lgan bir qancha muhim ilmiy muammolarni hal qildilar. Bunda T.A. Sarimsoqov, V.I. Ramonovskiy, M. Kamolov, N.N. Nazarov va boshqa olimlarning hissasi katta bo'ldi. Ularning ehtimollik nazariyasi va matematika statistikasi sohasidagi ijodiy izlanishlari artilleriya otishmalari va bomba tashlash aniqligini, jangovar samolyotlarning yuk ko'tarish imkoniyatini oshirishga, respublikada ishlab chiqarilayotgan harbiy texnikaning sifat ko'rsatkichlarini takomillashtirishga imkon berdi.

Geolog olimlar foydali qazilma boyliklarni qidirib topish, sanoatni zarur xom ashyo bilan ta'minlash vazifalarini bajarishga katta e'tibor berdilar. O'zbekiston tog'lari va cho'llarida 1943-yilning o'zidagina 35 ta geologiya ekspeditsiyalari ish olib bordi. O'zbekistonlik kimyogarlar paxta chiqindisidan xalq xo'jaligida foydalanish taklifini, etil spirtini, sirka kislotasini, qamishni quruq qayta ishlash natijasida ko'mir briketini

olishning yangi usullarini ishlab chiqdilar. Bunda akademik O.S. Sodiqov boshliq guruh ishlari alohida ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston o'simliklarining alkaloidlik xususiyatini o'rganish yuzasidan akademik S.Yu. Yunusov rahbarligida katta ishlar olib borildi. O'rta Osiyo davlat universiteti (O'zMU)ning kimyo fakultetida urush davrida muhim ahamiyatga ega bo'lgan narkoz efiri, xlorli kalsiy, kofein, streptotsid, sulfidin, nikotin kislotasi ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Fakultet bazasida Toshkent farmatsevtika zavodi tashkil etildi. O'zbekistonlik farmatsevtlar mahalliy xom ashyodan 15ta yangi dori preparatlarini ishlab chiqarish usullarini kashf etdilar.

O'zbekistonning ijtimoiy-gumanitar fanlari olimlari-tarixchilar, sharqshunoslar, adabiyotshunoslar, tilshunoslar, iqtisodchilar va faylasuflar o'zlarining ijodiy mehnatlari bilan mamlakat ilmiy salohiyatini rivojlantirishga, ommaga insonparvarlik, vatanparvarlik, erksevarlik g'oyalarini singdirishga qimmatli hissa qo'shdilar.

Ilmiy tadqiqot ishlariga rahbarlik qilish, ularni muvoqilashtirishni dastlab 1940-yilda tashkil etilgan SSSR FANing O'zbekiston filiali (UzFAN), keyin 1943-yil noyabrda ochilgan O'zFA amalga oshirdi. O'zFA ning birinchi prezidenti qilib T.N.Qori Niyozov saylandi. Bu o'zbek xalqi hayotida muhim voqea bo'ldi. 1943-1945-yillarda qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlar bilan O'zFA Ittifoqda tanilgan ilmiy markazga aylandi. Bu paytda akademiya tarkibidagi 22ta ilmiy muassasada 818 ilmiy xodim fan olamining turli jabhalarida tadqiqot ishlarini olib bordilar. O'zFANing faoliyatida ko'chirib keltirilgan ilmiy xodimlarning ham o'ziga xos hissasi bo'ldi.

Urush-yillarining qiyinchiliklariga qaramasdan O'zbekistonda Oliy va o'rta maxsus yurtlari va maorif muassasalarining faoliyati ham to'xtab qolmadi. O'zbekistonda 29 ta oliy va 52 ta o'rta maxsus o'quv yurti ishlab turdi, ularning soni markazdan ko'chirib keltirilgan 31 ta oliy o'quv yurti va 7 ta harbiy akademiya hisobiga yana ortib bordi. Bu o'quv yurtlarida urush-yillari mobaynida 11.750 nafar yuqori malakali mutaxassis va 6.673 nafar kadrlar tayyorlandi.

Xalq ta'limi sohasida ham o'qituvchilarning frontga ketishi, ko'pgina binolarning gospitallarga, bolalar uyi va harbiy-o'quv punktlariga berilishi, darslik va o'quv qo'llanmalarining, mutaxassis kadrlarning etishmovchiligi anchagina qiyinchiliklarni keltirib chiqargan edi. Shunday bo'lsa ham urush-yillarida o'qitish ishlari muntazam olib borildi. O'quvchilar maktabda o'qish bilan birga yaradorlarga, frontga ketganlarning oila a'zolariga, urush nogironlari oilalariga yordam berdilar.

O'zbek adabiyoti ham xalqimizning yovuz dushmanga qarshi kurash-yillarida o'zining munosib hissasini qo'shdi. Oybek, Hamid Olimjon, Shayxzoda, G'ofur G'ulom, Uyg'un, Sobir Abdulla, Zulfiya, Temur Fattoh kabi shoir va yozuvchilar urush maydonlariga safarbar etuvchi she'rlari va maqolalari bilan xalqni g'alabaga ruhlantirdilar. Oybekning "Yovga o'lim!" she'ri, "Navoiy" romani, G'.G'ulomning "Sen etim emassan" she'ri, Hamid Olimjonning "Yigitlarni frontga jo'natish", "Jangchi Tursun", "Roksananing ko'z yoshlari" va boshqa asarlar urush-yillaridagi o'zbek adabiyotining yorqin namunalaridir. M. Ismoil, Ilyos Muslim, Nazarmat, Adham Rahmat, N. Safarov, Ibrohim Rahim, Z. Fatxullin, Adham Hamdam kabi yozuvchi va jurnalistlar frontda ishtirok etib, "Qizil armiya", "Front haqiqati", "Qizil askar haqiqati", "Suvorovchi", "Vatan sharafiga uchun" kabi front gazetalarida xizmat qilish jarayonida, Hamid Olimjon, Oybek, A.Umariy, G'afur G'ulom, Ra'no Uzoqova va boshqa shoir, ham yozuvchilar hukumat delegatsiyalari tarkibida frontning oldingi marralariga borib, o'z qahramonlari bilan tanishdilar, yurtdoshlarining jasratlarini tarannum etdilar.

A.Axmatova, I. Virta, S. Gorodetskiy, A. Deych, K. Zelskiy, Ya. Kolas, N. Pogodin, A. Tolstoy, V. Yan kabi yozuvchi-shoiralar ham O'zbekistonda yashab, o'zbek adabiyotchilari bilan hamkorlikda ajoyib asarlar yaratdilar. Bunda respublika Yozuvchilar uyushmasiga rahbarlik qilgan H. Olimjonning xizmati katta bo'ldi. Dramaturgiya sohasida N. Pogodin, Hamid Olimjon, Uyg'un va Sobir Abdullalar yozgan "O'zbekiston

qilichi” va A. Umariyning “Qasos”, Yashin va Sobir Abdul-
laning “Davron ota” kabi asarlari bilan birga Uyg’un va Izzat
Sulton “Alisher Navoiy”, Hamid Olimjon “Muqanna”, Maqsud
Shayxzoda “Jaloliddin Manguberdi”, Oybek “Mahmud Taro-
biy” kabi dramatik asarlarini yaratdilar-ki, ularda o‘zbek xalq-
ining bosqinchilarga qarshi kurash sahifalari aks ettirildi.

1941-1945-yillardagi urush davrida O‘zbekistonda
ta’sirchan vosita hisoblangan teatr va san’at ancha rivoj-
landi. Teatr va san’at arboblari frontning oldingi marralari-
da bo‘ldilar. Bu davrda O‘zbekistonda 35 ta mahalliy va 16
ta ko‘chirib keltirilgan teatr jamoasi faoliyat ko‘rgazib, bu-
tun urush davomida 203 ta yangi postanovka tayyorladilar
va 6 667 303 tomoshabinga 13.568 ta spektakl va konsertlar
ko‘rsatdilar.

Ikkinchi jahon urushi-yillarida respublikamizda 30 dan or-
tiq konsert brigadalari tashkil etilib, ular harakatdagi armiya
qismlarida 35 mingdan ortiq, Turkiston harbiy okrugi qismlari
va gospitaldagi nogironlarga 26 mingta konsert qo‘yib berib,
jangchilarni ruhlantirdilar, ularni fashizm ustidan g‘alabaga
undadilar. Ayniqsa, Tamaraxonim, Halima Nosirova, Mukarra-
ma Turg’unboeva, Sora Eshonto‘raeva, Abror Hidoyatov, Shu-
kur Burhonov kabi san’atkorlar ishtirokidagi konsert va to-
moshalar jangchilar, tomoshabinlar qalbiga zo‘r ko‘tarinkilik
baxshida etgan. A. Abdullaev, Ch. Ahmarov, O‘. Tansiqboev
kabi rassomlar urush lavhalari, badiiy-yilnomalarni yaratib,
xalqimizning front va front orqasidagi fidokorona mehnatini
mahorat bilan tasvirladilar.

Qisqa metrajli filmlar va 10 ta ovozli badiiy filmlarini
yaratish bilan I. A‘zamov, K. Yormatov, N. G‘aniev, S. Muham-
edov kabi o‘zbek rejissyorlari urush-yillarida kinomotografi-
yani rivojlantirdilar. Bu davrda ishlangan “Nasriddin Bux-
oroda”, “Tohir va Zuhra” kabi filmlar “O‘zbekfilm”ning oltin
fondiga aylandi.

Umuman olganda urushda qo‘lga kiritilgan g‘alabaga
o‘zbekistonliklar o‘zlarining fidokorona mehnatlari bilan kat-
ta hissa qo‘shdilar.

4. O'zbekistonliklarning urush jangohlarida ko'rsatgan jasoratlari.

Ikkinchi jahon urushi frontlarida o'zbekistonlik jangchilar o'zlarining botir, mard, qo'rqmaslik xislatlarini namoyon qilib qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar.

Sovet siyosiy rahbarlarining razvedka ma'lumotlari etarli bo'lishiga qaramasdan 1941-yilda Germaniya SSSRga hujum qilmasligiga ishonchi, g'arbiy frontda charchab qolgan kapitalistlar ustiga hujum qilish maqsadida chegarada qo'shin va qurollarni to'plash bilan mudofaa inshootlarini barpo etmaganligi, 1937-yilda armiyadagi ommaviy qatag'onlar natijasida sovet qurolli kuchlarining jangovar qobiliyatiga berilgan zarbaning o'rni to'ldirilmaganligi, qo'mondonlar kasbiy tayyorgarligining past darajadaliği sababli urushning dastlabki kunlarida shiddat bilan bostirib kirgan dushman qo'shinlari to'xtatib qolinmadi va ko'plab kishilarning qurbon bo'lishiga sabab bo'ldi. Buning uchun Stalin boshliq sovet hukumati rahbarlari javobgardirlar.

Chegara qo'shinlarida xizmat qilayotgan sovet jangchilari orasida o'zbekistonliklar ham ko'pchilikni tashkil qilar edi. Ular o'z zastavalarini himoya qilishda qahramonlik namunasini ko'rsatib, oxirgi o'qlari qolguncha dushmanga qarshi jang qildilar. Ular halok bo'lganlaridan keyingina dushman zastavalariga kirish imkoniga ega bo'ldi. Grodno yaqinida leytenant Usov, siyosiy rahbar Sharipov, Brest qal'asi mudofaasida Ahmad Aliev, Doniyor Abdullaev, Bobokomil Kashanov, Uzoq O'taev, Nurum Siddiqov, Madamin Hojiev, E.Ya.Liss, Rahimboy Arslonboev, Sayidahmad Boytemirov, F.I.Laenkov kabi o'zbekistonlarning ko'rsatgan jasoratlari Vatan himoyachilarining qahramonona jasoratining ramzi bo'lib qoldi.

Dushmanning shiddatli hujumi, yagona frontni tashkil qilish, umumiy aloqaning yo'qligi, tartibsizliklar, mudofaa janglaridagi qahramonliklarni qo'llash imkonini bermadi. Nemis-fashistlar sutkasiga 30 km sur'at bilan hujum qilib, qisqa vaqt ichida mamlakatning markaziy rayonlariga etib keldi.

SSSR qurolli kuchlardagi 2 mln. dan ortiq odami, 43,3 mingta to'pi, 8,3 mingta tanki, 8,2 mingta samolyotidan mahrum bo'ldi. Bu juda katta yo'qotish edi. Stalin ma'muriy-qatag'on vositalari bilan armiya tarkibidan qo'rqitish choralari amalga oshirdi. 1941-yil 16 avgust qarorida asirga tushganlarni harbiy xizmatni tashlab ketgan, ularning oilasini "Vatanni sotganlarning oilasi sifatida qamash" kabi ko'rsatmalar berildi. To'siqchi otryadlar va jarima batalonlari tashkil etilib, ular safida 1,5 mln.dan ortiq jangchi bo'ldi. Lekin bu usullar o'zini uncha oqlamadi.

Ikkinchi jahon urushida Smolensk, Odessa, Leningrad, Moskva mudofaalari sovet jangchilarining haqiqiy qahramonlik mo'jizalari bo'ldi desak, xato qilmaymiz. Bu janglar dushmanni to'xtatib qolish imkonini berdi. Gitlarning yashin tezligida urush olib borish rejasi barbod bo'ldi.

Moskva mudofaasiga etib kelgan, Turkiston harbiy okrugi-da tuzilgan, general-mayor I.V. Panfilov qo'mondonlik qilgan, tarkibida 180 dan ortiq harbiy va harbiy siyosiy bilim yurtlarini tamomlagan komandirlari bo'lgan 316-o'qchi diviziya Volokolamsk, Dubosekovo, Novo-Petrovsk yonidagi janglarda qahramona kurashdi. O'zbekistonlik Abdulla Tog'aev, Madaminov, Leytenant Pilyugin boshliq to'qqizta jangchi jasoratlarini alohida qayd qilish mumkin. Moskva uchun olib borilgan janglarda o'zbek xalqining qahramon qizlarining jasorati namunasini ko'rsatgan Zebo G'anieva Qizil Bayroq ordeni bilan taqdirlandi. Moskva ostonasida fashist qo'shinlarini tor-mor qilishda ko'rsatgan jasoratlari uchun 1753 o'zbekistonlik jangchi "Moskva mudofaasi uchun" medali bilan taqdirlandi. S. Qosimxo'jaev Qahramon unvoniga sazovor bo'ldi.

Moskva yonidagi g'alaba sovet rahbarlarida 1942-yildayoq urushni yakunlash, mamlakatni ozod qilish fikrini vujudga keltirdi va butun front bo'ylab hujum qilish haqida buyruq berildi. 1942-yildagi qishki hujumlarda mardlik va jasorat namunasini ko'rsatib, mahorat bilan jang qilgan Qo'chqor Turdievga 1942-yil may oyida «Sovet Ittifoqi Qahramoni» unvoni

berildi. Jangchilarimizning jasorati hali o'z harbiy kuchining asosiy qismini saqlab dushman qo'shinlarini tamomila yo'q qilishga, sovet rahbarlarining xatolari o'rnini qoplashga kamlik qilar edi. Buning uchun dushmannikidan kuchli harbiy-texnika yarog' va taktika kerak edi.

1942-yil may-iyun oylaridagi sovet qo'shinlarining hujumkor operatsiyalarini to'xtatgan dushman 25 iyunda Volga va Shimoliy Kavkaz yo'nalishida hujumga o'tdi. Mamlakatda yana qaltis vaziyat vujudga keldi. Ana shunday bir paytda o'zbek xalqi o'zbek jangchilariga ochiq maktub bilan murojaat qilib, o'z farzandlarini vatanga sodiqlik va jangda qo'rqish nimaligini bilmaslikka chaqirdi. Bu chaqiriqqa o'z qahramonliklari bilan javob bergan jangchilarimizdan 1974 nafari "Kavkaz mudofaasi uchun" medali bilan mukofotlandi.

**General Sobir
Rahimov**

Volga bo'yidagi Stalingrad mudofaasini yorib, dushman ustidan katta g'alabani qo'lga kiritilishi urushning borishida tub burilishga asos bo'ldi. Bu janglarda ko'rsatgan jasoratlari uchun 2733 ta o'zbekistonlik jangchilar "Stalingrad mudofaasi uchun" medaliga sazovar bo'ldi. Kavkaz uchun olib borilgan janglarda Toshkentda tuzilgan Sobir Rahimov qo'mondonligidagi diviziya jiddiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritib, 8 mingdan ortiq dushman jangchilarini qirib tashladilar. Bu diviziya yurtdoshimiz qo'mondonligida Sharqiy Prussiyagacha jangovar yo'lni bosib o'tdi. Keyinchalik Polsha erlarini ozod qilishda Sobir Umarovich Rahimov rahbarligidagi 37 gvardiyachi Rechitsk o'qchi diviziyasi alohida ajralib turdi. Dansig shahriga birinchilardan bo'lib kirishdi. Og'ir yarador bo'lgan S.U. Rahimov 1945-yil 25 martda halok bo'ldi. 1965-yil 6 maydagina tarixiy haqiqat tiklanib, S.U. Rahimovga o'limidan so'ng Sovet Ittifoqi Qahramoni unvonini berildi.

1943-yilda Oryol-Kursk yo'nalishi bo'yicha olib borilgan jiddatli janglarda ko'rsatgan jasoratlari uchun Ahmadjon

Shukurov, V. Shalandin, M. Abdullin, A. Solihovlar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovar bo'ldilar. Dneprni kechib o'tishdagi qahramonliklari uchun 100ga yaqin o'zbekistonliklar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni bilan taqdirlandilar. Ulardan J.Usmonov, V.Nabiev, X.Aminov, Sh.Shoimov jasoratlarini alohida qayd etish mumkin.

1944-1945-yillarda Belorussiya, Ukraina, Moldaviya, Boltiq bo'yi respublikalari va Rossiya Federatsiyasining g'arbiy viloyatlaridagi partizanlik otryadlarida faoliyat ko'rsatgan o'zbekistonlik jangchilar faoliyati ikkinchi jahon urushi tarixi sahifalariga bitilgan bo'lib, ularning nomlariyoq dushman ko'ngliga qo'rquv solgan edi. Bular orasida M.Topiboldiev, J.Otaboev, I.Musaev, A.Hakimov, I.Qosimov va boshqalarning mardlik namunalarini ta'kidlash mumkin.

1944-yil kuziga borib SSSR chegaralari butunlay tiklandi, sovet qo'shinlari Evropa mamlakatlariga ozod qiluvchi sifatlarda kirib bordi. Polsha, Ruminiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Vengriya, Chexoslovakiya, Avstriyani ozod qilib, Berlinni egalashda sovet qo'shinlari tarkibida o'zbekistonlik jangchilar ham o'zlarining baynalminallik tuyg'ularini namoyon qilib, Evropa xalqlarining fashistlar asoratidan ozod bo'lishlariga o'z hissalarini qo'shdilar. Bu mamlakatlarni ozod qilishdagi jasoratlari uchun B.Boboev, P.Nurpeksov, T.Nazarov, A.Rahimov, M.Fayozov va boshqalar Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni, 2430 nafar hamyurtimiz "Budapeshtni ozod qilish uchun" medali, 1706 kishi "Berlin olingani uchun", 109208 kishi "Germaniya ustidan g'alabi qozonganligi uchun" medali bilan taqdirlanganlar.

O'zbekistonlik jangchilar Evropadagi qarshilik ko'rsatish harakatlarida faol ishtirok etib, nemis-fashistlari ustidan qozonilajak g'alabaga va Evropa xalqlarining ozod bo'lishlariga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

Polsha, Yugoslaviya, Italiya, Fransiya, Norvegiya, Avstriya, Germaniya davlatlarida tashkil topgan ozodlik armiyalari safida, partizanlar tuzilmalarida ishtirok etgan, 40 mingdan ortiq sovet fuqarolarining orasida o'zbekistonliklar

ham ko'pchilikni tashkil qilar edi. Masalan, Yugoslaviya xalq ozodlik armiyasida 260 dan ko'proq o'zbekistonlik bo'lgan. L.Kolantarov, U.Xolmaboev, A.Mamajonov, O.Berdiev, R.Rahimov, H.Jabborov, H.Ismoilovlar qarshilik ko'rsatish harakatida faol ishtirok etgan hamyurtlarimizdir.

Hozirgi kunda "Turkiston legioni" to'g'risida turli fikrlar mavjud bo'lib, bu masala mufassal tadqiqotni talab qiladi. Ma'lumki, Stalin boshliq sovet hukumati Kommunistik Internatsional a'zolaridan, unuman chet el kommunistlaridan Evropadagi mavjud siyosiy hukumatga muxolif kuch sifatida foydalangan. Gitler ham "oq" muhojirlardan sovetlarga qarshi kuch sifatida foydalanishga harakat qilib, 1941-yil dekabrda asir olingan sovet generali Lukinga harbiy asirlardan stalinizmga qarshi kurash olib borishni tashkil etuvchi ruslarning muxolif hukumatini tuzishni taklif etadi. Bunday taklif 1941-1942-yillar bo'sag'asida milliy vakolatxona tuzish uchun intilayotgan quvg'indagi Turkiston milliy ziyolilariga ham qilindi. Natijada 1942-yil noyabrda Vali Qayumxon rahbarligidagi "Turkiston milliy qo'mitasi" tashkil topdi. Bu qo'mita 1941-yil kuzida tashkil topgan Turkiston bataloni bazasida tuzilib, harbiy asirlardan "Turkiston legioni"ni tashkil qilish to'g'risida 1942-yil dekabrda Vernaxtning Oliy qo'mondonligi rasman farmoyish e'lon qildi. Shuningdek, bu davrda "Arman", "Gruzin" legionerlari ham tuzilib, A.A.Vlasov rahbarligidagi rus ozodlik armiyasi tarkibiga kiritildi. Lekin bu, milliy "tuzilmalarga urushning oxiriga kelib 1 mln. ga yaqin kishi yozilgan bo'lsa ham, ular gitlerchilar kutganday zarbdor kuchga" aylanmadilar. Chunki bu tuzilmalarga ko'pincha majburan yozib qo'yilgan harbiy asirlar, frontga yuborishsa, o'zimiznikilar tomonga o'tib olamiz degan umid bilan qarar, buni sezgan nemislar har bir rotaga asosan nemis zobitlarini qo'ygan edilar.

Haqiqatdan ham "Turkiston legioni"da tashkil topgan yashirin guruhlar qarshilik harakati jangchilari va partizanlar bilan aloqa bog'lab, nemis-fashistlarning bir qancha rejalarini barbod qilganlar. 1943-yilda Desna daryosi yonidagi Kup-

chixa qishlog'i hududida jang qilayotgan 74-diviziya tomoniga Abdulla Otaxonov boshchiligida to'la qurollangan, 370 kishidan iborat Turkiston bataloni o'tgan. Keyinchalik sovet qo'mondonligining ishonchsizligi bilan ular frontdan chetlatiladi. 1944-yilda Chernogoriyaga yuborilgan "Turkiston legioni" birlashmalari fashist komandirlarini o'ldirib, tog'dagi partizanlar oldiga chiqib ketishgan. O'zbekistonliklar partizan otryadlari va qarshilik ko'rsatish harakatlarida faol qatnashib, dushmani tor-mor qilishga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

Urushning dastlabki kunlaridayeq sovetlar davlatida parokandalik avj olib ketishiga umid bog'lagan gitlerchilar turli xil milliy tuzilmalar tuzish, sovet xalqlari orasida soxta tashviqotlar olib borib bunga asos hozirlashga intilgan bo'lsa, Stalin boshliq sovet siyosiy rahbarlari ham milliy kelishmovchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan xalqlarni majburan ko'chirish, butun-butun xalqlarga "sotqin" tamg'asini bosishdek choralarni amalga oshirganlar. Shunday tamg'a bilan 1944-yil mamlakat bo'ylab 2.230.500 kishi majburan ko'chirilgan. Shulardan O'zbekiston hududiga Qrimdan-151604 qrim tatarlari, Gruziyadan-110 mingga yaqin mesxeti turklari, Shimoliy Kavkazdan 20 mingdan ortiq ingush, 4,5 ming arman va greklar ko'chirib keltirilgan.

Ular NKVD nazoratida, repressiv rejimga qat'iy rioya qilgan holda yashashga mahkum etilib, milliy davlat tuzilmalari va konstitutsion huquqlaridan mahrum etilgan edi. Ko'chirib keltirilgan joylardagi mahalliy aholi bilan bog'lanish kabi huquqlardan ham mahrum qilingan edilar. Lekin o'zbekistonliklar ko'chirib keltirilganlarni o'z uylariga qabul qilib, oxirgi burda nonlarini bo'lishib eb, o'zlarining yuksak ma'naviyati, buyuk insonparvarligini namoyon qildi.

Sobiq ittifoq xalqlarining fidokorona mehnatlari, jangchilarning qahramona jasoratlari sabab, nemis-fashist bosqinchilariga qarshi olib borilgan, 43 kuni kam 4-yil (1941-yil 22 iyun-1945-yil 9 may) davom etgan urush g'alaba bilan yakunlandi. Lekin ikkinchi jahon urushi davom etardi. Ittifoqchi

davlatlar bilan bo'lgan kelishuv va Sharqda xavf bo'lib turganligi sababli 1945-yil 9 avgustga o'tar kechasi sovet hukumati Yaponiyaga qarshi urush boshladi. 2 sentyabrgacha davom etgan bu jangda 6770 nafar o'zbekistonlik jangchilar ishtirok etib, Kvantun armiyasini mag'lubiyatga uchratishda, Yaponiyaning taslim bo'lishida o'z hissalarini qo'shdilar. N. Latipov, A. Karimov, U. Doniyorov kabi ko'plab hamyurtlarimiz yuksak harbiy mahorat va jangovar faolliklarini namoyish etdilar.

Ikkinchi jahon urushining g'olibona yakunlanishida o'zbekistonliklarning front va front orqasidagi jasoratlari katta hissa bo'lib xizmat qildi. 120 mingdan ortiq o'zbekistonliklar SSSRning orden va medallariga sazovor bo'ldi. «Sovet Ittifoqi Qahramoni» unvoniga ega bo'lgan 300 dan ortiq jangchidan 75 tasi o'zbek o'g'lonlari edi. O'zbekistonlik 82 ta jangchi "Shuhrat" ordenining uchala darajasi bilan taqdirlandi. Italiya, Angliya, Fransiya, Yugoslaviya, Polsha, Chexoslovakiya, Vengriya kabi mamlakatlarining ordenlari bilan taqdirlangan hamyurtlarimiz bir necha ming kishini tashkil etadi.

O'zbekiston urushdan katta yo'qotish bilan chiqdi. 1939-1945-yillarda bo'lib o'tgan Ikkinchi jahon urushi frontlariga safarbar qilingan 1433230 kishidan 263005 kishi halok bo'ldi, 132.670 kishi nogiron bo'lib qaytdi.

Urush-yillarida asirga tushgan 6,2 mln. kishidan 4 mln. kishi halok bo'lgan, 1 mln. kishi "Vlasovchilar"ga qo'shilgan, tirik qolgan 1 mln. kishi esa nemis lagerlarini sovet lagerlari bilan almashtirishga majbur bo'ldilar. Ular orasida nohaq jazolanganlardan yurtdoshlarimiz ham bor bo'lib, S.Abdullaev, L.Popov, K.Abramovich, P.Rustamov va boshqalar shular jumlasidandir.

1945-yilga kelib mamlakatda yaxshilik sari qat'iy o'zgarishlarni kutayotgan xalq yana mustabid tuzum asoratida qoldi. Ijtimoiy hayotdagi ziddiyatlar yashirinib barqarorlik vujudga keltirdiki, ular bu tuzumning muqarrar qulashini ko'rsatardi.

Katta qurbonlar evaziga bo'lsa ham o'zbekistonliklar insoniyatni fashizm balosidan qutqarishga munosib hissa

qo'shdilar. Urushda halok bo'lganlar xotirasini tiklash va qadrlash maqsadida "Xotira" kitoblari tuzildi, poytaxtimiz markazida Xotira maydoni va motamsaro ayol yodgorlik majmuasi tiklandi. Bu ishlarga boshchilik qilgan yurtboshimiz farmoni bilan 9 may "Xotira va Qadrlash kuni» deb e'lon qilindi. Hozirgi kunda hayot bo'lgan mehnat va urush faxriylardan yosh avlod hamisha minnatdordirlar.

Tayanch so'zlar

Ikkinchi jahon urushi, armiya, safarbarlik, harbiy, jangovor, front orti, jangoh, qahramonlik, askar, qo'mandon, fashizm, sovet, jang, xtira, evakuatsiya, natura, punkt, gospital, korxona, sanoat, fan, madaniyat, adabiyot, truppa.

Savol va topshiriqlar.

1. Ikkinchi jahon urushining sabablari nimada edi?
2. O'zbekiston xalq xo'jaligining harbiy izga solinishi jarayoni qanday kechgan jdi?
3. O'zbek xalqining bag'rikengligi nimalarda namoyon bo'ldi?
4. O'zbek xalqining front ortidagi fidokorona mehnati haqida so'zlab bering.
5. "Sen etim emassan" iborasi mohiyati nimada?
6. Urush-yillarida O'zbekiston sanoati qay ahvolda bo'lgan?
7. O'zbekistonlik jangchilarning frontdagi jasoratlari haqida so'zlab bering.
8. Urush-yillaridan fan va madaniy hayot haqida nimalarni bilasiz?
9. "Xotira va qadrlash kuni" mazmun-mohiyatini izohlab bering.

15-mavzu bo'yicha foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxo'jaev A. Chin o'zbek ishi. -Toshkent, 2003.
2. Tursunov I. Istiqlolga intilgan qalblar nidosi. Toshkent, 1995.
3. Ibroxim A., Sultonov X., Juraev N. Vatan tuyg'usi. -Toshkent: O'zbekiston, 1996.
4. Muxitdinov N. Kreml'da o'tgan-yillarim. - Toshkent: O'zbekiston, 1995.
5. Mustabid tuzumning O'zbekiston milliy boyliklarini talash siyosati: tarix shohidlari va saboqlari. - Toshkent: Sharq, 2000
6. O'zbekiston tarixi. R.H. Murtazaevaning umumiy taxriri ostida. -Toshkent: Universitet, 2005.
7. O'zbekistonning Yangi tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida.-Toshkent, II jild, 2001.
8. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S.. O'zbekiston tarixi. Darslik. -T.: Iqtisod- moliya, 2006.

21-MAVZU. SOVET DAVLATIDA MA'MURIY-BUYRUQBOZLIK SIYOSATINING KUCHAYISHI VA INQIROZI DAVRIDA O'ZBEKISTON (1946-1991 YY.)

Reja:

1. Mavzu tarixshunosligi. Urushdan keyingi-yillarda O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti.

2. Respublikada 1946-1990-yillardagi ma'naviy –madaniy qaramlik va uning oqibatlari. Qatag'onlikning yangi to'liqini.

3. Urushdan keyingi-yillarda O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti.

4. O'zbekistondagi demografik jarayonlar. Soxta "urbanizatsiyalashtirish".

5. O'zbekistonda ekologik holatining og'irlashishi. Orol fojiasi.

6. 50-80-yillarda madaniy hayot. Mafkuraviy cheklashlar.

7. O'zbekiston "qayta qurish"-yillarida.

8. O'zbekistonda qatag'onlikning yangi bosqichi. "Paxta ishi", "O'zbeklar ishi" nomli soxta ishlar.

9. Islom Karimov – O'zbekiston rahbari.

1. Urushdan keyingi-yillarda O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti

Urushdan keyingi-yillarda O'zbekiston xalq xo'jaligining tinch qurilishga o'tishi murakkab xalqaro vaziyatda kechdi. Urush davrida umumiy dushman fashizmga qarshi kurash antifashist davlatlar va xalqlarni birlashtirgan bo'lsa, urush tugagandan keyin bu ittifoqdagi davlatlar orasida ajralish yuz berdi va ikki o'rtada sovuq urushlar munosabati boshlanib ketdi.

Urushdan so'ng fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga katta hissa qo'shgan O'zbekiston xalqlari oldida harbiylashgan xalq xo'jaligini tinch qurilish yo'liga solish, uni urushdan oldingi darajaga etkazish va rivojlantirish kabi murakkab vazifalar turardi.

Urush davridagi harbiy-iqtisodiy hamkorlik tajribasi urushdan keyingi vayron bo'lgan iqtisodiyotni tiklash va rivojlantirishda ham g'arb davlatlari bilan hamkorlik qilish zarurligini ko'rsatdi. Lekin haddan tashqari mafkuralashgan sovet tizimi Respublikalarni xorijiy mamlakatlardan "temir qo'rg'on" bilan ajratib, mamlakatni ortiqcha qiyinchiliklar va qurbonga mahkum etdi. Sobiq Ittifoq boshqa mamlakatlardagi tiklanishning ilg'or tajribalaridan, chet el sarmoyalaridan foydalanishni istamadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov II-jahon urushida vayron bo'lgan Evropa, Yaponiya, Janubiy Koreya mamlakatlari birinchi navbatda, albatta, "o'z kuchiga tayanib, o'z imkoniyatlariga suyanib yuksak taraqqiyot darajasiga ko'tarildi",-deydi. Lekin, ularning bu yutuqlarida chetdan kelgan sarmoyalar ham katta o'rin egallagan. Amerika Qo'shma Shtatlarida qabul qilingan "Marshall plani" asosida ajratilgan taxminan 50 mlrd. dollar Evropa mamlakatlari iqtisodini o'nglab, hayot darajasini ko'tarishga, ilg'or texnologiyalarni joriy etishda hal qiluvchi kuch bo'ldi. Sovet davlatining g'oyat mafkuralashgan iqtisodiy siyosati esa yakalanib qoldi va bu xalqimizning boshiga ortiqcha kulfat olib keldi.

O'zbekiston urushdan keyingi-yillarda o'z xalqining arzon kuchidan, boy xomashyo manbalaridan cheksiz ravishda foydalanishiga asoslangan, kompartiya chizib bergan besh-yillik rejalarni bajarishga kirishdi. Bir tomonlama, Markaz manfaatiga bo'ysundirilgan Respublika iqtisodiyotini urushdan oldingi darajaga etkazish va yanada rivojlantirishga qaratilgan vazifani bajarishda o'zbek xalqining mehnatsevarligi, sabr-toqatli va tinchliksevarligi kabi fazilatlaridan foydalanildi.

Iqtisodiyot oldiga qo'yilgan eng muhim vazifalar O'zbekiston SSR Oliy Kengashining 1946-yil avgustida chaqirilgan 8-sessiyasida qabul qilingan 1946-1950-yillarga mo'ljallangan rejada belgilandi. Bunga ko'ra, xalq xo'jaligining barcha sohalariga 3 mlrd. 900 mln. so'm kapital mablag' ajratildi. Sanoatni rivojlantirish ishlari respublika iqtisodiyotining etakchi sohasi paxtachilikni rivojlantirishga qaratildi. Elektr

quvvati ishlab chiqarishga alohida e'tibor berildi. 5-yilda 8 ta yirik va o'rta hajmdagi elektrostansiyalar, shu jumladan 300 000 kv. soat kuchga ega bo'lgan Farhod suv elektr stansiyasi ishga tushirildi. Bu stansiya sobiq ittifoqda uchinchi o'rinda bo'lib, urushgacha O'zbekistonda ishlab chiqarilgan elektr quvvatiga teng quvvat beradigan bo'ldi.

Qisqa davr oralig'ida, 20-30-yillardagi "sotsializm qurish" azoblari, ayniqsa ikkinchi jahon urush davri qiyinchiliklarini, mashaqqatlarini boshdan kechirgan O'zbekiston xalqi iqtisodni tiklash va rivojlantirish yo'lida ham hormay-tolmay mehnat qildi. Besh-yilda sanoat mahsulotining yalpi hajmi 71 foizga ko'paydi, bu urushdan oldingi darajadan 1,9 barobar ko'p edi. Sanoatning xalq xo'jaligidagi salmog'i 47,7 foizni tashkil qilgan edi. Shu-yillarda Farhod, Oqqovoq-2, Bo'zsuv-2 elektrostansiyalari, jami 150 ta yangi sanoat korxonalari ishga tushirildi.

O'zbekistonning kelajakdagi taraqqiyoti rejalari Ittifoq markazida ishlab chiqarilib, aksariyat hollarda mahalliy sharoit, ijtimoiy ahvol hisobga olinmasdan iqtisodni bir tomonlama, ya'ni o'lkani xom-ashyo bazasi sifatida saqlab qolishga qaratildi. Sanoat, xalq xo'jaligining deyarli barcha tarmoqlari paxtachilikni rivojlantirishga bo'ysundirildi. Sovet hukumatining 1946-yil 2 fevraldagi O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risidagi qarori O'zbekistonda paxta yakkahokimligini kuchaytirish uchun asos bo'ldi.

Iqtisodiyotni tiklash ishlari qishloq xo'jaligida ayniqsa paxtachilikda qiyinchilik bilan o'tdi. O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish to'g'risida sovet hukumatining urushdan keyin qabul qilgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan asoslanmagan o'nlab qarorlari izchillik bilan amalga oshirilmadi, shuning uchun ham kutilgan natijalarni bermadi. 1947-1948-yillarda paxta tayyorlashning davlat rejasi bajarilmadi. 1949-yildan boshlab ahvol birmuncha o'zgardi. 1950-yili 2 mln. 222 ming tonna paxta etkazib berildi, hosildorlik gektaridan 20,7 sentnerga etdi. 1950-yildan paxtaning xarid

narxi oshirilib, 1 tonnasiga 2200 so'm ya'ni avvalgidan ikki baravar ko'p haq to'landi. Lekin dehqonchilikning boshqa sohalarida ekin maydonining qisqartirilganligi oqibatida g'alla va sabzavot tayyorlashda urushdan oldingi darajaga etmadi.

Iqtisodni rejali ravishda rivojlantirish bilan bir qatorda ba'zi ijtimoiy masalalarga ham e'tibor qilindi. Jumladan, ish haqi oshirildi, harbiy soliq, kartochna tizimi bekor qilindi. Pul islohoti o'tkazildi, qisqartirilgan ish soati joriy etildi, kundalik istemol mahsulotlarining narxi arzonlashtirildi. Bu tadbirlar pulning xarid quvvatini oshirish imkonini tug'dirdi. Lekin shunga qaramasdan narx navo hali ancha yuqori edi. 1950-yili O'zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlari 1940-yilga nisbatan deyarlik ikki barobar qimmat edi.

Keng iste'mol mollarini ishlab chiqarish tobora kamaydi. Ular asosan chetdan keltiriladigan bo'ldi natijada Respublika aholisining engil sanoat, oziq-ovqat mollariga ehtiyoji kuchaydi.

Jumhuriyat aholisining uchdan ikki qismini tashkil qilgan qishloq aholisining moddiy ahvoli achinarli edi. Ularning oylik daromadi o'rtacha 20 so'mni tashkil qilgan holda, bu ko'rsatkich ishchilarda 64 so'm edi. Vaholanki, urushdan keyingi xo'jalikni tiklash va rivojlantirishning asosiy og'irligi qishloq mehnatkashlari zimmasiga tushdi. O'zining bog' va mevalari bilan mashhur bo'lgan O'zbekiston aholisi haddan tashqari ko'p olinadigan soliq tufayli bog'laridan voz kechdi. Chorvadorlar shu sababga ko'ra mol boqib foyda ko'rmadi. Ahvol shu darajaga etdiki, aholining shaxsiy mollari soliq hisobiga davlat va jamoa xo'jaliklari foydasiga olindi. Sotishdan bosh tortganlar jinoiy javobgarlikka tortildi. Oqibatda shaxsiy xo'jaliklarda chorva mollari soni keskin kamaydi. Bunday zo'ravonliklar urush oqibatlari, vaqtinchalik, o'tkinchi holat deb tushuntirildi.

50-60-yillarda qo'riq va bo'z erlarni o'zlashtirishga va shu asosda paxta va g'alla etishtirishni ko'paytirish choralari ko'rildi. O'zbekistonda uch-yil ichida (1953-1955 yy.) 130 ming gektar yangi erlar ochildi. 1956-yili Mirzacho'lning o'zida sug'oriladigan maydon 205.000 gektarga etdi.

Shu-yillarda Markaziy Farg'onani o'zlashtirish munosabati bilan Katta Farg'ona kanali qayta ta'mirlandi. Toshkent viloyatida Ohangaron suv omborining 2-navbati, Yuqori Chirchiq suv tarmog'i, Buxoro viloyatida Quyimozor suv ombori, Sirdaryo viloyatidagi Janubiy Mirzacho'l magistral kanali qurilib foydalanishga topshirildi. 1960-yili respublikada sug'oriladigan er maydoni 2.571 ming gektarga etdi.

Paxtachilikni rivojlantirish uchun mineral o'g'itlardan foydalanishga katta e'tibor qaratildi. Respublikada 1951-yilda 0,9 mln t. mineral o'g'it ishlatilgan bo'lsa, 1980-yilda uning miqdori 5 mln. tonnadan oshib ketdi. G'o'za barglarini to'kish va zararkunandalarga qarshi kurashda ishlatilgan o'ta zaharli ximikatlar (butifos, merkaptafos va b.)dan haddan tashqari keng miqyosda foydalanish, aholi sog'ligiga keskin yomon ta'sir qildi.

Duniy bo'yicha pestitsidlar har bir kishiga 300 gr.dan, AQSh da 800 gr.dan to'g'ri kelgan bo'lsa, respublikaning paxta ekiladigan hududlarida har bir kishiga 1989-yil 25-45 kg.dan to'g'ri keladi. Respublika bo'yicha bo'lsa, bu har bir kishiga 7-8 kg.ni tashkil etdi.

Paxta xom-ashyosi etishtirish 1946-1985-yillarda 5,5 barovar ko'paydi, paxta ekiladigan maydonlar 1 mln. ga. dan ortdi. 1966-1986-yillar maboynida O'zbekiston qishloq xo'jaligiga 45 mlrd. so'm mablag' ajratilgan bo'lib, shundan 17,1 mlrd. so'mi sug'orish tarmoqlariga sarflandi. Shu davrda 1,5 mln. ga. er o'zlashtirildi. O'zlashtirilgan erlarda yangi 160 ta sovxozlar tashkil etilgan bo'lib, 20-yil davomida bu erlarda 10,4 mln tonna paxta xom ashyosi etishtirildi.

Qishloq xo'jaligining ekstensiv yo'ldan rivojlantirilishi, totalitar rejimning sug'orish texnologiyasiga qo'pol aralashuvi og'ir ekologik va boshqa turli noxush ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqardi.

1985-yilga kelib respublikada 900 ta sug'orish tarmog'i 92 ming gidrotexnik qurilmalar, 10 mlrd m³ hajmda suv to'playdigan 23 ta suv omborlari mavjud edi. 70-80-yillarda suvning tabiiy muvozanatini buzilishi er, suv, hattoki havon-ing zaharlanishiga olib keldi.

Mavjud suv zahirasi imkoniyatlaridan ortiq erlarning o'zlashtirilishi, tog' yon bag'irlariga ekin ekilishi, o'rmonlarni shafqatsizlik bilan kesilishi, daryo va ko'l suvlarining ifloslanishi hayvonot olamida halokatli o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Orol dengizi yaqin o'tmishda dunyodagi eng katta ko'llardan hisoblanib, baliqchilik, ovchilik, transport sohasi yaxshi yo'lga qo'yilgan edi. Biroq bir avlod umri davomida bir dengiz quridi. Bir mustabid tuzum rahbariyatining respublikadagi paxta yakka hokimligi siyosati, ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyot, Orol atrofiga favqulodda halokatli ekologik xatarni keltirib chiqardi.

Orol dengizining qurishi 1960-70-yillarda-yiliga-18 sm, 1971-1980-yillarda-53 sm, 1981-1985-yillarda-78 sm, 1985-yilga kelib esa-87 sm.ga etdi. 1961-yildan 1991-yilgacha dengiz hali 3 baravar qisqardi, dengiz o'z qirg'og'ida 75-80, ba'zi joylarda 100 km.ga chekindi. 1980-yillarning boshida Orol dengiziga suv kelishi deyarli butunlay to'xtab, nodir suv makoni quriy boshladi. Bu erlarda 2 mln. ga tuz va qumdan iborat maydon ochilib qoldi.

Sanoat va qishloq xo'jaligida yuzaki islohotlar xalqning turmush ahvolidan deyarli o'zgarish yasamadi. Ayniqsa, sobiq ittifoqdagina emas, balki mehnat sharoiti eng og'ir bo'lgan o'zbek paxtakorlarining turmush darajasi ayniqsa achinarli ahvolda bo'ldi.

O'zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlari "sotsializm uzil-kesil g'alaba qilgan" davrda aholining jon boshiga hisoblanganda quyidagicha edi: go'sht 29 kg, sut 150 litr, tuxum 78 dona, qand-shakar 21,2 kg, kartoshka 28, sabzavot va poliz mahsulotlari 66 kilogramdan to'g'ri keldi. Bu miqdor umumitifoq darajasidan ancha past edi. Qishloq aholisining iste'mol darajasi bu o'rta hisobdan ko'ra yana ham achinarli edi.

Paxta yakkahokimligining kuchayishi qishloq xo'jaligini boshqa sohalarini qoloqlikka olib keldi, g'alla, chorvachilik mahsulotlari, sabzavot-mevaga aholining talabi qondirilmadi. Buning ustiga tomorqaga nisbatan noto'g'ri siyosat olib borildi. 50-yillarning boshlarida respublika rahbarlarining tashab-

busi bilan sug'oriladigan erlarda tomorqa hajmi 25 sotihdan 13 sotihga tushirildi. Bu ko'rsatkich joylardagi rahbarlarning o'zboshimchaligi bilan 10 sotihgacha, Farg'ona, Toshkent viloyatlarida esa, hatto 6-8 sotihgacha kamayib ketdi. Bu holat respublika qishloq aholisining turmush darajasini g'oyat og'ir qilib qo'ydi.

1990-yil boshiga kelib respublikada 9 mln. yoki respublika aholisining 45 foizi jon boshiga hisoblaganda oyiga 75 so'mdan kamroq daromadga ega edi. Bu esa kun kechirish uchun zarur bo'lgan eng past darajadagidan ham kamdir. 80-yillarda kundalik hayotda hammaga kerak bo'lgan mebel garnituri, xolodilnik, sifatli chang yutkich va boshqalarni topish muammoga aylanib qoldi.

50-yillarda sanoat va qurilish, ijtimoiy ishlab chiqarishdagi tarqoqlikning respublika iqtisodini kompleks rivojlanishiga to'sqinligi yanada kuchaydi. Respublikaning sanoat va qurilish ishlari uchun huquqi va ma'suliyati cheklanganligi sababli, 1953-yili respublika IXtiyoridaagi korxonalar jami sanoat mahsulotlarining 31 foizni ishlab chiqargan bo'lsa, ittifoqqa bo'ysungan korxonalarga 69 foiz to'g'ri keldi. 1956-yilida esa sanoat mahsulotlarining salmog'i 55% foizga ko'tarildi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda xatolarga ham yo'l qo'yildi. Xususan Toshkent va Toshkent viloyatida yirik sanoat korxonalari qurilib, sanoat ishlab chiqarish joylashtirishda nomutanosiblikni keltirib chiqardi. 1955-yil dekabrda O'zbekiston Kompartiyasining birinchi kotibi lavozimiga avval Vazirlar Kengashining raisi vazifasida ishlagan Nuriddin Muhiddinov saylandi. Shu davrdagi ko'plab ijobiy o'zgarishlarda N. Muhiddinovning shaxsan hissasi katta bo'ldi. Uning tashabbusi bilan Markaz qaramog'idagi yuzlab sanoat korxonalari respublika ixtiyoriga o'tkazildi. 1960-yillarda O'zbekiston sanoatida bir qancha o'zgarishlar yuz berdi. 1959-65-yillar 450 dan ziyod sanoat korxonalari (shundan 150 yirik) va sexlar ishga tushirildi. Toshkent (birinchi navbati) Navoiy, Taxiatosh issiqlik elektrostansiyalari, gazli gaz koni shular jumlasidandir.

1953-yili Setalontepa, 1955-yilda Jarqoq, 1956-yilda Gazli neft konlarining ochilishi natijasida gaz sanoatining moddiy bazasi yaratildi. 1958-1960-yillarda Jarqoq-Buxoro-Samarqand-Toshkent magistral gaz quvuri qurilishi bilan respublika sanoat korxonalari, shahar va ayrim qishloqlarni gazlashtirish boshlandi.

Respublika aholisining aksariyat ko'pchiligi tabiiy gazga muhtojligini qondirish va butun iqtisodiy ishlab chiqarishini gazlashtirish asosida qayta qurish mumkin bo'lgan sharoitda chetga tabiiy gazni olib ketish avj oldi. O'zbekiston tabiiy gazni sobiq ittifoqning Evropa qismi, Ural, Qozog'iston, Tojikiston, Boltiq bo'yi mamlakatlari va boshqa mintaqalarga uzluksiz jo'natib turildi. Vaholanki, tabiiy gaz etishtirish Respublikada-yildan-yilga ortib bordi. Masalan, 1960-yilda 447 mln m³ hajmda tabiiy gaz olingan bo'lsa, 1970-yilga kelib bu miqdor 32 mlrd. m³ ni tashkil qildi.

Rangli metallurgiya sanoati sohasida Ohangaron, Olmaliq havzasi va Zarafshon tizma tog'lar konlari o'zlashtirildi.

Mashinasozlikning qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan sohasi 1959-1965-yillarda 1952-58-yillarga nisbatan keskin oshib ketdi.

Sobiq SSSRning 50-60-yillarda fan-texnika sohasidagi erishgan yutuqlarida O'zbekistonning qo'shgan hissasi katta bo'ldi. Mahalliy aholining mashaqqatli mehnati hisobiga etishtirilgan qimmatbaho mahsulotlari sovet mamlakatining iqtisodiy va harbiy kuch qudratini oshirishga bo'ysundirildi. Urushdan avvalgi-yillarda ham, Farg'ona vodiysida uranning bir necha manbalari ochilgan bo'lib, urushdan keyin barcha uran konlari ittifoq ixtiyoriga o'tkazilgan edi. 1948-yil yanvaridan O'rta Osiyodagi uran qidirish tashkilotlari yagona-Krasnogorskiy ekspeditsiyasiga birlashdi. 1951-yil ana shu "10-korxona" deb nom olgan tashkilot bazasida Krasnoxolm ekspeditsiyasi tuzilib, ittifoq geologiya vazirligiga bo'ysundirildi. Qizilqumda 50-60-yillarda jami 27 kompleks uran konlari ochildi. Navoiy, Uchquduq, Zarafshon, Zafarobod, Nurobod shaha-

rlarida bir necha yuz kilometrni tashkil etgan temir yo'l, avtomobil yo'llari qurildi.

Urushdan keyingi qiyin sharoitda transport qurilishiga alohida e'tibor berildi. Amudaryoning chap qirg'oqlari bo'ylab 400 km masofaga Chorjo'y-Urganch temir yo'li qurildi. Bu bilan Ashxobad, Samarqand, Dushanbe, Toshkent va boshqa shaharlardan tovar, yo'lovchi poezdlari Rossiya orqali Evropa mamlakatlariga yo'l oldi.

1966-1970-yillarda sanoatda zo'raki jadallashtirish natijasida yangi (oltin, uran, neft ishlab chiqaruvchi) sohalar rivojlandi. Respublikada kimyo tolasi, organik sintez mahsulotlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, boshqarishning butkul markazlashtirilishi ko'p o'tmay samara bermay qo'ydi. 70-yillardan boshlab-yildan-yilga sanoat va qishloq xo'jalik rejalari bajarilmay qoldi.

70-80-yillarning birinchi yarmida xalq xo'jaligini ishchi kadrlarga bo'lgan talabi ilmiy asoslangan tarzda o'rganilmadi. Natijada kadrlar tayyorlashni rejalashtirishda jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yildi, ba'zi sohalarda keragidan ortiq ishchi kadrlar tayyorlandi, boshqa sohalarda, ayniqsa texnika taraqqiyotini belgilaydigan tarmoqlarda mahalliy millat vakillaridan ishchi kadrlar tanqisligi sezilib qoldi.

Ikkinchi jahon urushi O'zbekiston aholisining soni va tarkibiga, respublika iqtisodiy taraqqiyotiga nihoyatda salbiy ta'sir ko'rsatgan. Lekin, 1971-yildan - 1985-yillarga qadar O'zbekiston xalq xo'jaligida ishchi va xizmatchilar soni 2641,5 mingdan 4833,5 ming nafarga ko'paydi. Biroq, bu o'sish sun'iy ravishda, ya'ni respublikamizga tashqaridan ko'plab kishilarni ko'chirib keltirish hisobiga ro'y berdi.

Aholi tarkibida ishchilar soni anchagina o'sganiga qaramay, respublikamiz bu ko'rsatkich bo'yicha sobiq Ittifoq respublikalari ichida 1979-yilgi ma'lumotga ko'ra, 13 o'rinda turar edi. O'zbekiston ishchilar sinfining milliy salmog'i jihatidan orqada qolmoqda edi. Masalan, o'zbeklar 1973-1983-yillarda sanoatda 51,1 foizni, qurilishda 46,5 transportda 38,6

aloqada-40,6 kimyo va neft kimyosida 24,9 foizni tashkil qilardi.

Toshkent shahrida 1985-1986-yillarda mehnat resurslari ortiqchaligi 200 ming kishi bo'lishiga qaramay, respublikaga tashqaridan 125 mingga yaqin ishchi va mutaxassislar jalb qilindi.

Shu bilan birgalikda ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholi soni ortib bordi. Ularning soni 1983-yilda 836 ming nafarni tashkil qildi.

Sanoatning zamonaviy tarmoqlarida "o'zbek xalqi go'yo ishlashga qodir emasligi" va shu munosabat bilan ko'p yoshlar ishsiz yurganligi haqida asossiz turli mulohazalar keng tarqaldi. Darhaqiqat respublikamizda 80-yillar oxirida bir mln.ga yaqin ishsizlar bor edi. Biroq, buning boisi ularning ishlash ishtiyoqi yo'qligidan emas, balki yuqorida ta'kidlanganidek, asosan markazning maxsus yo'naltirilgan siyosati tufayli va qolaversa ba'zi mahalliy mutasaddi rahbarlar tomonidan ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishning zamonaviy usullari yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi, ularning ish joylari, turar joy, bolalar bog'chalari, hunar-texnika bilim yurtlari bilan ta'minlash imkonini etarlicha yarata olmaganidandir. O'n-yillar davomida mahalliy yoshlar orasidan ishchi kadrlar tayyorlash bilan astoydil shug'ullanish o'rniga milliy g'ururi toptalgan holda Rossiya va Ukrainadan tayyor kadrlar keltirish siyosatini ma'qul ko'rdilar.

Respublika iqtisodiyotini ahvoli, jamiyatni boshqarish usullarini qayta ko'rib chiqishni, ularni yangi sharoitga moslashtirishni talab qilsa ham O'zbekiston kommunistik partiya, uning qo'mitalari, urush davrining ish tajribasini davom ettirib, markazda va joylarda hokimiyatni o'z qo'lida mahkam ushlab, ma'muriy buyruqbozlik tizimini yana ham kuchaytirdi.

Urushdan keyingi-yillari partiya va hukumat rahbarligiga nazariy jihatdan kam tayyorlangan, ish tajribasi etarli bo'lmagan xodimlar keldi. Davlatni boshqaruv tizimida mahalliy xalq vakillari faqat 47 foizni tashkil qildi. Partiyaga

qabul qilishga yuzaki, to'ralarcha yondashuv natijasida qabul qilinganlarning ko'pchiligini ishchi va dehqonlar tashkil qilib, ilg'or ziyolilar, malakali mutaxassislar rahbarlik ishlaridan chetlashtirildi. O'zbekiston SSR Oliy va mahalliy kengashlariga saylovlar yuzakilashib, oldindan tuzilgan ro'yxat va reja asosida deputatlikka nomzodlar ko'rsatildi. Saylovchilarning 99,9 foizi ovoz berishda qatnashib, "yakdillik" bilan kommunistlarning vakillariga ovoz berdi. Bu qanchalik haqiqatga to'g'ri keladi, tushunish qiyin emas. Sovetlar faoliyatida yuzakichilik, qog'ozbozlik kuchaydi. Oliy Savetning, ayniqsa mahalliy sovetlarning sessiyalari vaqtida chaqirilmasdan undagi masalalar ko'pincha muhokama qilinmay yoki hurfikrliliksiz qabul qilinardi. Saylangan sovetlar vazifasini uning ijroiya qo'mitalari bajaradigan bo'ldi. Sovetlarga deputat bo'lib saylanganlarning aksariyat qismi jamiyat taraqqiyotining qonunlaridan xabarsiz, umuman hokimiyatni boshqarish masalalari bilan qiziqmaydigan shaxslar edi. Ayniqsa oliy sovetlarga saylangan deputatlar rus tilida olib borilgan sessiya majlislarida respublika manfaatlarini himoya qiladigan darajada faoliyat ko'rsata olmasdi. Partiya va jamoat tashkilotlarining oliy organlariga a'zo bo'lib saylanganlar, bu tashkilotlarning anjumanlariga delegat bo'lib borganlar orasida ham o'z vazifalarini tushunmaydigan, tushunsa ham uni ro'yobga chiqarishni bilmaydiganlar, loqaydlar ko'pchilikni tashkil qilar edi. Bunday deputatlar va delegatlar ichida Respublikamiz nomiga dog' tushirganlar ham oz bo'lmadi.

Respublika Oliy Kengashining I chaqiriq deputatlaridan 158 deputat, II chaqiriq deputatlaridan esa 167 nafari qayta saylangan. Bular partiya, ma'muriy xo'jalik xodimlari, jamoa xo'jaligi raislari bo'lgan. Bundan ko'rinadiki, ma'muriy buyruqbozlik tizimi davrida deputatlik nomenklatura xodimlariga imtiyoz bo'lib xizmat qilgan. Yillar o'tishi bilan bunday deputatlar ishga to'g'anoq bo'la boshladilar.

Partiya, sovet xodimlarining savodxonlik darajasini ko'tarishga qanchalik urinishmasin deputatlar orasida o'rta va to'liqsiz o'rta ma'lumotlilar soni salmoqli ediki, bu respublika

Oliy Kengashi faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ba'zi deputatlar o'rta ma'lumot bilan Oliy Kengashning doimiy qo'mitalari a'zosi ham bo'ldi.

30-yillarning ikkinchi yarmidan 1959-yilgacha Sovetlarga Markazdan kelgan rahbar partiya va sovet xodimlarini saylash yo'lga qo'yildi. IV chaqiriq Oliy Kengashning 294 deputatidan 16 tasi markaz vakillari edi. Bunday ish yuritish 70-yillardan qaytadan yo'lga qo'yildi.

Urushdan keyingi-yillarda dunyo xalqlari o'rtasida tinchlik va hamkorlikni mustahkamlashga O'zbekiston o'z hissasi-ni qo'shdi, uning xorijiy mamlakatlar bilan savdo va madaniy aloqalari kengaydi. 1958-yili O'zbekiston dunyoning 32 mamlakatiga sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlarini chiqargan bo'lsa, 1970-yil 76 mamlakat bilan savdo aloqalarini o'rnatdi. Chet davlatlarga mahsulot chiqarishda O'zbekiston sobiq Ittifoqda RSFSR va Ukrainadan keyingi uchinchi o'rinda turdi. Qorako'l teri va paxta tolasidan boshlab, mashinasozlik mahsulotlarining 250 turi to'rt qit'aning deyarli hamma mamlakatlari-ga chiqarildi. Ming afsuski, bu mahsulotlar O'zbekiston nomidan emas "SSSRda ishlangan" degan tamg'a bilan dunyoga tanildi.

Andijon mashinasozlik zavodining mahsulotlari 44 mamlakatga, Toshkent kabel zavodining mahsuloti 27, Chirchiq elektroximkombinati 20, Samarqanddagi "Kinap" zavodi 30 mamlakatga o'z mahsulotini chiqardi. Ko'p-yillar davomida paxta tashqi bozorga chiqarilgan asosiy mahsulot bo'lib, 1953-yildan boshlab O'zbekiston paxtasi Amerika Qo'shma Shtatlari, Meksika, Suriya kabi paxta etishtiruvchi mamlakatlarning raqobatini engib yirik kapitalistik davlatlar bozoriga chiqdi va jami 35 davlatning bozorini egalladi.

1960-70-yillari O'zbekiston Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun minglab Oliy va o'rta ma'lumotli mutaxassislar va malakali ishchi kadrlar tayyorlab berdi. 1961-yili Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) qoshida chet elliklar uchun tayyorlov bo'limi ochildi. O'zbekistonning minglab mutaxassislari

ko'pgina mustaqillikka erishgan mamlakatlarning iqtisodiyotini rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shdi. O'zbekistonlik mashinasozlar, paxtakorlar, suv xo'jaligi inshootlari va ipakchilik mutaxassislari ko'p mamlakatlarda o'zlarining boy tajribalarini tashviqot qildilar. Misrdagi Asvon va Xel-vonn suv inshootlari, Afg'onistondagi Jalolobod kanali va Kubadagi sanoat qurilmalarida O'zbekiston mutaxassislari ham ishtirok qildilar.

"Feodalizmdan sotsializmga sakrab o'tish" mumkinligi to'g'risidagi marksistik ta'limotni O'zbekiston misolida isbotlash maqsadida, Osiyo va Afrika davlatlari uchun sotsializmn-ing tajriba maktabi sifatida uning xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqalari kengaytirildi, delegatsiyalar almashish borasida ishlar jonlantirildi.

1947-1955-yillari dunyoning 46 mamlakatlaridan, shu jumladan ilg'or taraqqiy etgan davlatlardan 180 delegatsiya O'zbekistonga tashrif buyurdi. Ana shu davrda sobiq ittifoqning delegatsiyalari tarkibida 200 dan ortiq O'zbekiston fuqarolari xorijiy mamlakatlarda bo'lib qaytdi. Bundan tashqari sa'nat va adabiyot xodimlari o'rtasida delegatsiyalar almashildi. Bu tadbirlar natijasida bizning o'lkada "kazarma sotsializmi" o'rnatilgani ham oshkora bo'ldi.

Amerika Qo'shma Shtatlari Oliy sudining a'zosi Uilyam Duglas O'zbekistonda bo'lib qaytgandan keyin "Luk " jurnalida O'rta Osiyo respublikalaridagi hayotda Fransiyaning mustamlakachilik tamg'asi ko'rinayapdi deb yozadi. Mahalliy matbuotda bunga tuxmat deb qaraydi.

O'zbekiston xalqaro birodorlashgan shaharlar uyushmasiga a'zo bo'ldi. Toshkent, Pokistonning Karachi, Liviyaning Tripoli, Hindistonning Patiala, AQShning Sietl, Marokashning Marokash, Yugoslaviyaning Skople shaharlari bilan birodorlashdi. O'sha davrning muhim muammolari bo'yicha Toshkentda xalqaro yig'inlar, uchrashuvlar va ilmiy kengashlar chaqirildi. Jumladan, 1959-72-yillarda o'ttizdan ortiq ilmiy sessiya va kengashlar bo'lib o'tdi. 1958-yilni kuzida Toshkentda 37ta Osiyo va Afrika mamlakatlari yozuvchilarining anju-

mani o'tdi va bu erda "Toshkent ruhi" yuzaga kelib, xalqaro miqyosda O'zbekistonning mavqeini oshirdi.

O'zbekiston chet davlatlar bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarini kengaytirish, uni samarali olib borish uchun barcha imkoniyatlarga ega bo'lsa ham bu imkoniyatdan to'la foydalana olmasdi.

Vaholanki, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76, 77, 112, 122 moddalariga ko'ra O'zbekiston chet davlatlar bilan aloqalar o'rnatish, diplomatlar va elchilar tayinlash va chaqirib olish huquqlariga ega va xalqaro tashkilotlar bilan mustaqil aloqalari o'rnatish mumkin. Lekin, amalda respublikaning xalqaro munosabatlari markazda rejalashtirilib, chizib berilgan doirada olib borildi. Chet davlatlardan birorta delegatsiyaning qabul qilinishi, jumhuriyatda o'tadigan uchrashuvlar, kengashlar, anjumanlar uchun "markazdan" ruxsat shart edi. Ittifoqchi respublikalarning, jumladan, O'zbekistonning teng huquqligi va mustaqilligi to'g'risidagi qonunlar aslida qog'ozda qoldi.

2. Respublikada 1946-1990-yillardagi ma'naviy – madaniy qaramlik va uning oqibatlari. Qatag'onlikning yangi to'lqini.

Totalitar tizim sharoitida madaniy-ma'rifiy muassasalardan ommaga g'oyaviy ta'sir o'tkazish maqsadida keng foydalanildi. 1960-yillar respublikada 2.977 klub bo'lsa, 1970-yilda ularning soni 3.441 taga etdi. Shu-yillari kutubxonalar soni tegishli ravishda 3.418 tadan 5.822 taga; muzeylar soni 14 tadan 26 taga; kinoqurilmalar soni 2.178 tadan 3.988 taga oshdi. Lekin, ularning ko'pchiligi statistik hisobotlarda oshirib ko'rsatilgan bo'lib, aslida o'zlarining bevosita vazifalarini samarali bajarish uchun hayotiy imkoniyatga ega bo'lmadi. Ularning moddiy texnika bazasi past darajada bo'lib, moliya bilan etarli ta'minlanmadi. Bu jihatdan O'zbekiston sobiq sovet respublikalari o'rtasida eng quyi pog'onada turdi.

1969-yilda Rossiyada aholining 10 ming nafariga 14 klub muassasasi to'g'ri kelsa, Belorussiyada 11 ta, O'zbekistonda esa atigi 4 ta edi. Madaniy-ma'rifiy muassasalarga davlat tomonidan ajratilgan mablag' aholini jon boshiga Estoniyada 21,3 so'mni, Armanistonda-17,9 RSFSRda-9,7 so'mni tashkil qilsa, O'zbekistonda 4,5 so'mni tashkil qilardi. Respublika kutubxonalarining kitob fondi 1950-1970-yillarda o'n barobarga ko'paygan bo'lsa, lekin ularning ko'pchiligini mafkuraviy targ'ibot uchun zarur bo'lgan marksizm-leninizmga oid asarlar tashkil qilar edi. Olingan kitoblarning 8-10 foizgina respublikada nashr etilgan bo'lib, qolganlari chetdan keltirilib, ularning aksariyati rus tilida edi. Madaniy-ma'rifiy muassasalar moliyaviy jihatdan davlat nazorati chetda qolganligi uchun bunday muassasalar ko'pincha jamoatchilik asosida qurildi. Masalan: 1961-yili O'zbekiston kasaba uyushmalari tashkilotlari tomonidan jamoatchilik asosida 45ta madaniyat va texnika universitetlari, 5 ta xalq teatrlari, 1.258 jismoniy tarbiya jamoalari ish olib bordi.

O'zbekistonda ta'lim tizimini yaxshilash uchun o'nlab qarorlar qabul qilinardi. Biroq, bu qarorlar milliy maktablarda to'liq bajarilmasdi. Maktablar urushdan keyin ham darsliklar bilan to'liq ta'minlamadi. Moddiy o'quv bazasi rusiyzabon maktablarnikidan ancha past edi.

O'rta maktabni bitiruvchilari orasida erta turmushga berilishi tufayli qizlar kamchilikni tashkil qilar edi. Maorifni rivojlantirishda mahalliy millatlarga past nazar bilan qarash sovet tuzumi siyosatining pinhona faoliyatiga yashiringan edi. Keyingi-yillarda ochilgan arxiv ma'lumotlarida sobiq ittifoqdagi respublikalarda ongli, madaniyatli, hurfikrli kishilarni bo'lishiga yo'l qo'ymaslik haqidagi mahfiy ko'rsatmalar bejiz emas edi. 1985-yilda oliy o'quv yurtlari soni 42 taga etdi.

1946-47 o'quv-yilida respublikada 4483 maktab bo'lib, 212.000 o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1965-66 o'quv-yilida 9716 ga undagi o'quvchilar soni 2.476.000 kishiga etdi. Oliy o'quv yurtlarida talabalar soni 21.190 dan 168.800 taga etdi. Bu miqdor "mahalliy millat yigit qizlari bilim uchun emas, diplom

uchun qiziqsin" degan aqidaga asoslanganligini ko'rsatadi. Shunday bo'lishiga qaramay O'zbekistonliklarni, xususan o'zbeklarni ilmga chanqoqligi har qanday sun'iy to'siqlarni eng boshladi.

O'zbekistonda fan va texnikaning hamma sohalarida yirik olimlar etishtirilib, fan nomzodlarini va doktorlarini tayyorlash bo'yicha sobiq SSSRda oldingi qatorlarga chiqdi.

1950-yil O'zbekistonda 1760 fan nomzodi 180 fan doktorlari ilmiy ish olib bordi. 1965-yilda esa, fan nomzodlarining soni 4000 va fan doktori 324 ga etdi. 50-60-yillari Respublika Fanlar Akademiyasining olimlari ayniqsa matematika-mexanika, tibbiyot, energetika, qishloq xo'jaligi sohalarida ishlar olib bordi. Bir qancha ilmiy-tekshirish institutlari travmatologiya va ortopediya, energetika, matematika, onkologiya va radiologiya, O'rta Osiyo qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash va elektrlashtirish, kibernetika va boshqa bir qancha institutlar shu-yillarda ishga tushirildi. Fanlar Akademiyasi qoshida Falsafa va Huquq instituti tashkil etilib, Sharqshunoslik instituti faoliyati kengaytirildi.

50-yillardan boshlab respublikada ilmiy-tadqiqot ishlarida atom quvvatidan foydalana boshladi. Dastlabki paytda atom quvvati Toshkent va Samarqand Davlat Universitetlari laboratoriyalaridan Fanlar akademiyasining fizika-texnika institutida, Politehnika va meditsina institutlarida ishlatildi. Lekin texnika bazasi etarli bo'lmaganlikdan atom quvvatidan foydalanish doirasi tor bo'ldi. 1956-yil boshlarida Toshkentdan 30 km yiroqda, 750 shtat birligida mo'ljallangan ilmiy-tadqiqot yadro insituti va barcha qulayliklarga ega bo'lgan shaharcha qurilib, 1958-yili ishga tushirildi. Uning birinchi direktori etib yirik fizik olim, akademik Ubay Orifov tayinlandi.

1951-1954-yillari respublikada yana bir yirik ilmiy markaz bunyod etildi. 80 gektar maydonda, ittifoqda yagona tibbiy sharoitda o'sadigan, Toshkent botanika bog'i yaratildi. 1956-yili 5 noyabrda O'rta Osiyoda birinchi Toshkent telemarkazi ishga tushirildi. Keyinchalik 1962-yil Urganchda, 1964-yil Nukusda ham televizion markazlar ish boshladi.

O'zbekistonlik olimlarning bir qanchasi, ayniqsa tabiiy fanlar sohasida, o'zlarining ilmiy yutuqlari bilan nafaqat sobiq Ittifoq doirasida, balki jahon miqyosida tan olindi va yuqori darajadagi davlat mukofotlariga sazovor bo'ldilar. O'zbek olimlaridan matematiklar-T.N.Qori-Niyoziy, T.A.Sarimsoqov, S.X.Sirojiddinov, fiziklar-U.O.Orifov, S.A.Azimov, ximiklar-O.S.Sodiqov, S.Yu. Yunusov, M.I.Nabiev, geologlar-X.M.Abdullaev, I.X.Xamraboev, G.A.Mavlonov, biologlar- A.M.Muzaffarov, K.Z. Zokirov, T.Z.Zohidov, texnika sohasida M.T.O'razboev, X.A.Rahmatullin, X.Fayziev, jamiyatshunoslik fani sohasida I.M.Mo'minov, H.Sulaymonova, Ya.G'.G'ulomovlar shular jumlasidandir.

Respublika ziyolilari qatorida 125 mingdan ortiq oliy va o'rta maxsus ma'lumotga ega mutaxassislar bo'lib, shulardan 25 mingdan ko'prog'i muhandis va texniklar, 10 ming qishloq xo'jalik mutaxassislari, 24 ming vrachlar va 60 mingdan ortiq o'qituvchilar, yuzdan ortiq yozuvchi, shoir, dramaturglar, rassomlar uyushmasida 105 kishi, kompozitorlar uyushmasida 26 nafar a'zolari bor edi. 1956-yilning oxirlarida respublika ziyolilarini birinchi qurultoyi bo'lib o'tdi.

Partiyaviy g'oyaviy tizginga qaramasdan adabiyot va san'at sohasida ko'zga ko'rinarli asarlar yaratildi. G'afur G'ulom, Uyg'un, Zulfiya, Mirtemir, Turob To'la, M. Boboev, Mirmuxsin va boshqalarning tinchlik mavzusiga bag'ishlangan she'rlari yuzaga keldi. Oybekning "Oltin vodiyan shabadalar", Parda Tursunning "O'qituvchi", Asqad Muxtorning "Opa-singillar" romanlari, Abdulla Qahhorning "Shohi so'zana", "Og'riq tishlar", B.Rahmonovning "Yurak sirlari" dramalari katta shuhrat qozondi. 50-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab siyosiy qatag'onlikdan ozod bo'lgan ijodkorlarning asarlari yuzaga chiqq boshladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani, Mirtemirning "Surat" dostoni, Shayxzodaning "Toshkentnoma"si nashrdan chiqdi.

60-yillardan adabiyotda yangi avlod paydo bo'ldi. Odil Yo'qubov, Pirimqul Qodirov, O'lmas Umarbekov, Husniddin Sharipov, Ozod Sharafutdinovlar bilan izma-iz yangi ijodiy ta-

fakkurga ega bo'lgan iste'dodli Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Shukur Xolmirzaev, O'tkir Xoshimov, Muhammad Ali, Jamol Kamol, Omon Matjon, Rauf Parpi kabi yosh adabiyotchilar maydonga chiqdi. O'zbek adabiyotining rivojlanishida adabiyotga mafkuraviy ta'sir o'tkazishning quroli sifatida qarab, ijod erkinligi bo'g'ildi va partiyaviy sinfiy aqidalar tiqishtirildi. 50-80-yillarda ahyon-ahyonda bo'lsa ham ozodlikka intiluvchi fikrlar ko'zga chalinardi. Biroq bunga darhol tanqidlar, ma'muriy jazolar to'sig'i qo'yilardi.

80-yillarning o'rtalaridan adabiyot xalq hayotini haqqoniy aks ettirish yo'lida yangicha qadamlar qo'ya boshladi. Badiiy asarlarning mavzui doirasiga Orol fojeasi, o'zbek dehqonining mashaqqatli taqdiri, tabiat, til, madaniyat va tariximizga oid muammolar shiddatliroq kirib keldi. Yangi mazmun ijodda yangicha zamonaviy shakl, xalqona ohanglarda keng yo'l ochib boshladi.

50-60-yillarda Respublika san'atida, xususan teatr va raqs san'atida ilgari siljishlar yuz berdi: 1947-yili Toshkentda xoreografiya bilim yurti ochildi. 1957-yili mashhur raqqosa M.Turg'unboeva tomonidan "Bahor" o'zbek xalq raqs ansambli, 1958-yili G.Rahimova rahbarligida-Xorazm ashula va raqs ansambllari tuzildi. Bu jamoalar o'zbek sahna raqslarini boyitdi. Respublikada teatr san'atining rivojlanishida Samarqand Davlat ashula va balet teatrining (1964-yil) Toshkentda "Yosh gvardiya" (1990-yildan Abror Xidoyatov nomidagi) o'zbek drama teatrining ochilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Musika va teatr sohasidagi bu o'zgarishlar bir tomonlama bo'lib jahon san'ati darajasiga tezroq etib olish uchun o'zbek milliy madaniyatidan uzoq bo'lgan opera, balet, simfonik musiqaga asosiy e'tibor berilib, milliy drama teatrlarimiz e'tibordan chetda qoldi. "Shaklan milliy mazmunan sotsialistik" shiori ostida rivojlangan sovet adabiyoti va san'atining asl maqsadi "baynalmilallashtirish" bo'lib badiiy asarlarda milliylik yo'qola bordi.

Urushdan keyingi chorak asr mobaynida O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi, madaniyati va fani rivojlanishida

ma'lum natijalarga erishdi. Lekin bu rivojlanish ziddiyatlar bilan to'la bo'ldi, demokratiyalashtirish yo'lida olib borilgan tadbirlar etarli natijalarni bermadi.

Ma'muriy buyruqbozlik tizimi kuchayib borayotgan O'zbekistonda xalqning turmushi, aholiga ko'rsatiladigan mayishiy xizmat jihatidan Respublika sobiq Ittifoqda oxirgi o'rinlarda edi. Ta'lim tarbiya va sog'liqni saqlash sohasidagi balanparvoz ko'rsatkichlar sotsialistik tizimning tashviqot-targ'iboti uchun foydalanildi. Umuman olganda, jamiyatning inqiroz tomon yo'l tutishi kuchaya bordi.

Urushdan keyingi-yillarda mamlakatning ijtimoiy-siyosiy tizimida partiyaning yakka hukumronligi kuchayib bordi. Siyosiy qatag'onlikning yangi bosqichi boshlandi. Agar 30-yillarda qatag'onlikni ichki ishlar xalq komissarlari (NKVD) olib borgan bo'lsa, endilikda bu mudhish ishlarni kommunistik partiyaning markaziy komiteti va uning quyi tashkilotlari bajardi. 1949-yilning martida chaqirilgan O'zbekiston kommunistlarining X s'ezdi respublika mehnatkashlarini kommunistik ruhda zaharlash, milliy qadriyatlarga, "diniy xurofot"ga qarshi kurashni kuchaytirish vazifalarini qo'ydi. Bu bilan jamiyatda sotsialistik mafkurani vayronkorlik roli yana ham kuchaytirildi.

1949-1952-yillarda ko'pgina mashhur o'zbek ijodiy ziyolilari asossiz ravishda ayblanib, qatag'on qilindi. O'zkompartiyaning 1949-yil 25 iyundagi byuro majlisida bir guruh yozuvchilar millatchilikda, eski feodal madaniyati oldida bosh egish, o'tmishni ideallashtirishda ayblandi. Oybek, Abdulla Qahhor, Mamarasul Boboev, Mirtemir, Shayxzoda kabi o'zbek yozuvchilari badnom qilindi. 1951-yili avgustda bir guruh atoqli ijodkor ziyolilar "millatchilar" deb matbuotda nohaq tanqid qilindi, "buzg'unchilikda" ayblandi. Keyinchalik yozuvchilardan Shayxzoda, Shukrullo, Shuhrat, Sayid Ahmad va boshqalar uzoq muddatga ozodlikdan mahrum etildi.

Xurshid, Chustiy, G'ayratiy va boshqalar yozuvchilar uyushmasidan haydaldi. Buni eshitgan G'.G'ulom kuyinib "To'kaygacha o'zbekning aqli kirganda boshini chopib tashlaydilar" degan edi.

1951-yil aprelida O'zkompartiya byuro majlisi "Musiqqa san'atining ahvoli va uni yanada yaxshilashning choralari to'g'risidagi" masalani muhokama qildi.

Majlisda san'at ishlari bo'yicha boshqarma ko'p-yillar davomida "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Tohir va Zuhra" kabi afsonaviy mazmunda opera, balet va musiqali dramatik spektakllarni yaratib, zararli ishlarni amalga oshirayapti deb qayd etildi. Majlis qarorida janr repertuarlari va radio eshittirish programmalarini qayta ko'rib chiqish tavsiya etildi. Mazkur spektakllar sahnadan olib tashlandi. Qatag'onliklar to'liqini bu bilan to'xtab qolmadi. 1983-yildan boshlab sobiq KPSS Markaziy qo'mitasi rahbarligida O'zbekistonda navbatdagi oshkora qatag'onga yo'l ochildi. "Paxta ishi", "O'zbeklar ishi", "Sharqiy front" deb atalgan mash'um siyosat niqobi ostida minglab begunoh kishilar jinoiy javobgarlikka tortildi. Moskva yuborgan generallar, prokurorlar, tergovchilar istagan odamlarni hibsga olishardi.

Ma'shum nomlar bilan atalgan kompaniyavozlik davrida yo'l qo'yilgan xatolar, poraxo'rlik qo'shib yozish, mansabni suiste'mol qilish kabi illatlar ochib tashlandi. Biroq bu nuqsonlar sobiq Ittifoqqa, mavjud chirigan tuzumga qolaversa Markazga ham tegishli edi.

Markaziy matbuotning ba'zi bir mualliflari Kavkaz, O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlarining yuziga qora chaplashga harakat qila boshladilar. Bu hududlarda yashagan millatlar o'z vaqtida mavjud jinoiy guruhlar faoliyatiga qarshi kurashganlar. Ular sotsialistik qonunchilikni buzilayotgani haqida Moskvaga arz qilishgan, biroq ularning o'zlari, ya'ni "suvni loyqalatuvchilar" quvg'inga uchraganlar!

1983-yilning oxirida respublikada juda og'ir vaziyat vujudga kelgan edi. Birinchidan, jinoyatchilikka qarshi kurashish niqobi ostida sobiq markazdan ketma-ket turli tergov guruhlarini tashlandi. Respublikamizdagi rahbarlik lavozimlariga sobiq Ittifoqning har xil joylaridan kadrlar kela boshladi. O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining ikkinchi kotibligiga Anishchev, Ministrlar Soveti Raisining bi-

rinchi o'rinbosari Ogarok, Oliy Kengash Prezidiumi raisining o'rinbosari etib Romanovskiylar tayinlandi, Toshkent shah-
rining taqdiri Satinga topshirildi.

Respublika prokurori etib Buturlin, uning o'rinbosarligiga Gaydanov, tergov boshliqligiga Laptev, Ichki ishlar vazirligiga Didorenko tayinlandi. Barcha viloyatlarda ham ahvol shunday bo'lib, ular respublikadagi hukmronlikni to'la qo'lga olgan edilar.

"Paxta ishi" va "o'zbeklar ishi" deb yuzsizlarcha nomlangan tergovlar boshlanib ketdi. Gdlyan guruhi o'zbekistonliklarga nisbatan qonunsiz, beshafqat ishlarni boshlab yubordi. Ularning zo'ravonligi oqibatida sudlar adolatsiz hukmlar chiqara boshladi.

1989-yilgacha bu ishlar bo'yicha 4,5 mingdan ko'proq kishi sudlandi. O'sha paytda respublikadagi qamoqxonalarda joy qolmagani uchun sudlanganlarning mingdan ortig'i jazoni o'tash uchun Sibir qamoqxonalariga jo'natildi.

Gdlyan guruhi O'zbekiston hududida cheklanmagan vakolatlarga ega bo'ldi. Aybsiz odamlarni, ularning oila a'zolarini qamoqqa olish, jismoniy va ruhiy qiynoqqa solish avj oldi. Hibsga olinganlar tergov usullariga dosh berolmay o'z jonlariga qasd qilishgacha borib etdilar.

O'zbekistonda inson huquqlari behad toptalayotganligi haqida Moskvaga minglab xatlar jo'natildi. Afsuski, bu xatlar tekshirilmasdan, hatto javob yozishga ep ko'rilmadi. Aksincha Gdlyan va uning gumashtalariga ketma-ket unvonlar berildi.

1989-yil 23 iyun kuni respublika rahbarligiga Islom Karimov saylandi. Yangi rahbarning faoliyati O'zbekiston fuqarolarining huquqlarini himoya qilish, toptalgan huquqlarini tiklash kabi oliyjanob va xayrli ishdan boshlandi.

"Paxta ishlari"ni ko'rib chiqish uchun maxsus komissiya tuzildi. Komissiya ish faoliyatiga 40 ming tomdan iborat ishni ko'rib chiqish topshirildi. 1990-yilning iyun oyiga kelib, komissiya eng muhim bir xulosaga keldi. 1990-yil 13 iyun kuni Moskva shahriga SSSR Bosh prokurori, SSSR Oliy sudining raisi va SSSR Adliya vaziri nomiga yozilgan xatda komissiya xulo-

salari batafsil ko'rsatildi. Bu xatda "Paxta ishlari" chuqur tahlil qilinib, sudlanganlarni oqlash masalasi qo'yilgan edi. Biroq yuqoridagi tashkilotlar ko'mak o'rniga tayziqni kuchaytirdilar.

Respublika rahbarining qat'iyatli harakati bilan nohaqlik barham topdi. Komissiya ikki-yildan ko'proq vaqt orasida 40 ming tomlik ishni ko'rib chiqdi. 3,5 mingdan ko'proq kishi oqlandi. Qolganlarning jazo muddatlari kamaytirilib, bir qismi Prezidentimiz tomonidan avf etildi.

Paxta komissiyasi faoliyatining eng muhim tomonlaridan biri shundan iboratki, paxta ishlari bo'yicha sudlanganlarning ko'pchiligi hayotligida oqlandi, yuzlari yorug' bo'ldi, toptalgan huquqlari tiklandi, o'z ish joylariga qaytishdi, musodara qilingan mulki qaytarilib, boshqa etkazilgan moddiy zararlar qoplandi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, xususan, respublika rahbariyatining qat'iyatli harakati bilan nohaqlik barham topdi. Minglab begunoh fuqorolarning nomlari oqlandi.

KPSS MK Aprel (1985 y) plenumi sovet jamiyatini "qayta qurish", bu jamiyat hayotining barcha sohalarini "chuqur islohol qilish" yo'lini e'lon qildi. Bunda avvalo ijtimoiy hayotni demokratlashtirish, oshkoralik, iqtisodiy o'sishni fan texnika yutuqlariga tayanib jadallashtirishga qaror qilindi.

Biroq uzoq-yillar totalitar rejimga moslashgan davlat monopoliyasi, idoralari byurokratik apparat ko'zda tutilgan rejalarni amalga oshirishga yo'l qo'ymadi.

80-yillarning o'rtalariga kelib mamlakatdagi iqtisodiy taraqqiyotni chuqur tahlil qilmasdan 90-yillarning oxiriga borib, sobiq SSSR da milliy daromadni 2-2.5 barobar o'stirish, aniqrog'i avvalo 70-yil ichida amalga oshirilgan ishlarni keyingi 15-yil ichida bajarish vazifalari qo'yildiki, bular mutlaqo haqiqatdan uzoq edi. Bu hol tabiiy ravishda 70-80-yillar boshlarida jamiyat oldidagi muhim xalq xo'jaligi vazifalarini ishlab chiqarishni jadallashtirish bilan emas, balki qo'shib yozish, pora berish, oshna-og'aynigarchilik bilan osongina hal qilishga olib keldi.

Davlat rejalashtirish tizimi murakkab ijtimoiy va xo'jalik vazifalarini ma'muriy-buyruqbozlik yo'li bilan hal qilishga qodir bo'lmay qoldi. Natijada iqtisodiy o'sish har-yiliga kamayib bordi. Respublika xalq xo'jaligida umumiy ijtimoiy mehnat unumdorligini pasayishi hisobga mo'ljaldagidan 4,3 foiz yoki 850,4 million so'mga kam milliy daromad olindi. 1989-yilda O'zbekistondagi har bir kishiga sobiq ittifoqdagi o'rtacha darajadan bir yarim baravardan kam kapital mablag' to'g'ri keldi.

Shu davrga kelib respublika qishloq xo'jaligida ko'plab muammolar to'planib qoldi. Sovet tuzumining navbatdagi islohoti ham yo'l qo'yilgan xatolar tufayli barbod bo'ldi.

Ushbu muammolardan xalq e'tiborini chalg'itish uchun ko'p-yillar davomida yig'ilib qolgan milliy noroziliklardan foydalanildi. Kommunistik mafkura o'z hukmronligini saqlab qolish uchun hatto ayrim respublikalarda millatlararo nizolarni uyushtira boshladi. 1989-yilda Toshkent, Farg'ona, Andijonda ro'y bergan millatlararo mojarolar, Kavkazdagi qurolli to'qnashuvlar, quvg'in qilingan xalqlarni noroziliklaridan razilona manfaat yo'lida, respublikalarda, shu jumladan O'zbekistonda paydo bo'layotgan hurlik ovozi bo'g'ish uchun foydalandilar.

Ikkinchi jahon urushi-yillarida mustabid tuzum tomonidan deportatsiya qilingan bir qator xalqlar qatorida mesxeti turklari ham bo'lib, ular asosan aholi zich yashaydigan Farg'ona viloyatiga, bir qismi Andijon, Namangan va Toshkent viloyatlariga joylashtirilgan bo'lib, buning oqibatida ijtimoiy-iqtisodiy va millatlararo munosabatlarda qo'shimcha muammolarni yuzaga keltirgan edi. Bu muammoga sovet davlati o'z vaqtida e'tibor bermadi. 1989-yil 24 mayda Quvasoy shahrida yoshlar o'rtasida (R. Nishonov ta'rificha, "bir banka qulpunoy uchun") bo'lgan bezorilik millatlararo (mahalliy yoshlar bilan mesxeti turklar o'rtasida) to'qnashuvni keltirib chiqardi va bu mojaro Farg'ona vodiysida ommaviy tus oldi. Respublikaning siyosiy rahbariyati yuzaga kelgan bu murakkab vaziyatni to'g'ri baholay olmagan uchun, yoshlarning ommaviy chiqishlari, millatlararo to'qnashuvlar sodir bo'ldi.

Bunday ommaviy chiqishlarga, kommunistik mafkura tartibiga qarshi borishlariga "ko'nikmagan" mustabid tuzum siyosiy rahbariyati namoyishchilarga qarshi harbiy qism tashladi. 1989-yil 8 iyunda Qo'qonda tinch namoyishchilar ana shu harbiy qism askarlari tomonidan o'qqa tutildi. Natijada, 50 dan ziyod namoyishda qatnashgan aholi halok bo'ldi (ularning ko'pchiligi yoshlar edi), 200 dan ortig'i esa yarador qilindi. Umuman 3-12 iyun kunlari Farg'ona viloyatida bo'lgan millatlararo to'qnashuvlar va ularni harbiylar tomonidan o'qqa tutilishi oqibatida 103 kishi halok bo'lgan. 1009 kishi yarador bo'lgan va 650 xonadonga o't qo'yilib, vayron qilingan.

Farg'ona fojialariga taalluqli ma'lumotlarning (lekin ma'lumotlar yo'q darajada) tahlili shuni ko'rsatadiki, mesxeti turklari uchun bu mojaro mustabid tuzum aybi bilan urush davrida majburan tashlab chiqilgan ona vatanlariga qaytib borishlari uchun bahona sifatida kerak bo'lgan. Mahalliy aholi esa bu mojaroga tabiiy ravishda qo'shilib ketgan. Chunki joylarda aholining ijtimoiy-iqtisodiy muammolariga e'tibor berilmagan, mahalliy yoshlar o'rtasida ishsizlik ko'payib, aholining turmush darajasi pasayib borgan, aholi uy-joylar bilan ta'minlanmagan, uy qurish uchun uchastkalar ajratilmagan, paxta yakkahokimligi, ekologiya, muammolari hal qilinmagan, poraxo'rlik, ko'zbo'yamachilik, qonunbuzarlik avj olgan.

Mudhish voqealardan keyin berilgan rasmiy bayonotlarga ko'ra, respublikada vujudga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy keskinlikdan ommaviy tartibsizliklarni, millatlar o'rtasida nifoq va to'qnashuvlarni keltirib chiqarishga uringan ekstremistik kuchlar turgan. Bu ataylab uyushtirilgan siyosiy ig'vogarlik edi. Farg'onadagi mudhish voqea Sumgayit, Boku, Tog'li Qorabog', O'sh-O'zgan va boshqa mintaqalarda xuddi shunday tarzda uyushtirilgan ig'vogarlik bilan bir qatorda turar edi. Farg'ona voqealaridan keyin O'zbekistonning I.Karimov boshliq siyosiy rahbariyati bu masalada prinsipal mavqeini egalladi. Respublika ziyolilari va siyosiy kuchlari ana shu tahlikali kunlarda siyosiy va ma'naviy jihatdan yuksak mavqeda turdi. Fojeaning asl sabablarini ochib tashlash, o'z xalqin-

ing shon-shuhrati va qadr-qimmatini himoya qilish yo'lidagi o'zlarining mashaqqatli urinishlarida ular respublikaning eng keskin muammolarini birinchi bor oshkora ravishda muhokamaga qo'ya boshladilar.

Respublikada keng munozaraga sabab bo'lgan muammolardan biri o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasi bo'ldi. Ma'lumki, shaxsga sig'inish, turg'unlik-yillarida o'zbek tilining mavqei qo'llanish doirasi juda ham torayib ketdi. O'zbek tili davlat idoralarida ham, majlislar, yig'ilishlarda ham deyarli ishlatilmay qo'yildi.

80-yillarning o'rtalariga kelib SSSRning parchalanishi real ob'ektiv haqiqatga aylanib qoldi. Milliy ongni o'sishi, o'zbek tili masalasini kun tartibiga qo'yildi. R. Nishonov boshchiligidagi respublika rahbariyati bu harakat o'rtaga tashlagan muammoni hal qilishga emas, aksincha bu harakatni "jamiyatga qarshi" deb, uni barham toptirishga, qonunchilik, oshkoralik va ommaviy talablarga rioya qilish oqimiga burib yuborishga urindi.

Demokratik taraqqiyparvar kuchlar qo'yan masalani I.Karimov boshchiligidagi yangi rahbariyat o'z vaqtida anglab etdi va uni hal etishga kirishdi.

3. Urushdan keyingi-yillarda O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti.

XX asr ikkinchi yarmi (40-80-yillar oxirlari)da mamlakatda kechgan murakkab va ziddiyatli davr tarixi yuzasidan R.H.Murtazaeva, D.Bobojonova, B.V.Hasanov, Yu.A.Ergasheva, A.Mavrulov, X.E.Yunusova va boshqalar e'tiborga molik tadqiqot ishlarni amalga oshirganlar.

Ikkinchi jahon urushi tugagandan keyin ham respublikaning xom ashyo tabiiy resurslari ayovsiz ekpluatatsiya qilingan holda, uning o'ziga xos iqtisodiy manfaatdorligi hech qanday e'tiborga olinmadi. Urushdan keyin ham sovet davlatida ko'p ukladlilik majburiy ravishda tugatildi, faqat davlat korxonalari, jamoa xo'jaliklari "sotsialistik korxona" sifatida tan olindi.

Xususiy mulk egalari yo'qolganligi bois, butun mamlakatda insonparvar jamiyat emas, aksincha ma'muriy - buyrukbozlik tizimi yanada mustahkamlanib bordi.

Bu davrda sanoatni tinch hayotga moslab qayta qurish katta qiyinchiliklar bilan bogliq bo'ldi, u xalqning hisobsiz moddiy va jismoniy harajatlarini talab qilar edi. O'zbekiston sanoati esa xalq xo'jaligining alohida tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan va paxtachilik manfaatlariga bog'lanib, respublika iqtisodiyotini ko'tarish uchun harakatlar «paxta uchun kurash»ning tarkibiy qismiga aylandi hamda O'zbekiston Ittifoqning asosiy paxta bazasi bo'lib qoldi.

Paxtachilikning ketidan quvish natijasida respublikadagi ko'pgina hayotiy manfaatlarga ziyon etkazildi. Xususan, paxta maydonlari-yildan -yilga kengayib, boshqa ekinliklarni birin - ketin surib chiqada boshladi, ilmiy asoslangan almashlab ekish buzilib, suv manbaalarining imkoniyatlari tobora kamayib, qishloq xo'jaligiga xalokatli ta'sir ko'rsatdi. Bunday sharoitda paxtachilik va irrigatsiya qurilishi uchun mashinalar, ma'lumotlarga ko'ra, shu jumladan, kultivatorlar, o'g'itlagichlar, chigit ekish seyalkalari, ko'rak terish mashinalari, ekskavatorlar, buldozerlar hamda boshqalarni ishlab chiqaradigan mashinasozlik zavodlarini qayta qurish va yangi zavodlarni yaratish yuzasidan katta ishlarni avj oldirib yuborish ko'zda tutildi.

Urushdan keyingi-yillarda sanoatga tashlangan mablag'ning 20 foizi qishloq xo'jaligiga tashlansada, oziq-ovqat mahsulotlari etishtirish cheklanib, tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan aholi talabini shu mahsulotlar bilan ta'minlash muammolari keskinlashdi. Shu bilan birga O'zbekistonning besh-yillik rejalarini tuzib chiqish vaqtida xo'jalik hisobi, o'zini o'zi mablag' bilan ta'minlash, ijara prinsiplari, xo'jalik faoliyatiga tashabbus va ijodkorlik jihatlarini ta'minlaydigan, ijobiy natijalar beradigan boshqa shakllari harakatga keltirilmagan va hisobga olinmagan edi. Aslida paxtaning ketidan quvib, dunyodagi davlatlarga «sotsialistik jamiyat» qurayotgan mamlakatda mavjud qishloqlarning atigi

20 foizi elektrlashtirilgan, GRESlarga ulanish davlat mulkini talon-taroj qilish deb hisoblanganligi sababli kolxozlarga elektr simlari o'tmagan edi.

Mustabid tuzum va uning zo'ravonlik usullari, iqtisodiyotning qattiq markazlashgan holda rejalashtirilishi O'zbekiston sanoati rivojlanishida jiddiy ziddiyatlar kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Sovet davlatining tarkibiy qismi bo'lgan, ham siyosiy, ham iqtisodiy mustaqillikka ega bo'lmagan O'zbekiston markaz tomonidan ishlab chiqilgan va besh-yillik rejalarda aks ettirilgan yo'l-yo'riqlarga amal qilishga majbur edi. Uru-shdan keyingi besh-yilliklar ana shunday tarzda rejalashtirilgan bo'lib, ularga mahalliy sharoitda respublika rahbariyati tomonidan ba'zi aniqliklar qiritish ham markazning ruhsati bilan qilinar edi. Xalq xo'jaligida amal qilib kelingan usul ekstensiv taraqqiyot mahsuli bo'lib, u o'zida iqtisodiy zaruratni emas, balki qat'iy markazlashgan ma'muriy boshqarishni va rejali rivojlanishni aks ettirar edi. Qat'iy reja asosida rejalashtirilgan iqtisodiyot ishlab chiqarish monopolizmini shakllantirar edi. Iqtisodchi olim N.To'xlievning ta'rifiga ko'ra «monopolizm iste'molchidan tanlash huquqini tortib oladigan, shu tariqa bozorda yakka hukmronlikni qo'lga kiritadigan dahshatli yalmog'izdir».

Qabul qilinayotgan qarorlar, ajratilayotgan mablag'lardan keyin ham o'zini o'nglamagan mamlakat qishloqlaridagi ahvol, kolxozchilarda moddiy manfaatdorlikning yo'qligi, shaxsiy manfaatlar bilan jamoat manfaatlari kelishmasligi borgan sari kuchayib bordi. Buning uchun qishloq xo'jaligida etishtirilgan mahsulotlarga belgilangan narxlarni qo'yish, markazdan rejalashtirishga barham berib, pastdan rejani belgilash, soliq siyosatini tartibga solish, kolxozchilar moddiy manfaatdorligini ko'tarish maqsadida kolxozchilarni nafaqa berishni tashkillashtirish uchun pasport tizimini yo'lga qo'yish muhim vazifalar qilib belgilandi. Bu vaqtda mamlakatda don tanqisligi hal etilganligi haqida e'lon qilinadi. Bunday balandparvoz ma'ruzalardan so'ng butun mamlakatda jo'hori ekishni ko'paytirish masalasi ko'ndalang qo'yiladi va 1960-yillarning

boshiga kelib mamlakatda o'zlashtirilgan erlarning 4/1 qismiga jo'huri ekiladi. Bu umumiy erlarning 80 foizini tashkil etar edi.

Biroq, 1962-yilga kelib butun mamlakatda don tanqisligi sezila boshlandi. Umuman olganda sovet davlatida 1955-1964-yillar davomida g'alla etishtirish uch marotaba 1956, 1958, 1964-yillarda bajarildi xolos. 1961-yildagi g'alla tanqisligi tufayli reja horijdan g'alla sotib olish hisobiga bajarildi. Shuningdek, mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlariga talab kuchayib, ocharchilik xavf solmasada, lekin oziq-ovqat mahsulotlariga tanqislik doimo sezilib turdi. Non mahsulotlarini harid qilish uchun navbatga turish holatlari yuzaga keldi. Mana shunday holatlar natijasida 1979-yilning yanvar oyida «Pravda» gazetasiga xalqdan 16 ta xat ham kelib tushgan.

Rejaning bajarilishini qat'iy talabi mahsulot sifatini oshirishga imkon bermas, mahsulot ishlab chiqarilishi arafasida sifatga e'tibor bergan taqdirda ham buni to'g'irlash uchun ko'p vaqt sarf bo'lar edi. Oziq-ovqat sanoatida ham ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sifati juda past edi. Masalan, 1980-yillarda SSSR qishloq xo'jaligiga byudjetdan 20 foiz mablag', AQSh qishloq xo'jaligida 7-8 foiz sarflangan bo'lsa ham, 1983-yilda SSSRda 16 mln. tonna go'sht etishtirildi, yangi texnologiyalar bilan ta'minlangan AQShda esa 27,8 mln tonna go'sht etishtirildi. Lekin sifat jihatidan mahsulotlar tekshirilganda ham rejali iqtisodiyot sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga qodir emasligi ma'lum bo'lar edi. Bunday xo'jasizlik oqibatida 1980-yillarga kelib qishloq xo'jaligida etishtirilgan jami mahsulotlar 509 mln. rublga kamaydi.

Bu holatlarning oldini olish uchun esa hukumat amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqish lozim edi. Shu bois kolxoz erlarini ko'paytirish, qoramol sonini oshirish masalalari ko'ndalang qo'yildi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, butun mamlakatda 1958-1964-yillar mobaynida kolxozlarda tomorqa erlari 12 foizga (29 sotix), sovxozlarda 28 foizga (18 sotix)ga kamaydi, shaxsiy xo'jaliklarda go'sht va sut mahsulotlarini etishtirish 20 foizga tushib ketdi. Shunday bo'lsada, xalq xizmatlari

evaziga 1953-yil KP MK, sentyabr plenumidan so'ng mamlakatda don etishtirish 20 foizga, kartoshka 48 foizga, lavlagi 75 foizga, sabzavotlar 79 foizga o'sdi, qoramol etishtirish 48 foizga ko'paydi. Tuxum 65 foizga, hayvon yogi 68 foizga, sut va sut mahsulotlari 90 foizga o'sdi.

O'zlashtirilgan erlarda barpo etilgan xo'jaliklarda esa mahsulot etishtirishning moddiy bazasi mustahkamlanib, kerakli majmualar qurishilishini amalga oshirilgani bilan, boshqaruv tizimining qat'iy markazlashtirilganligi xo'jaliklar faoliyati samaradorligini pasaytirib yuborgan edi. 1958-yildan boshlab O'zbekistonda hosildorlikni yanada oshirish maqsadida davlat traktorlarni kolxozlarga ajratilgan pul hisobidan sotishni boshladi. Partiya tashkilotlarining siquvi ostida sanoat korxonalari davlat belgilagan narxda hom ashyo sotgan kolxoz va sovxozlarga boshqa respublikalardan ancha qimmat narxda sifatsiz, oxirigacha tugallanmagan texnika, qishloq xo'jalik mashina va asbob uskunolari zo'rlab berilar, ularga qo'shib esa umuman kerak bo'lmagan mashinalar ehtiyot qismlari ham majburan sotilardi. Bunday texnik ehtiyot qismlari ishlatilmasdan kolxoz va sovxoz omborlarida saqlanib, ma'lum vaqt o'tgach, metall chiqindisi hisobida davlatga topshirilar edi. Biroq, kolxozlar bu qarzni 5-10-yilda to'laganda ham kolxozlarda ish haqi 7 martaga kamayib ketar edi.

Hukumatning 1958-yil 18 apreldagi qaroriga ko'ra esa, kolxozlardan qarzni qisqa muddatda undirish belgilandi. Natijada kolxozlarning davlatdan qirzi 25 foizga oshib ketdi. Undan tashqari 1965-1985-yillar mobaynida xo'jaliklarning davlatdan sotib olayotgan texnika va mineral o'g'itlarining narxi besh marta oshdi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining narxi esa faqatgina ikki marotaba o'sgan. Oqibatda xo'jaliklarning moliyaviy ahvoli og'irlashib, sarflangan mablag'laro'z-o'zini oqlay olmadi. Bunday holatlar «qarzdor» bo'lgan xo'jaliklar sonini ham oshirib yuborar, keyinchalik bu qarzlardan go'yoki, dehqonlarga «g'amxo'rlik» sifatida kechib yuborilar, yoki o'zini oqlay olmagan 3-4 kolxozlar birlashtirilib taraqqiyotning «yangi yo'li» sifatida sovxozlarga aylantirilib yuborilardi. Bir

qator muhim sarf – harajatlardan «ozod qilingan» bu xo‘jaliklar harajatlari davlat byudjeti hisobidan qoplansada, bu hol paxta mahsuloti tannarxida aks etmagan edi.

1959-yilga kelib KPSS MK, Bosh sekretari N.Xrushev partiyaning XXI s‘ezdida «SSSR Xalq xo‘jaligini rivojlantirishning 1959 -1965-yillarga mo‘ljallangan nazorat raqamlari haqida» nomli ma‘ruzasini qildi. Unda mamlakatda «kommunizmn-ing moddiy texnika bazasini vujudga keltirish va shu asosda SSSR aholisining turmushini dunyoda eng yuksak darajaga ko‘tarishni ta‘minlash» dasturi ishlab chiqildi va bu dasturn-ing bajarilishi 7-yilga mo‘jallandi. Ma‘ruzada ta‘kidlanishicha SSSR 1965-yildan taxminan 5-yil keyin AQShdagi ishlab chiqarish darajasiga etib olishi va bu darajadan o‘zib ketishi lozim edi. Ma‘lumotlarga ko‘ra, ushbu 7-yillik rejada SSSRning asosiy vazifalari mamlakatda engil sanoat sohasida: kimyo mahsulotlari ishlab chiqarishni qariyb 3 baravarga oshirish, sun‘iy tola ishlab chiqarishni 3,8-4 baravar oshirish, plastmassa va boshqa sintetik mahsulotlar ishlab chiqarishni 6,7 baravar oshirish belgilandi. Bu rejalarda O‘zbekistonning ham ishtiroki bo‘lib, kimyo sohasida respublikada yalpi mahsulot 1965-yilda 1958-yildagidan to‘rt baravar ko‘paytirishi rejalashtirilgan edi. Huddi shunday vazifalar engil sanoatda ham belgilanib, 1958-yildagiga nisbatan 1965-yilda 65 foiz ko‘p bo‘lishi lozim edi.

Ayni paytda bu rejalashtirilgan yo‘l-yo‘riqlar odatdagidek jadallashtirish va «qistash» siyosatiga asoslangan bo‘lib, O‘zbekiston uchun sanoatni haddan tashqari oshirilgan rivojlantirish hajmlari va sur‘atlarida belgilanardi. Odatda, reja yo‘nalishlarini harakatga keltiruvchi mexanizm davlat tomonidan ajratilgan yopirilma kapital (70 foizgacha) bo‘lib, ular asosan og‘ir industriya tarmoqlariga mo‘ljallanardi. Bu narsa og‘ir sanoatda yangi texnikani, ishchi kuchlarini, malakali mutaxassislarni jamlash imkonini berardi.

Biroq, sanoat quvvatlarini oshirish esa ekstensiv usullar bilan, ya‘ni, asosan yangi sanoat ob‘ektlarini qurish, shuningdek, ishlab turgan sanoat ob‘ektlarini qayta qurish va ken-

gaytirish hisobiga amalga oshirilardi. Ayni paytda, partiya xo'jjatlaridagi «sotsializmni har tomonlama rejali rivojlantiring g'oyasi, «bunyodkorlik dasturi» bo'lib hizmat qiluvchi partiya dasturlari sotsializm qurilishining nazariy tomondan asoslanishi ham yagona hususiyatga-markazlashgan davlat rahbarligini mustahkamlashga qaratilgan edi.

Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, partiya s'ezdlarida belgilangan balandparvoz rejalarda, «reja bajarildi» degan hisobotlarda sun'iy raqamlar berilsada, aslida bu mamlakatdagi real hayot bilan to'g'ri kelmas edi. Masalan, 1959-yilning birinchi yarmida Andijonda ishlab chiqarish rejasi 105,5 foiz bajarilgan, shahar sanoat korxonalari esa rejani 106,6 foiz bajargan, biroq viloyatda to'la avtomatlashtirilgan birorta korxona bo'lmagan, og'ir mehnat qiladigan jarayonlarni mexanizatsiyalash masalasi juda sekin hal qilingan. Birgina Andijon stroymash zavodida 16 nafar kishidan iborat ixtirochilar byurosi bo'lgan bo'lsa, unda birorta ham yangi mashina yaratilmagan, ayni paytda birgina shu viloyatning o'zida ohirgi ikki-yil mobaynida ishlab chiqarish bo'yicha kiritilgan takliflarning o'zi davlatning 42 mln. so'm mablag'ini tejab qolishga imkon bergan edi.

1950-1960-yillarda xo'jalikni boshqarishning yana yangi uslubi ishga solina boshlandi. Ishlab chiqarishni markaziy boshqaruvdan chetlatish maqsadida xalq xo'jaligi sovetlari tuzila boshlandi va ular ittifoqdosh respublikalar Ministrlar Sovetlariga bo'ysundirila boshlandi. Mana shunday sovetlar RSFSRda 70 ta, Ukrainada 11 ta, Kozog'istonda 9 ta, O'zbekistonda 4 ta, qolgan respublikalarda bittadan xalq xo'jaligi sovetlari ochildi. Bir vaqtda 141 ta ittifoqqa, respublikaga qaraydigan ba'zi vazirliklar qiskartirildi. Bu sovetlar mintaqalarda qishloq xo'jaligini izga solib olishga imkon bersada, lekin keyinroq mahsulotlarni taqsimlashda, davlat belgilab bergan rejani bajarishda, tajriba almashishda muammolar sezilib qola boshladi.

Umuman olganda, 1960-yillarga kelib inqiroziy holatlar kuchayib, sovet iqtisodiyotini isloh qilishga ehtiyoj sezila bordi. Islohotlar o'tkazishga asosiy sabab birinchidan, sano-

atning ilmiy-texnik rivojlanishi jihatidan orqada qolishi, ikkinchidan, korxonalar, kolaversa butun tarmoqlarda iqtisodiy oqsashning yuqoriligi sabab bo'lgan va bu muammolar mana shu iqtisodiy islohotlarda hal etilishi kerak edi. Iqtisodiy islohot o'tkazish bilan mashg'ul bo'lgan sovet iqtisodchilari esa bu islohotlar tovar - pul muomalasiga erkin bozor iqtisodiga xizmat qilish o'rniga sotsializm yo'lida xizmat qilishi kerak edi, bu o'z navbatida "sotsialistik xo'jalik tuzumidan yanada unumliroq foydalanish" deb ta'riflandi.

1970-yillarda SSSRda turg'unlik davrining boshlanishi, ya'ni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlanish sur'atining pasayishi haqida bila turib sukut saqlandi va bu davrdagi ko'rsatkichlar iloji boricha ko'zbo'yamachilik va qo'shib yozish orqali bo'rttirildi. O'z-o'zini maqtash bilan eshilgan natijalar haqida yolg'on raportlar berish, qabul qilingan qarorlar us-tidan tegishli nazoratning yo'qligi xalq xo'jaligida xo'jasizlik hamda sarf-harajati ko'p iqtisodiyotni shakllantirdi.

Shuningdek, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida poraxo'rlik, tamagirlik, chayqovchilik, o'g'rilik kabi illatlar hukm surdi. Bajarilishi lozim bo'lgan masalalar avval partiya tashkilotlarida ko'rilib, so'ngra ijrochi tashkilotlarga topshirilgan, natijada mamlakat xo'jaligi funksiyasi butunlay kommunistik partiyaning qo'lida qolgan edi. Ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi «sotsialistik musobaqa» deb atalgan yo'l ham tashqi tomondan muvaffaqiyatli ko'rinsada, biroq rejalashtirilgan yo'nalishlar aslida «jadallashtirish va majburlash» siyosatiga asoslangan edi.

Yuqoridan pastga qarab rejali rahbarlik qilish, rivojlanishda sarf-harajatdan iborat bo'lgan yondoshuv, respublikalarda ishlab chiqarishning bir sohaga ixtisoslashib, iqtisodiy majburiyat darajasiga ko'tarilishi xalq xo'jaligining barcha tarmoqlariga, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishga, ijtimoiy-madaniy jabhalarga ta'sir etib, iqtisodiy o'sishning umumiy dinamikasini izdan chiqarib yuborgandi.

1981-yilda O'zbekiston engil sanoat vazirligiga qarashli korxonalarda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning narxi 22

mln. rublga ortsada, bu mahsulotlar savdo tashkilotlariga kelib tushgach, sifati jihatidan past bo'lganligi sababli ko'p hollarda narxi arzonlashtirilgan holda sotilardi. O'sha-yili savdo vazirligiga qarashli tashkilotlarning 2,9 foizida davlat belgilagan narxlar pasaytirildi. Shu bois respublikada xalq iste'mol mollarini ishlab chiqaradigan mintaqalarning imtiyozi ustun kelar, eng zarur kundalik ehtiyoj mollarini ham chetdan olib keltirish mazkur davrning hususiyatlaridan biriga aylangan edi.

Chetdan keltirilayotgan iste'mol mahsulotlari respublika ehtiyojlarining 50 foiziga teng edi. 1983-yilda ana shunday mahsulotlar ichida oliy navli mahsulotlar faqat 9,5 foizni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich mamlakatda 15,7 foizni tashkil etar edi. 1988-yilga kelib esa O'zbekistonga Udmurtiya va Tataristondan 300 mingta bolta, Gorkiydan 10 mingta panshaxa, Sverdlovskdan o'roq, chalg'i, qo'y yungini qirqadigan qaychi olib kelindi. Pochta qutilari Boshqirdistondan, sabzavot solinadigan savatlar uzoq Xabarovskdan, plastmassa voronkalar shimoldan - Arxangelskdan keltirildi.

Bunday holatlarda aholi moddiy, ma'naviy ehtiyojlari to'liqqondirilmas edi. Agar respublikada 1988-yilda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol mollari oboroti 768 rublni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich mamlakat bo'yicha 1282 rublni, Turkmanistonda 860 rublni. Qirg'izistonda 879 rublni, Armanistonda 1035 rublni, Kozog'istonda 1071 rublni, Gruziyada 1163 rublni, Moldovada 1172 rublni, Ukrainada 1213 rublni, Belorussiyada 1414 rublni, Litvada 1609 rublni, Latviyada 1851 rublni, Estoniya da esa eng yuqori 1965 rublni tashkil etardi.

Belgilangan ishlarni darhol bajarish, belgilangan vaqtda topshirish amalda to'liq bajarilmas edi, qo'shimcha qog'ozbozlik kuchayib, berilgan topshiriqlar o'z vaqqida korxonalariga etib kelmas edi. Masalan, 1959-yilda Farg'ona vodiysi engil sanoat korxonalariga kelgan hujjatlar 8.585 tani tashkil etsa, boshqarmadan chiqayotgan xo'jjatlar soni ham shunchani tashkil etar edi. Bu hujjatlar ham o'z vaqtida belgilan-

gan erga etib bormas yoki ro'yxatxonada oylab qolib ketar edi. Shu munosabat bilan O'zbekiston SSR Xalq xo'jaligi kengashi qog'ozbozlikni yo'qotish, qabul qilingan hujjatlarga nisbatan xodimlarning mas'uliyatini oshirish, buyruqlarni bajarilishini tekshiruvchi doimiy komissiyalar tuzish haqida farmon chiqardi. Unga ko'ra M.M.Mo'minov, E.S.Trofimuk, P.Soylardan iborat komissiya tashkil etilib, xalq xo'jaligi sovetlarida, xususan, Farg'ona viloyati xalq xo'jaligiga qarashli engil sanoat boshqarmasi va oziq-ovqat sanoati boshqarmasi ham tekshiriladigan bo'ldi. Tekshiruv davomida yuqorida ta'kidlangan ko'plab xatolar uchragan, hatto telefonda yoki uchrashuv asosida tezda hal etilishi lozim bo'lgan vazifalar ham o'z vaqtida bajarilmasdan qolib ketaverganligi aniqlangan.

4. O'zbekistonda demografik jarayonlar. Soxta «urbanizatsiyalashtirish».

Sovet davridagi urbanizatsiya jarayonini tahlil qilish bu masalaning murakkabligini va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Ikkinchi jahon urushi tugaganidan so'ng O'zbekiston sanoatining rivojlanish darajasi evakuatsiya qilingan va shu erda qoldirilgan korxonalar hisobiga ancha oshdi. 1945-1950-yillarda Ohangaron ko'mir xavzasi, Farhon GESi, Ohangaron metallurgiya kombinati ishga tushirildi, ko'pgina korxonalar kengaytirildi va rekonstruksiya qilindi. Keyingi-yillarda ishga tushirilgan korxonalar orasida Oltintopgan mis kombinati, Ohangaron sement, Popdagi rezina buyumlari zavodi, Chirchiqdagi kiyin eriydigan va issiqqa chidamli metallar kombinati, Farg'ona va Navoiy azot o'g'itlari zavodlarining birinchi navbati, Ohangaron GRESi, tabiiy gaz bilan ishlaydigan Toshkent va Navoiy GRESlari qurilishi avj oldirildi. Chirchiq elektrokimyó kombinati, Samarqand va Qo'qon superfosfat zavodlari ishga tushirildi.

Bunday korxonalarning barpo etilishi natijasida, sanoatning yangi va mavjud tarmoqlarida ishlash uchun sovet respublikalaridan ko'plab ishchi, texnik va mutaxassislar

ko'chirib keltirildi. Birgina 1959-1962-yillar mobaynidagi migratsiya natijasida O'zbekiston aholisi mehnatga qobiliyatli erkak va ayollar hisobiga 133226 kishiga ko'paydi. Ushbu holat o'z navbatida respublikada mehnat resurslarining ko'payishiga, turli millat va elat vakillari sonining o'sishiga sabab bo'lgan.

Sovet hokimiyati-yillarida O'zbekiston hududida vujudga kelgan shaharlar o'ziga xosligi bilan ajralib turar edi. Sovet hokimiyatining iqtisodiyoti umumittifoq manfaatlarini ko'zlab, O'zbekistonni xom ashyo etkazib beruvchi hududga aylantirdi. Natijada katta hududlarda qo'riq va buz erlar o'zlashtirilib, paxta maydonlariga aylantirildi. Qishloq xo'jaligida paxtachilik asosiy tamoqqa aylantirilib barcha hududlarda paxtani dastlabki qayta ishlovchi sanoat korxonalari ishga tushirildi. Sovet hokimiyati-yillarida O'zbekiston iqtisodiy hududlarga ajratilgan va bular jumlasiga: Toshkent iqtisodiy hududi (Toshkent, Sirdaryo), Farg'ona iqtisodiy hududi (Farg'ona, Andijon, Namangan), Janubiy-g'arbiy iqtisodiy hudud (Buxoro, Samarkand, Qashkadaryo, Surxondaryo), Quyi Amudaryo iqtisodiy hududiga (Xorazm, Qoraqalpog'iston) kiradi.

Har bir hududning tabiiy sharoiti, joylashishi, tabiiy boyliklari, aholisining milliy va jinsiy tarkibi hisobiga olingan holda yangi shaharlar qurildi. Sovet hokimiyatining shaharlar qurishdagi asosiy xususiyati aholisi 100 ming kishidan iborat bo'lgan kichik va o'rta shaharlarga e'tibor qaratilganidir.

1970-yilga kelib shaharlarning 90 foizini kichik va o'rta shaharlar tashkil etgan. XX asr 50-yillarida Mirzachul o'zlashtirilib Yangier shahriga, Qizilqum cho'lida esa Navoiy shahriga asos solindi. 1959-yillarda vujudga kelgan shaharlar asosan xalq xo'jaligida ishlab chiqaruvchi kuchlarning hududiy va tarmoq sohalardagi tarkibiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda bunyod etildi. Respublikada shu-yillarda vujudga kelgan shaharlar soni 10 taga ko'paydi.

Mirzacho'l hududida ma'muriy markaz Guliston shahri 1959-yilda vujudga keldi. 1963-yilda Sirdaryo viloyati tashkil etilishi bilan qayta tashkil topgan Gulistonda sanoat korx-

onalari qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Shaharda paxta tozalash, yog'-ekstratsiya, sut zavodlari va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta tayyorlovchi zavod va fabrikalar ishga tushirildi, Shuningdek, Sirdaryo viloyatida Shirin va Baxt shaharlariga asos solindi.

Umuman, O'zbekistonda XX asrning ikkinchi yarmidan keyingi-yillarda bunyod etilgan shaharlar sovet hokimiyati sanoatlashtirish siyosatining uzviy davomi bo'ldi. 1939-1959-yillar aholini ro'yxatga olish oralig'ida 54 ta shahar va shaharchalar vujudga kelganligi aniqlangan, Bu davrda shahar tipidagi shaharchalar soni 1939-yilgacha bo'lgan davrda 110 tani, 1959-yilgacha bo'lgan davrda esa uch baravar ko'proqni tashkil qildi. 1959-1969-yillar oralig'ida tarkib topgan shaharlar sanoatlashtirish jarayonida vujudga kelgan. O'zbekistonda 1970-yildagi aholini ro'yxatga olish yakuniga asosan katta shaharlarning o'sganligi ko'rinadi. Ularning umumiy soni 5tadan 8taga ko'tarildi. Toshkentdan tashqari (1385 ming) Samarqandda (267 ming), Andijon (188 ming), Qo'qon (133 ming), Buxoro (112 ming), Farg'ona (110 ming), Chirchiq (107 ming) ko'p aholiga ega shaharlar vujudga keldi. O'zbekistonda shaharlar soni 70-yillarda 1,5 baravarga ko'tarildi, 50 ta yangi shaharlar vujudga keldi.

Mazkur shaharlar tashkil etilib O'zbekistonda shaharlashish jarayonini kuchaytirgan bo'lsa-da, lekin ulardagi ishlab chiqarish markaz manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. Respublikaning agrar mintaq bo'lganligi ham bu shaharlar atrofida yangi erlarning o'zlashtirilishiga zamin hozirlar va bu erda asosan paxtachilikni ustasi bulagan tub joy vakillari joylashgan edilar.

Ma'lumki, O'zbekistan SSR ittifoqdosh respublikalar orasida demografik jarayonlar tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan respublikalar qatoriga kirar, bu ahvol milliy siyosatga ham jiddiy ta'sir etar edi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlagandek, «Rossiya imperiyasi, so'ngra esa sovet davlatining aniq maqsadga qaratilgan migratsiya siyosati Markaziy Osiyo mintaqasi aholisining polietnik tarkibi

yanada hilma-hil bo'lishiga olib keldi». 1989-yilda o'tkazilgan butunittifoq aholi ro'yxati ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston SSRda 120 dan ortiq millat vakillari istiqomat qilgan. Respublika aholisi 1979-yilda SSSR aholisining 5,9 foizini, 1989-yilda esa 6,9 foizini tashkil etgan. Shu-yillar ichida RSFSR, Ukraina, Belorussiya aholisi o'rta hisobda bir foizdan kamaygan. Respublika aholisi ichida nisbatan ko'pchilikni tashkil etuvchi millatlarning salmogi esa quyidagicha bo'lgan:

O'zbekiston SSRning milliy tarkibi. 1979-1989 yy.

Millatlar	1979		1989		1989-yilda 1979-yilga nisbatan % o'zgarishi
	soni	%	soni	%	
O'zbeklar	10569007	68,7	14142475	71,4	133,8
Ruslar	1665658	10,0	1653478	8,3	99,2
Qoraqalpoqlar	297788	1,9	411878	2,1	136,3
Tojiklar	594627	3,9	933560	4,7	157,0
Qozoqlar	620136	4,0	808227	4,1	130,3
Ukrainlar	113826	0,7	153197	0,8	134,6
Turkmanlar	92285	0,6	121576	0,6	131,7
Qirg'izlar	142182	0,9	174907	0,9	123,0
krim tatarlari	117569	0,8	188772	1,0	160,5
Koreyslar	163062	1,1	183140	0,9	112,3
Turklar	46726	0,3	106302	0,5	210,0
Uyg'urlar	24104	0,2	35762	0,2	122,3
ozarbayjonlar	59779	0,4	44410	0,2	74,3
Armanlar	42374	0,3	50537	0,3	119,3
Yahudiylar	73920	0,6	65493	0,3	88,6

Alohida ta'kidlash lozimki, aholi sonining o'sishiga o'zbek xonadonlaridagi urf-odat, an'analar, xalqimizning bolajonlik va ko'p farzandlilik hususiyatlari ham ta'sir ko'rsatgan.

Shuningdek, turmush tarzlari ancha uyg'unlashib ketgan baynalmilal oilalar soni ham nisbatan ko'paygan. Mahalliy millat yigitlarining Rossiya, Ukraina, Belarus, Tatariston va boshqa o'lkalarga borib harbiy xizmatdan oilali bo'lib kelishlari ham bu jarayonga ta'sir etgan edi. 1989-yil aholi ro'yxati ma'lumotlarida ko'rsatilishicha, turli millat vakillariga mansub oilalar soni 1979-yildagi 233,7 mingdan 435,1 mingga etgan yoki 186,2 foizgacha ko'paygan va ularning salmog'i respublikadagi jami oilalar miqdorida 10,9 foizdan 12,7 foizga etdi.

Aralash nikohli oilalar, ayniqsa, shaharlarda ko'proq bo'lgan. Tadqiqotchi, M.Bo'rievaning ma'lumotlaridan ma'lum bo'lishicha, bunday oilalar salmog'i O'zbekistonda shahar oilalarining 20,1 foizini tashkil etsa, qishloq oilalarida bu ko'rsatkich 6,5 foizni tashkil etgan. Garchi, bularning barchasi aholining milliy tarkibi o'zgarishiga va asosan mahalliy millat vakillarining qishloqlarda joylashib qolishiga sabab bo'lsada, biroq demografik vaziyatni faqat bu bilan izohlab bo'lmaydi.

5. O'zbekistonda ekologik holatining og'irlashishi. Orol fojiasi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligining ko'pgina tarmoqlari xaqiqatda paxta ishlab chiqarish va uni qayta ishlash bilan bevosita bog'liqedi. Respublikada sobiq SSSR va bir qator xorijiy ehtiyojini qondiradigan darajada paxta xom-ashyosi etishtirish boshlandi. O'zbekiston jahondagi yirik paxga etishtiruvchi davlatlardan biriga aylandi. Lekin, bularning barchasi butun mamlakat manfaatlari, ittifoqning iqtisodiy va siyosiy qudrati rivoji uchungina edi. Paxta ekin maydonlarining to'xtovsiz kengayib borishi, har qanday yo'l bilan hosildorlikni oshirishga ruju qo'yish, boshqaruvni ma'muriy-buyruqbozlik tarzida ko'r-ko'rona tashkil etilishi xamda, iqtisodiyotning ekstensiv tarzdagi chukur qo'lami respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga chuqur salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Respublikada ekin ekiladigan maydon erlar asosan bo'z

erlardan, oddiy tuproq, ba'zi joylarda esa sho'rlangan erlardan iborat edi. Qadindan mahalliy aholi erlarni oqar suvlar bilan sug'organida, loyqa suv bilan uning tarkibida o'simliklar uchun foydali turli moddalar ham oqib kelgan. Bular erning quvvatini oshirgan, tuproqqatlami ham loyqa hisobiga o'sib borgan. Kanallar kurilishi bilan ular orqali sug'orilgan erlarga suv omborlarida obdon tingan suvlar kelishi ham erning tarkibini o'zgartirib yuborgandi.

Vaqt o'tishi bilan maydonlar oriqlab, erning hosildorligi imkoniyatlari kamayib, er eroziyasi kuchaydi. Oxir-oqibatda ko'proq mineral o'g'it solinmasa erdan hosil olish mumkin bo'lmaydigan darajaga kelib, tuproqdagi yo'qolgan moddalarni o'rnini mineral o'g'itlar bilan qoplash zaruriyati kuchaydi. 1984-yilga kelib respublikada 600 ming ga er tezda meliorativ ishlar olib borilishini talab qiladigan holatga tushib qoldi. O'zbekistonda har gektar erga ishlatilayotgan mineral o'g'itlarning miqdori o'rta hisobda 600 kg ni tashkil etdi, bu esa jahonda qabul qilingan normadan 20-30 marta yuqori darajada bo'ldi. Xolbuki, bu o'g'itlarning deyarli 60 foizi aksariyat o'zlashtirilmay, tuproq sahnida qolib ketdi va er tarkibini buzib yubordi. Nisbatan, serhosil hisoblangan Farg'ona va Zarafshon vodiylarida sho'r yuvishga ehtiyoj kuchaydi. Sho'rxok erlar respublikaning Buxoro, Qashkadaryo, Sirdaryo viloyatlarida, hamda Qoraqalpog'istonning katta qismini tashkil etdi. 1985-yilga kelib respublikada sho'rlangan erlar sug'oriladigan maydonlarning jami 25 foizini tashkil etdi. O'sha-yilning o'zidagina haddan tashqari sho'rlanib ketgani bois besh ming gektardan ko'proq er qishloq xo'jaligi muomalasidan chiqarib tashlandi.

Mazkur holat o'simliklarning tabiiy yo'l bilan o'zini himoya qilish immunitetini kamaytirib, dalalarda turli hashoralar ko'payishiga sabab bo'ldi. Shu bilan birgalikda qishloq xo'jaligini, xususan, paxtazorlarni zaharli kimyoviy moddalar bilan dorilashda aviatsiyadan keng foydalanish usulini qo'llash kuchaydi. Birgina 1980-yilning o'zida paxtazorlarni dorilash uchun 6,03 ming tonna zaharli moddalar ishlatildi.

Paxta ekiladigan maydonlar turli kimyoviy moddalar bilan shunchalik zaharlandiki, bu holat, eng avvalo, aholi sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Har gektar erga solinadigan pestitsidlar miqdori ham havfli darajadan oshib, tuproq tarkibidagi gumus miqdori kamayib ketdi. G'o'zaga ishlov berish uchun solingan bu moddalarning 45-50 foizi foydali ta'sirga ega bo'lgani holda, qolgan 50-55 foizi havoga uchib, insonlarga, atrof-muhitga salbiy ta'sir etdi. Xo'jaliklar esa rejalashtirilgan hosilni ololmadi. Tuproq tarkibi zararli tuzlar, ayniqsa og'ir metall birikmalar - ftor, xrom, marganets, kobalt, nikel, mis, rux, kadmiy, simob, qo'rg'oshin, surma va boshqalar bilan ifloslanib ketdi. Tuproqning bu yo'l bilan zaharlanishining manbalari metallurgiya sanoati chiqindilar, ba'zi bir texnogen mahsulotlar, chiqindi gazlar qishloq xo'jaligida ishlatilayotgan pestitsid, gerbetsid va boshqalar bo'ldi.

Yuqoridagi holatlar natijasida hosildorlik kamayib bordi. Masalan, 1980-yilning o'zida paxtaning har bir gektar eridan olinadigan hosil 1975-yilgi darajaga tushib qoldi, -yillik rejaga nisbatan shu-yili 350 400 ming tonna kam xomashyo olin-di. Agar respublkada har gektar sug'oriladigan erdan olingan daromad 1980-yilda 1.337 rublni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich, 1982-yilga kelib 1.241 rublga tushib qoldi. Faqat Qashqadaryo viloyatining o'zida 1984-yilda yangi erlarga 685 million rubl mablag' sarflangan bo'lsa, har bir gektar erdan 15 sentner hosil olinib, davlat belgilagan paxta tayyorlash rejasi faqat 55 foizga bajarildi. Olingan hosil esa 1980-yildagiga nisbatan 37 ming tonnaga kam bo'ldi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, paxta yakkahokimligining kuchayishi oziq-ovqat mahsulotlari, em-xashak etishtiriladigan erlarga, chorvachilikka xam ta'sir etdi. 1980-1985-yillarga oid bo'lgan ma'lumotlarda ko'rsatilishicha shu davr ichida O'zbekistonda 64,3 ming bosh yirik qoramollar (respublikadagi qoramollarning 20 foizi), 872,1 ming bosh quy - echki (barcha mayda mollarning 3,7 foizi), 215,1 ming bosh cho'chqa (mavjud cho'chqalarning 11,5 foizi) zaharlanish, kasallanish natijasida nobud bo'lgan. Bulardan kelgan zarar esa besh-yil

ichida 85,6 million rublni tashkil etdi. Ayni paytda shu-yillarda bunday yo'qotishlarning sababi veterinariya ishlarining yomon yo'lga qo'yilganligi deb ko'rsatildi.

Natijada, aholi turmush tarzining pasayib, genofond buzila boshladi, bolalar o'limi va turli kasalliklar tarkalishi avj oldi, ekologik vaziyat og'irlashib, (*tabiiy jabhalar - suv, havo, tuproqning zaharlanishi.*), ishsizlik, qambag'allashish va boshqa ijtimoiy salbiy illatlarni yuzaga kelishi aynan bir tomonlama - paxta yakka hokimligiga asoslangan iqtisodiy siyosatning O'zbekistondagi fojeali yakunlari edi.

Respublika agrosanoat kompleksini kengaytirish partiyaning oziq-ovqat dasturi bilan bog'liq holda amalga oshirilsada, bunday katta tarmoqni boshqarish va hamma usullarni ishga solish qiyin edi. Ish asosan ekstensiv usulda olib borilar, rejani bajarishga intilib, bu kompleks xo'jaliklarda har gektar erga qilinayotgan harajatlarni 22 foizga oshirib, 1980-1985-yillar davomida agrosanoat kompleksiga qarashli bo'g'inlarda mehnat unumdorligini 11 foizga, hosildorlikni 6 foizga kamaytirib yubor-gandi. Har 100 rubl sarflangan kapital mablag'lardan tushgan mablag' 1980-yilda 75 rubl bo'lgan bo'lsa, 1985-yilga kelib bu ko'rsatkich 54 rublga tushdi. 1980-1985-yillar davomida agrosanoat kompleksiga qarashli 245,9 ming gektar yangi erlar o'zlashtirilib, bu kompleksga qarashli korxonalarda sabzovot etishtirish 2,8 foiz, uzum - 2,8 foiz, tuxum - 7 foizni tashkil etdi, ish xaqi faqat 1,8 foizga ko'paydi.

Umuman, shu-yillarda agrosanoat kompleksiga qarashli korxonalar berilgan rejalarini bajarmaganligi tufayli zararining 624 million so'mi Qashqadaryo viloyatiga, 153 million so'mi Buxoro viloyatiga, 81 million so'mi Jizzax viloyatiga to'g'ri keldi. Bu kompleksda sabzavot, kartoshka, mevalarni tashish va saqlash hamda uni qayta ishlash ham qiyin masalalardan biri bo'lgan. Respublikada sabzavot va mevalar saqlanadigan omborxonalar bilan xo'jaliklarning atigi 50 foizi ta'minlangan edi. Omborlarda sanitariya-gigiena ishlari orqada qolgan, mevalarni yaxshi saqlashning to'liq, imkoni ham yo'q edi.

Bunday ahvolda etishtirilgan mahsulotning sifati buzilib, iste'molchiga o'z vaqtida etkazish imkonini bermas edi. Xolbuki, butun SSSRda O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalari qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish bo'yicha sobiq ittifoqdosh respublikalar orasida eng yuqori o'rinda turardi.

O'zbekiston XX asrning 60-yillaridayoq ittifoqdosh respublikalar orasida mineral o'titlar ishlab chiqarish bo'yicha uchinchi o'rinni egallagan, 1980-yillarga kelib mamlakatdagi butun kimyo korxonalarining beshdan bir qismi O'zbekistonda joylashtirildi. Bu korxonalar xam mamlakat ehtiyoji uchun zarur bo'lgan mahsulot ishlab chiqarib, respublika atrof-muhitiga tuzatib bo'lmas darajada zarar keltirdi. Buning ustiga bunday korxonalar asosan aholi zich yashaydigan, namlik juda tez so'rilib ketadigan erlarda qurildi. Masalan, Qo'qondagi yangi kimyo zavodi ham ana shunday erda qurilgan bo'lib, bu korxonada texnik tartibga rioya etilmasligi va uskunalarining ahvoli yomonligi oqibatida rejada belgilangandan 3 marta ko'p zaharli moddalar havoga chiqarildi. O'z navbatida bu zaharlar oziq-ovqat mahsulotlari va ochiq suv havzalari orqali aholi organizmiga o'tib, sog'ligiga salbiy ta'sir qildi. 1985-yilda Qo'qon atrofida tekshirilgan oziq-ovqat mahsulotlarining 3,8 foizida, ichimlik suvining 4,9 foizida, atmosfera havosining 18,8 foizida inson salomatligiga zarar keltiradigan darajada ko'p zaharli kimyoviy moddalar borligi aniqlangan edi.

Qishloq xo'jaligida hosildorlikni oshirish maqsadida kimyoviy moddalardan foydalanish, ayniqsa 1986-yil KPSS MKning ko'rsatmalari asosida qishloq xo'jaligini kimyolash keng ko'lamda boshlandi. Shu-yillar davomida kimyoviy modda etkazib berish ikki baravar oshdi va pestetsidlar, gerbetsidlar va oltingugurtli dorilarni sarflash sug'oriladigan har gektar er hisobiga 11,6 kg ga etdi. Paxta maydonlariga sepilayotgan zaharli kimyoviy moddalar va defoliantlarning miqdori mamlakatdagi o'rtacha miqdordan 10-15 marta ko'p bo'ldi va 80 dan ortiq turi qo'llanildi. Gerbetsid va pestetsidlar bilan zaharlangan dalalarda ishlashga «internatsional burchni bajarish uchun» ayollar ham chiqdilar. Tug'ilgan bo-

larning 30-40 foizi har turli kasalliklarga chalindi. Meva va poliz mahsulotlari tarkibidagi pestetsidning eng kichik miqdori ham havfli o'sma hosil qilishi va asab sistemasini ishdan chiqarishi mumkin edi.

O'zbekistonda ekologik faloqatning og'irlashib borishi juda qo'p omillar bilan bog'liq bo'lib, sanoat korxonalari-da ishlatiladigan suvni tejash va undan qayta foydalanish texnologiyasining mutlaqo yo'qligi ham shular jumlasiga kirardi. Mirzacho'l, Qarshi, Surxon-Sherobod dashtlarining quriq erlarida, Markaziy Farg'onada va Amudaryoning quyi oqimida barpo etilgan yangi xo'jaliklarda ham suv va er osti resurslaridan foydalanishda jiddiy xatolar mavjud edi. Kombinatlari va yangi o'zlashtirilayotgan erlardan chiqqan oqava suvlar qumliklarga oqizilib, yangi qo'llar paydo qilar, eskilari kattalashib, chorva boqiladigan katta maydonlarni bosib keltardi.

Masalan, Zarafshon shahridagi tog'-kon metallurgiya kombinatida ham huddi shunday ahvol mavjud bo'lib, suv tozalamay qumlarga oqizib yuborilgan. Bu erda masala faqat foydalanilgan suvlarni iflos bo'lishida emas, balki uning oqibatlarida ham edi. Kombinatdan cahroga oqizib yuborilgan iflos suvlar Qizilqumdagi er osti suvlari tarkibini ham buzib yubordi, ko'p erlar sho'rlanishi va botkoqqa aylanishiga olib keldi.

1976-1985-yillar davomida respublikada 555,2 ming gektar er sho'rlashib ketgan. Xorazm viloyatida sho'rlanmagan erlar 1970-yilda 86 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1989-yilga kelib bu maydonlar 68 foizga tushib qoldi. Qorakolpog'istonda esa sho'r bosgan erlar umumiy ekin maydonlarining 54 foizini tashkil etdi. Vaholanki, bu viloyatlarda har gektar erni sug'orish uchun sarflangan suv o'rtacha 36.000 kub. metr ga etib, bu ilmiy asoslangan sug'oruv normativdan 4 mart ko'p edi. Lekin bu suvlar ham qumliklarga oqizildi. Natijada qumliklarga, cho'llarga oqizib yuborilgan suvlardan hosil bo'lgan Arnasoy, Aydarko'l kabi qo'llar Orolga har-yili oqib borishi lozim bo'lgan 5-8 kub.km suvni ushlab qoldi.

Umuman, Amudaryo atroflarida erlardan foydalanish, ularni o'zlashtirishdagi tuturuqsizliklar natijasida tang ekologik vaziyat yuzaga kelgandi.

Buning oqibatida daryo atrofida o'sadigai daraxtlar, qushlar va hayvonlarga boshpana bo'lgan katta to'qayzorlar kurib, Amudaryo suvlari, aniqo'zani bo'lmagani sababli Qoraqum kanali orqali qumli sahrolardan o'tib, Kaspiy dengiziga qarab oqdi. Daryoning toza suvlari Kelif-Uzboy botig'ini to'ldirib, sho'rlashish jarayoni tezlashdi. Xorazm va Qoraqalpog'istonga o'tadigan suv bo'lsa-yil sayin kamayib ketdi.

Sirdaryo va Amudaryo atroflari Markaziy Osiyo mintaqasidagi asosiy industrial-agrar hududdardan biri hisoblanib, O'zbekiston qishloq xo'jaligi uchun Sirdaryo suvidan 100 foiz, Amudaryo suvidan 80 foiz miqdorida foydalanilar edi. Ayniqsa Sirdaryo atroflarida turli korxonalar, 47,9 million gektar er mavjud bo'lib, bu erlarning 1,5 mln. gektari Namangan, Farg'ona, Andijon, Sirdaryo, Toshkent va Jizzax viloyatlariga to'g'ri kelgan. Bu erdagi korxonalardan va ekin ekiladigan maydonlardan chiqqan 400 million kub.m. iflos suvlar Sirdaryoga quyilgan. Respublikaning sanoat markazlari Toshkent, Bekobod, Yangiyo'l, Ohangaron, Olmaliq, Chirchiq kabi shaharlarida to'plangan iflos suvlar ham asosan shu daryoga qu-yilgan. Umumiy tarzda Sirdaryo suvlari neft mahsulotlaridan 30-60 marta, fenolam bilan 6 marta, sink bilan 13 marta, simob bilan 1,2 marta ko'p zararlandi.

Buning ustiga 1965-1970-yillarda respublikada sug'oriladigan erlarning hajmi 7 foizga ko'paygach, faqat Sirdaryo oqimida umumiy sathi 1,6 ming kv.km.ni tashkil etgan suv omborlari qurilgandi. Sirdaryoga suvning ko'p qismi Farg'onadagi eng sersuv bo'lgan So'x daryosidan kelib quyilgan. Tog'lardagi irmoqlardan suv olgan bu daryoning yoz oylarida suvi ko'payib, erlarni sug'orish uchun imkon bergan. Paxtachilikda hosildorlikni oshirish yo'lida So'x daryosida suv ombori qurish ishlari boshlanib, bunga katta mablag', texnika ham jalb etilgan edi.

Biroq, suv ombori qurib bitirilmasidan Rishton shahrining

aholi istiqomat qiladigan janubiy tomonlarida er osti suvlari ko'tarilib, botqoqlash holatlari yuz berdi.

O'rta Osiyoda yuzaga kelgan ekologik tanglikning eng og'iri Orol dengizi qurib borishi, uning atrofidagi hududlarda og'ir ijtimoiy, iqtisodiy vaziyat yuzaga kelishi edi. Respublikada quriq erlarni o'zlashtirish va sug'orish, xususan qishloq xo'jaligining etakchi tarmog'i bo'lgan paxtachilikni yuksaltirish, hosildorlikni oshirish birinchi navbatda irrigatsiya va melioratsiya ishlari bilan ham bog'liq edi. Bunday holat o'z navbatida Orol dengizining qurib borishiga ham ta'sir etgan edi. Orol dengizi suvni asosan Amudaryo, Sirdaryodan olgan. Orolning suvi pasaymagan vaqtlarda dengiz sathiga har-yili 7 milliard tonna shartli yoqilg'i quvvatiga teng quyosh nuri tushgan. Bu esa mamlakatda qazib olinadigan jami yoqilg'ilar quvvatiga barobar edi. Quyosh nurining tahminan 40 foizini dengiz suvi yutib, katta radiusda qishloq xo'jaligi uchun qulay ilik iqlimni yuzaga keltirar edi.

1960-yillarda Orolning chuqurligi 53 metr bo'lib, uning umumiy maydoni 66,1 ming kv. km. ni tashkil etgan. 27-yildan so'ng 1987-yilga kelib, uning akvatoriyasi 20.000 kv.km.ga kamayib ketdi. Suvning umumiy hajmi ikki marta, qirg'oq 30 km dan 80 km gacha qisqardi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Orol dengizi er qurrasining cho'l mintaqasida joylashgan eng yirik, suvi sho'r va oqmaydigan ko'llardan hisoblanib, qattaligi jihatidan dunyoda to'rtinchi, ittifoqda Kaspiy dengizidan keyin ikkinchi o'rinda turgan. Bu dengizning qurib borishi butun jahonni tashvishga solib turgan vaqtda, qurigan Orolning tubida yaxshi ekinzorlar yaratamiz degan g'ayri ilmiy tasavvurlarga berilib, yangi erlarni o'zlashtirish, irrigatsiya shahobchalarini qurish masalasini ilgari surildi.

6. 50-80-yillarda O'zbekistonda madaniy xayot. Mafkuraviy cheklashlar.

70-yildan ziyod davom etgan mustabid sovet tuzumi va Kommunistik partiya yakka hukmronligi davrida o'zbek xalqining milliy urf-odatlar va an'analarga qattiq zarba berildi. KPSS mafkuraviy siyosatining SSSR xalqlari ma'naviyatiga salbiy ta'siri natijasida jamiyatda madaniy-ahloqiy muhit zaiflashdi, ma'naviy qashshoqlik sovet jamiyatini inqirozga etaklovchi kuchga aylandi. Bu holat oxir-oqibatda milliy tillarning jamiyat hayotidagi mavqeini pasayishiga, uzoq-yillar davomida shakllanib kelgan qadriyatlar, urf-odatlar, an'analarni «o'tmishning zararli sarqiti» sifatida ta'riflashga, ma'naviyatning uzviy qismi bo'lgan dinni «xurofot va bid'at» deb talqin qilinishiga va shu asosda millatlarni qaramlik holatida saqlab turishga asos bo'ldi. Bu o'z navbatida «yagona madaniyat» barpo etishga qaratilgan davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan edi.

Tabiiyki, SSSRda istiqomat qilgan turli xalq va elatlarning madaniyati shakli jihatidan har hil edi. Shubhasiz, har bir xalqning zabardast madaniyat arboblari - atoqli olimlari, yozuvchilari, rassomlari, bastakorlari kabi o'ziga xos jihatlari ko'pdir. Ular o'z navbatida jahon fani va madaniyatiga munosib hissa ko'shib kelganlar. Garchi, bu yutuqlarning aksariyati sotsialistik ruh berib turuvchi baynalmilal madaniyat bo'lsa-da, uning ko'p jihatlari yuqori saviyaga mutlaq javob berar edi.

Ta'kidlash joizki, sovet turmush tarzining ajralmas qismi bo'lgan sovet qonunlari o'z andozasiga mos an'ana va urf-odatlarni faol targ'ib etishi oqibatida umumsovet marosimlari va bayramlari an'ana tusiga aylana bora boshladi. O'zbekiston aholisining 60 foizdai ko'pi asosan qishloq joylarida istiqomat qilganligi bois, qishloq aholisi uchun o'ylab topilgan mafkuraviy xarakterga ega bayramlar tashkil etildi. O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining 1956-yilgi qaroriga binoan paxta terimini boshlashdan avval, ya'ni, avgust

oyining ohirgi yakshanba kunlari «Qurultoy», «Urugqadash marosimi», «Yoshlarni paxtakorlar safiga tantanali qabul qilish», «Birinci gul bayrami», «Ilk maosh», «Qizil karvon» («Birinci oq oltin karvoni»), «Paxta bayrami» («Hosil bayrami») nishonlandi.

Qishloqlarga «Komsomolcha to'ylar» kirib keldi. Yangicha to'ylar deb talqin qilingan to'y marosimlari ham mahallalarda tuzilgan to'y komissiyalari ishtirokida o'tkazilardi. Bunday komissiyalar respublikaning bir qancha viloyatlarida tuzildi. Mazkur komissiyalar tomonidan urf-odatga aylanib ketgan «Eshik ochdi», «Tugun qaytardi», «Xordiq», «Idish qaytdi», «Fotixa to'yi», «Hormang» marosimlari, «To'y berdi», «Kuyov chaqirdi», «Ma'zar edi», «Ota ko'rdi» kabi rasm-rusumlarga barham berish chora-tadbirlar ko'rildi.

Masalan, Namangan viloyatining shahar va qishloqlarida ham yangicha to'ylarni o'tkazish bo'yicha komissiyalar tashkil etilgan bo'lib, bu komissiyalarning kengashi va seminarlari klublarda, «Baxt uylarida» muntazam o'tkazib turilardi. Ularda «To'y o'tkazish tartibi», «To'y dasturxon», «Mehmon kutish», «To'y mablag'i», «To'ylarimiz-uylarimiz» kabi mavzularda ma'ruzalar va suhbatlar o'tkazilardi. Shu hol aholi orasida «komsomolcha» to'ylarni ko'payib borishiga ham sabab bo'layottan edi.

1970-yilda O'zbekiston SSR Kompartiyasi MK qoshida mehnatkashlar turmushiga yangi urf-odat va marosimlarni tashviqot qilish soveti tashkil etildi. Sovet yangicha urf-odatlarni joriy qilish bo'yicha partiya, sovet, kasaba uyushmasi komsomol tashkilotlari respublikada olib borgan ishlarni nazorat qildi. Shuningdek, respublikadagi barcha ilmiy va ijodiy kuchlarni yangi urf-odatlarni ishlab chiqarishga, bayram dasturlarini, urf-odat, qo'shiq va raqslarni yaratishga safarbar etish ham mazkur sovet vazifasiga kirgan. Odamlar turmush tarzi va ongida o'zgarishlar olib kelishi lozim bo'lgan bayramlarning xarakterini o'zgartirilishi umumiy qonuniyat darajasiga ko'tarila boshladi va bunday sun'iy bayramlar ko'paydi. Masalan, umumxalq bayramlar: Oktyabr davlat

to'ntarishi va 1 may Mehnatkashlar birdamligi kuni, SSSR Konstitutsiyasi kuni, V.I.Lenin tug'ilgan kuni, Sovet Armiyasi va Harbiy dengiz floti kuni, G'alaba kuni mafkuraviy xarakterga ega bo'lsa, «Kasb bayramlari», «Ilk maosh», «Tantanali pensiyaga kuzatish», «O'roq va Bolga» kabi tantanalar o'ylab chiqarilgan bayramlar safidan o'rin olgan edi. Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, jahon miqyosiga nishonlanadigan Yangi-yil, ko'pchilik davlatlarda xaqli ravishda tan olingan 9 may - G'alaba bayrami hamda Xotin-qizlar xalqaro kuni 8 mart ham xamisha umuminsoniy xarakterga molik bo'lgan bayramlar sifatida nishonlanib kelindi.

Bir necha ming-yillik tarixga ega bo'lgan, uzoq-yillar davomida nishonlab kelingan «Navro'z» bayrami ham aynan mana shu-yillarda ta'qibga uchradi. Tarixdan ma'lumki, «Navro'z» bayrami dehqonlar uchun yangi mehnat-yili boshlanganini bildirar, bu bayram an'anaga muvofiq bahorda kun va tun tenglashganida nishonlanar edi. «Navro'z» bayrami asrlar davomida kishilarda ona erga, tabiatga muhabbat tuyg'usini uyg'otgan, kishilarni bir-biriga nisbatan mehr-muruvvatli va oqibatli bo'lishiga chorlagan. Biroq, XX asrning 80-yillarning o'rtalarida «Navro'z» bayramini O'zbekistonda umumxalq bayrami sifatida nishonlash masalasida paydo bo'lgan to'siqlar qattiq tortishuvlarga ham sabab bo'ldi. «Navro'z» bayramiga qarshi harakatlar ham milliy madaniyatlarni qoralash va cheklashga qaratilgan tadbirlarning biri edi. O'zbekiston SSR Kompartiya 16-plenumi (1984)dan so'ng yuzaga kelgan vaziyat I.Usmonxo'jaev va R.Abdullaevaning sa'yi-harakatlari natijasida 1986-yilga kelib "No'vruz" bayrami bekor etildi. Islom diniga aloqasi bo'lmagan bayramga «diniy» degan tamg'a bosildi.

1985 - 1986-yillarda respublika ommaviy axborot vositalari ham bu bayramni o'z sahifalarida yoritmadi. Garchi, "No'vruz" bayrami sovet hukumati tomonidan e'tiborga loyiq deya hech qachon rag'batlantirilmagan bo'lsa-da, lekin sovet hokimiyatining barcha davrlarida bu bayram xalq orasida yasab, an'anaviy tarzda ham nishonlanib kelingan.

Dastlab bu bayram, aprel oyining o'rtalaridan sun'iy o'ylab topilgan «Navbahor» nomli bayram bilan almashtirildi. Biroq, bunday bayramlarning ta'qiqlab qo'yilishi xalq noroziligiga sabab bo'la boshlaganligi uchun milliy an'analar, marosimlar va bayramlarni qayta tiklash jiddiy masalaga aylandi. «Navbahor» deb atalgan yangi bayram moddiy zaminga ega bo'lmaganligi sababli uzoq yashay olmadi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, «Navro'z» bayramini ta'qiqlash haqida respublikada aniq, bir qaror qabul qilinmasada, lekin respublika rahbariyati turli yig'inlarda bu bayram va uning «zararli» tomonlari haqida ma'ruza qilib, yangi madaniyatni shakllantirishda asosiy to'siq deb ta'riflab keldilar.

XX asrning 80-yillari shuningdek, O'zbekistonda dingga va diniy qadriyatlarga qarshi yangi harakatlar bo'lganligi bilan ham xarakterlanadi. Bu-yillarda mamlakatda diniy idoralarni qattiq nazorat ostiga olish, ularning sonini kamaytirish va faoliyatini doimo nazorat ostida olib turish kuchaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov dinning ma'naviy, ijtimoiy, tarixiy ildizlari, inson kamolotidagi o'rni va ahamiyati ustida to'xtab, mustaqil taraqqiyotimizning ilk bosqichlaridayoq quyidagi teran fikrlarni aytgan edi: «Islom inson poklanishi, ruhiy qudrat olishi, qalban uyg'onishi manbaidir. Shu payttacha bizga din af'yundir, deb kelishdi. Dindorlar quvg'in qilindilar. Ota-onasiga janoza o'qiganlar jazoga tortildilar. Xullas, ne hunarlar ko'rsatmasinlar islom yashashdan to'xtamadi. Nega? Chunki u bizning ongimiz, shuurimiz. hayotimiz, borligimizdir. Bugun ana shu din orqali vujudimizga musaffolik, dilimizga inshoolloh poklik qirib kelmoqda. Ahloq-odob, ma'rifat yana xonadonlarimiz fayziga, odamlar hislatiga aylanishida islomning o'rni benihoya bo'lmoqda».

O'tmish va ma'naviyatga bo'lgan salbiy munosabat mustabid sovet tuzumining dingga bo'lgan munosabatida yaqqol o'z aksini topdi. Bu holni jumladan, ikkinchi jahon urushidan keyin O'zbekiston misolida ham ko'rish mumkin. Ikkinchi jahon urushi davrida strategik maqsadlarga ko'ra dingga

vaqtinchalik «yon berish» siyosati, urush tugagandan keyin tez orada kommunistik mafkura asosdagi davlatning u bilan «hamjihat» bo'lishi maqsadaga muvofiq emasligi yana bir karara namoyon bo'ldi.

1944-yil 20 maydagi SSSR XKSning 919 - qarorining ijrosi sifatida tashkil etilgan O'zkompartiya huzuridagi diniy ishlar kengashi vakilligi respublikadagi barcha diniy muassasa va tashkilotlar faoliyati ustidan nazorat o'rnatgan edi. SSSR XK-Sning 1944-yil 19 noyabrdagi "Dindorlarning ibodatxonalari-ni ochish tartibi to'g'risida»gi qarorida «Diniy ishlar bo'yicha kengash vakili ro'yxatga olgan ibodatxona ochilgan debhisoblanadi», deya ta'kidlangan. Kengash ruxsatisiz ishlanayotgan yoki mahfiy bo'lgan masjidlar noqonuniy deb topilgan va yopilgan.

1950-yillardan boshlab sovet hukumatining dinga nisbatan munosabatida yanada keskinlik yuzaga keldi. 1950-yildan Moskvada partiya topshirig'i bilan D.Bonch-Bruevich muharrirligi ostida «Din tarixi va ateizm masalalari» davriy nashri chop etila boshlandi. Keyinchalik ushbu nashrning 12 jildlik to'plami ham chop etildi. Joylarda dinning «zararli» tomonlarini turli jihatdan tadqiq etish, unga qarshi targ'ibot - tashviqot ishlari har tomonlama avj oldirila boshlandi. Sovet davlati va kommunistik partiya o'z mafkuraviy qarashlarini mustahkamlashda dinga qarshi ateistik targ'ibot va tashviqotni muhim omil deb hisoblardi. Shu bois ham KPSS MKning 1954-yil 7 nyulda qabul qilgan «Ilmiy ateistik targ'ibot sohasidagi katta kamchiliklar va ularni yaxshilash chora -tadbirlari» va 1954-yil 10 noyabrda qabul qilingan «Aholi o'rtasida ilmiy ateistik targ'ibot olib borishdagi xatoliklar to'g'risida»gi qaror va sovet davlatining dinga nisbatan munoabati o'zgarmasligini ko'rsatib, amalda unga qarshi yangi kurash pallasi boshlanganini namoyon etdi.

Ushbu qarorlarda ateistik targibotpi kuchaytirish, uning amaliy vositalaridan foydalanish, «Nauka i religiya» jurnalini nashr etish, dinga qarshi ateistik adabiyotlar turkumini chop qilish, ta'lim muassasalarida o'qitish jarayonini ateistik maz-

mun bilan boyitish, komsomol va kasaba uyushmalarini mazkur ishga keng jalb etish va boshqa masalalar keng o'rin olgan edi. Respublika miqyosida ham shu masalalarni amalga oshirish borasida tegishli chora-tadbirlar amalga oshirila boshlandi. Tegishli diniy ibodatxona maskanlari masjid, cherkov, sinagoglar ustidan kuchli nazorat o'rnatildi. Qadamjolar soni kamaytirila boshlandi, ruhsatsiz ochilgan ibodatxona maskanlari tugatildi. Diniy muassasa mablag'lari o'rganib chiqila boshlandi. Barcha diniy bayram va marosimlar O'rta Osiyo va Qazog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi ruhsati bilan-gina o'tkazilishi belgilab qu-yildi. Bu borada o'zboshimchalik qat'iy qoralanib, buning uchun tegishli diniy arboblarga soliq va ularni ma'muriy jazoga tortish belgilab qo'-yildi.

KPSS MKning 1960 -yil 13 yanvarda qabul qilingan shu asosda O'zkompartiya MQ tomonidan 4 fevralda qabul qilingan «Ruhoniylar tomonidan qonunchilikning buzilishi oldini oling to'g'risidagi» qarori keyingi davr sovet diniy siyosati strategiyasini belgilab berdi. Tez orala «Ilmiy ateizm asoslari» kursi oliy o'quv yurtlari dasturiga kiritildi.

O'sha davrda respublikada 74 ta muqaddas qadamjolar bo'lgan bo'lsa, ularning faoliyati doimo partiya tashkilotlari va ma'muriy idoralar diqqat e'tiborida bo'lib keldi. Hayit bayramlari yaqinlashishi bilan bu muqaddas qadamjolar tegishli davlat organlari tomonidan nazorat ostiga olinardi. Mahalliy sovetlar qoshidagi komissiyalar ham bu joylardagi vaziyatni muttasil kuzatib turgan. Ular diniy bayramlar yaqinlashib kelishi bilan muqadas joylarga sig'inishning zararli oqibatlarini hususida turli ma'ruzalar o'qiganlar, tashviqot ishlari olib borganlar, bayram yaqinlashgani sari birdan ularni ta'mir uchun yopib qo'yish hollari sodir bo'lgan. Komissiyalar ishtirokida bu joylarda turli ateistik burchaklar sovet davlati «dohiy»larining hayotini yorituvchn muzeylar ham tashkil etilgan edi.

Masalan, birgina Surxondaryo viloyatining o'zida tadqiq etilayotgan-yillari 647 ta «yosh tarixchi», «yosh ateist'», «yosh ma'ruzachi» to'garaklari faoliyat olib bordi. Ta'mirlanib, yon-

atrofi obodonlashtirilgan ba'zi yodgorliklarga turli muassasa va idoralar joylashtirildi. Mahalliy aholining madaniyati, ma'naviyatini yuksaltirishda hizmat qilishi mumkin bo'lgan obidalarining aksariyatiga «eskilik sarqiti» sifatida qaraldi va asosan xo'jalik ehtiyojlari maqsadlarida foydalanildi.

Mustabid ma'muriyat siquvi ostida tarixiy obidalarining ahamiyatini pasaytirish, kamsitish uchun ulardan milliy etiqod va ruhiyatga yot bo'lgan markscha-lenincha g'oyalarni targ'ib etishda foydalanish maqsadida choyxona, do'qon, mehmonxona sifatida ham foydalanildi. Masalan, 1978-yil Xivada o'zbek kinosi asoschisi X.Devonov yashagan va ijod qilgan uyni muzeyga aylantirish to'g'risida buyruq chiqqan bo'lib, bu buyruq to'liq bajarilmay, uyning bir qismi xo'jalik ombori vazifasini o'tab kelgan. Xivadagi Muhammad Aminxon madrasasi mehmonxonaga aylangirilgan. Olloqulixon karvon-saroyida savdo-sotiq ishlarini amalga oshirish uchun savdo rastalari ishga tushirilgan.

1979-yilda paxta ekiladigan maydonlarni kengaytirish bahonasi bilan Ishtixon tumanidagi Alpomish tepaning bir qismi, 1980-yilda obodonlashtirish ishlari bahonasi bilan Eski Termiz shaharchasidagi XI-XIII asrlarga oid bo'lgan me'moriy yodgorliklar buzib tashlandi. O'zbekiston SSR Prokuraturasi o'tkazgan tekshiruvlar ham bu ishlarda jiddiy hatolarga yo'l qo'yilganini, ko'plab tarixiy yodgorliklar harob ahvolga tushib qolgani va qarovsizlik oqibatida yo'q bo'lib ketish arafasida ekanligini ko'rsatgan.

Shu urinda ta'kidlash lozimki, sovet hukumatida til masalasi xukmron partiya dasturlarida o'z aksini toptan bo'lib, «yagona sovet xalqi» yuzaga kelishi xususida konsepsiya ilgari surilgan edi. Anjumanlarda belgilangan vazifalarga ko'ra, rus tilini maktablarda o'qitishni kuchaytirish, “rus tili - ikkinchi ona tili” degan shiorlarni ilgari surilgandi, «millatlar va elatlarning ulug' tarixiy bahti, butun jahon diqqatini o'ziga tortgan rus tili umumiy fikr almashish vositasiga aylangandi», rus tili “butunittifoq tili” sifatida SSSR xalqlarini birlashtiruvchi kuchga aylantirildi.

XX asrning 50-60-yillardan boshlab o'zbek tili davlat idoralarida, yig'ilish va majlislarda deyarli muomaladan chiqirildi. Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida esa uning roli tushib ketdi. O'zbek tilida chop etiladigan darsliklar, o'zbek va sovet adabiyoti namoyondalari, hatto Navoiy asarlariniig nushasi tobora kamayib bordi. Turli muassasa va korxonalar-da ko'pincha erli aholi aksariyat ko'pchilikni tashkil etgani holda turli doiradagi yig'ilish va majlislar faqat rus tilida o'tkaziladigan bo'ldi. Milliy qadrlarning ma'lum qismi esa, ba'zi sabablarga ko'ra, ona tilida yozish va so'zlashni unutmadilar.

O'zbek tiliga bo'lgan e'tiborsizlik shu darajaga borib etgan ediki hatto, Madaniyat instituti va Teatr rassomchilik institutidagi o'zbek tili kafedralari ham tugatilib, ba'zi oliy o'quv yurtlaridagi o'zbek tili kafedralari "O'zbek tili kafedra-si" deb atalmasdan "Tillar kafedra-si" deb yuritila boshlandi. Mahalliy ziyolilarni birlashtiruvchi ijod uyushmalarda ham ishni asosan rus tilida olib borishar edi. O'zbek tilida kitoblar chop etish mushkul ahvolga tushib koldi. Respublika fanin-ing markazi bo'lgan O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasida ham ilmiy asarlar rus tilida chop etildi. Masalan, O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Tarix institutida tayyorlangan ilmiy asarlarning 80 foizi rus tilida, 16 foizi xorijiy tillarda, atigi 4 foizi o'zbek tilida nashr etildi.

Bunday mafkuraviy biqqlik aslida ta'lim muassasalarda boshlangan edi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, rus terminologayasi mukammal ishlangan, sobiq SSSRda millatlararo fikr olmashtirish vositasi uchun qulay edi. Lekin-yillar davomida «rivojlangan sotsializm» g'oyasinnng o'quvchilar ongiga sing-dirish hisoblangan rus tili va adabiyotiga imkoniyat keng edi. Masalan, o'zbek tilida ta'lim beradigan maktablarning har bir sinfiga rus tili va adabiyotini o'rganish uchun 3390 soat ajrat-gani holda rus tilida o'qitiladigan maktablar uchun o'zbek tili va adabiyotni o'rganishga atigi 560 soat yoki qariyb 6 baravar soat kam vaqt berilgandi. Xatto, 1988-yilga kelib respublikada rus va boshqa millat vakillarining o'zbek tili o'quv kitobiga,

ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlarga bo'lgan ta-lablarini ham qondira olmadi.

Albatta, madaniy qurilishning sovet variantidagi salbiy hodisalar o'zanida namoyon bo'lgan 20-50-yillarning yutuqlari orasida ta'lim darajasining sezilarli darajada ko'tarilganini, keng tarmoq otgan maktablar, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlari tizimini yaratilishini, mutaxassislarning katta av-lodi shakllanganligini ta'kidlash lozim. Masalan, 1959-yildagi aholini ro'yxatga olish natijalariga ko'ra, respublikaning 9 yo-shdan 49 yoshgacha bo'lgan aholisi orasida savodhonlar 98,1 foizga etdi.

Ta'lim infratuzilmasining ancha kengayishi mutaxassis kadrlarni tez ko'payishiga yordam berdi. Respublikada ma-vjud bo'lgan bir necha oliy o'quv yurtlari O'zbekiston SSR xalq xo'jaligi uchun hizmat qiladigan mutaxassislarni ham etishtirib berdi.

Masalan, 1988-yilda faqat Toshkent shahrining o'zida 19 ta oliy o'quv yurti bo'lgan bo'lsa, unda 162,9 ming nafar ta-laba tahsil oldi. Lekin «kommunizmga intilish»da sinfiylik, partiyaviylik ruhidagi tarbiya maktablardagi milliylikni siqib chiqardi, oliy ta'lim tizimida mas'uliyatsiz, tashabbussiz, lo-qayd, «o'rtamiyona» mutaxassislar tayyorlash mexanizmi yu-zaga keldi.

Mavjud oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida har-yili o'rta hisobda yuzmingdan ortiq mutaxassis tayyorlangan. 1984-yilga kelib, O'zbekistonda 1 million 300 ming nafar oliy va o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislarni bo'lgan holda, 5-6-yil o'qib oliy ma'lumot olgan kadrlarning anchagina qismi o'zlari mutaxassis bo'lgan sohalarda ishlamadi. Sirtqi o'quv tizimida chuqur bilimga intilishdan ko'ra diplom olish uc-hun harakatlar kuchayib ketdi. Masalan, 1982-yil O'zbekiston SSR Xalq Nazorat Ko'mitasi va O'zbekiston SSR Prokuraturasi o'tkazgan tekshiruvlardan ma'lum bo'lishicha, Qashqadaryo viloyatidagi 251 hunar-texnika bilim yurtini bitirib chiqqan 117 mutaxassis viloyatning Chiroqchi tumanidagi Moskva sovhozi va Ohunboboev nomli kolxozlariga yuborilgan. Lekin

ularning atigi 6 nafari o'z sohasi bo'yicha ishlagan, 73 nafari bo'lsa tayinlangan joyiga kelmagan.

Bunday ahvol sanoat shaharlarida ham mavjud bo'lgan. O'zbekiston SSR engil sanoatining o'zida dastgohlar va mashinalarga hizmat ko'rsatishning tarmoqdagi normalarini o'zlashtirish shaharlardagi yirik kombinatlarnikiga nisbatan ko'p kuch talab qilgan holda, bu sohada ham master yordamchilari, elektriklar, santexniklar etishmagan. Kommunistik mafkura o'z hukmronligini ta'minlab borishida madaniyat ham ayniqsa muhim edi. Hukmron mafkura mahalliy ma'naviy-madaniy merosning tarbiyaviy ahamiyatini e'tiborga olmas edi. Davlat tomonidan qabul qilingan qator qaror va rejalar ham vaziyatni tushunmay, real imkoniyatlarni hisobga olmagan holda qabul qilinganligi uchun o'zbek ma'naviy madaniyatida amalga oshirilgan ishlar ham o'ziga xos yo'nalishdan bordi va madaniyat sohalari siyosiylashgan madaniy yo'lga moslashdi.

Ayni paytda ta'limda, madaniyatda kommunistik g'oyalar ustunlik qilib, umumsovet madaniyatining me'yor va mezonlarini keng targ'ib etilgani bilan bu davrda o'zbek madaniyati rivoji faqat tanazzullar va tushkunliklardan iborat bo'ldi deb e'tirof etish ham haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Madaniyat va san'at arboblari ijodidagi o'zgarishlar jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlar bilan birgalikda davom etdi. Teatr, rassomchilik qo'shiqchilik, xususan milliy qo'shiqchilik, ayniqsa maqom yo'llarida ijod qilishda ko'plab iste'dodli xonandalar etishib chiqdi. O'sha-yillarda adabiyot maydoniga kirib kelgan iqtidorli ijodkorlar asarlarida nisbatan erkin fikrlovchi, yutuk va kamchiliklarni ko'rsatib berishga intilish kuchaydi. Xususan, A.Muxtorning "Ildizlar", P.Qodirovning "Olmos kamar", O'.Umarbekovning «Bo'ribosar», Sh.Xolmirzaevning "Tabassum", "Kimsasiz hovli", M.Muhammad Do'stiing "Iste'fo", T.Murodning "Oydinda yurgan odamlar" kabi asarlarida qisman bo'lsada, davr mafkurasidan xoli bo'lishga, jamiyatdagi ba'zi kamchiliklarni ochib tashlashga, qadriyatlar qirralarini ko'rsatishga harakat qilindi.

H.G'ulomning "Qoradaryo" romani XX asr 80-yillarining o'rtadariga kelib jamiyatdagi yuzaga qalqib chiqqan turli salbiy holatlarni Kampirravot darasidagi ulkan suv inshooti qurilishi misolida ko'rsatib berdi. Mazkur asar o'sha-yillarda sovet mafkurasi bilan bog'langan, O'zbekiston Komnartiyasi XVI plenumidan so'ng yuzaga kelgan vaziyat bilan bog'liq deb tahlil etilgan bo'lsada, lekin kishilar asta-sekin sodir bo'layotgan o'zgarishlar hayotga yangicha qarash, jamiyatni inson omili degan tushunchalar bilan birinchi navbatda turishi lozimligini anglab kelayotganligidan dalolat berar edi.

Tahlil etilayotgan-yillarda E.Eshmuhamedov va kinodramaturg O.Agishevning "Dahoning yoshligi" filmi SSSR Davlat mukofotiga sazovor bo'ldi. K.Kamalovning «Achchiq danak» filmi xalqaro kinofestivalida sovrin bilan taqdirlandi. D.Sadimovning "Leningradliklar jigarbandlarim mening", A.Qobulovning "Bo'ysunmas" R.Botirovning "Leytenant Nekrasovning xatosi", M.Abzalovning "Suyunchi", "Kelinlar qo'zg'oloni", A. Hamroevning "Vodillik kelin", L.Fayzievning hind kinochilari bilan hamkorlikda suratga olgan "Ali bobo va qirq qaroqchi" va "Sevgi afsonasi" kabi filmlari suratga olindi. Biroq, oshkoralik-yillari (1985) ham madaniyatnirivojlantirishdagi bu erkin harakatlarni yanada kengroq olib borish o'rniga studiyaning rejasini bajarish orqasidan quvish holatlari yuqori edi. Masalan, SSSR Kinematografiya Davlat Komitetining O'rta Osiyo bo'yicha muharriri I.Razdorskiy va A.Medvedevlar o'zbek xalqining boy madaniy turmushini, qolaversa ichki dunyosini tushunmagan holda markaziy studiyalar qabul qilmagan o'rtamiyona va bo'sh ssenariylarni "O'zbekfilm"ga muntazam jo'natib turdilar. Natijada N.Rojkov, L.Makarov, B.Saakov, L.Galiev, Ya.Filippov kabi bir qator kinodramaturglarning mahalliy xalq ma'naviyati va qadriyatlarga yot bo'lgan jo'n ssenariylariga keng o'rin berildi.

Garchi «O'zbekfil'm» jamoasi hozirgi kunga qadar xalq qalbidan muhim o'rin olib kelayotgan «Alisher Navoi», «Maf-tuningman», "Mahallada duv-duv gap», «Nasriddin sarguza-shtlari» kabi filmlarni yaratgan bo'lsa-da, biroq bu jamoadagi

kadrlar asosan markazda ta'lim olib kelganligi sababli, ular orasida o'zbek tilini bilib, tushunadiganlar soni juda ozchilikni tashkil etar edi.

1980-yillarga kelib O'zbekistonni mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi salbiy vaziyatda partiya ko'rsatmalariga to'la amal qilmaganlikda ziyolilar ham ayblana boshlandi. Ulardan sovet turmush tarzini ulug'lovchi asarlar talab etilib, ijodiy uyushmalar faoliyati esa qattiq mafkuraviy nazorat ostiga olindi. Bunday yondoshuv O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1986-yil oktyabrda bo'lib o'tgan uchinchi plenumida yaqqol namoyon bo'ldi. Unda adabiyot, san'at va tarixni sohtalashtirish, milliy tarix va madaniyatni ilohiylashtirish avj olib ketganligi, tarixiy shahslarga baho berishda sinfiy yondoshuv, ilmiylik, ob'ektivlik tamo-yillariga e'tibor berilmayotganligi keskin tanqid ostiga olindi. Ayniqsa, voqea-hodisalarga baho berishda mafkuraviy manfaatlarini inkor etilayotganligiga urg'u berildi.

1986-yil 10 noyabrda O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining yigilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilishda O'zbekiston Kompartiyasi mafkuraviy ishlar bo'yicha kotibi R.H.Abdullaevaning ma'ruzasi tinglandi. R.H.Abdullaeva respublikada yuzaga kelgan salbiy illatlar, jumladan, qo'shib yozish, davlatni aldash, poraho'rlik, kadrlari tanlashdagi mahalliychilik va oshnagog'aynigarchilik respublikaning avvalgi rahbariyati tomonidan yo'l qo'yilgan kamchiliklar ekanligini alohida ta'kidlab, bunda mafkuraviy ishlar to'g'ri yo'lga qo'yilmaganigi, ziyolilarning faoliyati partiya talablari asosida olib borilmaganligini alohida ta'kidlab o'tdi.

Yig'ilishda paxta sanoati, qo'riq erlarni o'zlashtirish, respublikada yuzaga kelgan demografik jarayonlar, milliy munosabatlardagi muammolarni hal etishda, rivojlanishning o'ziga xos bo'lgan yo'nalishlarida O'zbekiston SSR FA olimlarining aniq taklif va mulohazalari yo'qligi alohida ta'kidlab o'tildi. Shuningdek, O'zbekiston Kompartiyasi MK kotibi yoshlar ta'lim tarbiyasida mafkuraviy jarayonlarning etarli emasligini ko'rsatilgan holda, Amir Temur, Bobur Mirzo shah-

sig'a berilgan ijobiy ta'riflarga o'zgartirishlar kiritilmagani va bu o'tmishni ulug'lash holatlariga olib kelayotgani, respublika olimlari bu holatlarini oldini olish uchun hech qanday choralarni qo'rmagani alohida ta'kidlanib o'tdi.

Umuman, kishilar ongini shakllantirish, milliy, diniy an'analar va qadriyatlarga munosabat masalasi jamiyat taraqqiyotidagi inson omili rolini belgilab beruvchi asosiy shartlardan biri bo'lib kelganligi uchun sobiq sovet davlatining so'nggi o'n-yilligida e'tiqodlarga munosabat masalasi juda chuqurlashib ketdi. Aynan mana shu-yillardagi harakatlarni kishilarning ongi va turmush tarzidagi o'tmish "sarqitlariga" qarshi kurashish, «reaksion» deb atalmish urf-odatlar, marosimlarga amal qilishga barham berish, baynalmilal tarbiyani keng ko'lamda amalga oshirish xalqimizning mustahkamlanib kelayotgan milliy ongiga zarba berish uchun xarakteristik sifatida izohlash bo'ladi. Chunki xalqning ongi, e'tiqodiga, turmush tarziga chuqur singib borayotgan diniy meros va qadriyatlarga qarshi kurash ham o'sha-yillarda olib borilayotgan mafkuraviy-tarbiyaviy ishlarning asosiy yo'nalishi bo'lib koldi.

7. O'zbekiston "qayta qurish"-yillarida.

SSSRdagi «qayta qurish» jarayoni avval boshdanoq siyosiy sohani qamrab oldi. Iqtisodiy islohotlar esa unga bo'ysunuvchan ahamiyat kasb etdi. Oradan ko'p o'tmay, jadalashib borayotgan siyosiy jarayonlar (oshkoralik, demokratiya) bilan sust rivojlanayotgan iqtisodiyot o'rtasida katta farq ko'zga tashlana boshladi. Bu paytda SSSRning tarkibiy qismi bo'lgan O'zbekiston SSR ham qayta qurish girdobiga tortildi, uning qonuniyatlariga amal qildi.

Qayta qurishning birinchi bosqichi (1985-1986-yillar) asosan ma'muriy-tashkiliy tadbirlarning an'anaviy usullarda olib borilishi bilan xarakterlanadi. Mazkur bosqichda kun tartibiga qo'yilgan vazifalardan biri ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga jalb etish asosida jamiyatda tub

iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish va uniig asnosida inson omilini faollashtirishdan iborat bo'ldi.

Qayta qurishning dastlabki davrlarida asosiy e'tibor mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishga qaratildi. Shuning uchun ham 1986-yil 1 mart kuni KPSS XXVII s'ezdining KPSS Markaziy Komiteti siyosiy ma'ruzasi yuzasidan qabul qilingan rezolyusiyada fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish masalasiga katta e'tibor qaratilgan edi.

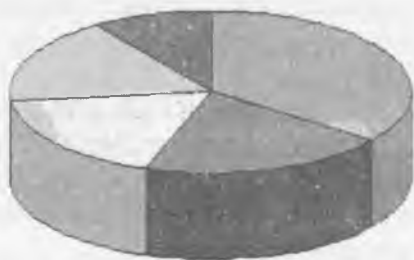
Xullas, qayta qurishning dastlabki davrlarida asosiy e'tibor mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishga qaratildi. Ammo, bunday jarayonni ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirmasdan amalga oshirish mumkin emasligi tezda ayon bo'ldi. Shuning uchun 1986-yilda qayta qurish va ijtimoiy munosabatlar masalasiga alohida e'tibor qaratishga majbur bo'lindi. Bunday siyosatning markazida esa jamiyatni demokratlashtirish, ma'muriy-buyruqbozlik va byurokratizmga, qonunsizlikka qarshi qurash turar edi.

Bu davrda butun Sovet Ittifoqida bo'lgani singari O'zbekistonda ham dastlab ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda ma'lum o'zgarishlar yuz bera boshladi, kishilarning ijtimoiy faolligi oshdi, demokratiya sari ayrim qadamlar tashlandi, milliy o'zlikni anglash jarayoni boshlandi. Ammo, tub o'zgarishlar va barcha sohalarida haqiqiy islohotlarni amalga oshirish yo'lidagi o'rinishlar muvaffaqiyat qozonmadi. Statistik ko'rsatkichlarda qayd etilishicha, 1986-yildan boshlab mamlakat iqtisodiy ahvoli battar yomonlasha boshladi, 1987-yil yanvardan ishlab chiqarish sur'atlari keskin pasaya bordi, iqtisodiyotda inqirozli holat yuzaga keldi. Qayta qurishning birinchi bosqichi shu tarzda mag'lubiyatga uchradi.

Qayta qurishning ikkinchi bosqichi (1987-1990-yillar) jamiyatning barcha jabhalarini kompleks tarzda isloh qilishni kun tartibiga qo'ydi. Bunday vazifa kommunistik mafkura tomonidan 1987-yil yanvarda yanada aniqlashtirildi. Moskva shahrida 1987-yil 27-28 yanvarda bo'lib o'tgan KPSS

MK Plenumida KPSS Markaziy Komitetining Bosh sekretari M.S.Gorbachyov «Qayta qurish va partiyaning kadrlar siyosati to'g'risida» ma'ruza qildi. Unda siyosiy islohotlarning acociy maqsadi oshkoralik va kadrlar siyosatini to'g'ri yuritish asosida sovet jamiyatini to'liq demokratlashtirishga e'tibor qaratildi. Keyinchalik M.S.Gorbachyov o'zining qayta qurish haqidagi mashhur kitobida bu g'oyalarni davom ettirdi. Biroq siyosiy tuzumni isloh qilish va demokratlashtirish, keng xalq ommasining siyosiy va tarixiy jarayonlarda ishtirok etishi Markaz uchun qutilmagan oqibatlarga olib kelishi natijasida Moskva tomonidan siyosiy va iqtisodiy islohotlar boshi berk ko'chaga kiritib qo'yildi. Oqibatda 1990-yil nafaqat qayta qurishning ikkinchi bosqichi, balki SSSR aholisi, balki butun dunyo umid ko'zi bilan qarayotgan qayta qurish siyosati butunlay mag'lubiyatga uchradi. Bu holat ham SSSR inqirozini tezlashtirdi va uning parchalanishiga olib keldi.

**O'RTA OSIYO VA QOZOG'ISTON RESPUBLIKALARIDA
1987 YILDA ISHLAB CHIQARILGAN QISHLOQ XO'JALIK
MAHSULOTLARI (XO'JALIKNING HAMMA TURLARI;
1983 YIL QO'YILGAN NARX HISOBIDA)**

- Ўрта Осиё минтақаси бўйича
10927,0 млн. сўм
- Қозоғистон 6138,4 млн. сўм
- Белоруссия 5538,4 млн. сўм
- Кавказ орти 5292,2 млн. сўм
- Бولшеқ бүйи 3017,4 млн. сўм

Mamlakatda tub demokratik o'zgarishlarni amalga oshirish, boshlangan islohotlari ohiriga etkazish mumkin bo'lmadi. Bu quyidagi uch sabab bilan izohlanadi: birinchidan, qayta qurishning aniq, izchil, ilmiy jihatdan puxta ishlab chiqilgan strategiya va taktikasi hamda yagona dasturi yo'q edi. Ikkinchidan, kommunistik partiya rahbarlari (partokratiya) qayta qurish g'alabasidan manfaatdor emas edi. Ular har qanday demokratiya va oshkoralik totalitar tuzumning kushandasi ekanligini yaxshi bilishardi. Uchinchidan, M.S.Gorbachyov g'oyasi asosida qayta qurishni amalga oshirish mumkin emas edi. Sotsializmga hos sinfiy munosabatlar, davlat mulkchiligi, milliyva ijtimoiy sohadagi siyosat yakkapartiyaviy rahbarlik, kommunistik mafkura, mustabid boshqaruv usuli hech qachon demokratiya bilan kelisha olmas edi.

Ma'lumki, qayta qurish yuqoridan boshlandi. Mazkur jarayonning boshlanish paytida jamiyat a'zolari unga juda katta umid bog'ladilar. Ro'y berayotgan o'zgarishlar, ayrim siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy islohotlar kishilarda ertangi kun va porloq kelajakka ishonch ruhini yana uyg'otdi. Dastlabki davrda qayta qurish rahnamolari, ya'ni, yuqorining quyi bilan munosabatlarida ma'lum kelishuvchilik, xayrixohlik sezildi.

Lekin, keyinchalik vaziyat butkul o'zgardi. 1986-1987-yillardan boshlangan iqtisodiy inqirozning kuchayishi, ijtimoiy muammolarni hal etishdagi o'quvsizlik demokratik jarayonlar va oshkoralikning yarim yo'lda qolib ketishi - bularning barchasi jamiyat a'zolarida qayta qurishga bo'lgan munosabatni o'zgartirdi. Qayta qurishning uchinchi-yilida uning to'liq mag'lub bo'lishi aniq ko'zga tashlanib qoldi. Amaliy ishlar, foydali tadbirlar o'rniga siyosiy jabhadagi turli tadbirlar: siyosiy safsatabozlik, quruq va'dalar, so'z bilan ish birligining yo'qligi jamiyatdagi loqaydlik holatini yanada kuchaytirdi. Ijtimoiy faollik o'rnini sustkashlik, davlat va firqa siyosatiga ishonmaslik, befarqlik va sovuqqonlik egalladi.

Qayta qurish oshkoralik, demokratiya za fikrlar hilma-hilligining ma'lum ma'noda kuchayishiga imkon yaratdi. Shu bilan birga, bunday jarayonlarni madaniy shaklda xalqaro

andozalar asosida olib borish imkoni bo'lmadi. Buning ustiga Ittifoqqa nisbatan O'zbekistonda respublika rahbariyati demokratiya va oshkoralikning kuchayishiga turli to'siqlar qo'ydi. Bunga ko'proq kommunistik mafkuraning yakkahokimligi, ma'muriy-buyruqbozlik tizimi asoratlari ta'sir qilar edi. Natijada tom ma'nodagi oshkoralikka erishib bo'lmadi, demokratiya esa amalda navbatdagi siyosiy o'yinlar qo'rinishini oldi. Fikrlar hilma-hilligining turli ko'rinishlari esa yuqorining siyosiy va g'oyaviy masalalarda hurfikrlilik va demokratiyani ta'kib etishi asnosida yuz berdi.

Ana shunday sharoitda O'zbekistonning o'sha paytdagi siyosiy rahbariyati Markaz oldida o'zining no'noq va noshudligini ko'rsatdi. O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteta rahbariyati Markazdan qochish, uni inkor etish siyosati o'rniga ko'proq unga yaqinlashish va mustahkam birlashish yo'lini tanladi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitet birinchi kotiblari I.Usmonxo'jaev va R.Nishonovda qat'iy jur'at, Ittifoq doirasida respublikaning tutgan o'rnini ochiq-oydin aytish uchun mardlik va iroda etishmadi. Aksincha, bu rahbarlar va ularning o'rinbosarlari Markaz vazifalarini tezroq uddalash, respublikaning Ittifoqqa boqimanda ekanligi to'g'risidagi sohta fikrlarni tasdiqlash va takrorlashdan nariga o'tmadilar. Ijtimoiy va ma'naviy sohada milliylikning har bir ko'rinishi internatsionalizm mohiyatiga yot ekanligini isbotlashga harakat qilindi. Bu narsa o'zbek tiliga munosabat, islom dini, milliy urf-odatlar, an'analar va diniy marosimlar, xususan, Navro'z bayramiga munosabatda yaqqol ko'rindi.

8. O'zbekistonda qatag'onlikning yangi bosqichi. "Paxta ishi", "O'zbeklar ishi" nomli soxta ishlar.

Ma'muriy-buyruqbozlik hamda kommunistik mafkuraga asoslangan sovet davlati o'z ichki siyosiy mavqeini mustahkamlash maqsadida ma'lum davrlarda zo'ravonlik siyosatini amalga oshirib turdi. Tazyiq, zo'ravonlik va qatag'onlar

boshqa xalqlar ichida milliy ruh va o'zlikni yo'qotishga, loqaydlik kabi kayfiyatlarni yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Sovet davlati tomonidan boshlangan qatag'onlarning ohirgi davri O'zbekistonda XX asr 80-yillarida "paxta ishi", keyinroq «o'zbeklar ishi» degan ma'shum nom ostida tarixga kirdi. Sovet davlatini qamrab ola boshlagan inqiroziy holatlarni mavjud tuzum negizida emas, balki «yuzaga kelgan salbiy ilatlarda» deb bilgan markaz, O'zbekistonni tajriba-sinov maydoni sifatida tanlab oldi.

Mustabid tuzumning ma'shum "Paxta ishi" va "O'zbek ishi" deb nomlangan qatag'onlik siyosati

1982-yil noyabrda KPSS MQ, Bosh kotibi L.I.Brejnev va-fotidan so'ng mazkur lavozimni egallagan Yu.V.Andropov mamlakatda kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish siyosatida ta'kid va tazyiqqa asoslangan qattiq qo'llik yo'lining tarafdori sifatida maydonga chiqdi. Yu.V.Andropov o'zining Davlat xavfsizlik qo'mitasidagi uzoq-yillik tajribasidan kelib chiqqan holda, mamlakatning tobora og'irlashayotgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy hayotiga doir bo'lgan barcha ma'lumotlardan, jumladan rahbar-kadrlar faoliyatidagi nuqson va kamchiliklardan xabardor edi. Markazdagi siyosiy rahbariyat mamlakatda yuzaga kelgan chuqur inqiroziy holatlarning sabablari echimini aksariyat kadrlar siyosatida yo'l qo'yilgan kamchiliklar, tartib-intizomning bo'shashi, mafkuraviy hushyorlikni yo'qotish bilan izohladi. Hukmron partiyaning 1983-yil iyun plenumida ham aynan partiya ideologik, ommaviy siyosiy ishining muhim masalalari ko'rib chikildi va jamiyatdagi poraxo'rlik illatlarining asosiy sabablarini biron-bir xodimning xatolaridan, rivojlanishning aniq muammolaridan va qiyinchiliklaridan qidirish lozimligini ta'kidlandi.

Respublika ijtimoiy hayotida katta «burilish» yasagan O'zbekiston KP MQ 1984-yil XVI plenumi ham markazning respublikadagi «sog'lomlashtirish» borasida ko'rsatayotgan va belgilayotgan tadbirlarini qo'llab-quvvatladi. Bunday tartib respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy hayotiga salbiy ta'sir etayotgan bo'lsa-da, kadrlar bilan ishlashni partiyaning asosiy «vazifalaridan» biriga aylantirib olganlarga nisbatan hech qanday chora ko'rilmagan edi. Mazkur plenum markazning "O'zbekistonda turg'unlik davri illatlariga qarshi kurash»ini qo'llab-quvvatlagan holla mahalliy rahbar kadrlarni turli yo'llar bilan tazyiq ko'rsatish va jazolash jarayonlarini boshlab yubordi.

Bunday holatlar O'zbekiston sovet mamlakatidagi "poraxo'rliklar, qo'shib yozishlar, o'g'rilik kuchayib ketgan yagona hudud", degan tushuncha paydo bo'lishiga olib keldi. O'zbekiston KP MQ XVI plenumi va XXI s'ezdi qarori bilan O'zbekistonga markazdan kadrlar jo'natila boshlandiki,

O'zbekiston Kompartiyasi MQ O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti, O'zbekiston SSR Oliy Soveta, O'zbekiston SSR Prokuraturasi, O'zbekiston SSR Ichki Ishlar Ministrligi kabi muhim boshqaruv bo'g'inlari shunday kadrlar qo'l ostiga tushib qoldi. Ular respublikadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatning yanada keskinlashishining asosiy sababchilariga aylana bordilar. Qisqa muddat ichida O'zbekiston prokuraturasining eng yuqori, eng muhim lavozimlaridan tortib, oblast, rayon prokurorlarigacha markazdan doimiy ishlashga yuborilgan vakillari bilan almashtirilgan. 1984-yilda O'zbekiston SSR Prokurori, uning muovinaridan uchasi, eng katta boshqarmalarning boshliqlari lavozimlariga markazdan yuborilgan xodimlar qo'yildi. Natijada, Buxoro viloyatiga G.N.Matyushov, Samarqand viloyatiga V.I.Eremenko, Xorazm viloyatiga A.D.Titorenko, Navoiy viloyatiga A.P.Suxarev, Surxondaryo viloyatiga V.M.Jeltkov, Qoraqalpog'iston ASSRga V.V.Donsov, Toshkent shahariga G.P.Filippenkovlar prokuror etib tayinlandilar.

Bu hol aslida respublikadagi asosiy mas'uliyatli lavozimlarga markazdan yuborilgan «desantchilarni» joylashtirish siyosati boshlanganligidan darak berar edi. Ular ittifoq markazining respublikadagi tayanchi bo'lishi va respublikada sovetcha usuldagi «tartib-intizom»ni yanada mustahkamlashlari lozim edi. Shubhasiz, mahalliy rahbariyat «iltimosiga bi-noan» yuborilgan kadrlar noqonuniy tarzda hibsga olinganlarning manfaatlarini himoya qilishi ham qiyin edi. Aksincha «desantchilar» qatag'onlik siyosatining davom etishida, respublikada nohaklik va qonunbuzarlik, mansabni suistemol qilishning avj olishida, zo'ravonlik va tazyiqni kuchayishida «faol» rol o'ynadilar. O'z navbatida ular markazning respublikadagi tayanchi bo'lib qoldi va respublika huquq-targ'ibot organlariga ehtiyojni «decantchilap» orqali to'ldirib borishdi.

Ayni paytda o'zi egallab turgan lavozimiga noloyiq deb «hisoblangan» kadrlarga nisbatan ta'qib boshlanib, etilib kelayotgan iqtisodiy inqiroz «gunohkorlar»ini topish, ularga partiyaviy jazo berish bilan, go'yoki, muammolarni oldini olish boshlandi. 1983-yilda SSSR Bosh Prokurori A.M.Rekunkov

topshirig'iga ko'ra, SSSR Prokuraturasining alohida muhim ishlar bo'yicha tergovchisi T.Gdlyan boshchiligidagi mamlakatning turli mintaqalaridan to'plangan 200 kishidan iborat tergov guruhi tuzilib, O'zbekistonga yuborilgan. Bu «paxta ishi»ni amaldagi boshlanishi edi.

“Paxta ishi” uydirmalaridan boshlangan vaqtda xalq xo'jaligida “jinoiy ishlarga qo'l urgan” xodimlar javobgarlikka tortilib, ular xalq xo'jaligida “qo'shib yozishlarga” yo'l qo'yilganlikda ayblandilar. Qo'shib yozishlarni tekshirishdan boshlangan tergov guruhining faoliyati asta-sekinlik bilan rahbarlik lavozimida ishlayotgan kishilarni ham torta boshladi. “Paxta ishi”, “o'zbeklar ishi” nomini olib kelgan qatag'onga keyinroq milliy tus berilib, to'liq “o'zbeklar ishi”ga aylantirildi. Natijada mahalliy rahbar xodimlar, ziyolilar ham ta'kid ostiga olinib boshladi. O'zbekistondagi bu holatlar haqida markaziy matbuot sahifalarida shunchalik ko'p maqolalar chop etildiki, ulardan “xalqimizning tarixi, madaniyati, paxta va paxtakorning mashaqqatli mehnatlaridan behabar odamlarda go'yo, o'zbeklar turli nopok yo'llar bilan daromad ortirib, engil - elpi hayot kechiradi”, degan noto'g'ri tasavvur tug'ilishiga sabab bo'ldi.

Tergov guruhiga kirgan tergovchilarning asosiy qismi katta bilim va tajribaga ega bo'lmagan, noqonuniy holatlardan ko'z yumadigan, topshiriqdarni ko'r-ko'rona tarzda bajaradigan kishilar bo'lgan. Tergov guruhiga katta vakolat va imtiyozlar berilgan. Ular sohta ayblovlar bilan qonunsizlik yo'liga o'tib, tergov jarayonlarida tuhmat, ig'volar uyushtirish, faktlarni sohtalashtirish, kishilarni sohta ma'lumot berishga majbur etish, o'zlariga yoqmagan kishilardan o'ch olish vositasi sifatida foydalanganlar. T.Gdlyan olib borayotgan jinoyat-tergov ishlarining barchasi ochiqdan ochiq ayblov yo'nalishida bo'lgan. Ko'plab jismoniy va ma'naviy azoblardan so'ng qamoqqa olinganlar o'z ayblarini bo'yinlariga olishga majbur bo'lganlar.

Gunohi hali isbotlanmagan kishilarni qamoqdarda ashadiy jinoyatchilar bilan birga bir kameralarda ushladilar, ularni

shafqatsiz kaltaklab, ruhiy azob berib, qo'rqitib, tergovchilar avvaldan tayyorlab qo'ygan xo'jjatlarga imzo chekishga majbur etdilar.

Mana shunday kabih yo'llar bilan tergov guruhi guvohlik beruvchilardan o'zlariga kerakli ma'lumotlarni olgan. Noqonuniy qamoqqa olingan kishilar orasida ko'p bolali onalar, xomilador ayollar, yosh bolalar ham bo'lgan. Bu ishlar-dan ko'zlangan maqsad iqtisodiy "jinoyatchilik"ni fosh etish emas, balki mamlakat hayotidagi umumii salbiy holatlarning aniq bir qo'rinishi bo'lgan qo'shib yozishga qarshi harakatlarni to'xtatish, "temir intizom» bilan milliy kadrlarni jazolab, erkin fikrlaydigan ziyolilarni jilovlash, respublikalarda yuzaga kelayotgan ijtimoiy-ciyosiy kuchlarni bo'g'ib tashlash, milliy ong, fuqaroning faolligini ham bir tizginda ushlab turishdan iborat edi.

T.Gdlyan guruhining O'zbekistondagi faoliyati davomida O'zbekiston SSR prokraturasi va O'zbekiston SSR Ichki ishlar vazirliklarining 20 nafar rahbar xodimi, O'zbekiston Kompartiyasi MQning to'rt nafar kotibi, viloyatlardagi qo'mitalarining sakkiz kotibi, O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti raisi, O'zbekiston SSR Oliy Soveti prezidiumi Raisi, O'zbekiston Paxta tozalash sanoati vaziri va boshqa bir qancha ma'sul xodimlar, umuman 62 nafar mas'ul shaxs pora olishda ayblanib, jinoiy javobgarlikka tortildilar. 1989-yilning may oyiga qadar javobgarlikka tortilgan 35 nafar ayblanuvchining ishi sudga oshirildi. 1984-1989-yillar davomida T.Gdlyan guruhi tomonidan 800 dan ko'proq «jinoiy» ish ko'rilib, jinoiy javobgarlikka tortilganlarning 600 nafari rahbar xodimlar, 10 nafari Sotsialistik Mehnat Qahramonlari bo'lgan. O'zbekiston SSR Paxta tozalash sanoati vaziri V.Usmonovga esa 1986 -yilda o'lim jazosi belgilangan, hukm 1987-yilda amalga oshirilgan.

XX asr 80 -yillariga kelib ko'shib yozishlar, poraho'rlik, mansabni suite'mol qilish hollari ittifoqdosh respublikalarning barchasida kuchaygan edi. Shuningdek, bu illatlar faqat mahalliy rahbar kadrlar yo'l qo'ygan xato, kamchiliklarnigina emas, balki mamlakatda o'tgan-yillar ichida shakllangan

ma'muriy-buyruqbozlik tizimining natijasi edi. "Paxta ishi" uydirmalari bo'lsa, o'zbek xalqining kuchayib kelayotgan iqtisodiy inqirozlardan chalg'itish, bunda biror bir xalqni "aybdor" qilib ko'rsatish orqali xalq e'tiborini boshqa tomonlarga burib yuborishdan iborat edi. Aslida shunday ham bo'ldi, butun mamlakat bo'ylab O'zbekistondagi «ulkan o'g'riliklar», «poraxo'rliklar» muhokama etildi. Natijada, «turli millat xalqlarining buzilmas ittifoqi tashkil toptan» bu ulkan davlatda «do'stlik va qardoshlarcha hamkorlik» bir chetda qolib, butun mamlakatga o'zbek xalqiga nisbatan «boqimanda» degan yorliq yopishtirildi. Butun bir millatni ayblash yo'liga o'tib olgan siyosiy rahbariyat «paxta ishi»ni «o'zbeklar ishi»ga aylantirib yubordi. O'zbekiston mustaqil ravishda «paxta ishi»ni tekshirish boshlanganda ishni mahalliy rahbarlarga berishni istamay, tekshiruv ishlariga to'sqinlik qilishga, haqiqiy aybdorlarni yashirib turishga, barcha ayblovlarni yana o'zbek xalqi elkasida qoldirishga intildi.

Mustabid tuzumning respublikani paxta xom-ashyo bazasiga aylantirish siyosatining asoratli oqibatlari

9. Islom Karimov - O'zbekiston rahbari.

XX asrning 80-yillari sobiq sovet davlatida ijtimoiy- iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy jihatdan yaqqol tunazzul holati yuzaga kelib qolgan davr edi. «Qayta qurish» siyosati barbod bo'lishi, ma'muriy-buyrukbozlikka asoslangan, mulkchilikning turli shakllari raqobat asosida saqlanishni inkor etgan mavhum siyosiy, sinfiy, umumiy manfaatlarni milliy manfaatlardan ustun qo'ygan, yagona partiya ish hukmronligiga tayangan mustabid tuzum butunlay istiqbolsiz ekanini amalda yana bir bor ko'rsatgan edi. Bu vaqtda O'zbekiston iqtisodiy hayoti juda og'ir ahvolda, xususan, sanoatning biryoqlama rivojlanib, «paxta» sanoat kompleksiga moslashishi, ekologik ahvolning og'irlashib, onalar va bolalar o'limining oshib ketishi, millatlararo munosabatlarda ziddiyatli holatlar yuzaga kelib, milliy mojarolar yanada kuchayib, milliy urf-odatlar, qadriyatlar ta'kib ostida qolishi respublikani tang ahvolga solib qo'ygan edi.

Ayni paytda O'zbekiston respublikasi davlat siyosatining jabhalarida O'zbekistonda istiqomat qilayotgan xalqlar va ularning manfaatlari bilan bog'liq masalalar birinchi nav-

batda turar edi. Shunday vaziyatda tinch hayotni ta'minlash uchun davlatni boshqara oladigan, bo'lib o'tgan va o'tayottan iqtisodiy, siyosiy jarayonlardan to'g'ri xulosa millat ravnaqi yo'li asoslarini boshlab bera oladigan rahbar peccpublika uchun zarur edi. 1989-yil 24 iyunda I.A.Karimov O'zbekiston rahbari etib saylanishi bilan O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetining Farg'ona vodiysi oblastlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish masalalariga bag'ishlangan Kengashda so'zlangan nutqida: "Hozirgi kunda ko'pgina odamlar Farg'ona voqealarning sabablarini turlicha izohlashmoqda. Men ham butun barcha sabablarni sanab ularning eng asosiylarini qayd etmoqchi emasman. Lekin, barcha voqealarining ildizi - Farg'ona vodiysida yashayotgan aholining og'ir ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bilan bog'liq, desam, o'ylaymanki, ko'pchilik bu fikrga qo'shiladi," deb alohida ta'kidlab o'tadi. O'zbekistonning rahbari sifatida ish boshlagan I.A.Karimov «O'zbekiston etakchisi sifatida uzoq vaqtlar davomida echilmasdan, gazak oldirilgan kamchilik va nuqsonlar, o'tkir ijtimoiy muammolarning ildizini ochib tashlaydi, mavjud ayanchli ahvolni tuzatish bo'yicha Markaz rahbariyati oldinga qat'iy talablarni prinsipial tarzda qayta-qayta qo'yishdan cho'chimaydi».

I.A.Karimov o'z faoliyatining dastlabki kunlaridan yirik davlat arbobi va mohir siyosatchi, bunyodkor va tashkilotchi, katta tajribaga ega bo'lgan amaliyotchi va teran nazariyotchi sifatida serqirra va samarali faodiyat bilan respublikada millatidan va dinidan qat'iy nazar, odamlar O'zbekistonni o'z Vatani deb hisoblashlariga nafaqat da'vat etdi, balki ular uchun shart-sharoit yaratish qayg'usi bilan yashadi. 1989-yil sentyabrda KPSS MQning navbatdagi plenumida ham I.A.Karimov O'zbekistonning yangi rahbari sifatida respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol tang vaziyatga tushib qolganligini alohida ta'kidlab o'tadi. Biroq, markaz respublikalar milliy manfaatlarini o'ylashdan yiroq edi. Respublikada sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar avvadlari markazni qanchalik e'tiboridan chetda qolgan bo'lsa endilikda ham uni

mamlakatda iqtisodiy inqirozlar kuchayib turgan vaqtda bu hol umuman qiziqtirmas edi. Mana shu vaqtda respublika rahbarining haqiqiy milliy rahbar sifatidagi o'rnini yaqqol namoyon bo'lgan edi.

Uzoq-yillik tarix davomida dunyoning ko'plab davlatlarida xalqlar millatlarning ozodlik kurashlari tarixida ona xalqining milliy ozodlik kurashiga boshchilik qilgan ko'plab yo'l boshchilar ma'lum. O'zbekiston tarixida ham XX asr 90-yillariga kelib Islom Karimov ham millatning lideri, ulug' yo'l boshchi sifatida maydonga chiqdi. U avvalo respublikadagi tang ahvolni qalban sezgan holda markazdan xoli xalq manfaatlarini ko'zlab ish olib borish ijozini anglab, og'ir va mas'uliyatli vazifalarni hal etishni boshladi. Farg'ona vodiysida kuchayib ketgan mesxeti-turklari va o'zbeklar o'rtasida turli ig'volar va bo'xtonlar natijasida boshlangan mojarolarga extiyotkorona va bosiqlik bilan, mojarolar ildizini bilib, mojarolar yana kuchayib ketishining oldini olish choralarini belgilagan holda siyosat yuritdi. Uning siyosiy etakchilikka xos fazilatlarini, masalaga yondoshish usuli, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borishini o'ta nozik va chuqur anglay olish salohiyatiga ega ekanligi mana shu erda yaqqol ko'zga tashlandi. 25 iyun kuni Farg'ona vodiysiga borgan I.A.Karimov sarosimaga tushgan odamlar bilan chin dildan suhbatlashdi. Xavfsizlik xizmatining qattiq qarshiliga qaramay Qo'qon shahriga bordi, yo'l-yo'lakay bir-ikki joyda to'xtab, odamlarning ro'y berayotgan voqealar haqidagi fikrini bilib oldi. Mojarolar tufayli zarar ko'rganlar savdoga chiqariladigan zahira hisobidan oziq-ovqat bilan ta'minlandi.

Farg'ona vodiysida tinchlik o'rnatilgach, sovet davlati milliy siyosati o'zini oqlay olmaydigan darajada sayoz ekanligini anglagan O'zbekiston rahbari O'zbekistonda istiqomat qilayotgan turli millat vakillarining milliy manfaatlarini himoya qilish, xususan ona Vatanlaridan majburan ko'chirilgan xalqlarni 74-yil davomida ta'kib ostida ushlagan siyosatdan himoya qilish, ularga milliylik hissini berish, g'ururni shakllantirish maqsadida respublikada milliy madaniy markazlar tuzish uc-

hun xarakatlarni boshladi. Bu markazlarning faoliyatini muvofiqlashtirib turish maqsadida O'zbekiston SSR Madaniyat ishlari vazirligi huzurida respublika millatlararo madaniyat markazi tashkil etildi va ularning soni 1989-yilda 12 ta edi. Ushbu markazga milliy madaniy markazlar faoliyatiga rahbarlik qilishi, turli millatlarning urf-odat, diniy qadriyatlarini tiklash va rivojlantirishda ko'mak berishi asosiy vazifa qilib belgilandi. O'sha-yillari butun mamlakatda bo'lganidek, milliy madaniy markazlar faoliyatida ko'p narsalar birinchi marotaba sodir bo'ldi.

Bunday markazlar, xususan, polyak milliy madaniy markazi «Svetlitsa Polska», koreys milliy madaniy markazi "Vozrojdenie" (Tiklanish), ozarbayjon milliy madaniy markazi "Gardashlo'k" (Do'stlik), nemis milliy madaniy markazi «Wiedergeburt» (Tiklanish, Wiedergeburt), kabilar respublika ijtimoiy-iqtisodiy hayotida, xalqlar o'rtasida do'stlik, qardoshlikni mustahkamlashda sharaflı xizmatni o'tadi. Masalan, O'zbekistonda «Wiedergeburt» nemis milliy-madaniy markazi 1989-yildan boshlab O'zbekistonda istiqomat qiladigan nemis xalqi manfaatlarini himoya qilib, o'sib kelayotgan nemis yoshlariga nemis tili, xalq bayramlari, xalq qo'shiq va raqslarini o'rgatishni yo'lga qo'ydi. Ushbu milliy-madaniy markaz tashabbusi bilan birinchilardan bo'lib Rojdestvo -»Weihnachten» bayramini qayta tiklandi, 1990-yilda Toshkentda nemis Evangelist-Lyuteran cherkovi qayta ta'mirlandi. 1993-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning farmoyishi bilan Evangelist-Lyuteran cherkovi O'zbekistonda istiqomat qilayotgan nemis xalqiga topshirildi. 1992 -yildan esa "Wiedergeburt» nomi bilan rasmiy ro'yxatga olinib, butun respublika xususan, O'zbekistonning Toshkent, Farg'on, Samarqand, Buxoro va boshqa shaharlaridagi nemis milliy-madaniy markazlari ochilib o'z faoliyatini davom ettirib bordi. Shuningdek, respublikaning umumta'lim o'rta maktablarida tojik, qozoq, turkman va qirg'iz tilida o'qitish darajasini kengaytirish, respublika oliy o'quv yurtlarida qozoq, tojik, qirg'iz tillarida o'qitish bo'limlari va ularni darslik hamda

o'quvko'rgazmalari bilan qurollantirish vazifasi ham belgilandi.

Respublikada kuchayib ketgan bu jarayonlar o'z navbatida iqtisodiy tanglik bilan bog'liq ekanligi ma'lum edi. Avval milliy manfaatlari toptalgan xalqlarga o'zligini anglashga yo'l ochgan O'zbekiston endi butun respublikada iqtisodiy tanglikni oldini olish chora-tadbirlarni ko'rishi kerak, ularni izga solish uchun chora-tadbirlarni belgilab, amalga oshirish yo'llarini ishlab chiqish ham muhim edi.

Respublikadagi vaziyatni yaxshi tushungan O'zbekiston rahbari tashabbusi bilan 1989-yil 17 avgustda "Qishloqda yashovchi har bir oilani tomorqa bilan ta'minlash, ularga yakka tartibda uy-joy qurish uchun barcha sharoitlarni yaratib berish haqida" qaror qabul qilindi. Mazkur qaror qabul qilinganidan so'ng o'tgan bir-yil mobaynida 60 mingdan ziyod oilaga er uchastkalari ajratib berildi. Respublikada mavjud bo'lgan tomorqalar butun ekin maydonlarining 5 foizini tashkil etgan holla, jami 200 ming gektar erni tashkil etdi. Ayni paytda bu erlarning har gektaridan ko'plab daromad olindi.

1990-yil 1 noyabrga kelib qishloqda yashovchi 2.220.129 oiladan 1.327.149 oila yangi tomorqa uchastkalari olish va mavjudlarni kengaytirishga muhtoj bo'lgan holda ularning 394.098 nafar oilasi yangi er uchastkalari olishdi. Ularga foydalanishlari uchun 55.036 gektar er ajratib berildi. O'z uchastkalarini kengaytirishga muhtoj bo'lgan 933 164 oiladan hammasining talabi qondirildi. Ularga ko'shimcha ravishda 101.117 gektar er ajratildi. Natijada, qishloq mehnatkashlarining davlat tomonidan olgan erlari 156.153 gektarga etdi. Bundan tashqari bu qaror bajarib bo'lingandan so'ng yangi tashkil topgan oilalarga ham maydoni 11.009 gektar bo'lgan 87.515 ta tomorqa uchastkasi ajratib berildi. Mazkur tashkil toptan xo'jaliklarda etishtirilgan mahsulotlarni sotib olish maqsadida davlat 1990-yilda 765.862 ta shartnoma tuzdi.

Er uchastkalari yiriklashtirilgan holda dehqon shaxsiy yordamchi xo'jalikda etishtirilgan mahsulotning oilasidan organ qismini bozorga chiqarish imkoniga ham ega bo'ldi. Natijada,

mayda tovar ishlab chiqarish yo'lga qo'yila boshladi. Bunday yordamchi xo'jaliklar bozor munosabatlarini rivojlantirish, oziq-ovqat mahsulotlarini etishtirishga muayyan hissa qo'sha boshladilar. 1990-yil 28 iyulda Prezident Islom Karimovning "Qishloq aholisini ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlashni yaxshilash to'g'risida"ni Farmoni e'lon qilindi. Mazkur farmoning qabul qilinishi qishloq qiyofasini tubdan o'zgartirish, u erda yashovchi fuqarolarning turmush tarzini yaxshilash borasida tashlangan yana bir muhim qadam edi.

Bu harakatlar zahirida mustaqil tiklanish, milliy davlatchilikni tuzish uchun harakatlarni sezish mumkin edi. 1989-yilning oxirlariga kelib o'zbek tiliga ham Davlat tili makomini berish uchun harakatlar milliy davlatchilikni rivojlantirishning bir yo'li edi. O'zbek tiliga davlat tili makomini berish harakatlari 1988-yildan boshlangan bo'lsada, hali-hanuz bir qarorga kelishning imkoni yo'q, matbuotda esa bu haqida turli qarashlar va fikrlar bildirilar, aniq bir natija belgilashning imkoni bo'lmas, markazniig ta'siri ham kuchli edi. Respublikadarahbarlikni boshlagan I.A.Karimov alohida komissiya tuzish haqida ko'rsatma beradi. Ushbu komissiya xalq fikrini o'rganib, o'zbek tiliga davlat tili makomini beruvchi qonun loyihasini tayyorlashi kerak edi. Yangi tuzilgan komissiya tarkibiga norasmiy tashkilotlarning vakillari ham kiritilgan edi. Loyiha muhokama qilinayotgan to'rt oy davomida komissiyaga jami to'rt mingga yaqin maktub kelib tushdi, bu xatlarga jami 150 mingdan ortiq kishi imzo chekkan edi.

Milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda bu takliflar o'rganib chiqildi va tezda qonun loyihasining yangi uch varianti yuzaga keldi. Bular komissiya loyihasi, yozuvchilar uyushmasi tuzgan loyiha, norasmiy tashkilotlar vakillari tuzgan loyihalardan iborat edi. Barcha loyihalar ochiq, xolis muhokama etildi va ularni o'rganish, umumlashtirish asosida yangi loyiha tayyorlanib, u 1989-yil 11 oktyabr kuni matbuotda e'lon qilindi. Loyiha umumxalq muhokamasidan so'ng O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 1989-yil 21 oktyabrda bo'lgan 11 sessiyasida «O'zbekiston SSRning Davlat tili haqida» Qonuni qat-

bul qilindi. Shukdan so'ng davlat tilini izchil takomillashtirish maqsadida keng harakatlar boshlandi. Qonunda belgilangan-dek, Respublikada qonun loyihasini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar aniq belgilangan holda faqat rahbar xodimlargina emas, balki turli millat vakillari bilan muntazam aloqada bo'luvchi kishilar, huquqni himoya qiluvchi tashkilotlar, ijtimoiy ta'minot, xalq maorifi, madaniyat va sog'liqni saqlash, savdo, maishiy xizmat ko'rsatish, aloqa, transport, kommunal xo'jalik, ommaviy axborot vositalari xodimlari, o'z vazifalarini bajarishi uchun etarli darajada davlat tilini bilishlari kerakligi ta'kidlangandi.

Ta'kidlash lozimki, O'zbekiston rahbariyati o'zbek tilini davlat tili darajasiga ko'tarishda respublikada istiqomat qiladigan boshqa xalqlarning milliy manfaatlarini ham hisobga oldi. Davlat tili haqidagi qonunda o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlashpqi boshqa milliy tillarning manfaatlariga zid kelmasligi belgilangan edi. Qonunga respublikada yashovchi barcha xalq va millat vakillari teng huquqli ekanini ko'rsatuvchi modda ham kiritildi.

Bunday yondashuv asosida 1995-yil 24 avgustda «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida»gi Vazirlar Mahkamasining qarori e'lon qilindi. Bu qaror Davlat tili haqidagi Qonunni to'ldirdi. Shundan so'ng respublikadagi rusiy zabon aholining davlat tilini egallashlari uchun yanada ko'proq imkoniyat yaratish, shu munosabat bilan maktablar, makatbgacha ta'lim, maktabdan tashqari muassasalardagi o'zbek ta'limini yanada yaxshilash, takomillashtirish, ular uchun yangi dastur, darslik hamda boshqa o'quv qo'llanmalarini yaratish, davlat tilini jadallashtirib o'rgatishning zarur uslubiyotini tezkorlik bilan ishlab chiqish, bu muhim tadbirda ana shu soha mutaxassislarining keng va faol ishtirokini ta'minlash maqsadida bir qator vazifalar ham amalga oshirildi. Shuningdek, harbiy, diniy va boshqa sohalarda kerakli til belgilanishiga urg'u berildi.

O'zbek tilining ijtimoiy - siyosiy va ilmiy-texnikaviy atamalarini tartibga keltirish va takomillashtirish maqsadida

O'zbekiston Ministrlar Soveti huzurida maxsus Atamalar qo'mitasi tashkil etildi. Bu qo'mita oldiga tegishli vazifalar qo'yildi. Qo'mita dastlabki vaqtdan boshlab matbuotda berilgan, radio va teleko'rsatuvlarda qo'llangan atamalarni, 15 ta vazirlik, qo'mita va idoralardan kelgan, shu idoralarga talluqli atama va nomlanishlarni to'plab, muhokama etdi. Macalan, tibbiyot bo'limi sog'liqni saqlashda qo'llaniladigan eng dolzarb atamalarni to'plab o'z seksiyasida muhokama qildi. Atamalar qo'mita byurosida muhokama qilinib, yana muhokamaga 22 tashkilotga yuborildi.

Umuman, 1989-yilda qabul qilingan davlat tili haqidagi qonun ayrim kamchiliklardan xoli bo'lmasa-da, biroq bu qonunning murakkab ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda qabul qilinishini hisobga olsak, bunday kamchiliklarning sabablarini tushunib olish qiyin emas edi. Mazkur qonun xalq madaniy merosi, milliy qadriyatlarini o'rganish, tarixiy xotirani tiklash, shu asosda milliy ong, ruhiyat mustahkamligi, ijtimoiy faollik kuchayishiga ham yo'l ochib berdi. Shu ma'noda milliy tillarga davlat maqomi berilishi sotsialistik tuzumga qarshi olib borilayotgan mustaqillik yo'lidagi harakatlarning kuchayishiga ham ijobiy ta'sir etdi. Davlat tili haqidagi qonun milliy o'zlikni anglash, milliy davlatchilikni tiklash yo'lida respublikadagi yana bir tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan muhim siyosiy qadam bo'ldi va milliy mustaqillikning ma'naviy poydevoriga asos bo'ldi. O'z-o'zidan, ushbu Qonun o'zbek xalqining mavqeini tiklashga, uning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida to'la amal qilishiga katta imkon yaratdi.

O'zbekiston aholisi xohish-irodasini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, xalqning chinakam taraqqiyoti va gullab-yashnashini ta'minlash, uning ma'naviy imkoniyatlarini boyitish zarurligiga asoslanib, O'zbekiston Prezidentining «Navro'z xalq bayramini o'tkazish yakunlarni to'g'risida» gi 1990-yil 3 mayda qabul qilingan Farmonga asosan O'zbekiston Respublikasi hududida har-yili 21 martni dam olish kuni va umumxalq Navro'z bayrami kuni deb e'lon qilindi. Navro'zning bayram qilinishi teran xalq an'analari, erga va tabiatga ehtiyotkorlik

bilan munosabatda bo'lish, dehqon mehnatini hurmat qilish, yaxshi qo'shnichilik, mehr-muruvvatga va boshqalarning dar-diga malham bo'lishga intilishlari qudratli omil bo'ldi.

Ma'muriy-buyrukbozlik avj olgan milliy his-tuyg'ularni poymol etish evaziga shovinistik ruh bilan shakllangan kom-munistik tuzum XX asr 80-yillarida butun O'zbekiston xalqini ta'na-dashnom va tuhmatlar domiga tortgan, «paxta ishi» yoki keyinchalik «o'zbeklar ishi» nomini olgan uydirmalar sovet tu-zumi qatag'onining yangi bosqichi bo'lgan eli. Yuzaga kelgan turli ijtimoiy va iqtisodiy xarakterdagi muammolar mavjud salbiy vaziyatni keskinlashtirib yuborgan, biroq 1989-yilning ikkinchi yarmidan respublikadagi o'zgarishlar «paxta ishi» qatag'onlari bilan bog'liq bo'lgan T.Gdlyan guruhiga nisbatan munosabatli ham o'zgartirib yubordi. 1989-yilga qadar re-spublika aholisi orasida qo'rquv hissini uyg'otib kelgan «paxta ishi» yoki «o'zbeklar ishi» uydirmalariga ham 1989-yilning ik-kinchi yarmidan boshlab barham berila boshlandi.

Xalqning prokuratura organlariga ishonchini uyg'otish, birinchi navbatda xalq va yurt manfaatlaridan kelib chiqib ish tashkil etish, Gdlyan-Ivanovlar tomonidan sodir etilgan qonunbuzarliklarga barham berish, ularga nisbatan jinoiy ish ko'zg'ash, noqonuniy jazoga tortilganlarni ozod qilish, marka-zdan kelgan «qonun posbonlarini» kelgan joyiga qaytarib yuborish, markaz bilan aloqani asta-sekin uzish ishlari eng muhim vazifaga aylandi.

O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi 1989-yil 12 sentyabrda «paxtachilikdagi qo'shib yozishga yo'l qo'ygani uchun jinoiy javobgarlikka tortilgan kishilarni avf etish maqsadida xo'jlatlar tayyorlaydigan» komissiya tashkil etdi. Ushbu ko-missiya tayyorlagan hujjatlarga tayapib, O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi jinoiy javobgarlikka tortilgan 43 kishini gunohidan o'tishni O'zbekiston SSR Oliy Sovetidan so'radi. Unda ko'plab shaxslarga belgilangan jazo muddatlarini engil-lashtirish choralari so'ralgan edi. Ma'lum bo'lishicha, shu vaqt oralg'ida «paxta ishi»da sudlanganlar soni 4018 kishini tashkil etgan bo'lsa, respublikada boshlangan ijobiy o'zgarishlardan

so'ng reabilitatsiya qilinganlar soni 2940 kishini, qayta tergovga yuborilganlar 63 kishini, asossiz sudlanganlar 1016 kishini tashkil etdi.

1990-yil 31 oktyabrga kelib Oliy Sovetning 12-chaqiriq uchinchi sessiyasida O'zbekiston Prezidenta tavsiyasi bilan respublika prokurorining ittifoq prokuroriga qaramligiga barham berish va bu tizimning mustaqilligini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Prokurori Respublika oliy organi tomonidan tayinlandi. Umuman, 1990-yilga kelib sovet davlatining hukmronligi inqirozga uchrayotgan, ittifoqdosh respublikalar o'z milliy mustaqilligi uchun keng harakatlarni olib borayotgan davrlar bo'ldi. O'zbekistonning yangi rahbariyati ham mustabid tuzum uchun butkul yot bo'lgan yangi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar bilan maydonga chiqdi. Aynan mana shu davr respublikaning mustaqillik sari yo'l olishi bilan ifodalandi. O'zbekistonning rahbari I.A.Karimov boshchiligida boshlangan bu yo'l tarixiy-ma'naviy tiklanish, markaz tomonidan olib borilgan qatag'onlik siyosatiga chek qo'yish, o'zbek xalqi sha'nini himoya qilish, iqtisodiy tanazzul holatini cheklash, ichki bozorni himoyalash, butkul yangi ijtimoiy himoya siyosatini olib borish, markaz ta'sirini kamaytirish va boshqa keng qamrovli tadbirlarlan iborat bo'ldi.

1990-yil bahorida Islom Karimov gorbachyovcha qayta qurish boshi berk ko'chaga kirib qorganini anglab etdi. O'sha vaqtda SSSR siyosatchilari orasida bunday odamlar kamdankam edi. Rossiyada va boshqa ittifoqdosh respublikalarda tobora kuchayib borayotgan tartibsizliklar O'zbekistonda ham yuz bermasligi uchun qat'iy choralar ko'rish kerak edi. O'zbekistonda hokimiyatning ozgina zaiflashuvi ham respublikada millatlararo nizolar yangidan boshlanishiga, ijtimoiy portlashlarga olib kelishi mumkin edi. Shu sababli Gorbachev va uning atrofidagilar norozi bo'lishiga va qarshilik ko'rsatishiga qaramay, O'zbekiston Respublikasi Oliy respublika Prezidentligini joriy etdi.

1990-yil 23 martda esa O'zbekiston Kompartiyasi MKning Plenumi ham respublika siyosiy tizimi to'g'risidagi masalani

ko'rib chiqqan va unda O'zbekiston hokimiyatning Prezidentlik boshqaruvi shakliga o'tishi respublika suvereniteti va davlatchiligida mohiyatan yangi bosqich ekanligi ta'kidlangandi. 1990-yil 24 mart kuni O'zbekiston SSR Oliy Sovetining XII chaqiriq 1 sessiyasida SSSR doirasida birinchi bo'lgan siyosiy hujjatni - «O'zbekistonda Prezidentlik boshqaruvi ta'sis etish to'g'risida»gi qarorni qabul qildi va O'zbekiston Kompartiyasi MQ birinchi kotibi Islom Abdug'anievich Karimov O'zbekiston SSR Prezidenti etib saylandi. Shu tariqa, O'zbekiston - SSSR respublikalari ichida birinchi bo'lib o'zining milliy huquqiy va demokratik davlatiga mustahkam zamin yaratdi. O'zbekiston xalqining manfaatlarini ko'zlab I.A.Karimov tashabbusi bilan amalga oshirilgan dastlabki tadbirlarning o'ziyoq prezidentlik boshqaruvining o'z vaqtida ta'sis etilganidan dalolat berdi.

O'zbekiston mustaqillikka erishishida qo'yilgan yana bir muhim qalam bu 1990-yil 20 iyunda «Mustaqillik Deklaratsiyasi» qabul qilinishi bo'ldi. Mazkur qonun O'zbekiston qonunlarining Ittifoq qonunlaridan ustuvorligini ta'minladi. Deklaratsiyada har bir millat o'z taqdirini o'zi belgilash huquqidan kelib chiqqan holda, xalqaro huquq qoidalariga, umumbashariy qadriyatlariga va demokratiya tamo-yillariga asoslanib O'zbekiston SSRning davlat suvereniteti e'lon qilindi. 1990-yil 1 oktyabrda "O'zbekiston SSR Prezidenti Kengashining tarkibi to'g'risida"O'zbekiston SSR Prezidentining Farmoni e'lon qilindi. Farmon asosida O'zbekiston SSR Prezidenti Kengashpning 14 kishidan iborat a'zolari tayinlandi.

O'zbekiston Prezidentining bevosita ko'ursatmasi bilan respublika ichki ishlar vazirligining mas'ul lavozimlariga malakali mahalliy kadrlar qo'yildi. Bu tadbirlarning huquqiy asosi bo'lib, 1990-yil 31 oktyabrda Prezident imzolagan «'Militsiya xodimlarini ijtimoiy va huquqiy jihatdan himoya qilishni kuchaytirish to'g'risida»gi O'zSSR Qonuni, 1991-yil 25 oktyabrda qabul qilingan Vazirlar Maxkamasining «O'zbekiston Respublikasining Ichki ishlar vazirligi to'g'risida»gi qarorlari muhim ahamiyat kasb etdi.

1991-yil 31 avgustga kelib «Mustaqillik Deklaratsiyasi» O'zbekistonning mavjud bo'lgan boshqaruv, huquqiy faoliyatini ta'minlash, barcha sohada mustaqil siyosat olib borish imkonini berdi. 1991-yilga kelib O'zbekistonda respublikaning davlat mustaqilligiga doir mutlaqo yangi davlat ramzlari tayyorlash va qabul qilish borasida dadil ishlar boshlandi. 1991-yil 15 fevralda O'zbekiston Oliy Kengashp «O'zbekistonning davlat ramzlari to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi.

O'zbekistonning o'z suvereniteti uchun kurashi, avvalo, respublikada qabul qilingan har bir qonunning mazmuni va mohiyati jihatidan sobiq Ittifoq qonunlaridan tubdan farq qilishida, bundan tashkari, har bir qonun avvalgidek Ittifoq qonuninga moslashtirib emas, balki respublika manfaati ifoda etilganligi bilan ajralib tura boshladi. Xususan, 1991-yil 21 iyulida O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Prezidiuminiig «O'zbekiston SSR hududida joylashgan Ittifoqqa bo'ysinuvchi davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlarini O'zbekiston SSRning huquqiy tobeligiga o'tkazish» to'g'risida qabul qilgan qarori ham O'zbekiston SSR Prezidenti I.A.Karimov O'zbekiston SSR Oliy Kengashn va hukumati O'zbekistonning siyosiy - iqtisodiy mustaqilligi, uning milliy suvereniteti uchun dadil qadamlar tashlanganligining isboti bo'lib qoldi.

1991-yil 18 avgustda Moskva shahrida bir guruh avantiyuristlar M.Gorbachevni rahbarlikdan chetlashtirib, Favqulodda holat davlat komitetini tuzadi. Bu voqea "GKChP voqeasi" nomi bilan tarixga kirdi. GKChP rahbarlarining asosiy maqsadi mustaqillik sari intilayotgan milliy respublikalarga nisbatan tazyiq va ta'qiblarni kuchaytirib, tobora zaiflashib borayotgan qizil imperiyani saqlab qolishdan iborat edi. Shu maqsadda ular butun SSSR hududida favqulodda holat joriy etmokchi, milliy respublikalarning o'z xalqi manfaatlarini o'ylab qilgan qonun va qarorlarini bekor etmoqchi bo'ladilar.

O'zbekistonning rahbari bu vaqtda Hindiston safarida bo'lib, Respublika rahbarining yo'qligidan foydalangan O'zbekiston SSR vitse-prezidenti va O'zbekiston Kompartiyasining ikkinchi kotibi O'zbekiston SSR hududida SSSRda

Favqulodda holat davlat qo'mitasining faoliyatini qo'llab-quvvatlash haqida ko'rsatma berib yuboradilar. I.Karimov Favqulodda holat e'lon qilinganini eshitib, zudlik bilan Toshkentta qaytadi va O'zbekiston SSR hududida GKChPning qonunga zid qarorlarini bekor qilish haqida ko'rsatma beradi. 1991-yil 20 avgust kuni O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Soveti, Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri rahbarlari ishtirokida majlis o'tkazadi. Unda so'zga chiqqan I.Karimov har birimiz og'ir va vazmin bo'lishimiz kerakligini, boshimizga tushgan sinovlar, noaniq davr va sharoitdan, avvalambor, aql va idrokimizni bir joyga yig'ishtirib, insof va vijdonni yo'qotmasdan, sarosimaga tushmasdan chiqishimiz kerakligini» alohida ta'kidlab o'tadi. 1991-yil 21 avgust kuni O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning Farmoni bilan Favqulodda holat davlat qo'mitasining O'zbekiston Konstitutsiyasi hamda qonunlariga zid keladigan qarorlari va farmonlari noqonuniy deb e'lon qilindi.

O'zbekiston Prezidentining 1991-yil 25 avgustdagi Farmoniga binoan Respublika ichki ishlar vazirligi va davlat xavfsizligi qo'mitasi qonuniy ravishda O'zbekiston Respublikasi tasarrufiga olindi. Respublika hududida joylashgan SSSR ichki ishlar vazirligining ichki qo'shinlari bevosita O'zbekiston Prezidentiga bo'ysundirildi. Respublika ichki ishlar vazirligi, Davlat xavfsizlik qo'mitasi, prokuraturasi, adliya organlari, ichki qo'shinlar, Turkiston harbiy okrugi qismlari va qo'shinlari partiyadan butunlay holi qilindi.

Umuman, XX asrning 80-yillari ro'y bergan ulkan siyosiy voqealar jahon taraqqiyotini keskin o'zgartirib yubordi, qarama-qarshilikka, sinfiy ziddiyatga, o'zaro kamsitishlarga va zo'ravonlikka asoslangan, besamar «sotsialistik taraqqiyot» yo'lini mahkam ushlagan, dunyoning oltidan bir qismida umumbashariy g'oyalarni rad etib, faqat kuch ishlatish va xalqlarni qaramlikda saqlab turish yo'lini amalga oshirib kelgan yirik va so'nggi imperiyalardan biri bo'lgan SSSRning parchalanib ketishi dunyoda yangicha siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy qiyofa kasb etdi. Mustamlakachilikning uslubiga

asoslangan mustabid imperiya o'rnida umuminsoniy qadriyatlar, insonparvarlik va demokratiya taraqqiyotining asosiy yo'nalishi kilib olgan mustaqil davlatlar paydo bo'ldi. Yangi paydo bo'lgan MDH davlat o'zlarining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy-ma'naviy taraqqiyot yangi bosqichiga qadam qo'ydilar. O'zbekiston Respublikasining qaramlik asoratidan qutilib, davlat mustaqilligini qo'lga kiritganligi xalqimiz taqdirida buyuk o'zgarishlar yasadi.

Mustaqillik Deklaratsiyasi.

Gap O'zbekiston mustaqilligi haqida borganda, shubhasiz, O'zbekiston SSR Oliy Sovetining ikkinchi sessiyasida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi «Mustaqillik Deklaratsiyasi»ning o'rni va ahamiyatiga alohida to'xtalish lozim. Zero, bu muhim hujjat O'zbekistoning mustaqillikka erishishida qo'-yilgan navbatdagi muhim qadamlardan biri edi. Bu umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan Deklaratsiya-yani qabul qilishda respublika Oliy Soveti deputatlari faollik ko'rsatdilar. O'zbekistondagi tarixiy shart-sharoit va vaziyatni hisobga olgan 200 dan ortiq deputat XII chaqiriq respublika Oliy Sovetining ikkinchi sessiyasi **(1990-yil 18 iyunda)** boshlanishidayoq mustaqillik Deklaratsiyasi qabul qilishni kun tartibiga kiritishni va kechiktirmasdan shu sessiyada uni qabul qilishni qat'iy talab etdilar.

O'zbekiston SSR Oliy Soveti Rayosati a'zolari, komissiya raislari va muovinklari «Mustaqillik Deklaratsiyasi» hususida fikrlashib, deputatlar fikrini olish va so'ng uni sessiyaga olib chiqish lozim deb topdilar.

19 iyun kuni 40 dan ortiq deputat, doimiy komissiyalarning raislari, huquqshunoslar tayyorlagan Deklaratsiya matni batafsil ko'rib chiqildi. Natijada bu masala 20 iyun kuni sessiyada kun tartibiga kiritildi.

«Mustaqillik Deklaratsiyasi» deputatlar tomonidan moddama-modda, bandma-band muhokama qilindi, har bir mil-lat o'z taqdirini o'zi belgilashi, Deklaratsiya qoidasi bilan ka-

folatlanishi qayta-qayna ta'kidlandi. Unda o'zbek xalqining asrlar davomida qo'lga kiritgan davlat qurilishi va madaniy taraqqiyot borasidagi boy tarixiy tajribasi va an'analari hisobga olinishi uqtirildi. Sessiyada qabul qilingan «Mustaqillik Deklarantiyasi» kirish qismiga quyidagicha yozib qo'yildi:

«O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Oliy Kengashi o'zbek xalqining davlat qurilishidagi tarixiy tajribasi va tarkib topgan an'analari, har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash huqukini ta'minlashdan iborat oliy maqsad haqi, O'zbekistonning kelajagi uchun tarixiy mas'uliyatni chuqur his etgan holda xalqaro huquq qoidalari, umumbashariy qadriyatlariga va demokratiya prinsiplariga asoslanib O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qiladi».

Shuningdek, birinchi moddada: «O'zbekiston SSRniig demokratik davlat mustaqilligi respublikaning o'z hududida barcha tarkibiy kislarni belgilashda va barcha tashqi munosabatlarda tanho hokimligidir» – deb belgilab qo'yildi. Sessiya qabul qilgan «Mustaqillik Deklaratsiyasi» xalqimiz tomonidan katta mamnuniyat bilan kutib olindi.

Shu kundan boshlab respublikada O'zbekistonning iqtisodiy va siyosiy hayotiga doir masalalar mustaqil tarzda hal qilina bordi.

1991-yil 15 fevralda O'zbekiston Oliy Kengashi «O'zbekistonning davlat ramzlari to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi. Unda, jumladan, shunday de-yiladi:

«Mustaqillik to'g'risidagi Deklaratsiyaga amal qilib, O'zbekiston SSR Oliy Kengashi qaror qiladi:

O'n ikkinchi chaqiriq Oliy Kengash II sessiyasida tuzilgan, O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy Qonuni)ning yangi loyhasini tayyorlovchi komissiyasiga O'zbekiston SSRning Yangi Davlat bayrog'i, Gerbi va Madhiyasiga doir takliflar hamda ular to'g'risida Nizomlar tayyorlash topshirilsin. Komissiya respublika jamoatchiligi va deputatlarining fikrlariga tayanib ish ko'rsin. Bu boradagi takliflar matbuotda e'lon qilinib, umumxalq muhokamasi uyushtirilsin».

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qabul qilgan qonunlar. O'zbekiston Prezidentining farmonlari, hukumat qarorlari kata ahamiyatga ega bo'lib, ular respublikaning iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustaqil rivojlanish yo'liga bevosita qaratila boshladi.

1991-yil 22 iyulda O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Prezidiumi «O'zbekiston SSR hududida joylashgan Ittifoqqa bo'ysunuvchi davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlarini «O'zbekiston SSRning huquqiy tobeligiga o'tkazish to'g'risida» qaror qabul qilib, jumladan, unda «O'zbekiston SSRning «Mustaqillik Dsklaratsiyasi»ga amal qilib, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida mehnat jamoalari manfaatlarini himoya qilish va ularning xo'jalik mustaqilligini ta'minlash maqsadida respublika hududida joylashgan ittifoqqa bo'ysunuvchi davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlari O'zbekiston SSRning huquqiy tobeligiga o'tadi», deb qayd qilindi.

Shuningdek, ushbu qarorda «O'zbekiston SSR Prezident huzuridagi Vazirlar Mahkamasiga Ittifoqqa bo'ysunuvchi korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning O'zbekiston SSR huquqiy tobelggiga o'tishi tartibini belgilash vazifasi topshirildi».

Shunday qilib, o'tgan asr 90-yillarning dastlabki davrlarida O'zbekiston SSR Prezidenti I.A.Karimov O'zbekiston SSR Oliy Kengashi va Hukumati O'zbekistonning siyosiy-iqtisodiy mustaqilligi, uning milliy suvereniteti uchun dadil qadamlar qo'ydilar. Bu qadamlar xalq tomonidan ham qoniqish bilan kutib olina boshladi.

Tayanch so'zlar.

O'zbekiston, SSR, sovet, s'ezd, kompartiya, qaramlik, qatag'onlik, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, demografik, urbanizatsiya, madaniy hayot, mafkura, "qayta qurish", konsepsiya, ekologik fojea, Farg'ona, Toshkent, Markaz, mustaqillik, deklaratsiya, Prezident, markaziy komitet, sotsialistik, agar siyosat, sanoat, paxtachilik, xom ashyo.

Savol va topshiriqlar.

1. Ikkinchi jahon urushidan keyin O'zbekistonda xalq xo'jaligini tiklash jarayoni qanday kechdi?

2. XX asr ikkinchi yarmidan to mustaqillikacha bo'lgan davrda O'zbekiston madaniy-ma'naviy qaramlik qanday oqibatlariga olib keldi?

3. 40-yillar oxirlari - 50-yillar boshlaridagi qatag'onlik mazmun-mohiyatini izohlang.

4. 50-80-yillar respublika iqtisodiy hayotidagi bir tomonlik va uning oqibatlarini tushuntirib bering.

5. O'zbekistonda kechgan demografik jarayonlarning asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ldi?

6. Respublikada ekologik holatning keskinlashishi sabablari nimada edi?

7. XX asr 50-80-yillardagi madaniy jarayonlar haqida qanday ma'lumotga egasiz?

8. Sh.Rashidov faoliyati haqida nimalarni bilasiz?

9. 80-yillardagi qatag'onlik xususida so'zlab bering.

10. "Qayta qurish" siyosati va uning O'zbekistondagi salbiy oqibatlari haqida nimalarni bilasiz?

11. 80-yillar oxirlari - 90-yillar boshida respublikadagi ijtimoiy-siyosiy hayot qay yo'sinda kechdi?

15-mavzu bo'yicha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.-T.: O'zbekiston, 2004.

2. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. - Toshkent: O'zbekiston, 2011.

3. Yusupov E. Istiqlol yo'lida. -Toshkent: Fan, 1996.

4. Usmonov Q. O'zbekiston mustaqillik odimlari. -Toshkent, 1994

5. O'zbekiston Respublikasi:mustaqil davlatning bunyod bo'lishi. - Toshkent: O'zbekiston, 1992.

6. Usmonov Q., Abdug'aniev A. O'zbekiston-siyosiy va huquqiy isloxatlar sari. -Toshkent: O'qituvchi, 1996.

7. O'zbekiston tarixi. R.H.Murtazaevaning umumiy taxriri ostida. -Toshkent: Universitet, 2005.

8. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. Darslik. - T.: Iqtisod-moliya, 2006.

9. O'zbekistoning Yangi tarixi. Mustaqil O'zbekiston tarixi. - Toshkent, III jild, 2000.

GLOSSARIY

Agrar siyosat – Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgach er-suv masalalariga doir olib borilgan siyosat. Turkistonni paxta xom ashyosi etishtiradigan mutsamlakaga aylantirish, Turkiston hisobiga paxta mustaqilligiga erishish Rossiya agrar siyosatining bosh maqsadi qilib belgilangan. Rossiya imperiyasining Turkistonda yuritgan agrar siyosatida Rossiyadagi “ortiqcha aholini” ko‘chirish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. Chor hukumati olib borgan agrar siyosat tufayli, tez orada o‘lkaning barcha hosildor erlari Rossiya imperiyasining ulkan daromad manbaiga aylandi.

Amerika paxtasi – XIX asrning birinchi yarmida Rossiya sanoatini ta’minlab turgan paxta navi. 1861-1864 yillarda AQShdagi fuqarolar urushi tufayli Rossiyaga paxta etkazish keskin kamayib ketdi. Chor ma’muriyati sanoatchilari Turkistondagi AQShga nisbatan arzon paxta etishtirishni ko‘paytirish bilan birga o‘lkada Amerika navini joriy etish chora-tadbirlarini ham ko‘rdilar. Bu paxta navi 1875 yilda Toshkent yaqinida, Buxoro xonligida, 1878 yilda Andijon, Namangan, Qo‘qon va Marg‘ilonda ekilgan. Rossiya to‘qimachilik korxonalaridagi sinovdan yaxshi o‘tgan bo‘lsada, bu nav kam hosillik bo‘lgani uchun, XIX asrning 80-yillaridan ko‘p hosilli va sifatli Amerika paxtasining «Upland» navi mahalliy sharoitga moslashtirildi.

Amirilashkar Alimquli – Vatan ozodligi va erki yo‘lida jonini tikkan, uning har bir qarich erini maqaddas bilib, dushman qo‘lida qoldirmaslik uchun fidokorona kurash olib borgan davlat arbobi. 1862 yilda Qo‘qon xoni Shohmurd Bek Alimquliga Amirilashkar oliy unvonini bergan. Alimquli 1865 yilda ruslar bilan Toshkent uchun bo‘lgan jangda og‘ir yaralanib, haloq bo‘lgan.

Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasi – 1817 yilda rus imperatori Pyotr I tomonidan Xiva xonligiga yuborilgan harbiy qo‘shin. Bu ekspeditsiyaga asli vatani Qabarda (Kavkazda) bo‘lgan Iskandar Bek, keyinchalik nasroniy dinini qabul qilib Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy nomini olgan Preobrajensk

polki poruchigi rahbarlik qilgan. Bekovichga Pyotr I tomonidan maxfiy yo'riqnoma berilgan bo'lib, unda Amudaryoning Kaspiyga quyilgan eski o'zanida istehkom qurish, Xiva xonligini Rossiya tobeligiga o'tkazish, Kaspiy dengizi orqali Hindistonga boradigan yo'llarni aniqlash, Xiva va Buxoro davlatlari haqida ma'lumotlar to'plash alohida ta'kidlangan edi. Bekovich 1817 yil may oyida 6 000 kishilik qo'shin bilan Gurevga etib keladi va bu eradan 3000 kishilik qo'shin bilan Xiva tomonga yuradi. Xiva xoni Sherg'ozixon Cherkasskiy bilan muzokaralar olib borib uni qo'shinni besh qismga ajratishga ko'ndiragan va bo'lingan qo'shinlarni qirib tashlaydi.

Birinchi jahon urushi – 1914 yil 28 iyulda Avstriya-Vengriyaning Serbiyaga urush e'lon qilishi bilan boshlangan. 29 iyulda Serbiyaning ittifoqchisi sifatida Rossiya ham urushga kirib harbiy safarbarlik e'lon qilindi. Rossiya 1918 yil mart oyida (Brest sulhi) katta yo'qotishlar bilan urushdan chiqishga majbur bo'ldi. Bu urush Turkiston xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga nihoyatda katta ta'sir ko'rsatdi. Urush yillari ming-minglab tonna paxta mahsulotlari, sanoat mahsulotlari, quruq va ho'l mevalar, go'sht mahsulotlari, minglab chorva mollari o'lkadan frontga jo'natildi. Ayniqsa, 1916 yilgi "Mardikorlikka olish" haqidagi farmondan so'ng Turkistonning deyarli barcha hududlarida milliy-ozodlik harakatlari avj oldi.

Vabo isyoni - 1892 yilning yozida Toshkentda bo'lib o'tgan, tarixda «Vabo isyoni» yoki «Toshotar voqeasi» nomini olgan qo'zg'olon. XIX asrning oxirlaridagi muhim harakatlardan biri bo'lgan bu qo'zg'olon sovet davri adabiyotlarida o'lkada vabo kasalini oldini olish uchun bo'lgan harakat deb ta'riflangan blsa-da, aslida bu qo'zg'olon Rossiya imperiyasining o'lkadagi mustamlakachilik siyosatiga qarshi qaratilgan harakat bo'lib, mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy-ozodlik kurashining bir bosqichi edi. Bu harakat qurol kuchi bilan shafqatsizlarcha bostirilib, qo'lga olingan 60 kishidan 8 kishi o'lim jazosiga, qolganlari qamoq va surgunga hukm qilingan.

Viloyat boshqaruvi – Turkiston general-gubernatorligidagi boshqaruv usuli. Harbiy gubernator va viloyat boshqarmasi tomonidan amalga oshirib borilgan. Harbiy gubernator harbiy va harbiy-fuqarolik maqomiga ega bo'lgan. Uning qoshida amaldorlar va viloyat boshqarmasi mavjud bo'lib, viloyat boshqarmasiga harbiy gubernatorning yordamchisi raislik qilgan. Viloyat boshqarmasida uchta farmon beruvchi, xo'jalik va sud bo'limlari mavjud bo'lgan. Bo'lim boshliqlari general-gubernator tomonidan tayinlangan hamda vazifasidan ozod etilgan. Mahalliy ma'muriy boshqaruvning bo'linishi quyidagicha bo'lgan – viloyat-uezd-volost-qishloq-ovul.

Dasht komissiyasi - 1865 yilda imperator Aleksandr II farmoni bilan maxfiy maslahatchi F.K.Girs raisligida tuzilgan. Ushbu komissiya Orenburg va G'arbiy Sibir general-gubernatorliklari hamda Turkiston viloyati turmush tarzi va umumiy ahvolini o'rganish uchun O'rta Osiyoga jo'natilgan. Komissiya asosiy vazifasi bosib olingan hududlardagi sharoitni o'rganish hamda ularni qanday boshqarish haqida nizom tuzish uchun ma'lumotlar to'plash, mustamlakachilikka asoslangan o'lka boshqaruv tizimini takomillashtirishga qaratilgan edi.

Dukchi Eshon qo'zg'oloni – Rossiya imperiyasi mustamlakachiligiga qarshi qaratilgan XIX asrning oxirlaridagi eng katta harakat. Tarixda "Andijon qo'zg'oloni" deb nomlagan. 1898 yil may oyida Andijonning Mingtepa qishlog'ida boshlangan. Qo'zg'olon atroflicha va puxta tayyorlanmay, rejasiz, yaxshi qurollanmagan holda boshlangan bo'lsa-da, chor ma'murlarini qattiq tashvishga solgan. Mustamlakachilar qo'zg'olonchilarga qarshi katta harbiy kuchlarni tashlab, ularni shafqatchizlarcha bostirdi. Qo'zg'olon rahbari dorga osildi. Bu harakat Farg'ona vodiysining Asaka, Quva, Shahrixon, O'sh, Marg'ilon kabi shahar va qishloqlarida keng yoyildi. Ammo, rus qo'shinlari barcha harakatlarni vahshiylarcha bostirdilar.

Er fondi boshqarmasi – Rossiyadan Turkistonga ko'chib keluvchilar tobora ko'payib borganligi bois XX asrning bosh-

larida Turkistonda tuzilgan tashkilot. Ushbu boshqarma rus mujiklarini uy-joy, er, dehqonchilik vositalari bilan ta'minlab turgan. Shuningdek, bu tashkilot asosan sug'oriladigan erlarni keygaytirish hamda mahalliy aholiga tegishli bo'lgan erlarni turli sabablarni bahona qilib tortib olish va musodara qilish bilan mashg'ul bo'lgan.

Er haqidagi Nizom – 1873 yilda K.P.Kaufman tomonidan ishlab chiqilgan. Bu Nizomga ko'ra, faqat qonuniy hujjatlari bo'lgan kishilargina o'zlariga tegishli erlarni xususiy mulk qilib olishlari mumkin edi. Ammo, mahalliy aholining katta qismida bunday hujjatlar yo'q bo'lib, ularni berish yoki borlarini tasdiqlash chor ma'murlarining xohishlariga bog'liq edi. Bu holat esa mustamlakachi ma'muriyatga hujjatlari bo'lmagan dehqonlarning erlarini osongina tortib olish uchun qulay imkoniyat berar edi. Mahalliy aholi erlarining tortib olinishi, erlarning mulkdorlar qo'lida to'planishi shahar va qishloqlar aholisining ijtimoiy-qatlam va tabaqalarga ajralishiga olib keldi. Ular yirik er egalari, shakllanib kelayotgan qishloq burjuaziyasi, o'rta hol va qambag'al dehqonlar, choraporlar va mardikorlarga bo'lina boshladilar.

Jizzax qo'zg'oloni – 1916 yil yozida "Mardikorlikka olish" haqidagi farmonga qarshi butun Turkiston o'lkasida ko'tarilgan. Qo'zg'olonning eng kuchli markazi Jizzaxda bo'lgan. 1916 yil 13 iyulda boshlangan bu qo'zg'olon 18 iyulga kelib yanada kengayib ketdi. Podpolkovnik Afanasevning jazo otryadi bu qo'zg'oloni bostira olmadi. Turkiston general-gubernatori 21 iyulda Jizzaxga polkovnik Ivanov boshchiligidagi katta jazo otryadi yubordi. Eski Jizzax ayovsiz to'pga tutib, yondirib yuborildi. Ayovsiz bostirilgan bu qo'zg'olonda o'n minglab mahalliy aholi, qo'zg'olon yo'l boshchilari Nazirxo'ja Eshov va Abdurahmon Jevachilar haloq bo'ldilar. Mahalliy aholidan 1810 desyatina hosildor erlar tortib olinib, ularning egalari cho'lga quvg'in qilindi.

Zobitlar - O'rta Osiyo hududlarini Rossiya tomonidan istilo etilishida qatnashgan harbiylar. Oddiy zobitdan oliy darajali zobitgacha bo'lgan harbiylarning katta ko'pchiligi harbiy

xizmatdan iste'foga chiqqach, Turkistonga muhim o'rnashib qolib, bu erda katta-katta er-mulklariga, zavod va fabrikalarga egalik qilganlar hamda yirik sanoatchilarga aylanganlar. Ularning asosiy maqsadlari o'lka boyliklarini talash, o'zlashtirish va Rossiyaga tashib ketish edi.

Ikkinchi jahon urushi - Insoniyat juda ko'plab urushlarni boshidan kechirgan bo'lib, bular ichida eng dahshatlisi, 50 mlndan ortiq kishining yostig'ini quritgan, XX asr fojiasi bo'lmish ikkinchi jahon urushidir. Olti yil (1939 yil sentyabr-1945 yil sentyabr) davom etgan bu urush er sharining 80% aholisi joylashgan hududni o'z ichiga olgan 61 ta mamlakatni qamrab oldi.

Kenesari Qosimov - XIX asrning 30-40-yillarida qozoqlarning ruslarga qarshi kurashi yo'l boshchisi. Xiva xonligi hududlarida yashagan qozoqlar K.Qosimov boshchiligidagi ruslarga ko'plab hujumlar uyushtirganlar. 1840 yilgi Perovskiy ekspeditsiyasi tor-mor etilgach qozoqlarning mustaqillik uchun kurashayotgan K.Qosimov harakati yanada keng yoyildi. Xiva xoni bu haraktni doimo qo'llab-quvvatlab turdi. 1842 yilda K.Qosimov o'zaro nizolar natijasida o'ldirilgach uning 20.000 kishilik tarafdorlarining ko'pchiligi Qo'qon xonligi, bir qismi esa Xiva xonligi hududlariga o'tib ketdilar.

Kamolon darvozasi - 1865 yil 15 iyun tong soharda rus bosqichilari bostirib kirgan Toshkent darvozasi. Manbalarga ko'ra, xoilarning ma'lumotlaridan foydalangan ruslar dastavval devorning bir kishi o'tadigan joyidan kirishib, darvoza atrofidagi mudofaachilarni o'ldirganlaridan so'ng, darvozani ochib, polkovnik Abramov boshchiligidagi 250ta askar birinchi bo'lib shaharga kirgan. Shundan so'ng Qorasaroy va Qo'qon darvozalari ham ochilib, minglab mudofaachilarning haloq bo'lishi evaziga Toshkent ruslarga taslim bo'ldi.

Ko'chirish siyosati - Rossiyaimperiyasidagi ishsiz, ersiz aholini Turkiston o'lkasiga ko'chirish. 1875 yilda fon Kaufman tomonidan boshlangan. Bu siyosatning mohiyati - Turkistonda strategik jihatdan mustahkamlanib olish, mustamlakachilik tartiblarini izchillik bilan o'rnatish, mahalliy aholini

ruslashtirish, o'lkani hom ashyo bazasiga aylantirish, o'lkada imperiyaning tayanch punktlarini mumkin qadar ko'paytirish zaruriyati bilan izohlanadi. Ko'chirish siyosatida dastlab katta imtiyozlar (er-suv, moddiy yordam, oziq-ovqat va b.) berilishi tufayli ixtiyoriy ko'chib keluvchilar soni ko'payib bordi. Shu sababli 1886 yilda maxsus Ko'chirish komissiyasi tuzilgan. Faqatgina Ettisuv va Sirdaryo viloyatlarida 1914 yilgi holat bo'yicha 82 864 nafar kishi ko'chib kelgan.

Qo'ng'irotlar – Xiva xonligida hukmronlik qilgan sulola. 1763 yildan boshlab Xivada amalda qo'ng'irotni urug'i inoqlari hokimiyat tepasiga kelgan bo'lsa-da, 1804 yilga qadar Xiva xonlari hukmdor sifatida boshqa shaxsni (soxta xon) xon deb e'lon qilganlar. 1804 yilda Elto'zarxon o'zini rasmiy xon deb e'lon qilgach, Xivada qo'ng'irotlar sulolasi hukmronligi rasmiy qaror topdi. Qo'ng'irotlar sulolasi hukmronligidagi Xiva xonligining nisbtana kuchayishi Muhammad Rahimxon I (1806-1825 yy.), Sayid Muhammad Rahimxon II (Feruz) (1864-1910 yy.) davrlariga to'g'ri keladi. Qo'ng'irotlar sulolasi 1920 yil 2 fevralda bolsheviklar tomonidan ag'darildi.

Mardikorlikka olish – 1916 yil 25 iyunda rus podshosi Nikolay IIning «Imperiyadagi rus bo'lmagan erkak aholini harakatdagi armiya rayonlarida mudofaa inshootlari va harbiy aloqa yo'llari qurish uchun zarur bo'lgan boshqa har qanday ishlarga jalb qilish» haqida e'lon qilgan farmonining mahalliy xalq ichidagi atamasi. Ushbu farmonga ko'ra, Sibir, O'rta Osiyo, Qozog'iston va Kavkazorti xalqlaridan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan 400 ming kishi safar qilinishi rejalashtirilgan. Jumladan 50 ming nafar Farg'ona viloyatidan, 87 ming nafar Sirdaryo viloyatidan, 88 ming nafar Samarqand viloyatidan mardikor olish e'lon qilindi. Natijada 1916 yil 4 iyuldan boshlab mardikorlikka olishga qarshi mahalliy aholining ommaviy harakatlari boshlandi.

Mang'itlar – XVII asrning ikkinchi yarmidan Buxoro davlatida hokimiyat tepasiga kelgan sulola. Bu sulolaning asoschisi Rahim biy ibn Hakimbiy ibn Xudoyorxon bo'lib, u 1756 yilda sayyidlar, xo'jalar va ruhoniylar tomonidan Bux-

oroda xon qilib ko'tarilgan bo'lsa-da, o'zini "noib ul-hukumat" (hokim o'rinbosari) deb atagan. 1875 yilda Shohmurod «amir (ul-mo'minin)» unvoni bilan Buxoro taxtiga o'tirgan. Amur Shohmuroddan so'ng Buxoro taxtini amir Haydar, amir Husayn, amir Umar, amir Nasrulloh, amir Muzaffar, amir Abdulahad, amir Olimxonlar boshqarganlar. Amir Muzaffar davrida Buxoro amirligi Rossiyaning vassaliga (1868 y.) aylandi. Oxirgi hukmdor amir Olimxon 1920 yilda bolsheviklar tomonidan taxtdan tushirildi. Olimxon 1944 yil 29 aprelda Afg'onistonning Qobul shahrida vafot etgan va o'sha erda dafn etilgan.

Milliy ozodlik harakatlari – zamonaviy adabiyotlarda Rossiya imperiyasi bosqini va zulmiga qarshi olib borilgan kurashlarning umumiy atamasi. Rossiya imperiyasi o'lkani bosib olgan dastlabki davrdan boshlab to 1917 yilga qadar ko'pdan-ko'p milliy ozodlik harakatlari bo'lib o'tgan. Ularning eng yiriklari, chor hukumatini ham larzaga solganlari quyidagilar: 1878 yil Andijondagi Etimxon qo'zlag'oni, 1873-1876 yillar Qo'qon xonligidagi Po'latxon qo'zg'oloni, 1885-1890 yillar Andijonning Qo'rg'ontepa uездidagi Darveshxon to'ra harakatlari, 1892 yil Toshkentdagi "Vabo isyoni", 1898 yil Andijondagi "Dukchi Eshon" qo'zlag'oni, 1904-1907 yillar Samarqand viloyatidagi "Namoz botir" harakatlari, 1916 yilgi "Jizzax qo'zlag'oni" nomini olgan butun o'lkada yoyilgan harakatlar. Ushbu milliy-ozodlik harakatlari mahalliy xalqlarning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotidagi tengsizlik va adolatsizlikka qarshi stixiyali (o'z-o'zidan) noroziligi sifatida shakllanib borgan bo'lsa, keyinroq bu harakatlar imperiya mustamlakachiligiga butunlay barham berish, yangi mustaqil Turkiston davlatini barpo etish g'oyalari bilan bog'lanadiki, bunday g'oyalarning shakllanishi va yoyilishida jadidlar alohida jonbozlik ko'rsatgan edilar.

Minglar - XVIII asrning boshlarida ashtarxoniylardan mustaqil Qo'qon xonligini tashkil etgan sulola. Sulola asoschisi Shohruhbiy ibn Ashur Muhammad (1709-1710 yy.) Chodak xo'jalari qo'lida bo'lgan siyosiy hokimiyatni kuch bilan tortib

olib, 1709/1710 yilda Farg'ona vodiysidagi minglar sulolasiga asos soldi. Shohruhbiydan keyingi hukmdorlar Abdurahimbiy, Abdukarimbiy, Norbo'tabiylar davrida oliy hukmdor «biy» va «bek» unvonlari bilan atalgan bo'lsa, Olimxon davridan (1805 y.) hukmdorlar rasman «xon» deb yuritila boshlandi. Minglar sulolasining kuchaygan davri Umarxon (1810-1822 yy.) davriga to'g'ri keladi. XIX asrning o'rtalariga kelib Qo'qon xonligidagi siyosiy jarayonlar va ichki nizolar og'irlashib, buning ustiga Rossiya istilosi boshlandi. 1876 yil 19 fevralda 150 yildan ko'proq hukm surgan Qo'qon xonligidagi minglar sulolasi tugatilib, uning o'rniga Turkiston general-gubernatorligining Farg'ona viloyati tashkil topdi.

Mustamlakachilik siyosati - XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi Turkistonla olib borgan siyosat. Bu siyosat Turkiston xalqlarining siyosiy, ijtimoiy – iqtisodiy va madaniy hayotiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu siyosatning mohiyati – boshqaruv sohasida shafqatsizlikka asoslangan nayranglar, o'lkani ruslashtirish, o'lkani xom ashyo manbai va rus sanoati mahsulotlari bozoriga aylantirish, milliy hurfiylikni bug'ib qo'yish va yo'qotish, sanoatni Rossiya manfaatlariga mos ravishda rivojlantirish, milliy-madaniy qadriyatlariga xizmat qiluvchi har qanday jarayonlarga yo'l bermaslik kabilar edi.

Namoz Pirimqulov – XX asr boshlarida, aniqrog'i, 1904-1907 yillar Samarqand viloyatida rus mustamlakachilariga qarshi norozilik harakatlariga boshchilik qilgan. Xalq orasida «Namoz botir» nomi bilan tanilgan. Namoz Pirimqulov harakati Samarqand viloyatining Samarqand, Kattaqo'rg'on, Jizzax va Xo'jand tumanlari, Buxoro amirligining chegara hududlarida keng yoyilgan. Harakat qatnashchilari volost boshliqlari, oqsoqollar, chorvador boylarning mol-mulkларini tortib olib kambag'allarga bo'lib berganlar. Qasoskorlar chor ma'muriyati vakillari va ularning tarafdorlarini ayovsiz jazolaganlar. Namoz Botir 1905 yil oktyabda sotqinlar tufayli qamoqqa olinib, 1906 yil 2 fevralda turmadan qochishga muvaffaq bo'ldi. Uning guruhiga qarshi Turkiston jangovar kazak

diviziyasi qismlari yuboriladi. Turkiston general-gubernatori «o'zbek Dubrovskiy» bo'lmish Namoz botirni qo'lga olishni tashkil qilish operatsiyasiga Samarqand viloyati harbiy gubernatorining yordamchisi polkovnik Susaninni shaxsan javobgan qilib tayinlagan. Namoz botir 1907 yil 3 iyunda (yana bir taxminda 1 iyunda) xiyonatkorona o'ldirildi.

Nizomlar – Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasini boshqarish uchun joriy etilgan qonun loyihalari. Boshqaruv tizimi Rossiya hukumati uchun juda muhim bo'lib, bosib olingan joylarda mustamlakachilik siyosatini olib borishda asosiy tayanch hisoblangan. Aynan shuning uchun ham 1865-1916 yillar oralig'ida o'nta (1865, 1867, 1871, 1873, 1882, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916 yillar) Nizom loyihasi ishlab chiqilgan. Ularning moddalaridagi adliya, moliya, harbiy, ichki ishlar va boshqa vazirliklar kiritgan o'zgarishlar Turkiston ma'muriyati boshqaruvining keskin harbiylashgani bilan ajralib turadi.

Oloy malikasi – Qurbonjon Mamat qizi. «Oloy malikasi» nomi bilan dovrug' qozongan bu ayol 1811 yilda O'sh yaqinidagi Modi qishlog'ida qirg'iz cho'poni oilasida tug'ilgan. Andijon hokimi Olimbekning rafiqasi bo'lgan. Qurbonjon Qo'qon xoni, saroy hayoti, xon amaldorlari bilan yaqindan tanishib, Nodirabegim, Uvaysiy va boshqalar bilan muloqotda bo'lganligi bois, eri Olimbekka Andijon viloyatini boshqarishda ko'maklashib turgan. U eri Olimbek kabi ot chopish, o'q otish, qilichbozlik sohasida ko'pchilikni hayratda qoldirgan. 1863 yilda Olimbek fitna orqali o'ldirgach, Qurbonjon ko'p o'tmay o'z yurtiga qaytib keladi va u erda «Oloy malikasi» degan nom oladi. 1865 yilda Buxoro amiri bilan Qo'qon xoni tarixda birinchi marta ayol kishiga «Dodxoh» - sarkarda unvonini berdilar. Xudoyorxon bu ayolni butun Oloy vodiysiga hokim etib tayinladi. Rus istilochilarining Qo'qon xonligini bosib olishiga qarshi kurashda Qurbonjon dodxoh va uning o'g'illari ham faol ishtirok etdilar. O'zaro urushni to'xtatish haqidagi muzokaralardan so'ng general Skobelev Qurbonjon dodxoh bilan uchrashib, uning elkasiga zarbof chopon yop-

di. Rus qo'mondonligi uni general sifatida tan oldi. Qurbonjon dodxoh 31 nevara, 57 chevara, 6 evara ko'rib, 1907 yilda O'shda vafot etgan.

Perovskiy ekspeditsiyasi – Rossiya imperatori Nikolay I tomonidan 1839 yilda Xiva xonligiga yuborilgan. Bu ekspeditsiyaga Orenburg general-gubernatori Vasiliy Perovskiy boshlik qilgan. Perovskiy 1839 yilning oxirlarida 5 mingdan ziyod qurollangan qo'shin bilan Xiva xonligi ustiga yurish boshladi. Ammo, yo'ldagi og'ir shart-sharoitlar rus qo'shinlarining yurishini qiyinlashtirdi. 1840 yilning boshlarida Xiva xonligi chegaralariga etib kelgan Perovskiy qo'shinlari Xiva xoni Oloqulixonning o'zbek, qozoq va turkmanlardan iborat birlashgan qo'shinlari tomonidan tor-mor etildi. Perovskiy qolgan-qutgan askarlari bilan orqaga chekinishga majbur bo'ldi.

Polkovnik Shaufus – Turkiston general-gubernatorligi bilan Qo'qon xonligi o'rtasida 1868 yil 13 fevraldagi shartnomaga asosan Qo'qonga ham elchi, ham josus bo'lib tayinlangan shaxs. U o'zi to'plagan ma'lumotlari asosida, Xudoyorxon Rossiya imperiyasi ma'muriyati tomonidan ekanligi, biroq unga qarshi ikkinchi guruh mavjudligi va bu guruh Sherali dodxoh bilan Abdurahmon oftobachi tomonidan boshqarilayotganini Turkiston general-gubernatoriga etkazgan. Shuningdek, Shaufus xonlikdagi iqtisodiy va harbiy – strategik vaziyat haqida ham ma'lumotlar berib turgan.

Po'latxon - haqiqiy nomi Mullo Ishoq mullo Hasan o'g'li. U Marg'ilon shahriga yaqin Uhna degan qishloqda yashovchi Bo'ston qabilasiga mansub oilada tug'ilgan. Mulla Ishoq Qo'qon xonligining nufuzli amaldorlaridan biri Abdulmo'min dodxoh bilan do'stlashib, uning taklifiga ko'ra soxta Po'latxon (Qo'qon xoni Olimxonning nabirasi) nomini qabul qiladi hamda Xudoyorxon zulmi va Rossiya bosqiniga qarshi kurashga, jumladan, 1873-1876 yillarda Qo'qon xonligida rus bosqinchilariga qarshi olib borilgan kurashlarga boshchilik qiladi. Xonlikdagi obruli amaldorlar Iso Avliyo, Abdurahmon oftobachi, xonning ukasi Sulton Murodbek, o'g'illari Nasriddinbek, Muhammad Aminbek ham Po'latxon tomonidan turib kurashdi-

lar. Uzoq, murosasiz, tengsiz va shafqatsiz kurashlardan so'ng Po'latxon qo'zg'oloni bostirilib, 1876 yil 1 martda Mulla Ishoq (Po'latxon) Marg'ilonda dorga osildi.

Rossiyada o'tkazilgan er islohotlari – 1861 yilda o'tkazilgan bu islohotga qadar rus dehqonlari davlatga, dvoryan va pomeshiklarga qaram bo'lgan krepostnoylar edilar. Islohotdan keyin dehqonlarga erkinlik berilib, qishloq xo'jaligidan bo'shagan aholining katta qismi shaharlarga ko'chib keta boshladilar. Ammo, Rossiya shaharlari sanoat sohasida tajribasiz bo'lgan sobiq dehqonlarni ish bilan ta'minlashga qodir emas edi. Natijada, rus ma'murlari «ortiqcha» notinch aholini ko'chirish siyosatini olib bordilar.

Rus qishloqlari – Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati tufayli paydo bo'lgan, rus aholisi yashaydigan qishloqlar. Birinchi rus qishlog'i 1875 yilda Avliyo ota tumanida paydo bo'lib, o'sha yili ularning soni Avliyo otada 8taga etdi. Mahalliy aholining minglab gektar eralri hisobiga ko'chib kelganlarning yangi qishloq, posyolkalari bunyod etildi. 1875 yildan 1890 yilgacha o'lkaga 1300ta oila ko'chib kelib, 19ta rus qishlog'i paydo bo'lgan. 1891-1892 yillarda Rossiyadagi ocharchilik tufayli bu qishloqlar soni 25taga etgan. 1910 yilga kelib Sirdaryo, Farg'ona va Samarqand viloyatlarida 124 ta rus qishlog'i mavjud bo'lib, ularda 70mingga yaqin rus aholisi yashardi. 1906-1913 yillar davomida esa Turkiston o'lkasida 116 ta rus posyolkasi barpo etilgan.

Rus mujiklari – Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati natijasida XIX asrning so'nggi choragidan boshlab Turkistonga kelgan rus aholisi qatlami. Imperiya ma'muriyati har qanday qilib bo'lsa ham unumdor erlarni rus mujiklariga ajratib berishga harakat qilgan. Rus mujiklarining aksariyat qismi hozirgi Qozog'iston va Qirg'iston hududlariga joylashtirilib, ularga katta imtiyoz va imkoniyatlar berilgan. Mahalliy aholining ko'plab qo'zg'olonlarini bostirishda harbiy kuchlardan tashqari ko'chib kelgan rus mujiklari ham ishtirok etganligi manbalardan ma'lum. Aynan shuning uchun ham 1898 yilgi Andijon qo'zg'olonidan so'ng rus mujik-

lari ko'plab miqdorda miltiq va o'q-dori bilan qurollantirib turilgan.

Ruslashtirish – Rossiyaning Turkistondagi mustamlaka siyosatida asosiy e'tiborda bo'lgan jarayon. Bu jarayonning asosiy mohiyati – mahalliy aholini milliy-madaniy qadriyatlarini unutishga majbur etish, rus-tuzem maktablari orqali mahalliy aholi orasidan rus ma'murlariga sodiq xizmat qiluvchi kadrlarni tayyorlash, rus aholisini o'lkaga ko'chirib ularga turli-tuman imtiyozlar berish, ko'chiruvchilik tadbirlari orqali o'lkada rusiyzabon aholini ko'paytirish va ularning iqtisodiy mavqeini kuchaytirish, mahalliy aholini istagancha xo'rlash hamda kamsitishdan iborat edi. Bu jarayon esa, buyuk rus shovinizmining ijtimoiy-iqtisodiy zaminini yaratdi.

Rus-tuzem maktablari – Rossiya imperiyasi ruslashtirish siyosatining maorifdagi tadbirlaridan biri. 1880 yilda Imperiya Davlat Kengashida Turkistondagi mahalliy aholi bolalarini rus aholisi bolalari bilan birgalikda o'qitish masalasi ko'rilib, general-gubernator fon Kaufman tomonidan “ruslar va tuzemet-slar bolalarini birgalikda tarbiyalash” taklifi kiritildi. General-leyttenant N.O.Rozenbax esa ibtidoiy turdagi boshlang'ich maktablar bo'lgan “rus-tuzem” maktablari tarmog'ini yaratish loyihasini ishlab chiqdi. Birinchi rus-tuzem maktabi 1884 yilda Toshkentda ochildi. Maorif sohasidagi bu siyosatdan ko'zlangan asosiy maqsad – imperiya ma'muriyatiga sadoqatli amaldorlarni tayyorlash va kelajakda siyosiy ahamiyatiga ega bo'lmagan boshqaruv ishlarigagina mahalliy aholini jalb qilish edi.

Sanoat mahsulotlari ko'rgazmalari – dastlab Peterburgda, keyin esa, Toshkentda o'tkazilgan. 1870 yilda Toshkent, O'ratepa va Xo'jand ustalari tayyorlagan pichoqlar, sopol idishlar, o'yma naqshlar bilan bezatilgan eshiklar Peterburgdagi ko'rgazmalarda namoyish qilinib, 42ta turkistonlik usta mukofotlanadi va ularning 9tasi bronza medali bilan taqdirlanadi. 1886 va 1890 yillarda Toshkentda birinchi va ikkinchi Turkiston ko'rgazmalari ochildi. Bu ko'rgazmalarda mahalliy hunarmand ustalar hamda sanoat korxonalarida ishlab

chiqarilgan mahsulotlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari namoyish qilindi. Bu erda namoyish qilingan gilam to'quvchilar, qurolsozlar, zargarlar va to'quvchilarning tayyorlagan mahsulotlari ko'rgazma ishtirokchilarida yaxshi taasurot qoldirgan edi.

Skobelev – Rossiya imperiyasi generali. Skobelev o'taketgan yovuz, shovinist, bosqinchi va beshafqat shaxs bo'lgan. Ko'plab qirg'in-barot va bosqinchiliklar tashabbusi bilan Turkiston general-gubernatoriga murojaat qilib, rozilik olgan. Skobelevning yovuzligi Andijon, Marg'ilon, Asaka, Namangan kabi shaharlarni bosib olishda misli ko'rilmagan darajada namoyon bo'lgan edi. Ushbu "xizmatlari" tufayli Skobelev 1876 yil 19 fevralda yangi tashkil etilgan Farg'ona viloyatining harbiy gubernatori etib tayinlanib, uning nomi yangi Marg'ilon (Skobelev-Iskobil) shahriga berildi. Skobelev 1879-1881 yillarda Kaspiy orti viloyati (Axaltaka, Ko'ktepa) hududlarini bosib olishda boshliq qilib tayinlangan.

Sud va xalq sudi – Turkiston o'lkasida joriy etilgan huquqiy tizim. 1867 yilgi "Muvaqqat Nizom"ga ko'ra, Turkiston o'lkasining sud va politsiya tizimi – harbiy sud, imperiyaning umumiy qoidalari asosida sud va xalq sudidan iborat bo'lgan bo'lsa, 1886 yilgi "Nizom"ga ko'ra, ularga o'zgartirishlar kiritilib, quyidagicha bo'lgan: sudlov palatasi, okrug sudlari, qo'shimcha mirovoy (sulhparvar) sudyalar, faxriy mirovoy sudyalar. Mahalliy aholining sudlari alohida tartib asosida tuzilib, xalq sudlari deb nomlangan. Xalq sudlari – xalq tomonidan saylab qo'yilgan biylar tomonidan amalga oshirilgan. O'troq aholi uchun qozi sudlari amal qilgan.

SSSR (Sovet Sotsialistik Respublikalar ittifoqi) – jahon siyosiy xaritasida bu nom 1922 yil 30 dekabrda paydo bo'lib, RSFSR, UkSSR (Ukraina), BSSR (Belorussiya) va ZSFSR (Zakavkaze Sotsialistik Federativ Sovet Respublikasi)larining ittifoqi sifatida tashkil etiladi. Keyingir yillarda ularning tarkibiga birin-ketin qator "ittifoqchi" sovet respublikalari kiritiladi. O'zSSR 1925 yil mayda ittifoq tarkibiga qabul qilinadi. 1940 yilga kelganda uning tarkibidagi respublikalar soni 15 taga

etadi. Zo'ravonlikka asoslangan bu suniy davlat juda qisqa umr ko'rib, 1991 yilga kelib, parchalanib ketadi.

Temir yo'llar – ularni qurish uchun harakat XIX asrning 70-yillarida boshlangan. Bu yo'nalishda qisqa muddat ichida 40ga yaqin loyihalar ishlab chiqilgan hamda temir yo'l qurilishini Krasnovodskdan boshlash maqsadida muvofiq deb topilgan. 1880 yil 26 avgustda Mixaylovskoe ko'rfazidan Qizil Arvatgacha bo'lgan 217 chaqirim masofada qurilish ishlari boshlanib, 1881 yil 1 sentyabrda ishga tushirilgan. 1886 yilda Marv-Chorjo'y temir yo'l qurilishi boshlangan. 1888 yilda Amudaryo-Samarqand temir yo'li qurildi. 1887 yilda Qo'qonga, 1889 yilda Toshkentga, 1900 yilda Andijonga birinchi poezdlar kelib, magistral yo'lga "O'rta Osiyo temir yo'li" deb nom berildi. 1906 yilda Toshkent-Orenburg temir yo'li foydalanishga topshirildi.

Toshkent mudofaasi – 1865 yil 28 apreldan, Chernyayevning Niyozbek qal'asini egallab, Bo'zsuv to'g'onini buzib yuborishidan boshlangan. Yurt fidoyilari Amirilashkar Alimquli boshchiligidagi Toshkent mudofaasi uchun barcha zarur choralarni ko'rganlar. Mudofaa qo'qonliklar, anjidonliklar, namanganliklar, o'ratepaliklardan tashqari, toshkentlik sarbozlar, oddiy fuqarolar, mullavachalar qatnashganlar. 2 may kuni ruslarning birinchi hujumi qaytarilgan. 9 may kuni Salor oralig'i bo'yidagi jangda Alimquli yaralanib, haloq bo'ldi. Og'ir janglardan so'ng Toshkent mudofaachilarining qattiq qarshiligi singdildi va 15 iyun kuni istilosilar Toshkentni zabt etdilar.

Toshkent shahar Dumasi – Umumrossiya shahar nizmiga ko'ra Toshkentda tashkil etilgan. 1877 yil 16 avgustda Toshkent shahar Dumasiga saylovlar boshlanib, 30 avgustla ochilishi bo'lib o'tgan. Dumada Sirdaryo harbiy gubernatori boshchiligidagi maxsus hay'at tuzilib, u saylovchilar ro'yxatini tuzish, shahar jamoatchilik boshqaruviga saylov o'tkazish bo'yicha ish olib borgan. 4 yilda bir marta o'tkaziladigan saylovda 25 yoshga to'lgan fuqarolar, asosan, savdogarlar, yirik korxonalar va uy egalari ishtirok etganlar. Toshkent shahar

hokimi bir vaqtning o'zida Duma raisi ham bo'lgan. Yangi tashkil etilgan Dumaning asosiy maqsadi shaharni mustamlakachilar qo'lida saqlab turish va Dumaga saylangan mahalliy aholi vakillarini hokmiyatni tayanchiga aylantirish edi.

Tuzem xalqlar – Turkiston o'lkasining mahalliy xalqlariga nisbatan ishlatilgan atama. Rossiya imperiyasi ma'muriyati o'lkadagi qishloq boshqaruvini “erli” (mahalliy, tubjoy) – “tuzemnoe” va “rus” kabi ikki toifaga ajratgan. Rus amaldorlari “tuzemets” (“erlilar”) atamasi bilan hind, arab, uyg'ur, dungan kabilarni tushungan. Turmush tarziga ko'ra esa, rus amaldorlari barcha aholini ikkiga: “qirg'izlar” va “sartlar” bo'lishgan. Qirg'izlar deganda ko'chmanchi, sartlar deganda esa o'troq aholi nazarda tutilgan.

Turkiston viloyati – 1865 yilning yozida Orenburg general-gubernatorligi tarkibida tashkil etilgan. Harbiylashgan ma'muriy boshqaruv tartiblariga asoslangan bu viloyatga general-mayor M.G.Chernyaev gubernator etib tayinlanadi. 1865 yil 6 avgustda “Turkiston viloyatini boshqarish haqidagi Nizom” qabul qilinib, unga ko'ra harbiy va fuqarolik hokimiyati harbiy gubernator qo'lida bo'limlarga bo'linib, ularni bo'lim boshliqlari boshqargan. Bo'lim boshliqlariga mahalliy aholi ustidan nazorat qiluvchilar bo'ysungan. Viloyat markazi Toshkent shahri bo'lib, Avliyo ota, Chimkent, Pishpak, Turkiston, Verniy, To'qmoq, Kazalinsk, Perovsk kabi uездlarga bo'lingan. Chor ma'muriyati boshqaruv manfaatlariga mos kelmaganligi bois, Turkiston viloyati 1867 yilda tugatilgan.

Turkiston general-gubernatorligi – Imperator Aleksandr IIning farmoniga ko'ra, 1867 yil 11 iyulda tashkil etilgan. Birinchi general-gubernatori fon Kaufman. Ushbu ma'muriy birlik dastlab 2ta – Sirdaryo va Ettisuv viloyatlarida iborat bo'lib, keyinchalik bosib olingan erlar hisobiga Farg'ona, Samarqand, Kaspiorti viloyatlari va Amudaryo bo'limi tashkil etilgan. Boshqaruv sohasida general-gubernatorga cheklanganmagan huquqlar berilgan. General-gubernator o'z qo'lida harbiy va fuqarolik hokimiyatini birlashtirib, bir vaqtning o'zida u podsho noibi, harbiy okrug

qo'shinlari qo'mondoni, Ettisuv kazak qo'shinlari atamani, bosh mirshab va bosh prokuror vazifalarini o'tagan. General-gubernator imperator tomonidan ishga tayinlangan va vazifasidan ozod etilgan bo'lib, u harbiy vazirga bo'ysungan. General-gubernatorlik markaziy boshqaruv, viloyat boshqaruvi, shahar boshqaruvi, qishloq boshqaruviga bo'lingan. 1867-1917 yillar davomida 15ta general-gubernator hokimiyatni boshqargan. 1897 yilgi to'la bo'lmagan aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, generar-gubernatorlikda 5281 ming kishi istiqomat qilgan.

Harbiy xalq boshqaruvi – mustamlaka davri Toshkentdagi boshqaruv tizimi. 1868 yil 27 fevralda Toshkentning “Yangi shahar” qismida harbiy xalq boshqaruvi tuzilib, statistik maslahatchi Rossitskiy uning boshlig'i etib tayinlangan. Ushbu boshqarmaning dastlabki qaroriga ko'ra, Toshkentning «Yangi shahar» qismida reja tuzish, uylar qurilishi, ko'cha va maydonlar barpo etish, soliqlarni tartibga solish, daromad va xarajatlar smetasini tuzish, irrigatsiya tizimi va obodonlashtirish ishlarini amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Xonliklar – XVIII asr boshlari, XIX asr oxiri va XX asr boshlarga qadar O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligi davlatlariga nisbatan ishlatiladigan umumiy atama. Xiva va Qo'qon xonliklarini xon unvonidagi hukmdor, Buxoro amirligini esa amir idora qilgan. Ularningsh boshqaruv tizimi bir-biridan farq qiluvchi ayrim unvonlar va mansablarni hisobga olmaganda tarkibiy tuzilishi bir-biriga o'xshashligi bilan izohlanadi. Ilmiy adabiyotlarda yuqoridagi davlat birlashmalarini umumiy tarzda xonliklar, ular mavjud bo'lgan davrni esa, xonliklar davri deb atash qabul qilingan.

Fon Kaufman – nemis dvoryanlaridan chiqqan general. Rossiya imperiyasi ma'muriyatining sodiq va ishonchli xizmatkorlaridan biri. Barcha lavozimlarda podsho siyosatini ko'ngildagidek amalga oshirgan shaxs. 1868-1876 yillarda Turkistondagi harbiy yurishlarda istilochi sifatida tanilgan. 1867-1882 yillarda Turkiston general-gubernatori. Turkiston-

da general-gubernatorlik boshqaruvi Kaufmannning cheklanmagan istibdosi asosida amalga oshirilgan.

Chernyaev – rus harbiylari orasida choʻrtkesarligi va oʻta jangarligi bilan mashhur boʻlgan. Mahalliy aholiga nisbatan oʻta salbiy munosabatda boʻlgan shafqatsiz polkovnik Chernyaev 1864 yilda Avliyo ota shahrini egallagani uchun general-mayor unvonini olgan. U 1865-1866 yillarda Turkiston viloyat harbiy gubernatori, 1882-1884 yillarda Turkiston oʻlkasi general-gubernatori boʻlgan.

Shahar nizomi – 1870 yil 16 iyunda aholining oʻsishi va shaharlar hududining kengayishi munosabati bilan Rossiyada qabul qilingan. 1872 yilda Sirdaryo viloyati boshqarmasining umumiy rayosati ushbu nizomni Toshkentda ham qoʻllash masalasini koʻtarib chiqqan. Shunga koʻra, mustamlakachilar manfaatlariga mos holda maxsus loyiha tayyorlanib, ushbu loyiha maxsus komissiya tomonidan atroficha muhokama etilgan boʻlsa-da, bu masala 1877 yildagina hal boʻlgan. Rossiya imperiyasida shaharga oid ikkita nizom (1870, 1892 yy.) qabul qilingan boʻlib ular Turkiston oʻlkasining Toshkent va Verniy (Almati) shaharlarining faqat ruslar yashaydigan «yangi» qismlarida qoʻllanilib, boshqa shaharlarga joriy etilmagan.

Elchilar – turli davrdarda davlatlar oʻrtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlar oʻrnatilishida davlat boshliqlarining ishonchli vakillari. Elchilar davlat boshligʻi nomidan muzokoralar olib borganlar. Yuborilayotgan davlat manfaatlari nuqtai nazaridan elchilar oʻz vazifalaridan tashqari josuslik vazifasini ham bajarganlar. Rossiyaning Oʻrta Osiyo xonliklariga elchilari XVI asrning oʻrtalaridan boshlab tashrif buyura boshlagan boʻlsa, XVIII asr davomida xonliklarga 9ta elchi kelgan. Bekovich Cherkasskiy, F.Beneveni, Xoʻja Nafas, Ernazar Maqsud oʻgʻli, Nikiforov, N.Ignatev kabilar keyingi davrlarda faoliyat yuritganlar.

MUNDARIJA

Kirish	3

17-MAVZU. O'ZBEK XONLIKLARINING ROSSIYA IMPERIYASI TOMONIDAN BOSIB OLINISHI. MUSTAMLAKACHILIK ZULMIGA QARSHI MILLIY-OZODLIK HARAKATLARI. JADIDCHILIK	6

1. XIX asr o'rtalarida o'zbek xonliklarida ijtimoiy-siyosiy ahvol. Rossiya imperiyasining xonliklar hududlariga dastlabki harbiy harakatlar	6
2. Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasini bosib olishining siyosiy va iqtisodiy sabablari	21
3. Xonliklarni bosib olish uchun amalga oshirilgan harbiy harakatlar. Turkiston general-gubernatorligi	28
4. Qo'qon xonligining tugatilishi. Farg'ona viloyati	36
5. Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi. Abdulmalik to'ra (Katta to'ra) boshchiligidagi ozodlik harakati.	43
Abdulmalik to'ra (Katta to'ra) boshchiligidagi ozodlik harakati.	62
6. Xiva xonligining Rossiya imperiyasi vassaliga aylantirilishi.	80
7. Rossiya imperiyasining o'lkadagi mustamlakachilik siyosati. Mustamlaka boshqaruv usuli. Turkistonni Rossiyaning sanoat o'lkasiga aylantirilishi. Hunarmandchilik. Temir yo'llar. Agrar siyosat.	85
8. Rossiya imperiyasining Turkistondagi ko'chirish siyosati. Mustamlaka Turkistonidagi madaniy-ma'rifiy siyosat	126
9. Milliy-ozodlik harakatlari. Jadidchilik	140
10. Rossiya imperiyasining Turkiston boyliklarini talash siyosati.....	158

18-MAVZU. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI VA UNGA QARSHI QUROLLI HARAKAT.....	167
1. 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobining Turkistonga ta'siri	167
2. Oktyabr to'ntarishi. Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi.....	185
3. Turkiston Muxtoriyati va uning faoliyati.....	190
4. Turkiston ASSRning tashkil etilishi. "Harbiy kommunizm" siyosati va uning mohiyati	197
5. Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat.....	218
6. Xiva xonligining tugatilishi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tuzilishi	232
7. Buxoro amirligining ag'darilishi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil topishi	239

19-MAVZU. SOVET HOKIMIYATINING O'ZBEKISTONDA AMALGA OSHIRGAN IJTIMOIIY-SIYOSIIY, IQTISODIIY TADBIRLARINING MUSTAMLAKACHILIK MOHIYATI	251
1. XX asr 20-yillari boshlarida Turkiston o'lkasidagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) va uning mohiyati.....	251
2. Turkiston va O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashlari hamda ularning faoliyati.....	290
3. Qishloq xo'jaligini jamoalashtirish va uning asoratli oqibatlari.....	299
4. O'zbekistonda "Madaniy inqilob" va uning oqibatlari	315
5. XX asr 20-yillari ikkinchi yarmi - 30-yillardagi siyosiy qatag'onlar.....	325

20-MAVZU. IKKINCHI JAHON URUSHI-YILLARIDA O'ZBEK XALQINING

FASHIZM USTIDAN QOZONILGAN G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI	341
1. Urushning boshlanishi. Umumiy harbiy safarbarlik.....	341
2. Urush-yillarida O'zbekiston sanoati va qishloq xo'jaligi.....	350
3. Urush-yillarida fan va madaniyat.....	357
4. O'zbekistonliklarning urush jangohlarida ko'rsatgan jasoratlari	361

21-MAVZU. SOVET DAVLATIDA MA'MURIY-BUYRUQBOZLIK SIYOSATINING KUCHAYISHI VA INQIROZI DAVRIDA O'ZBEKISTON (1946-1991 YY.)	370
1. Urushdan keyingi-yillarda O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti.....	370
2. Respublikada 1946-1990-yillardagi ma'naviy-madaniy qaramlik va uning oqibatlari. Qatag'onlikning yangi to'liqini	383
3. Urushdan keyingi-yillarda O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayoti.....	394
4. O'zbekistonda demografik jarayonlar. Soxta «urbanizatsiyalashtirish».....	403
5. O'zbekistonda ekologik holatining og'irlashishi. Orol fojiasi.....	407
6. 50-80-yillarda O'zbekistonda madaniy xayot. Mafkuraviy cheklashlar.....	415
7. O'zbekiston "qayta qurish"-yillarida.....	427
8. O'zbekistonda qatag'onlikning yangi bosqichi. "Paxta ishi", "O'zbeklar ishi" nomli soxta ishlar.	431
9. Islom Karimov - O'zbekiston rahbari.	438
Mustaqillik Deklaratsiyasi.....	451
Glossariy.....	456

O‘ZBEKISTON TARIXI

II – jild
(XIX asr II yarmi – 1991-yil)

Muharrir: S. T. Xashimov
Musahhih: S. Gapurova
Sahifalovchi: A. Hidoyatov

Nashriyot litsenziyasi №AI 242, 04.07.2013 y. Offset
qog‘ozi. Bosishga ruxsat etildi 19.12.2019.
Format 60x84 1/16. Garnitura «PT Serif».
Bosma taboq 29.0 Adadi 200 nusxa. Buyurtma №63.

«VNESHINVESTPROM» mas’uliyati
cheklangan jamiyati.
100029, Toshkent shahri, Navoiy ko‘chasi, 30.
Tel./faks: (+99871) 244-75-75